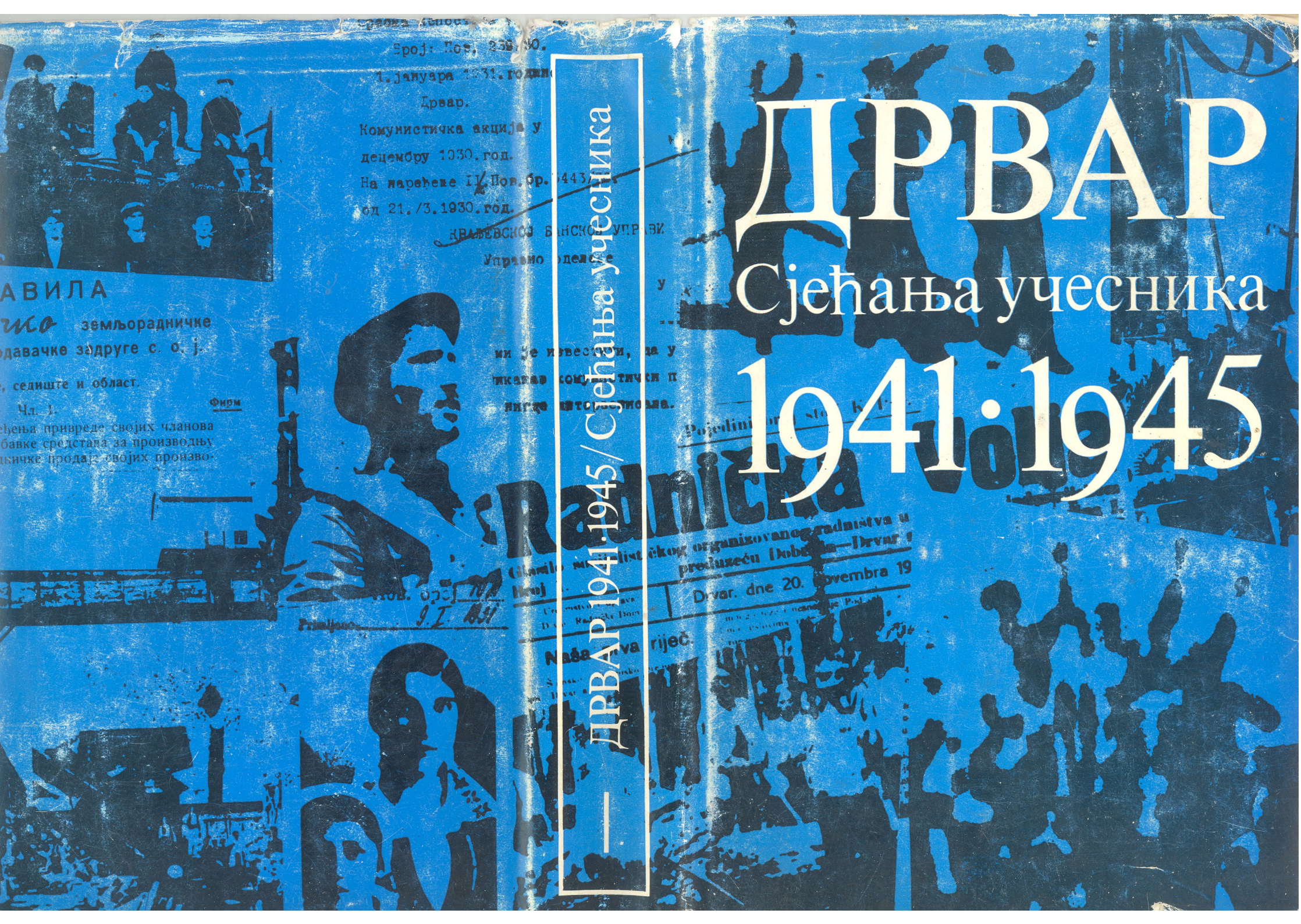
ДРВАР
Сјећања учесника
1941:1945
ДРВАР 1941-1945 / Сјећања учесника
Radnička
Dvar. dne 20. novembra 19
Naše novine riječ.
Broj: Pov. 235/30.
1.јануара 1931.годин
Дрвар.
Комунистичка акције у
децембру 1930.год.
На наређење I.Пов.бр.5443
од 21./3.1930.год.
КРАЉЕВСКОЈ БАНСКОЈ УПРАВИ
Управно одељење
ми је известити, да у
АВИЛА
земљорадничке
давачке задруге с. о. ј.
седиште и област.
Чл. 1.
Фирм
ћења привреде својих чланова
бавке средстава за производњу
ничке продаје својих произво-
Прим

ДРВАР спада
у онај
мали број мјеста
која су од првих дана
устанка
1941. године
до свршетка рата
била жижа
народног устанка

ДРВАР је био
мали град
који је чврсто
носио буктињу
револуционарно
-ослободилачког
покрета у
нашој земљи.

ТИТО У ДРВАРУ
12. марта 1950.

Едиција

ДРВАР
1941-1945

планирана је
као вишетомна збирка
сјећања учесника
ослободилачког рата
и револуције
из Дрвара
и његове околине.

Прилози се
укључују у књиге
по хронолошко-тематском
принципу.
У прве двије књиге
које сс сада
појављују
из штампе
укључена су сјећања
на револуционарни
раднички покрет
до априлског рата,
сјећања на живот
под окупацијом,
на припреме
за оружану
ослободилачку борбу
и, најзад,
сјећања на устанак
од 27. јула
до 25. септембра
1941. године.
Ове двије књиге
садрже 139 прилога.
У 1972. години
биће приређене
и штампане
и остале књиге
ове едици)е
са сјећањима учесника
од октобра 1941.
до краја рата.

ИНИЦИЈАТИВНИ ОДБОР

Ђуро Пуцар, Велимир Стојнић, Никола Котле, Љубо Бабић, Милутин Морача, Васо Трикић, Богдан Пећанац, Илија Матерић, Милан Боенић, Саво Трикић, Милош Полић, Војо Савић, Мирко Пантош, Перо Болтић, Симо Тадић, Марко Срдић, Бранко Тањга, Саво Батиница, Никола Пећанац, Перо Морача, Дмитар Шобот, Бранко Грубор, Ђуро Бјељац

Издаје
СКУПШТИНА ОПШТИНЕ ДРВАР

ДРВАР

1941-1945

СЈЕЋАЊА УЧЕСНИКА

КЊИГА 1.

ДРВАР 1972.

ОДБОР ЗА ПРИПРЕМАЊЕ ЕДИЦИЈЕ

Грубор Бранко (предсједник) Келечевић Здравко (секретар)
Тањга Бранко, Танкоић Миле, Зорић Ј. Милорад, Боснић Мирко, Тадић Симо, Мишковић Перо, Боснић Стево

РЕДАКЦИЈА

Бабић Никола, Мишковић Перо
Перо Морача (главни и одговорни уредник)

Техничка и графичка реализација

Иван Чехић

РИЈЕЧ РЕДАКЦИЈЕ

УЧЕСНИЦИ ослободилачког рата и револуције из Дрвара и његове ближе околине овим се појављују пред јавности својим казивањима у жељи да сачувају од заборава оне многобројне истине и чињенице које су остале незаписане у ријетким сачуваним документима и другим писаним изворима из времена самих збивања.

Иницијативу за рад на овој едицији дали су борци Дрвара и околине, новембра 1969. године на састанку, приликом прославе 50-годишњице КПЈ и 30-годишњице оснивања прве организације КПЈ у Дрвару. Скупштина општине Дрвар прихватила је приједлог формулисан на овом састанку да именује свој *Одбор за припремање едиције и Редакцију едиције* и обезбиједила неопходна финансијска средства за њихов рад.

Одбор за припремање едиције обавио је и обавља веома обиман посао. Његови чланови уједно су руководиоци пододбора који су формирани у више центара у Југославији, у којима данас живи велики број дрварских бораца: у Дрвару, Београду, Сарајеву, Бања Луци, Загребу, Зрењанину и Новом Саду. На тај начин створен је актив од више десетина сарадника који су се ангажовали у окупљању учесника рата — — Дрварчана раеутих широм Југославије на овом задатку. Полазило се од тога да што вмше бораца напише свој прилог, да свако село и сваки облик активности и организације у ослободилачком рату и револуцији нађу своје мјесто у едицији. Особито значајан допринос, како у броју и разноврсности казивања, тако и у раду на припремама за публиковање едиције, дао је пододбор у Београду.

У релативно кратком времену сакупљено је преко 300 прилога. У првој етапи рада тежиште је било на прикупљању сјећања о развитку и активности радничког покрета и Комунистичке партије Југославије у Дрвару у предратном периоду и о првој ратној години, с циљем да се прве књиге едиције појаве поводом 30-годишњег јубилеја ослободилачког рата и револуције.

Приликом припремања прикупљених прилога за штампу Редакција је настојала да до највећег степена очува оригиналност и аутентичност казивања, вршећи само најнеопходније стилско-језичке интервенције и исправљајући фактографске омашке. До обимнијих редакторских захвата долазило је искључиво у случају понављања описа појединих збивања, чега је најчешће било у оним прилозима у којима је излаган почетак и развитак устанка у појединим селима или у описима једне исте борбене акције. Оригинални текстови свих прикупљених сјећања, укључујући и оне који нису уврштени у едицију, по одлуци Одбора за припремање едиције, предају се на чување и коришћење Музеју у Дрвару.

У погледу композиције Редакција се одлучила за хронолошко-тематски принцип. Тако су у прву књигу уврштена сјећања о предратном радничком покрету и о припремама за устанак, а у другу књигу, која се појављује заједно с првом, сјећања на почетак и развој устанка у оном двомјесечном периоду када је ослобођени Дрвар био устанички центар простране ослобођене области на тромеђи Босанске крајине, Лике и Далмације. Овог принцгша Редакција ће се држати и у сљедећим књигама ове едиције које су у припреми.

С обзиром на богате традиције револуционарног радничког покрета у Дрвару и на пресудан утицај овог фактора на размјере и карактер устанка у Дрвару и његовој широј околини, Редакција је одлучила да у почетку прве књиге објави преглед развитка радничког покрета у Дрвару од његових почетака до априлског рата 1941. године. Поред тога, као илустрацију казивања учесника, Редакција је у књиге уврстила избор оригиналних фотографија и факсимила докумената насталих у оном времену.

ДРВАР спада
у онај мали број мјеста
која су
од првих дапа устанка
1941. године
до свршетка рата
била жижа народног устанка;
Дрвар је био мали град
који је чврсто
носио буктињу
револуционарно-ослободилачког
покрета
у нашој земљи.

ТИТО У ДРВАРУ
12. марта 1950.

I дио

РАДНИЧКИ ПОКРЕТ ДО АПРИЛСКОГ РАТА

РАЗВИТАК РАДНИЧКОГ ПОКРЕТА У ДРВАРУ ДО 1941. ГОДИНЕ

АКО СЕ САМО ЛЕТИМИЧНО прегледају опискови првих устаничких јединица у дрварском крају и, касније, спискови бораца Петог крајишког партизанског одре-да, односно Треће пролетерске, Четврте и Десете ударне бригаде, чији су борачки састав претежно сачињавали борци из овог краја[1], заједно[1] с борцима са територије Босанског Петровца и Босанског Грахова — без тешкоћа ће се уочити да су тај састав највећим дијелом чинили стално запослени радници пилане, фабрике целулозе, „Шипадових" жељезница и многих шумских манипулација, радници који су неколико лосљедњих година радили на изградњи „унске" пруге Бихаћ—Книн и, најзад, не мали број оних који су из ових сиромашних крајева одлазили у свијет „трбухом за крухом". Сви су они на својим плећима осјетили и све оне мрачне стране једне нове цивилизације која је неумитном логиком друштвених процеса за неколико деценија замјењивала преживјеле феудалне одноее вучјим законима капиталистичке привреде. Резултат насталих динамичних и дубоких социјалних, економских, политичких и културних промјена био је и раднички покрет, који је у релативно кратком времену израстао у значајан друштвено^политички фактор. Овдје је прва генерација радника прошла кроз све етапе капиталистичке експлоатације — почев од оног времена када је положај радника био одређен искључиво вољом власника до оног када је организована радничка класа својом

[1] Попис бораца и свих учесника НОП-а по општинама доста темељито је обавила организација Савеза удружења бораца НОР-а — Главни одбор за БиХ — Пописни материјал смјештен је у Архиву Босне и Херцеговине, Сарајево.

борбом све видније наговјештавала да се ближи вријеме револуционарног расплета. Једва да су прошле три деценије од првих радничких акција до оних класних и политичких борби, које су радничком покрету дале изразито револуционарно обиљежје. У крилу тог покрета у годинама уочи рата израсле су организације Комунистичке партије и Савеза комунистичке омладине Југославије као његово борбено, авангардно језгро.

Овај снажни раднички покрет био је пресудан фактор у развијању устанка у дрвароком крају и у израстању Дрвара у значајно жариште ослободилачког рата и револуције народа Југославије 1941—1945. године. Због тога је и разумљива одлука уређивачког одбора ове едиције да се у њеном уводном дијелу пружи и један цјеловит, на историјским изворима заснован преглед настанка, развитка и дјеловања радничког покрета у Дрвару до 1941. године.

I

ДРВАР ЈЕ као индустријско насеље настао тек крајем 19. и почетком 20. вијека и убрзо постао политичко и културно средиште подручја које захвата слив ријеке Унца, проширеног са неколико села на југозападу уз границу са Лином. Сјевероисточна граница овог краја иде неколико километара низводно од ушћа Унца у Уну, преко планина Осјеченице, Клековаче и Црне горе до Шатора, а југозападна од Шатора преко Јадовника и Уилице се опушта на Липови врх и ријеиу Уиу недалеко од Срба у Лици. То је изразито планински и брдовити простор од преко 1.030 нвадратних километара,[2] са нешто равнице у ускоj долини Унца. Покрај деветнаестог вијека, на читавој територији било је 12.572 становника[3] чије су за-

[2] Насеља и порекло становништва, Књига 30, Издање Српске академије наука, Београд 1948, стр. 528.

[3] Главни резултати пописа житељства Босне и Херцеговине од 22. априла 1895. г., Сарајево 1896, стр. 262—265.

нимање били искључиво земљорадња и сточарство, а градско насеље почело се формирати тек по премјештању среске испоставе из села Бастаса у Дрвар, 1894. године.[4]

Највеће богатство овог подручја — шуме, које захватају преко 61°/о од цјелокупне површине и садрже преко 30 милиона кубних метара дрвне масе[3] — није до почетка двадесетог вијека готово никако привредно искоришћавано. Натурална привреда у овим крајевима вијековима није уносила никакве битније промјене у цјелокупни сеоски живот, па ни у шумоку економију. Послије окупације Босне и Херцеговине од стране Аустро-Угарске, 1878. шдине, и нагле инфилтрације страног капитала на ово подручје, индустрија дрвета је, због обиља дрвета и прекобројне јефтине радне >снаге, била јвдна од најрентабилнијих и зато за капиталисте најпривлачнија грана привреде. Страни капитал, државни и оообито приватни, убрзо је нашао пут и у шуме овога краја, ноје су се одликовале квалитетним техничким дрветом.

Већ 1893. године, баварски индустријалац Ото Штајнбајс склопио је ушвор са Земаљском владом за Босну и Херцеговину о експлоатацији шума планине Грмеча, а за прераду дрвета изградио стругару у Добрљину,[8] до које је дрво отпремано Саном и Уном. Убрзо је експлоатационо подручје Штајнбајса проширено на готово све планине јужног дијела Босаноке крајине, па је у Дрвару 1900. године подигнута модерна стругара са 17 гатера. Тај савремени гигант дрвне индустрије претвара се у акционарско друштво под именом „Босанска шумска индустрија, Акционарско друштво, Ото Штајнбајс" са акцијским капиталом од 6 милиона златних аустријских круна.[7] Већ у првим годинама развоја предузеће је запошљавало око 5.000 радника.[8]

[4] Исто, стр. 263.

[5] Миливоје М. Савић: Наша индустрија, занати, трговина и пољопривреда, Сарајево 1929, стр. 318.

[6] „Звоно" — социјалистички гласник, бр. 10/1919. године.

[7] Документат у архиву предузећа „Грмеч" у Дрвару (ранија архива „Шипада").

[8] „Глас слободе", орган Социјалдемократске странке Босне и Херцеговине, Сарајево, бр. 14/1912.

Ради иокоришћавања огромних пиланских отпадака квалитетног целулозног дрвета и отпадака од сјече у шуми, Штајнбајс је од Заједничког министарства финансија Аустро-Угарске добио и нову концесију и заједно са Швајцарцем Алфонсом Симониусом Блумером, приступио изградњи фабрике целулозе у Дрвару. Ова фабрика је почела са производњом 15. маја 1907. годрше и упошљавала је преко 500 радника.[9]

До краја 1915. године „Босанска шумска индустрија Ото Штајнбајс" изградила је у овим крајевима и жељезничке пруге у дужини од 550 км.[10] На изградњи пруга је радило више хиљада, а добило стално запослење преко хиљаду људи.

Овако брз развој капиталистичке привреде изазвао је у овом крају буран преокрет у друштвеној структури. Неколико хиљада сељака нашло се на пословима који су из основа почели мијењати њихов начин рада и радне навике, а самим тим и начин мишљења и цјелокупни живот ових људи па и њихових породица. Они су од сељака, путем сезонског и сталнијег рада, постепено постајали индустријоки радници, а та еволуција разбијала је патријархалну монотонију која је са собом носила и духовну инертност. Техника рада у модерним фабрикама и на радилиштима формирала је код ових најамних радника предиопозиције за осјећање припадности колективу и за учешће у масовној активности у његовом склопу. Изградња пруга и цеста повезала је овај крај са другим ближим и удаљеним подручјима, што је такође унијело многе новине у дотадањи начин живота. Градско насеље тек од 1900. године почиње много брже да се развија насељавањем првих чиновника управне власти и фирме, стручне радне снаге са стране, а и домаћих радника из удаљенијих мјеста. До 1910. године забиљежен је демографски прираст у овом крају за око 60% у односу на 1895.

[9] Архив Босне и Херцеговине, Сарајево (АБХ), архива „Шипада", сандук 10, омот 17, документ бр. 13.

[10] Миливоје М. Савић: Наша индустрија и занати. Сарајево 1923, стр. 48.

годину. Тада је већ било 20.892 становника,[11] а градско насеље, које у нопису становништва од 1895. године није ни постојало, бројало је 2.611 становника.

„Босанска шумска индустрија" упослила је сељаке овога краја искључиво као неквалификовану радну снагу која је дуже времена остала са свијешћу класе из које је тек произашла. По већ испробаним колонијалним методама производње и запошљавања радне снаге, предузеће није водило рачуна о стварању полуквалификоване и квалификоване радне снаге од домаћих људи. Такви радници су довођени са стране, па отуд све до краја првог свјетског рата није било готово ниједиог квалификованог радника из овог краја. То је била добрим дијелом посљедица и неповјерења према домаћем елементу. Неквалификована радна снага била је изложена јакој експлоатацији и другим облицима угњетавања. Радно вријеме у шуми било је једноставно неодређено — „од зоре до мрака"; у пилани и фабрици целулозе трајало је 10——11, а на жељезници 18 сати. Радничка надница износила је од 0,80 до 2,20 круна. Радници су за најмање грешке отпуштани у велижим групама, а затим су примани нови, који су једва чекали посао. Без икакве хигијенско-техничке заштите, многи су били изложени врло честим озљедама, аакаћењима и страдањима друге врсте. Присиљени да по високим цијенама купују животне намирнице у конзуму предузећа, радници су били изложени правој пљачки. Ни постојеће минималне законске мјере о заштити радника, донесене тек 1910. године, практично нису спровођене.[12]

У изузетно тешким приликама живјели су и радили радници овог предузећа у току првог свјетског рата. О томе је „Глас слободе", орган Социјалдемократске странке Босне и Херцеговине, у чланку под насловом „Босанска Сибирија", који је цензура заплијенила,[13] између осталог писао: „ ... У Дрвару, у једном капиталистичком подузећу са свим могућним средњовјековним привилегијама, стоти-

[11] Резултати пописа житељства у Босни и Херцеговини од 27. септембра 1910. Сарајево 1912.

[12] „Глас слободе", бр. 14, 16. и 19/1912.

[13] АБХ, Приватна кореспонденција (ПК), Рег. бр. 589/1917.

не радника еа мгаогим члановима обитељи еасвим еу одсјечени од осталог овијета и предани једној капиталистичкој фирми на беорамно ионоришћавање, те у још орамнију самовољу њезиних несавјесних намјештеника без икакве заштите и обране. Тамо се формално отима раднику његова зарада, која је и онако еамо гладни залогај, тамо се њему и његовој обитељи од уста откида онај сухи залогај круха; сиромашне, овако поробљене људе гоне као марву на посао, туку их и на њих натјерују псе тјерајући их тако у очајање".

Оваквом начину експлоатације ишао је на руку колонијални систем управе, који се одликовао крајње недемократским режимом и подузимао најоштрије мјере против било какве радничке акције у виду отпора послодавцу. Исто тако, ради својих израбљивачких интереса, на руку таквој експлоатацији ишли су и дскмаћи грађански елементи, који су, посебно у овом крају, насељеном углавном српским становништвом, наетојали да продубе јаз између домаћих и радника еа стране — Хрвата, Словенаца и других — и да разбију еваки покушај њиховог зближавања, удруживања и заједничког отпора. Такво дјеловање имаће својих реперкусија у развитку радничког покрета у Дрвару, нарочито у годинама послије првог свјетског рата, када је, послије „преврата", орпски национализам добио своју шанеу.

Без обзира на све ове околности, раднички покрет у Дрвару почео се релативно рано развијати и организовано дјеловати.

Револуционарни бооанско-херцеговачки мај 1906. године, који је представљао знамениту прекретгшцу и у развитку радничког покрета и у друштвено-политичком животу Бооне и Херцешвине, није мимоишао Дрвар. Првог мај<а обуставило је рад преко 200 радника. У пилани су радници протестовали због врло ниских надница, а у фабрици целулозе, која је била у изградњи и пробном погону, због изузетно дугог радног времена. 11. маја радници Дрвара су упутили писмо оолидарности Штрајкачком комитету у Сарајеву. Због ових и других акција хитно су појачане жандармеријске станице у Дрвару, Оштрељу, Бравску и Рибнику, а појачан је надзор патрола у радничким

колонијама.[14] Убрзо, крајем маја и почетком јуна, велики број радника на шумским радилиштима ступио је у штрајк, а преко 150 њих демонстрирали су лред дирекцијом у Оштрељу, пријетећи послодавцима сјекирама и крамповима.[15] Непуну годину дана касније, Окружни суд у Бихаћу осудио је шест радника, који су организовали овај штрајк и отпор, на казне од три до дванаест мјесеци тешке тамнице.[16] 21. јула 1906. године започео је велики штрајк радаика пилане са захтјевом за повећање надница. Послодавац је био приаиљен да, углавном, удовољи тим радничким захтјевима.[17] Почетком 1907. године Котарска испостава извјештава да у Дрвару нема изгледа за генерални штрајк, али она тврди да ће „сигурно доћи до више парцијалних штрајкова".[18]

Сва ова активност неоспорно је убрзала организационо уобличавање радничког покрета у Дрвару, тако да је прва синдикална подружница оонована већ 1907. године.[19] Њени чланови били су најприје квалификовани и полуквалификовани радници, али убрзо су се у организацију почели учлањивати и неквалификовани радници из овог краја. Покушаји, тоном 1908. године, да се организација прошири и да се оснују нове подружнице, потпуно су онемогућени од стране власти — Котарске исиоставе, која није одобравала даље организовање „без претходне дозволе тв;орничке управе", а управа, опет, такву дозволу никад није хтјела издати.[20] Године 1909. организација је припремала прославу Првог маја, али су ту акцију забраниле локалне власти и управа предузећа. Представници власти малтретирали су ма разне начине раднике у мјесту и на

[14] „Глас слободе" бр. 19/1926.

[15] „Слободна Ријеч" орган Социјалдемократске странке Хрватске и Славоније, Загреб, бр. 122/1908.

[18] 1910. г. та организација је имала 30 чланова. — Архив КП БиХ, том II, Сарајево 1951, стр. 108.

[17] О овим акцијама види извјештај заповједника жандармеријског вода из Бос. Крупе Команди Жандармеријског корпуса у Сарајеву од 21. маја 1906. — АБХ, ЛРС, Нр. 91039/1906.

[18] Према извјештају Управника котарске испоставе у Дрвару. — АБХ, ЛРС, Нр. 129375/1906.

[19] АБХ, ЛРС, НР. 163507/1907.

[20] АБХ, ЛРС, НР. 141657/1906.

радилиштима и онемогућавали њихово приступање у радничку организацију.[21] Али и поред тога, крајем новембра 1909. године одржана је значајна скупштина преко 300 дрводјељаца и металаца из пилане и других погона. О потреби организовања радника и циљевима њихових синдикалних и политичких организација говорио је Фрањо Раушер, члан Главног одбора Социјалдемократоке странке и Управе Главног радничког савеза Босне и Херцеговине.[22] Ова скупштина представљала је трајније учвршћење мјесне синдикалне и социјалдемократске оргаиизације. Три мјесеца касније ту оријентацију још је више подстакла и подржала јавна скупштина преко 450 радника, који су протестовали против локалних органа власти и управе предузећа због шиканирања радника.[23]

Ојачана организација успјела је, и поред свих махинација предузећа, да те године изведе импозантну првомајску прославу. У њеној припреми је посебно учествовала Мјеона организација Социјалдемократске странке БиХ.[24] У првомајокој поворци учеетвовало је преко 1500 радника и сељака из околине, што је за тадање прилике у Дрвару представљало прворазредни догађај, али истодобно и значајан фактор на организационо-политичком плану О значају међународног празника рада и о предстојећим изборима за бооанско-херцеговачки Сабор, говорио је Бранко Хрисафовић, члан Главног одбора Социјалдемократске странке. Ортнизоване су и пригодне приредбе на којима су заједно учествовали радници и сељаци. И котарска .испостава и управа предузећа биле су изненађене овом прославом, па је убрзо отпуштено с посла шест најистакнутијих организатора прославе и покрета.[25] Скупштина радника пилане 30. октобра 1910. године, осудила је политички терор власти и управе предузећа послије првскмајске прославе и истакла потребу још бржег ширења и јачања радничких организација и

[21] АБХ, ЛРС, Нр. од 1330/рес. 1907.
[22] „Глас Слободе", бр. 3/1909.
[23] „Глас Слободе", бр. 24/1909.
[24] „Глас Слободе", бр. 11/1910.
[25] „Глас Слободе", бр. 21 и 24/1910.

у граду и на радилиштима.[26] Врло значајан политички догађај представљала је и масовна протестна скупштина радника, почетком октобра те године. Њвна основна девиза била је — борба против скупоће. О томе је говорио Јерко Добрић из Сплита. На скупштини је говорено и о борби радништва за основна људска права, за опште право гласа, за слободу састајања и удруживања. Донесена је и резолуција којом скупштина „ ... протестује против скупоће и политике изгладњивања радног народа путем аграрне и протекционалне политике".[27]

Међутим, ова синдикална организација, у једном од највећих предузећа индустрије дрвета тога времена у Европи, није била још толико снажна да властитим снагама извојује повољније услове за рад и живот својих чланова и других радника. Посебно су у тешком положају и даље били домаћи радници, јер су више политички малтретирани, а за исти иосао мање плаћени. Због тога је, од 14. до 19. јуна 1911, скоро на свим радилиштима за експлоатацију шуме вођен успјешан штрајк преко 1500 домаћих радника. Око 300 њих, оа црвеним заставама, демонстрирали су у Потоцима против управе предузећа због бољег плаћања страних радника. Предузеће је донекле исправило ову неправду, >али је истовремено остало и без бројних радника са стране, који су, заплашени револтом штрајкача, напустили радилишта.[28] Борба за јачање организације и за побољшање положаја радника настављена је још организованије. Јануара 1912. године одржане еу двије политичке екупштине радника. На првој се поново раоправљало о скупоћи и истакнути су захтјеви да се радницима и њиховим породицама омогући егзистенција, а на другој скупштини било је говора о значају политичког и синдикалног организовања. Ова скупштина је усвојила став да се једино добро организовани радници могу ослободити „економског и политичког

[26] „Цлас Слободе", бр. 74/1910.
[27] „Глас Слободе", бр. 81 и 83/1910.
[28] Види телеграфски извјештај Земаљске владе за БиХ Заједничком министарству финансија у Бечу — АБХ, ГФМ, 9425/Пр. БХ 1911.

ропства".[29] АЛШ, убрзо су наступиле неповољне политичке прилике у цијелој Аустро-Угарској. Јачање националних покрета утицало је на завођење комесаријата у Хрватској и оштријег политичког режима у читавој монархији, балкански ратони изазвали су још веће подозрење аустроугарске управе у југословенским земљама, па се политичко стање још више погоршава. Отуда је и раднички покрет био спријечен да развије још већу активност за побољшање економског и политичког положаја радника. Послије завођења ванредних мјера у Босни и Херцеговини од стране Аустро-Угарске, 3. маја 1913. године, и забране радничких организација, синдикална организација у Дрвару није успјела да потпуно обнови свој рад све до поткрај првог свјетског рата. Напор у том правцу ометали су и фирма, и локална власт и појединн националистички елементи, а онда је дошао рат са свим његовим грозотама и страдањима.

II

ВАНРЕДНО ТЕШКИ економски услови радника нису се измијенили ни по завршетку рата, јер су сиромашнији слојеви били највише погођени ратом и његовим посљедицама. И економска и политичка ситуација у Дрвару је била поебно тешка. Преко овог мјеста су се повлачили војници и војни дезертери у Далмацију. Још прије формирања Народне владе за БиХ, 30. октобра, орпско становништво је одушевљено примило војне дезертере. Настао је страх међу њемачким колонистима. Шеф експозитуре је образовао Народно вијеће за Дрвар.[30]

Седмога новембра 1918. јавила је телеграмом дирекција фирме Штајнбајс Народној влади за БиХ у Сарајеву: „Молимо за обавијест хоће ли доеадашња управа Стајнбајсове тврдке са судјеђеним њемачким постављеницима даље обстојати. Чиновници и радници остају ако добију сигурност да ће добити храну и живежне потребе

[29] „Глас Слободе", бр. 10/1912.
[30] АБХ, ЗВС, през. бр. 13325/1918.

преко цијеле зиме, прије евентуаЈшог прекида жељезничког промета због еметње од снијега." На тај телеграм одговорила је, такође телеграмом, Народна влада Штајнбајсовој фирми у Дрвар: „Досадашња управа Стејнбајсове тврдке имаде са досадашњим чиновницима и намјештеницима и надаље обстојати те несметано даље радити. За прехрану водиће бригу и надаље Народва влада. Јавите садашње стање радништва. Повјереник за прехрану."[31]

Због критичне ситуације која се манифестовала у једној општој гужви, карактеристичној за већину „преврата", котарска испостава у Дрвару је затражила војну помоћ од Приморског котарског запавједништва и Народног вијећа у Шибенику. О томе је извјештена телеграмом Народна влада у Оарајеву, 7. новембра 1918: „На замолбу Дрвара за припомоћ бијах послат од Приморског котарског заповједништва и Народног вијећа у Шибенику да направим ред и мир. Пошто овдје не иде све могуће покушајем ред и мир на лијепи начин уредити, молим Народну владу да ли смијем остале мјере подузети. Ноћас од мојих људи запосједнуте жељезничке станице Оштрељ, Срнетица, Потоци, Млиниште и Чардак. Дошло је до пуцања на станици у Срнетици и Грмечу. Остало накнадво јављам. Заповједник морнарске чете, Ткалчевић". Истога дана Народна влада је упутила телеграм Ткалчевићу: „Овлашћујемо Вас, да учините све што треба да се оачува и одржи ред и мир. Обратите пажњу у том правцу и на села котара петровачког". Осмог новембра извијестио је др Јеличић, комесар Народног одбора из Дрвара, сљедеће: „Данас у Дрвару мирно. Из Шибеника стигло даљих педесет морнара. Плачкање ноћас у станици и колонији Чардак. Приједор јавља да дневно 1000 до 1500 војника за Боану и Далмацију долази ради одласка. У главној творвици остало је само петнаест бравара од стројева, ако се бравари не би попунили и ако угљен за стројеве не буде уредно долазио и дрва се не би сјекла, не може жељезница евоју дужност вршити . .. Молимо налог да за нашу главну пругу даље долази

[31] АБХ, Н. вл., през. бр. 13503/1918.

угаљ. Котарсксш народном одбору Приједор, Сански Мост, Кључ, Петровац, Дрвар, Книн, Јајце нужно би било наредити да се постара за чување жељезничке пруге и зграда". Повјвреник за жељезнице Народне владе Јелић обратио се др Јози Сунарићу, повјеренику за унутрашње послове, да се изда наређење мјесним одборима да врше службу еигурноеги док буде могуће „одавде изаслати СрПСКу ИОЈ!СКу".[32]

Народна влада је повјерила жељезнички еаобраћај на шумеким пругама фирми Штајнбајс. Управа фирме се обратила Народној влади телеграмом, 13. новембра: „Пошто је еада немогуће од .одговорног раввателског вијећа добити упуте, ематрамо као нашу дужност високој влади молбу нодниjети гледе даљњег вођења жељезничког промета на пругама Приједор — Книн и Срнетица — Јајце, чим брже начелну одлуку учинити. Народно вијеће у Дрв^ару је одобрило на први дан слободе радницима захтијевану повишицу од 100 постотака њихове досадашње плаће и били смо иринуждени пристати тако да жељезница са мјесечним издатком за плаће и наднице 700 до 800.000 круна рачунати има. Доходци су напротив једнаки ништици. Залихе горивног дрвета достају -само за четири дана. Даљни производ ради помањкања радника искључен. Залиха уља за мазање локомотива је исцрпена. Ако је даљње вођење жељезничког промета кроз тврtку пожељгао, умољавамо одмах за доставу потребних радника за производ горивног дрвета, за доставу из Дрвара изравно затраживаног прометног материјала, за доставу потребних новчаних 1средстава и очитовање да ће висока влада дионичком друштву онај показавши се и кроз књиге исказати губитак накнадити. Други би излаз био да се опомснуте жељезничке пруге земаљској жељезници припоје. .. " И повјеревик за жељезнице Јелић одговара телеграмом, 15. новембра 1918. године: „Водите до даљих наредаба промет гаа вашој жељезници за рачун Народне владе, која ће вам надокнадити исправни губитак. Радгаика вам послати не можемо. Данао крећу преко Јајца одавле 6 бурета оа свега 1000 кг. мазивног

[32] АБХ, Н. вл., през. бр. 13528/1918.

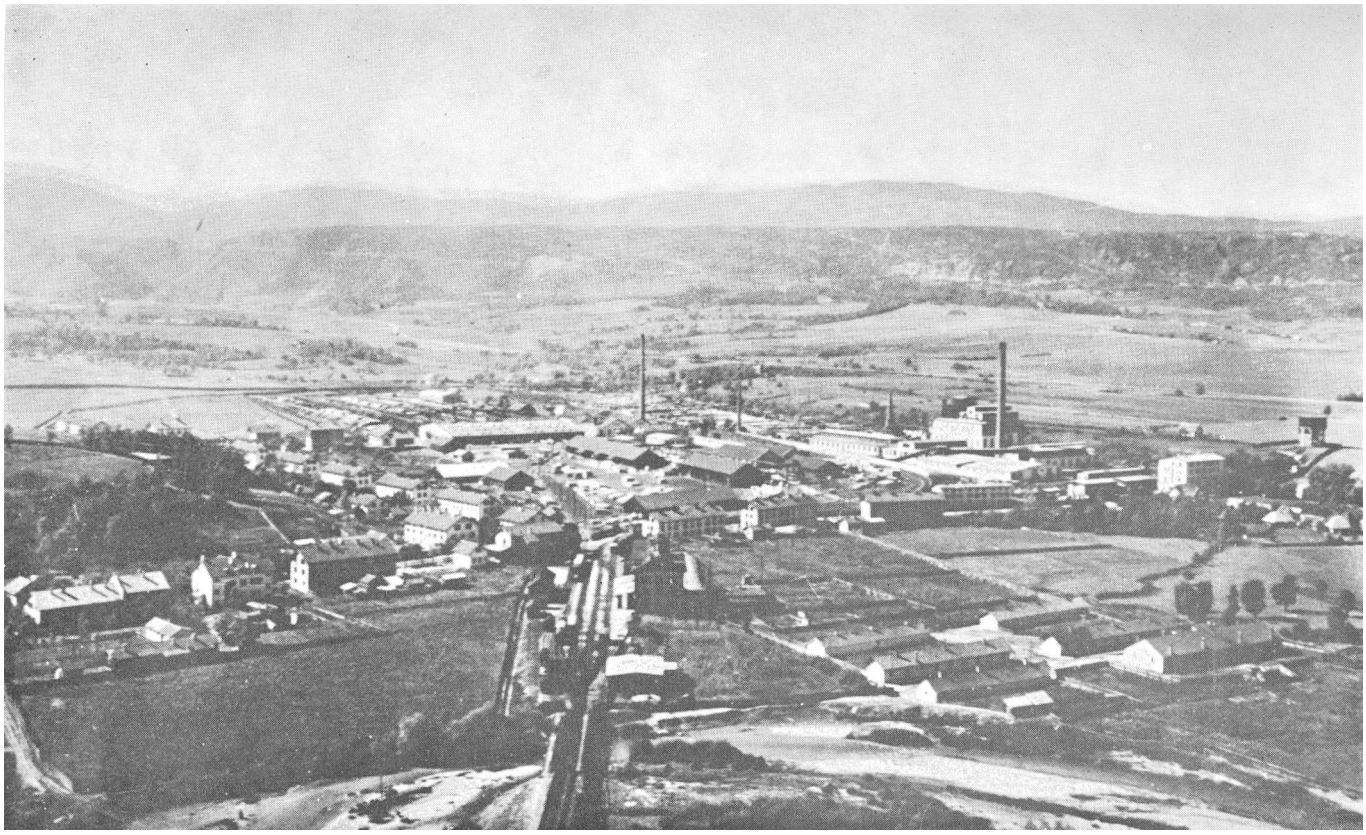

Панорама индустријског Оизела Дрвара уочи рата

Pojedini broj stoji K 1·—.

Radnička Volja

Glasilo socijalističkog organizovanog radništva u „šumskom industrijskom preduzeću Dobrljin—Drvar a. d."

Broj 1. Godina I.

Uredništvo i uprava Drvar, Radnički Dom | Drvar, dne 20. novembra 1919. | Pretplata: na godinu . . . K 24·— pola godine . K 12·— četvrt godine K 6·—

Naša prva riječ.

Šumsko industrijsko preduzeće Dobrljin—Drvar a. d., a koje nazivlju „Steinbeisovo Carstvo", jedno je od najvećih industrijskih preduzeća u Bosni i Hercegovini. Prije punih 26 godina dozvolile su sadašnje austriske upravne vlasti Otti Steinbeisu i kompaniji, bezgranično eksploatisanje naših ponajboljih šuma, koje se protežu kroz četiri kotara krvave Krajine.

Kakovu je korist od toga imao Steinbeis sa svojom družinom, to je opće poznata stvar, a napomenuti ćemo tek, da je danas Steinbeis višestruki milioner. Da su pako mnogi milijoni stečeni krvlju i životima nesrećnih tisuća radnika, ponajvećma domaćih radnika i seljaka, bilo nužno posebno naglašivati, jer po priznanju samog Steinbeisa, eksploatisanje radništva bivalo je za 200% jače od eksploatisanja šuma i ruda.

Provođenjem gvozdenih mašinskih puteva kroz do tad neprohodne šume i planine, doline i vrleti, kroz mnogobrojna sela i općine, na tisuće bje razoreno mirnih težačkih obitelji, te mjesto očekivanog blagostanja, nastupilo je doba jadikovanja. Seljani izgubivši zemlju, bijahu prinuđeni i bescijenje prodavati Steinbeisu svoju radnu snagu.

Uporedo sa razvijanjem te industrije, razvijala se je još u većoj mjeri skrajnja bijeda i siromaštvo svih onih mjesta, koja su bila povučena u vrtlog tog kapitalističkog izrabljivanja. Zamijenila je veselu pastirsku frulu, umuklo je milozvučni pojevi zamornih težaka, nestalo je onog veselog i bezbrižnog poletanja vrijednih domaćica. Sve, sve to iščezlo, a nastali su dani plača i očaja. Mukli pištanje fabričkih strojeva, nagovijestilo je novu eru života. Narod, koji je do tada radio za drugoga, robovao pojedincima, agama i begovima, radi sada u rukama svemoćnima. I dok je prije morao [illegible] sa zemlje, da tako u naravi [illegible] sad za [illegible]

[illegible] odmah [illegible] za [illegible] mnogo teže i nesnošnije. Pod tako nejzernim uslovima rada, moradoše ovi jadnici robovati, to znaju još i danas pučati seljani, koji se tek čudnim slučajem oteše bezobzirnom i svestranom izrabljivanju tog kapitalističkog preduzeća.

Tek socijalistička riječ, koja je usprkos svih brana i zapreka, doprla i u ovo preduzeće, ulijevala je nadu u bolji život. Badava su bili svi progoni, badava hapšenja i zatvaranja „huntovnih" radnika, socijalistička riječ pala je na plodno tlo i u njemu uhvatila duboko korjena. Pa kao što sva vladina nastojanja, kao predstavnice i zaštitnice kapitalističkih interesa, koja su postigla svoju kulminaciju u poznatoj hajki na socijalistički radnički pokret prigodom 1. maja o. g., nijesu postigla željena rezultata, tako niti svemoćni Steinbeis, ma da je uzase imao i žandare i vojsku, nije mogao zaprječiti radničkog organizovanja i morao je doći do ubjeđenja, da je proti radničkog pokreta — nemoćan.

Steinbeisa su otjerali, a na njegovo mjesto dogjoše drugi „domaći", sa istom tendencijom izrabljivanja i porobljanja radne snage. To dokazuje najbolje činjenica, da su na svojim mjestima zadržani „isprobani" i „pouzdani" Steinbeisovi činovnici, koji su za pravo glavni krivci svih zuluma učinjenih na radništvu, te čiji su grijesi tako golemi, da su uprav neoprostivi.

Sve ovo roblje, što no sada spulano lancima kapitalističke nezasitnosti, probuditi i prosvijetliti, podučiti ga o klasnoj pripadnosti i boljem životu, pokazati mu put, kojim će do tog da dođe, te konačno privesti ga u kolo ostalih boraca socijalističke crvene internacionale, to je naš zadatak, to je naš cilj.

Svim sredstvima ćemo nastojati proliti onih elemenata, koji pod krinkom klasnog pomirenja, nastoje u radničkim redovima unijeti smutnju i razdor, a tako i proti svih onih, koji se zavlače u radničke redove lažnim namjerom, da tamo provode neke svoje posebne osnove", želje, te [illegible] i. d. Organizovati, ujediniti u jednu jedinstvenu organizaciju, svekoliko radništvo cijelog preduzeća, pa to jedinstvo pod svaku cijenu očuvati, stvoriti i podržavati tijesne [illegible] sa centralama, zaključke poslova izvršavati, primljene direktive u radu primjenjivati, to će biti jedna od glavnih zadataka „Radničke Volje".

Da bi ovo naše nastojanje bilo uspješno, da bi naš uloženi trud rodio plodom, nužno je, da nas drugovi širom cijele pruge, u cijelom preduzeću, svojim radom podupru. Neka se svaki druž u granicama svojih sposobnosti baci na rad za našu zajedničku stvar, neka se svaki žrtvuje za opće interese, pa uspjeh neće izostati.

U svaki i najzabitniji kut treba da dopre naša riječ, niti najmanje mjestance ne smije biti bez „Radničke Volje".

Naši neprijatelji budno bdiju i svim silama nastoje zaprječiti naše ujedinjenje, *jer su potpuno svjesni toga, da ćemo mi ujedinjenom snagom u našoj organizaciji predstavljati silu, kojoj ćemo obezbiti poštenje, koje oni nad nama vrše.* Njihovom nastojanju suprotstavimo našu radničku solidarnost.

Drugovi, proleteri, braćo naša!

Neka ova naša prva riječ, koju upravljamo vama, ne ostane samo glas vapijućeg u pustinji. Poradite na njenom ostvarenju.

Upravimo naš poklič svim onima, što no pate, što žive u bijedi i nesmirenosti, svim prezrenima, što žude za boljim životom, za srećom.

Pronite se — proglašajte — ujedinite se!

Mjesno Radničko Sindikalno Vijeće u Drvaru.

Sindikalni pregled.

Memorandum. Naše svekoliko nastojanje u ovim teškim danima išlo je za tim, da se položaj radništva u ovom industrijskom preduzeću poboljša, te da mu se pruži mogućnost dostojnijeg života. U tu svrhu predan je upravi preduzeća u Beogradu dne 20./9. o. g. memorandum, u kojem su istaknuti zahtjevi radništva u cijelom preduzeću.

Glavnije tačke memoranduma bile su slijedeće:

I. Povećanje plaća svim radnicima i namještenicima u cijelom preduzeću, prema već prije stavljenim predlozima.

II. Raspis izbora za poslovnu i bolesničku blagajnu.

III. Novi statut za osiguranje u nesrećnim slučajevima.

IV. Ukinuće službe svih onih činovnika, koji su svojim samovoljnim radom bili uzrok

Факсимил насловне стране социјалистичког листа „Радничка Воља", број 1. од 20. новембра 1919. године

ул>а. Што прије послаћемо у Јајце одјел српоке војске за одржавање реда и мира. Даље наредбе слиједе."[33] Из овот јасно излази да Влада за БиХ није била ријешена да укида ушворе са фирмама, посебно са фирмом Штајнбајоа.

Одмах по стварању Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Босанска шумска индуотрија Ото Штајнбајс била је секвестрирана и убрзо, под државном управом, почела дјеловати као „Шумско индустријоко предузеће Добрљин-Дрвар А.Д." — (Шипад). Али за раднике је то значило еамо формалну промјену господара — експлоататора, с тим што је овај нови био представник млађе, примитивније, па и незајажљивије капиталистичке класе.

Као нармална посљедица оваквог стања и савременог револуционарног расположења у читавој земљи, долази до јачања радничког покрета и повећања незадовољства. Синдикална организација, која је обнсквила свој рад још почетком 1918. године, нагло расте и већ у фебруару 1919. шдине броји 1.438 чланова.[34] То је, послије Сарајева, Зенице и Тузле, била четврта организација по величини у Боони и Херцеговини. Обновљена је и снажна мјеона организација Социјалдемократске странке. Послије Конгреса уједињења, априла 1919. године, организација Уједињених синдиката још више се омаоовљава, а ствара се и снажна организација Социјалистичке радничке партије Југославије (комуеиста), која развија врло живу политичку активност. У новембру *и* децембру 1919. године она издаје и свој лист „Радничка воља". Ти успјеои у периоду револуционарне 1919. године били би знатно већи да раднички покрет у Дрвару није доживио озбиљан ударац већ приликом првог јачег напада новог режима на раднички покрет Босне и Херцеговине, послије генералног штрајка 30. априла 1919. године. У првој половини маја из Дрвара је било протјерано, или га је због терора шовинистичких елемената морало напустити,

[33] АБХ, Н. вл., през. бр. 13635/1918.
[34] „Глас слободе", бр. 86/1919.

500 радника,[35] који су представљали већи дио револуционарног језгра покрета. И поред тога, до жраја новембра 1919. године комунисгичка организација је била изразито домин-антна међу дрварским радницима и све акције се одвијају под њеним руководством. Међу тим акцијама двије су ооообито интересантне: јавна радничка скупштина 17. августа (на којој је преко 350 радника захтијевало да се распусти декретирано Привремено народно представништво — Државно вијеће, и да се што прије сазове Уставотворна скупштина)[36] и скупштина пиланских радника 23. октобра, на којој је закључено да се сви радници пилане учлане у револуционарне синдикате и у Социјалистичку радничку партију Југославије (комуниста).[37] На овим екупштивама, као и у читавој активности револуционарног покрета, највише су ее истицали својим радом и утицајем Михајло Зетић и Драган Голуб.

Користећи притисак власти на револуционарни радннчки покрет и масовне прогоне извршене у мају 1919. године, ооцијалпатриотока Југословенска еоцијалдемократска странка за Боону и Херцеговину („звонаши"),[38] већ 15. маја покушава да створи своју националистичку организацију међу радницима у Дрвару.[39] Али јаче дје-

[35] Положај радничке класе у Југославији, Извештај Извршног одбора Централног међусавезног синдикалног одбора за Земаљску конференцију Независних синдиката, Издање ЦМСОЈ, Београд 1922, стр. 40.

[38] „Глас Слободе", бр. 141/1919.

[37] „Радничка Воља", Дрвар, бр. 1/1919.

[38] Назив по листу „Звоно" који је пред први свјетски рат покренула у Сарајеву група дисидената, СДС БиХ — националиста око Јове Шмитрана. Одмах иза рата то је била социјал-патриотска струја у БиХ, која се противила револуционарној оријентацији југословенског радничког покрета и сарађивала са буржоазијом. Већ 8. марта 1919. г. ова група оснива Социјалдемократску странку Југославије за БиХ и Опћи раднички савез (ОРС) у оквиру социјалпатриотског Опћег радничког савеза Југославије са сједиштем у Загребу. У БиХ, ОРС је регрутовао своје чланство углавном у заосталим радничким слојевима, претежно у индустрији дрвета.

[39] АБХ, ЗВС, Бр. 1215/1920. — У предмету под овим бројем налази се врло богат досије докумената о „превратничкој" активности „Звонаша" и насиљу над организацијом и активистима револуционарног радничког покрета извршеном током децембра 1919. и јануара и фебруара 1920. године.

ловање еоцијалпатриота настаје почетком децембра 1919. године, по доласку у Дрвар Јове Шмитрана, најистакнутијег лидера „звонаша", који уз директну помоћ локалне власти и присталица Радикалне странке — Милана Бањца, свештеника, трговца Тодора Тадића и Н. Илића, сахаџије Ристе Грубише, трафиканта Шкорића и жељезничара Јована Ђурђевића и Белер Адолфа — на погромашки начин постепено разбија организације под руководством комуниста и учвршћује своју организацију.[40] Насртај коалиције социјалпатриота и радикала на револуционарни раднички покрет у Дрвару представља еклатантан примјер политичког терора. Организоване групе батинаша, које је најчешће предводио Тодор Тадић, извршиле су напад на просторије и поједине функционере и чланове револуционарних радничких организација 12, 29. *и* 30. децембра 1919, затим 1. и 8. јануара 1920. године, а 30. јануара физички су нападнути Богдан Крстић и Душан Глумац, који су у Дрвар дошли у својству чланова комисије Земаљске владе у Оарајеву коју је предводио владин повјереник за социјалну политику Фрањо Маркић. Тој комиоији био је задатак да испита •ситуацију у Дрвару, али њен рад потпуно су онемогућили организов!ани батинаши. У извјештајима представника радничких институција јасно се указује да су дрварски трговци, осим из политичких побуда, организовали овакву хајку против организација револуционарног радничког покрета и због тога што су оне организатори конзумне задруге у којој радници добијају много јефтиније животне намирнице. „Невјероватно, али истина", каже се у том извјештају, „да је 1 кг. хљеба у задрузи био 4 круне, а код трговаца 26 круна".[41] Читава ова акција радикала и „звонаша" одликовала се беснрупулозношћу манифестованом у физичким нападима на активисте и чланове и отимању цјелокупне имовине и архиве мјесне синдикалне и партијске организације. Поред поменутих тр-

40 Исто, —• види извјештај Земаљске владе за БиХ — Министарству унутрашњих дела, представку функционера Покрајинског извршног одбора Синдикалног вијећа и представника Радничке коморе.

41 Исто.

говаца и других малограђанских елемената из Дрвара, главни инспиратор ове акције био је Драгољуб Госпић, којег су „звонаши" упутили специјално из Сарајева да врши дужност секретара њихове мјесне организације у Дрвару. О личности Госпића чак се и у извјештају Земаљске владе Министарству унутрашњих дјела каже да је он „алкохоличар и као такав способан за све, политички је скроз несолидан карактер". Такве снаге, по оцјени руководства и штампе СРПЈ(к), успјели су да разбију дрварску организацију СРПЈ(к) и Уједињених револуционарвих синдиката уз номоћ „ ... фирме, дрварских трговаца, попова, политичке власти и како сви знаци говоре владе по својем чиновнику г. Петру Јанковићу".[42]

Одржавањем скупштине организације „звонаша" у Дрвару 29. фебруара 1920. године, на којој је Шпиро Гојшина, говорећи о положају радника, углавком тријумфовао због „побједе" над комунистима,[43] руководство ове изразито прорежимске радничке организације било је увјерено да је иотпуно и трајно онемогућило револуционарни раднички покрет у граду и на радилиштима „Шипада". Истина, до краја октобра 1920. године основане су подружнице Опћег радничког савеза — ОРС-а на жељезници, у пилани и у целулози,[44] али оне никад нису успјеле да обухвате већину радника.

Револуционарни покрет није био угушен ни у току 1920. године. Он је водио једну успјелу тарифну акцију и учествовао у предизбарној кампањи за Уставотворну скупштину, новембра 1920. године. У оквиру те кампање, 8. новембра организована је предизборна скупштина коју је Среска иопостава, због изразито револуционарне атмосфере, раетјерала помоћу полиције.[45] Међутим, послије општег напада режима на југословенски раднички покрет, послије „Обзнане", која је ступила на енагу 30. децембра 1920. године, из Дрвара је протјерано још осамдесет радничких породица.[46] Социјалпатриоти су уопје-

[42] „Глас слободе", бр. 1/1920.
[43] „Звоно", бр. 19/1920.
[44] „Звоно", бр. 61/1920.
[45] АБХ — ЗВС, През. бр. 11318/1920.
[46] „Положај радничке класе у Југославији", стр. 41.

ли да учврсте своје позиције тек послије званичне забране револуционарног покрета и ових прогона. ОРС је остао једина синдикална организација која ће задржати доминантан положај у синдикалном покрету овог краја ове до половине тридесетих година, а на екупштини од 19. марта 1922. године оонована је и мјесна организација реформистичке Социјалистичке партије Југославије.[47] Кад се има у виду даља активност радничког покрета и, уопште, друштвенополитичка кретања у Дрвару, онда се долази до сигурнот закључка да ова организација никад није успјела остварити значајнији политички утицај на раднике нити на остале грађане.

Послије 1921. године, када оу револуционарне радничке организације забрањене а раднички покрет у цјелини запао у кризу, нагло се погоршавао положај радника. Радно вријеме подружено је од осам на десет сати, а наднице су износиле 7 до 15 динара.[48] Те тешке прилике натјерале су дрварске раднике да у току двадесетих година, најчешће стихијно, воде три тарифне акције и пет штрајкова. Међу овим акцијама нарочито ее маоовношћу и дужином трајања истичу штрајк 4.100 радника вођен од 9. децембра 1921. до 30. јануара 1922. године, штрајк 6.000 радника пилане и свих манипулација од 7. до 10. септембра 1922. године,[49] те штрајк преко 2.000 радника од 17. до 31. августа 1925. године.[50] Али су те акције, захваљујући отвореном опортунизму ОРС-ове организације, завршаване неуспјехом или компромисним рјешењима повољним за предузеће. Утицај ОРС-а је због тога нагло опадао. Тако је скупштини ове организације 25. фебруара 1923. године присуствовало само око 100 људи.[51] Замашна штрајкачка борба радника предузећа „Шипад", због небриге синдикалне организације и њене отворене оарадње оа послодавцем, поткрај двадесетих година није имала виднијих резултата. Радничке плате у овом предузећу биле еу тада за 30% мање него у сваком

[47] АБХ, Покрајинска управа (ПУ), През. Бр. 4818/1922.
[48] „Глас слободе", бр. 3/1922.
[49] „Глас слободе", бр. 11 и 37/1922. и бр. 36/1925.
[50] „Глас слободе", бр. 36/1925.
[51] АБХ, ПУ, През. Бр. 4213/1923.

другом предузећу индустрије дрвета у земљи, а у овом крају животне намирнице су биле за 20% скупље него у многим других крајевима.[52]

У периоду велике економоке кризе, 1929—1933. године, положај радника предузећа „Шипад", а тиме и становништва читавог овог краја, још више се погоршао. Предузећу је и у периоду кризе препуштено на вољу да се ослања на силно повећану маоу незапослених радника, да из огромне невоље хиљада извлачи нове користи и стиче профите из појефтињења радне снате, и да, више него раније, на тешком социјалном положају радника, са ро•бом врши дампинг на свјетоким тржиштима. Послије снижења радничких плата у 1929. шдини, „Шипад" врши нову редукцију плата у другој половини 1930. године[53] У то вријеме 1.124 радника пилане радила су од 8 до 10 оати, а наднице су износиле за неквалификоване и полуквалификов)ане од 8 до 26, за квалификоване од 26 до 41, али зато за руководеће особље од 41 до 61 динар дневно. У много тежем положају били су радници у шуми и на жељезници. Они оу радили од 10 до 12, па чак и 16 до 17 сати дневно, са зарадом од 20 до 25 динара. Још јаснији увид у тешко стање радника нрајем двадесетих и почетком тридесетих година етећи ће се кад се зна да су се они морали сами бринути за своју биједну исхрану (углавном пасуљ, пуру *и* ријетко комадић сланине) и да су становали у врло лошим и нехигијеноким баракама (по 50 радника у еоби дугој 11 и широкој 6 метара).[54] Под готово неоношљивим условима радили оу и рударски радници предузећа „А<1па ВаисћзИ". Поред тога што су „наднице радника одвећ мале и мизерне", у руднику су се често дешавале несреће на послу, а предузеће том проблему није поклањало никакву пажњу. Због свега тога, 7. фебруара 1930. године, почео је штрајк 80 рударских

[52] „Глас слободе", бр. 26/1928.

[53] „Раднички гласник" орган синдикално организованих радника, Београд, бр. 43/1930.

[64] Прегледне податке о платама, становању и другим условима, живота радника, забиљежио је Миле Маркановић у чланку „Положај радника у Дрвару" — „Радничко јединство", Београд, бр. 12/1929.

радника, чије захтјеве за ооигурање на послу и повећање плата управа ни до почетка марта није испунила.[55] Тешке прилике натјерале су и 1.100 пиланских радника на двадесет дводневни штрајк октобра 1930. године, без обзира на све мјере режима шестојануарске диктатуре да онемогући било какве немире, а пототово штрајкове. Штрајк је дјелимично успио: управа предузећа је морала да одустане од драстичних смањења плата.[56] Ово су биле посљедње значајније акције у којима се организација ОРС-а морала ангажовати да би сачувала свој престиж. Од тада ОРС, који је и отворено подржавао непопуларни режим диктатуре, све више губи позиције међу радницима „Шипада", да би поткрај 1937. и почетком 1938. године био потпуно потиснут.

Већ у току 1934. шдине трупа млађих радника енергично раскида оа ОРС-овим синдикатима и отпочиње акцију на стварању синдикалне подружнице у оквиру Уједињеног радничког синдикалног оавеза Југославије (УРССЈ), који је, захваљујући новој линији дјеловања КПЈ путем овог синдиката, све више прерастао из реформистичке у борбену класну радничку организацију. Та нова струјања најприје се јављају међу жељезничарима и они већ 1934. године потпуно обустављају рад и прослављају Први мај. Ту прославу нису могли да осујете „ни они противници класно свеоног пролетаријата (...) који врше срамни рад цепања радничког покрета".[57] До јануара 1937. године, преко 70°/о жељезничких радника дрварског краја — у радионици и саобраћајним одјељењима — било је учлањено у подружницу Савеза индустријских жељезничара у оквиру УРССЈ-а, а од септембра исте шдине снажво је порасла и УРС-ова подружница дрводјељаца. „Радник", орган УРС-а за Хрватску и Славонију, забиљежио је да се још не памти у хисторији радничког покрета у Дрвару, да је (...) У Р^оК^У °Д мјесец

[55] „Радничко јединство", бр. 4/1930.
[56] „Раднички гласник", бр. 43/1930; „Уједињени синдикати" бр. 11/1930, стр. 173.
[57] Чланак „Жељезничког радника" у листу „Радничке новине", Београд, бр. 20/1934.

и по дан-а, успјело одједном организовати масу радника, захваљујући младим агилним друговима."[58]

Бројне УРС-ове организације створене су и на градилиштима унске пруге Ктаин—Бихаћ, чија је изградња почела у љето 1936. године, а на којој је нашло запослење нових неколико хиљада радника из ових крајева.[59] Почетак градње унске пруге, која пролази готово цијелом југозападном границом дрварског краја, односно садашње општине, представљало је, неоспорно, крупан догађај. Могло би се са сигурношћу рећи да су на великим радилиштима ове пруге нашли запослење, у просјеку, један до два члана сваког домаћинства на овом подручју, ако способни за рад ниоу већ били запослени у разним „Шипадовим" погонима. Градња је извукла из традиционалне учмалосги не само запослене појединце него читаве породице, уносећи значајне промјене у њихову структуру исхране, одјевања па и разних навика. Али велика радилишта, са по неколико стотина људи, утицала су и на начин размишљања и резоновања појединаца, довела их у контакт са људима из разних крајева и, под утицајем ровите унутарње и свјетске ситуације, врло брзо доводила до међуообног разуми-јевања, повезивања, зближавања и стварања хомогених радничких колектива. Отуд је и УРС-ов синдикат — његов Покрајински одбор за Хрватску и Славонију, који је углавном био у рукама комуниста — у релативно кратком року постигао значајне резултате у организовању радника унске пруге. Тако је већ почетком новембра 1936. године основана снажна подружница УРС-а у Кулен-Вакуфу, чија се управа одмах побринула да организује раднике и других радилишта. „16. и 17. ов. мј. (новембра — Н.Б.), пише „Радник", другови су из подружничке управе стуиили у везу са друговима који раде у Осредцима и Трубару којих има око 500. Ту су наишли на врло добар пријем, јер су тамошњи радници једва чекали да ступе у везу са организацијом." Формиран је акциони одбор у ноји су ушли Радивој Рађеновић, Јово Родић, Миле Вејин „и још не-

[58] „Радник" орган класног радничког синдикалног покрета за Хрватску и Славонију, бр. 22 и 67/1937.
[59] „Радник", бр. 97/1938.

ки."[60] У децембру исте године оенована је УРС-ова подружница жељезничара у Срнетици. Њен одбор су сачињавали: Веселин Родић, предсједник, Душан Роковић, потпредсједник, Атиф Диздар, благајник, Јовановић Карло, замјеник благајника, и Драгутин Рајнхард, еекретар.[61] Савез индустријских жељезничара у Дрвару одржао је 5. фебруара 1937. врло успјелу скутпптину на којој је констатован изванредно брз пораст организације. У управу су изабрани: „предсједник Тривун Балабан, замј. Раде Курбелија, тајник Иван Лохшмит, замј. Милан Петраковић, благајник Никола Родић, замј. Василиј Трикић, одборници: Милан Зрлић, Драгија Милашиновић, Симо Трикић, Обрад Аћић и Веселин Зорић, замјеници: Блаже Рашљић, Тодор Марковић, Јово Бурсаћ и Душан Недимовић".[62] Крајем јула 1937. године организована је снажна подружница на градилишту унске пруге у Тишковцу. Већ еамим оснивањем ове подружнице нестало је такозване „црне књиге", у коју су послодавци евидентирали сваку „грешку" или непослушност радника, а убрзо су поопедством подружнице регулисани мнош дотада нерјешиви проблеми радника са послодавцем — фирмом „Шојат, Батушић и номп." У управу ове подружнице изабрани су: Стеван Јарић, Тодор Родић, Јуре Павловић, Лазо Рађен, Јован Чакармиш, Јован Милинковић, Миле Лазић, Петар Јарић, Стеван Даничић и Марко Рајковић. Одлучено је да се одмах оснују рејонске секције (повјереништва) подружнице у Осредцима, Трубару, Калдрми, Пилећем куку, Црним Потоцима и друшм градилиштима према Книну.[63]

Овако нагли покрет није остао само на организационом уобличавању организација. Он ће убрзо дати значајне резултате на побољшању економоких услова рада — плата, смјештаја, исхране, заштите на раду, а радници ће почети „лакше да дишу" и у погледу слободнијег изражавања, договарања и организовања. Акције које у овим новим струјањима започињу, имају сада масовни карак-

[80] „Радник", бр. 16/1936.
[61] „Радник", бр. 22/1937.
[62] „Радник", бр. 30/1937.
[83] „Радник", бр. 53/1937.

тер. Од 25. јануара до 15. марта 1937. године, под руководством УРС-а изведен је успио штрајк неколико хиљада радника у свим манипулацијама шумских радова предузећа „Шипад". Том приликом међу радницима су масовно дијељени посебни леци са позивом на борбу против фашизма и реакције, и други — са позивом на борбу за боље услове рада и веће плате.[64] Те године изведено је и неколико успјелих штрајкачких и тарифних акција на унској пруги и у разним погонима „Шипада", готово искључиво под руководством УРС-а. Августа и септембра 1937. године, 32 дана је штрајковало преко 2.300 радника фирме „Шојат, Батушић и комп", под руководством изванредно добро организоване УРС-ове подружнице у Тишковцу. Резултати тог штрајка били су: повећање плата за 5 до 15%, емањење цијена животним намирницама (изузев хљеба) у продавницама предузећа за 20—25%, регулиоање радног времена и други. Али још већи значај овог маеовног штрајка био је његов политички ефекат — учвршћење организације, јачање самосвијеепи радника о енази колектива и организације, те примјер за организовање и за штрајк радницима фирме „Батињол" на бихаћком дијелу градилишта уноке пруге, који еу били у далеко неповољнијем положају.[65] Отуд је подружница УРС-а у Кулен-Вакуфу већ у мају 1938. године могла окупити око 1.200 радника, а под њеним притиском смањено је радно вријеме од 10 на 8 часова и повећане су наднице неквалификованих радника од 17,5 на 20 динара.[66]

Сличан примјер организоване дјелатности и борбе за боље услове живота и рада дала је организација дрводјељаца у Дрвару радницима фабрике целулозе, која је послије вшпегодишњег прекида, још од велике економске кризе 1929—1933. године, обновила рад 20. јавуара 1937. и запослила око 300 нових радника.[67] Наиме, радници фа-

[64] Оригинални извјештаји управе „Шипада" о овом штрајку — у Архиву Института за историју радничког покрета Сарајево (АИРП Сарајево) Збирка „Поклони".

[65] „Радник" бр. 59/1937.

[66] „Радник", бр. 104/1938.

[67] „Југословенски лист", Сарајево, бр. 17/1937.

брике целулозе радили су под врло тешким условима, незаштићени од „лауге", а пошто су радили у државном предузећу, унрава им је на еве начине онемогућавала оршнизовање у УРС-ов синдикат. Они су могли да се учлане само у прорежимски Југословенаки раднички савез — „Југорас", чији су функционери заједно са руководећим људима творнице дијелили премије на рачун радника. Дана 23. септембра 1937. године већина радника фабрике целулозе, манифестујући своје незадовољство према управи предузећа и руководству организације „Југораеа", дошли су на скуппггину УРС-ове организације дрводјеца и учланили се у њу.[68] Крајем 1937. године на радилиштима за сјечу дрвета у Оејеченици почео је штрајк неколиио стотина радника. Када је 12 њихових другова — организатора штрајка — ухапшено, око 150 штрајкача опколили су жандармеријску станицу у Оштрељу, захтијевајући да се ухагппени пусте на слободу. У сукобу са жандармима један радник је убијен а један тешко рањен.[69]

Међутим, два штрајка средином 1938. године била су од посебнот значаја за учвршћење радничког покрета у Дрвару и за његову револуционарну организацију. Од 13. до 22. августа на радилиштима за експлоатацију шуме Чардак, Потоци, Срнетица и Мијачица почео је штрајк који је органмзовала подружница УРС-а оа захтјевима за осмосатно радно вријеме, за минималне наднице од 25 до 30 динара и за посебан додатак за тешке послове. Масовност и организованост штрајка резултирали су испуњавањем већине захтјева од стране послодавца.[70] У том истом иремену, од 17. до 22. августа, вођен је и један од најорганизо/ванијих штрајкова у Дрвару — штрајк 1.200 радника пилане. Руководство УРС-ове организације на челу са Миланом Танкоеићем, Николом Котлом и другима одабрало је врло повољан моменат за штрајк: већ је вођен штрајк у шумским манипулацијама, предузећу „Шипад" је била потребна грађа за извоз (није стизало

[68] „Радник", бр. 62/1937.
[69] Архив ИРП Сарајево, Збирка М. Г., Прилог инв. бр. 9829.
[70] Извјештај о штрајку у Архиву Босанске крајине, Бања Лука, Банска Управа (АБК — БУ), Пов. бр. 1063/1938.

да задовољи потребе својих купаца), а и политички моменат — вријеме пред парламентарне децембарске изборе — ишао је у прилог радницима. Све је то утицало да су радници јединствено иступили за штрајк, захтијевали повећање својих плата у бруто износу од 800.000 динара годишње и склапање колективног уговора којим су повољно регулисани многи проблеми радних односа, становања, исхране и други. Према извјештају старјешине среске испоставе у Дрвару, Миличевића, банској управи Врбаеке бановине у Бањалуци,[71] приликом преговора између генералног директора „Шипада" др Милана Улманског и штрајкачког одбора „ .. . усвојени су скоро сви захтеви радника". Штрајк је, иначе, био потпуно организован и за све вријеме његовог трајања преко 1000 радника потпуно је запосјело пилану, сами радници су организовали мир и ред, а према извјештају Миличевића, „ ... мештани који су према режиму опозиционо раоположени, давали су радницима док су би.ли у штрајку новац и хлеб. Вероватно не бадава али су им се свакако хтели показати пријатељима". Врло је занимљиво упозорење овог представника власти, који „узима себи слободу" да банској управи напомене „да је потребно поближе се заинтереоовати и позабавити радничким питањима код државних предузећа". Миличевић истиче: „Кад већ радници у тим предузећима, као овде например идентификују себе са државом и веле да им држава мора да даје и кад им се скоро увек и даје све што траже, зашто се не би могао наћи начин да се то врши у прави час и да се види да то што ее даје долази добром вољом послодавца, а не да се чека и чини на пр. после штрајка, када изгледа да се је то морало учинити и да су то радници са^ми извојевали"[72].

У низу добро припремљених и изведених акција УРС-а значајно мјесто заузима и вишедневни штрајк преко 1000 жељезничара јуна 1940. године, који је организован са захтјевом да се плате повећају сразмјерно

[71] АБК, Бања Лука, Збирка докумената о радничком покрету, БУ, Пов. број 4441/38.
[72] Исто.

поскупљењу свих животних потреба.[73] С обзиром да је био обустављен цјелокупни саобраћај на пруги Приједор—Книн и Срнетица—Јајце, убрзо еу раднички захтјеви били углавном задовољени.

У периоду 1935—1941. године раднички покрет у Дрвару је подузимао и друге ефикасне акције које су имале за циљ да поправе економски положај радника. Већ 1935. године у Дрвару је оонована Радничка набављачко--потрошачка задруга, до 1938. године основане су и самосталне задруге у Пећима, Трубару и на Оштрељу, и крајем те године већ је у задруге било учлањено преко 1.600 домаћинстава.[74] Тиме је створена озбиљна конкуренција продавоЕщама предузећа „Шипад" и дрварским трговцима, односно извршен је јак утицај на регулисање цијена животних намирница у читавом овом крају у корист радника и сељака.

Ове ове акције имале су дубоког одраза на идејно, политичко и организациано јачање радничког покрета. Оне су много допринијеле да се код радника изгради самосвијест о томе да њихова снага лежи у њиховом јединству и заједничком дјеловању. Поткрај тридесетих година раднички покрет у Дрвару и његовој широј околини почиње да заузима најзначајније мјесто у друштвеном животу, а акције које је тај покрет водио и идејна струјања у њему били су у складу са политичком линијом КПЈ у том периоду, иако још увијек није била створена њена организација у овом крају. То потврђује и чињеница да прорежимске синдикалне организације — Југословенски раднички савез (Југорас) и Хрватски раднички савез (ХРС) — нису овдје успјели ухватити дубљег коријена у радничком покрету. Ове организације биле су створене почетком 1937. године у фабрици целулозе, приликом обнове њеног рада послије петогодишњег прекида, јер је услов за пријем на рад био учлањивање у њих. Међутим, оне су се већ у другој половини исте шдгше

[73] „Југославенски лист", бр. 151/1940.

[74] Стенографске биљешке сјећања групе активиста радничког покрета и организатора уетанка у Дрвару, — Архив Војно-историјског института (А В. И. И.), Београд, кутија 1994, бр. док. 1/3, (У даљем тексту — Стенографске биљешке).

почеле осипати,[75] и оведене су на незнатан број радника из фабрике целулозе и „Шипада", претежно ранијих активиста ОРС-а поткупљених разним премијама и другим привилегијама. Карактеристичан је примјер да су на изборима за радничке повјеренике на „Шипадовој" жељезници, 1. фебруара 1938. године, представници ОРС-а добили 420, представници „Југораса" 61, а представници УРС-а 480 гласова,[76] а на изборима од 20. фебруара 1940. године, свих 14 радничких повјереника у погонима предузећа „Шипад" у Дрвару били су са листе УРС-а.[77]

Оваква активност имала је и значајне политичке резултате. На децембарским парламентарним изборима огромна већина бирача дрварске општине, насељене готово искључиво српским становништвом, гласала је за листу Удружене опозиције др Мачека. Осим буржоаског, реакционарног и експлоататорског карактера, и отворена профашистичка оријентација режима Стојадиновића постала је јасна и етаноништву овога краја. Непосредно послије избора, власти и управа предузећа „Шипад" предузеле су оштре репресивне мјере против радничког покрета. Око 100 радника, међу којима <*u* читав штрајкачки одбор из августа 1938. године, били су отпуштени са посла, а око 40 радника је ухапшено под оптужбом да су ометали изборе и ширили комунистичку пропаганду. Подузети су и извјесни кораци да се оживи и омасови „Југорас". Те мјере нису озбиљније омеле даље омаоовљавање револуционарног радничког покрета у току 1939. и 1940. године, нити су довеле у питање његово јединство.[78]

Стварање прве илегалне организације КПЈ у овом крају, новембра 1939. године у селу Каменици, а нешто касније и у Дрвару — до чега долази на иницијативу учитеља Велимира Стојнића и уз помоћ обласног партијског руководства за Босаноку крајину — значило је за раднички покрет у Дрвару и за читав крај потпуно нов и за

[75] „Радник", бр. 62/1937; Види и Извјештај обласног инспектора рада — Архив ИРП Сарајево, Збирка „Поклони".
[76] „Југословенски лист", бр. 28/1938.
[77] „Југословенски лист", бр. 43/1940.
[78] Стенографске биљешке.

даљи развитак револуционарно-демократског покрета. пресудан догађај. Та организација убрзо почиње да развија врло живу политичку актинност, проширује се међу радницима а и на селу, и постаје јак фактор афирмације и јединства радничког покрета. На иницијативу партијске организације у граду, већ почетком 1940. године створен је Међуструковни синдикални одбор у Дрвару, који је много допринео повезивању и заједничким иступима дрводјељских, металоких и жељезничких радника. До почетка 1941. године, бројно ојачана партијска организација је формирала нове ћелије у селу Ресановцима у граховској општини, у Шиповљанима, Црљивици и Заглавици, али она је и у свим другим селима остварила онажан утицај преко појединих својих чланова и симпатизера.[79] Половином 1940. године, међу младим радницима, ученицима у привреди и напредним средњошколцима створене су и прве организације СКОЈ-а у Дрвару и Каменици.[80] Уз помоћ актива СКОЈ-а и омладинаца симпатизера, организација КПЈ је развила жив политички рад међу омладином путем органака „Сељачког кола", сеоских читаоница „Змијање", соколских чета и недјељних окупова омладине, на којима, најприје у Каменици а затим и у другим селима, наотупају тек формиране културно-просвјетне секције — тамбурашке, хорске и дилетантске.

Поред борбе за јединство радничке класе, дрварска организација КПЈ нарочито је послије Пете покрајинске конференције КПЈ за Боону и Херцеговину, одржане јула 1940. године у Сарајеву, посветила пажњу јачању политичког рада на селу. У другој половини 1940. године готово у овим селима овога краја створени су радничко--сељачки одбори, путем којих су организоване заједничке акције сељака и радника на оправци путева, бунара, те на косидби, жетви и другим радовима организованим као помоћ сеоској сиротињи. Ти одбори оу постали носиоци политичке пропаганде против режима уопште, против скупоће, а за укључивање сеооког становништва у набав-

[79] Исто.
[80] Архив ИРП Сарајево, Збирка М. Г., Док. инв. бр. 9814.

љачко-потрошачке задруге, у којима су чланови или симпатизери КПЈ имали кључне позиције.[81]

Од великог значаја за оравилну оријентацију у раду и за омасовљење дрварске партијске организације била је помоћ коју су јој у току 1940. године, приликом обилазака, пружили чланови Покрајинског комитета КПЈ за Босну ,и Херцеговину — Ђуро Пуцар и Исо Јовановић и члан облаоног партијоког руководства за Босанску крајину Ооман Карабеговић. По заједничком договору, у септембру 1940. године, организована је посјета Дрвару Радничког апортоког клуба „Борац" и Радничког културно-умјетничког друштва „Пелагић" из Бањалуке. Приредбе ових друштава, која су дјеловала потпуно под утицајем бањалучке организације КПЈ, претвориле су се у праве политичке манифестације дрварских радника. Покушај локалних власти да онемогуће долазак РКУД „Пелагић" изазвао је у граду демонстрације преко 3.000 људи,[82] и среска испостава је била присиљена д-а дозволи ово гостовање.

Покушаји среоке испоставе да, уз помоћ полицијоких органа из Бањалуке и Београда, открије партијеку организацију, одноono њене чланове појединачно, нису давали жељених резултата — сумње су остајале најчешће без доказа. Појединачна хапшења чланова КПЈ и масовно хапшење ових питомаца Шегртског дома доводили су до нових демонстрација радника. Беће демонстрације избиле су приликом депортовања неколико комуниста у логар Ивањицу у Србији јануара 1941, а нарочито фебруара исте године због отпуштања из државне елужбе учитеља-комуниста Велимира Стојнића и Хусе Абдичевића. Демонстранти, сељаци и радници, изнудили су поништење рјешења о отпушању Стојнића из службе, а сељаци села Ресановаца одбили су да приме у своју школу новопостављену учитељицу и задржали учитеља Абдичевића све до почетка рата.[83]

[81] Стенографске биљешке.
[82] Исто.
[83] Исто.

Са прославе организације „Црвепи крст" у Дрвару, 1926. године

Ногометни тимови сплитског „Хајдука" и „Унца" приликом утакмице у Дрвару, 1926. године

Ученице и наставнице женске занатске стручне школе, у Дрвару 1930. године

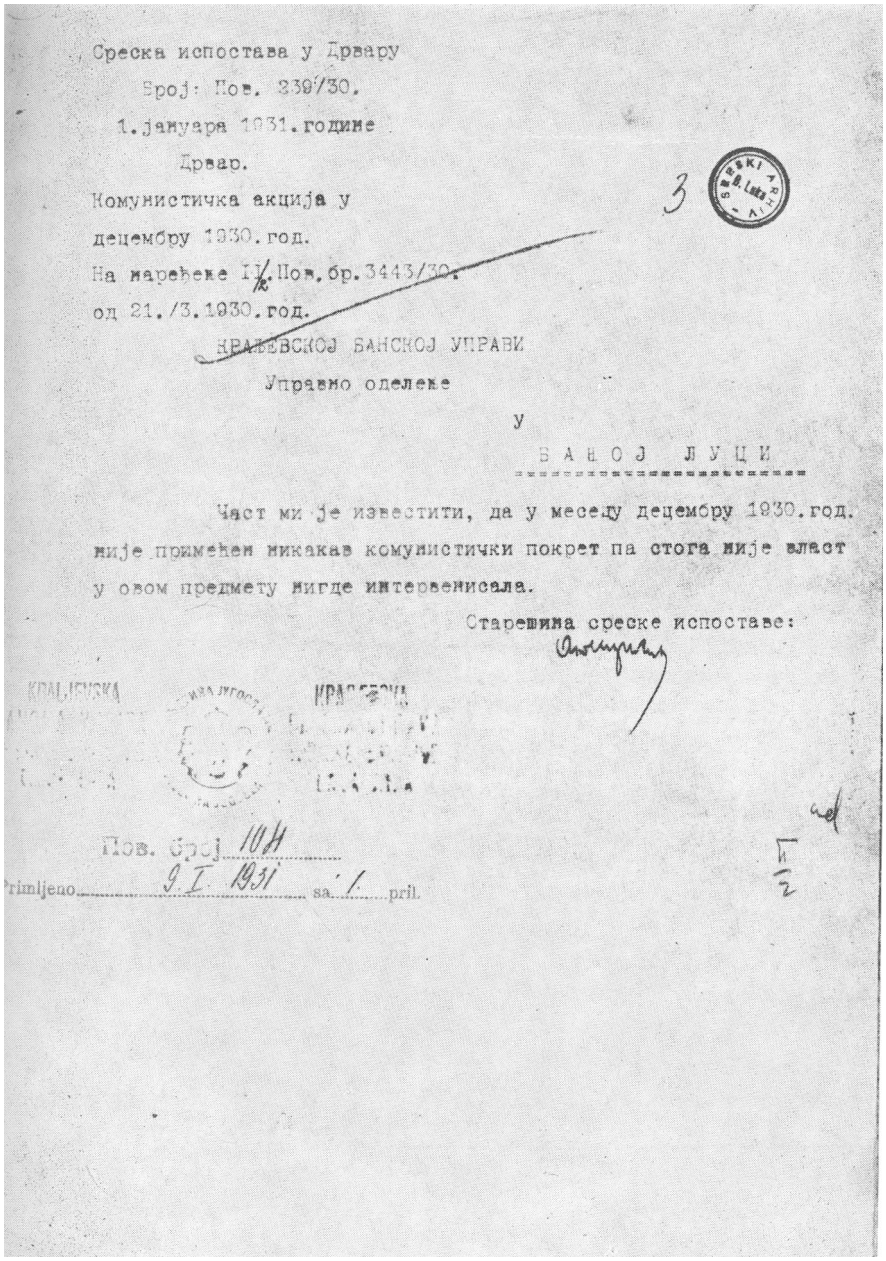

Среска испостава у Дрвару
Број: Пов. 239/30.
1.јануара 1931.године
Дрвар.

Комунистичка акција у
децембру 1930.год.
На наређење II/k.Пов.бр.3443/30.
од 21./3.1930.год.

КРАЉЕВСКОЈ БАНСКОЈ УПРАВИ
Управно одељење
у
Б А Њ О Ј Л У Ц И

Част ми је известити, да у месецу децембру 1930.год. није примећен никакав комунистички покрет па стога није власт у овом предмету нигде интервенисала.

Старешина среске испоставе:

Пов. Број 104
Primljeno 9 I 1931 sa 1 pril.

Факсимил извјештаја среске испоставе у Дрвару, од 31. јануара 1931. године, о комунистичкој активности

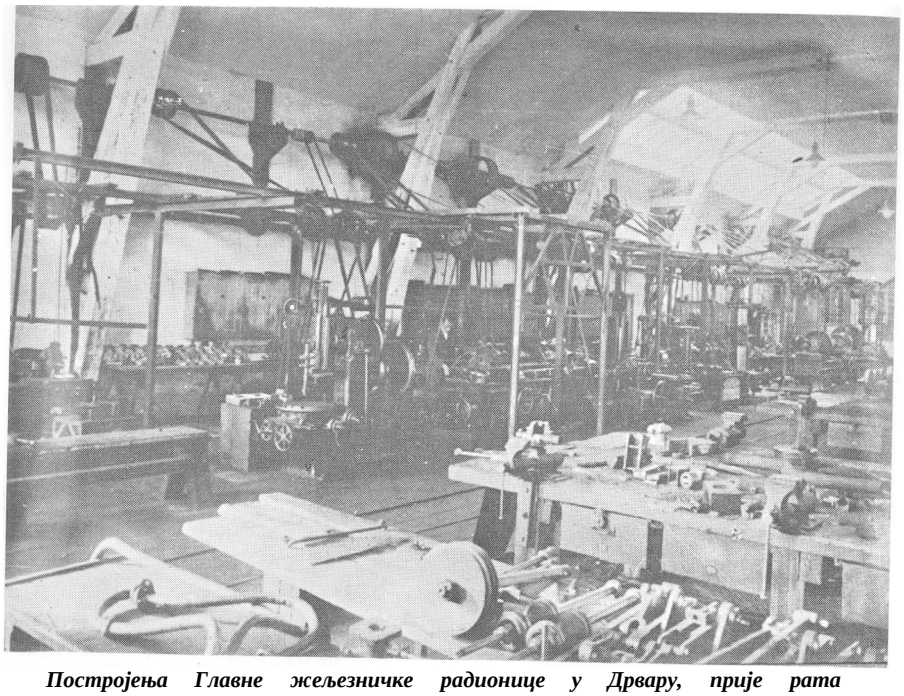

Постројења Главне жељезничке радионице у Дрвару, прије рата

Чланови напредног радничког друштва „Пријатељ природе" на излету пред Титовом пећином, 1. маја 1931. године

Забрана УРС-ових синдшсата, крајем децембра 1940. године, није затекла неспреман дрвароки раднички покрет. У духу одлука Пете земаљоке канференције КПЈ, партијска организација је одмах одржала скупове радника на којима су изабрани одбори радничког јединства у пилани, фабрици целулозе, на жељезници и на шумским радилиштима. Ти одбори су преузели на себе улогу дотадашших руководсгава синдикалних подружница и постали значајан политички фактор у ширењу пропаганде на раскриикавању профашистичког режима Цветковић-Мачек, за савез Југославије са СССР-ом, за демократска права и слободе у земљги, за одбрану радних маса од пљачке и шпекулације и за јачање одбрамбене онаге земље.[84]

Период јачања и организационог учвршћења радничког покрета у дрварском крају од 1937. до априла 1941. године, а нарочито период од непуну годину и по дана постојања и дјеловања организације КПЈ, представља вријеме у којем је код највећег броја радника и у добром дијелу осталог становништва сазријевало сазнање о немогућности рјешавања све оштријих супротности у земљи на основама капиталистичког поретка и о неминовности револуционарног преображаја. То су најбоље потврђивали чести иступи непослушности према власти и општа невјерица у њу, чести сукоби са њеним органима — жандармеријом и полицијом, мааовни скупови радника и сељака по селима на којима су се често чуле протурежимоке и револуционарне пјесме и пароле и други облици манифестовања незадовољства. Зато је и пад владе Цветковић-Мачек, 27. марта 1941. године, био свестрано поздрављен од радника и великог дијела становништва. Догађаји који су слиједили још више су продубили револуционарно ратоложење у овом крају. Оно ће доћи до пуног изражаја јула 1941. године у масовном устанку народа, прије свега радаика, иако на дрварском подручју није било усташког терора већих размјера, као У бројним другим крајевима Босне и Херцеговине и неким крајевима Хрватске.

[84] Исто.

Период обнављања и пуне коисолидације револуционарног радничког покрета у Дрвару ое завршава конференцијом комуниста дрварске и граховске ошнтине, која је одржагаа 30. марта 1941. године са задатком да 'се размотри ситуација настала послије 27. марта. Организација је већ бројала преко 30 чланова КПЈ, укључених у пет партијских ћелија. Зато је на конференцији први пут изабран Срески комитет КПЈ и одлучено да се ћелије формирају што прије у Трубару, Бобољусцима и у још неким селима у којима је већ било чланова КПЈ. По одлуци ове конференције, 3. априла 1941. године у Дрвару је, приликом испраћаја мобилисаних резервиста, одржан збор коме је приеуствовало више хиљада становника овог краја. На збору је први пут јавно говорено о Комунистичкој партији, о потреби савеза са СССР-ом и *о* одбрани земље.[85] Са таквом политичком платформом народ овог краја је дочекао априлски рат и прве мјесеце окупације и усташке власти.

НИКОЛА БАВИЋ

[85] Исто.

СИНДИКАЛНО ОРГАНИЗОВАЊЕ НА ПОДРУЧЈУ ШУМСКИХ РАДИЛИШТА ПОТОЦИ И УЧЕШЋЕ У ШТРАЈКОВИМА

КАО ПРУЖНИ РАДНИК радио сам на подручју шумских радилишта у Потоцима од 1919. године и сјећам се да је синдикално организовање радника почело 1927. годане, када сам дошао са одслужења кадровског рока и поново се запослио на прузи као пружни радник и десетар. У то вријеме било је више оиндикалних организација. Пружни радници припадали су УРС-у, чији је повјереник тада био Јово Балабан, машиновођа, док су шумски радници припадали организацији ОРС, а повјереник је био Ђуро Краљ, звани Ђупшна. Касније на овај терен је чешће долазио Миле Маркановић из Дрвара ради организовања радника у ЈУГОРАС, у чему је и успио. Једино сезонски радници, којих је такође било доста, нису били заинтересовани и нису се учлањивали у синдикат.

Незадовољни условима становања и рада, а нарочито ниским платама и нередовним исплатама зарада, радници Потока ступили су у први хптрајк, ако се добро сјећам, 1931. године. Преко тадашњег повјереника Ђуре Краља Ђушине постављени су захтјеви за побољшање ових услова. Међутим, овај штрајк није успио, јер синдикални рукаводиоци нису били досљедни у заступању радника и остваривању њихових захтјева. Сјећам се врло добро када су се радници, незадовољни оваквим стањем, скупили у кафани Марка Лукача и тражили од Краља објашњење шта је са њиховим захтјевима. Он их је као раднички повјереник позвао да се врате на посао, напомињући да рад није забрањен. На ово су радници реаговали оштро и рекли да њима нико није забранио рад, већ су то они сами себи забранили. Све је, међутим, било

увалуд, јер је Краљ одмах усиио овоју бригаду увести у посао, што је утицало и на друге раднике који су се вратили на своје послове, па је штрајк завршен без икаквих резултата.

Непосредно послије овога били оу нови избори радничких повјереника. Иопред пружних радника био сам изабран ја, иопред лсељезнице Дане Дошен, испред шумских радника Мића Михаљичић и још двојица чијих се имена не могу сјетити. Ја сам уједно био и предсједник синдикалне подружнице, чије је сједиште било на Раскршћу. Подружница је имала свог благајника и секретара, али је сав посао углавном водио сам предсједник. Активност се састојала у томе да се држе састанци повјереника, проучавају услови рада на појединим радилиштима, убира чланарина итд. То је све тако текло до великог штрајка 1937. године.

Слика почетка штрајка остала ми је дубоко у сјећању. Овот дана машина је пошла из Потока са празним брутом према Стевиловића палежу. Шумски радници су је дочекали и вратили је назад. Машина је ишла лагано, а радници су иопред ње и празног брута ишли пјешке до Раскршћа. Када су отигли на Раскршће, дочекали су их сви радници оа Раскршћа и других радилишта. Овдје смо се дотоворили о даљој акцији. Мени као лредсједнику радници су рекли да идем у локомотиву са машиновођом и ложачем и да лагано кренемо за Потоке, а сви радници ће ићи пред локомотивом. Ја сам, поред осталог, имао задатак да ^œ старам да читаво вријеме до Потока локомотива свира. Када смо дошли у Потоке, локомотиве омо спремили у ложиону да их радници не би, ако наступи јаче огорчење, оштетили. Тада еам ја са повјереницима одмах отишао у жандармеријеку станицу и извијестио командира станице о чему се ради и шта смо предузели. Тражили смо од њих да обезбиједе да не би ко локомотиве покушао кренути у шуму, јер ако радници направе какав неред, ми за то нећемо одговарати. Са своје стране смо упозорили раднике да буду стрпљиви, солидарни и мирни, да не праве никакве нереде и да ћемо своја права тражити редовно и организовано. Командир станице је о ов(оме одмах обавијестио Среско начелство

у Гламочу, одакле је у Потоке одмах стигао срески пристав. Нама су такође говорили да будемо мирни и да случајно не чинимо штету предузећу, а да своја права тражимо. Ми смо тада изабрали штрајкачки одбор који је одмах, по жељи радника, поднио званичне захтјеве. У тим захтјевима се тражило повишење плата, редовно исплаћивање зарада (што до тада није било у пракси), побољшање услова рада уопште, боље и хигијенскије становање радника итд. Ови захтјеви су упућени Дирекцији шумских радова у Оштрељ. Радници су тада отишли својим кућама. Послије извјесног времена позвани су раднички повјереници и штрајкачки одбор у Срнетицу на преговоре. Окупили смо се у Потоцима и ту се обратили шефу жељезничке станице да нам одобри локомотиву са службеним колима (коју би возио Дане Дошен као раднички повјереник) да отпутујемо на преговоре у Срнетицу. Послије извјесног натезања у бвоме смо успјели. Када емо стигли у Срнетицу, тамо су већ били инспектор радова Баеске управе из Бањалуке и испред нредузећа помоћник директора Кос. Док смо преговарали, обавјештени смо да је шеф станице из Потока затражио да се лакомотива врати и да је она већ отишла за Потоке. Пред нашим преговарачима смо се узбунили, а инспектору радова 1СМ0 рекли да може и сам да се увјери како се на његове очи поступа са радницима. Ово су из Потока учинили из каприца, јер локомотива није радила, па је било евеједно да ли ће бити у Срнетици или Потоцима. Инспектор нас је смиривао и сам је затражио да се локомотива врати из Потока за Срнетицу. Ми смо наставили преговаре одлучно стојећи иза захтјева радника. С нашим захтјевима прегаварачи су отишли у Банску управу у Бањалуку. Управа је каоније данијела једнообразну уредбу по којој се сви радови у акорду укидају, а одређено је да минимална сатница буде 2,5 динара, без обзира на радно мјесто. Остали наши захтјеви били су такође усвојени и ми смо тада позвали раднике да се врате на посао. Радници су се тада увјерили да се сложни и јединствени могу успјешно борити за своја права, па су се још чвршће везали за синдикалну организацију.

АНДРИЈА КЕСИЋ

ШТРАЈК У ПОТОЦИМА

ДО АПРИЛСКОГ РАТА је у Прекаји била општина која је припадала орезу Гламоч. Општина је имала двадесет села од којих је послије рата осамнаест припало општини Дрвар, док су само Роре и Црни Врх припојени општини Гламоч.

Становништво поменутих села чинили су углаввом сиромашни сељаци са веома мало земље, која им није омогућавала да подмире ни најосновније потребе. Због тога су многи морали да пођу на рад — неки су се запошљавали у индустрији Дрвара, док су други ишли у шумске раднике у Потоке, Орнетицу, Луњерачу, Клековачу итд. Услови за рад пгумских радника били су изузетно тешки. Радници су морали од својих зарада да купе сав алат за рад, да сами себи направе бараку за становање, да плаћају кувара и све остало што им је потребно да би могли обављати посао и да би, бар донекле, нормалније живјели. У љетњој сезони се у шуми радило дванаест до четрнаест часова дневно. Плате оу биле врло мале. Тако, на примјер, за један кубни метар клада добијало се шест динара у љетњој сезони, а девет динара у зимској. За тај исти новац радник је морао да посјече стабло, окреше грање, да скупи грање у хрпу, да отеше кору са стабла и да га изреже на одређене димензије.

Радници на одржавању шумских пруга радили су десет чаоова дневно, а за тај посао добијали су од 1,20 до 2 динара на сат.

Овакви услови рада доводили су до штрајкова шумоких радника. Највећи од тих штрајкова био је 1937. године. Трајао је око 3 мјесеца. То је био први организова-

ни штрајк. Њиме је руководила за то већ формирана синдикална организација у Потоцима, на чијем челу је био Ђушина Краљ. Иницијатор формирања синдиката на шумоким радалиштима био је Миле Марковић, повјереник Синдиката дрварских радника. Због велике активности у организовању радника Марковић је ошуштен с посла. Веома се ангажовао у организовању поменутог штрајка борећи се да штрајк успије и да се радници изборе за боље услове рада и повољније зараде.

Овај антрајк био је добро припремљен. Био је формиран штрајкачки одбор у који су ушли Ђушина Краљ као предсједник. Аћим Краљ, Стеван Агић, Симо Бањац Тодор Томашић, Лазар Мектеровић, Стево Михољичић и друш, као чланови одбора. На првој сједници одбор је формулисао закључке: да се за раднике који раде у режији на одржавању шумске пруге тражи минимална надница од 3 динара на сат и скраћење радног времена од 10 на 8 чаеова дневно; да шумски радници на сјечи шуме, извозу и утовару раде по 10 сати дневно, да њихова дневна зарада не смије бити мања од 45 динара, да буду социјално осигурани, да се фирма обавеже да им изгради бараке и омогући повољније услове за рад; да се одмах обустави посао на свим радилиштима; да се на свим радилиштима поставе радничке страже ради чувања имовине од пожара и спречавања штрајкбрехера.

Одмах послије састанка чланови одбора су кренули на радилишта и упознали раднике са предлозима. Радници су ово једногласно прихватили и одмах су обуставили посао. Затим је одбор од 12 чланова са неколико стотина радника дошао у Потоке и уручио захтјеве управи фирме, која је о овоме одмах обавијестила дарекцију у Оштрељу. Дирекција је позвала одбор на преговоре, али нивакви резултати том приликом нису постигнути. Дирекција је затим извијестила о штрајку Главну централу у Сарајеву, затражила је жандармеријски пук да угаси штрајк и похапси организаторе. Будући да је одбор био о томе обавијештен, није се одвајао од радника, који су се упорно борили за остварење својих захтјева и непокјолебљиво стајали иза свог одбора. Покушај управе и жандармерије да угуше штрајк радника наишао

је на јединствени отпор *и* иропао је. Због тога је дирекција морала да прихвати услове радника и да им исплати изгубљено вријеме. Послије овог успјешног пгграјка донекле се поправио положај радника.

Ова и друге радничке акције знатно су утицале на подизање класне свијести у овом крају, што је имало пресудан значај на масовно укључивање народа у устанак и њешво опредјељивање за народноослободилачки покрет.

ЛАЗАР МЕКТЕРОВИЋ

У ОКНИМА ДРВАРСКИХ РУДНИКА

КОЛИКО СЕ СЈЕЋ.АМ, припреме за отварање рудника у Дрвару почеле су још 1928. године. Прво су припреме вршене у селу Шиповљанима (Ђетињац) код шиповачког гробља и у Трнинић Бријегу на Голубићу. Први истражни радови дали су резултате једино у Шиповљанима. Експлоатација угља почела је 1930. године, али је била врло неекономична јер је превоз из Шиповљана преко Голубића у фабрику целулозе вршен у малим рударским вагонетима, помоћу уских шина и са коњском запрегом. Квалитет угља био је доста слаб. Послије неколико година експлоатације, кад се видјело да је све постало нерентабилно, тај угљенокоп био је затворен. Трагање за угљем настављено је у Трнинић Бријегу код кућа Миљевића и у Врточу код Дреничког врела. Најзад, експлоатација је почела код кућа Миљевића. Угаљ је био квалитетнији од оног у селу Шиповљанима. Експлоатација је била рентабилнија, јер је рудник био ближи, а угаљ је транспортован директно у котловницу фабрике целулозе. Исти случај, само мало касније, био је и на оним рудником код кућа Трикића на Брежинама. Сва ова истраживања и експлоатација руде, са мањим прекидима, трајала је од 1928. до мјесеца маја 1941. године.

Свим овим радовима и радницима руководио је рударски техничар Шиклић, делегиран из Сиверића са својим особлуем. Стајгер је био Милан Чоловић, који му је уједно био и замјеник. Он је имао своје помоћнике који су рјешавали сва техничка и персонална питања у дрварском руднику.

Техничко уређење рудника било је у то доба иопод сваке критике. Рудник у Шиповљанима није имао никакве механизације, док су они у Трнинић Бријегу и на Брежинама били нешто боље механизовани. Ископавање је вршено на сасвим примитиван начин. Бушење. минирање, утовар и извоз руде — све је то рађено руком и лопатама. Превоз угља вршен је вагонетима помоћу малих обичних шина, једне обичне челичне еајле и чекрка, који су окретала два или на смјену четири човјека. Послије неколико година уведена је електрична струја, те се помоћу струје почео извозити угаљ, што је било много лакше за раднике.

Обезбјеђење и омјештај радника — рудара у то вријеме били су врло лоши. О њима нико није водио рачуна. Сеалазили су се сами како су знали и умјели. Морали су сами да рјешавају питање -омјештаја, хране, одјеће и свега другог. Таква небрига веома је отежала положај радника, особито оних из удаљених крајева *и* околних села Дрвара. Кућама су могли ићи само у празничне дане и то једанпут седмично или у петнаест дана. Надница је била веома ниска. Уосталом, како је хтио послодавац, тако је морало и бити. У сваком другом случају слиједио је отказ са иосла. Чак се дешавало и то да је услиједнебриге о људима долазило до тешних озлиједа па и смртних случајева. Тако је и дошло, услиједнебриге послодавца, до продора воде у јами код кућа Миљевића у Трнинић Бријегу, када је изгубио живот Миле Бурсаћ са своја два друш, родом из Дуголоља, чија су тијела сахрањена у заједничку гробницу у гробљу које припада Трнинић Бријегу иопод кућа Ђапиних. Њихов надгробни споменик налази се тамо још и данас.

Веома тежак положај наводио је раднике на отпор и борбу. Створили су организацију рударских синдиката, повезали се са организацијом УРС-а у Дрвару, а преко Миле Марковића у Радничком дому Дрвара. У исто вријеме повезали су се и са синдикалном организацијом рударокихрадника у руднику Љубија. Предсједник ове синдикалне организације био је Обрад Малбашић Милић из села Шиповљана (Дробњак), који је највише придонио формирању организације. Он је као рудар дошао из руд-

ника Трепча па је своја иокуства и иокуства тамошње организације пренио на нас. Потпредсједник организације био је Душан О. Трнинић, а у одбору је било још пет чланова.

Тешки услови живота и рада и све већи захтјеви водили су све већем заоштравању односа у рудницима. Почеле су обуставе рада и штрајкови. Најзначајнији штрајк био је онај у априлу мјесецу 1941. године, када је обуставило рад сво рударско особље у руднику на Брежинама код кућа Трикића. Штрајк је трајао три дана. Услијед потпуног прекида производње рад фабрике целулозе доведен је у питање, јер је њено анабдијевање и резерва угља овисила о овом руднику. То је и присилило послодавца Сиклића да прихвати захтјеве радника за повећање надница и извјесно побољшање услова рада. Најтежа 'ситуација била је крајем априла 1941. године послије успостављања усташке НДХ. Послодавци су то обилато почели да користе. Тако нам је једно јутро послодавац Сиклић саопштио: „Радите и будите мирни, јер смо у стању да вас све затворимо у јаму и да више никад из ње не изиђете". Пријетио нам је да ће нас предати усташким влаетима. Али, без обзира на све његове притиске и пријетње, ми смо остали сви компактни и досљедни све до посљедњег дана затварања и посљедње јаме у мају мјесецу 1941. године. Тада еу многи радници налустили рудник да би ее укључили у припреме за устанак.

ДУШАН ТРНИНИЋ

РАД ЗА НИСКУ НАДНИЦУ

НА УНСКОЈ ПРУЗИ еам почео радити 1936. године, најприје код пословође Паје Блануше у одјелу званом Гајеви. Послије сам прешао у мајдан код куће Раде Родића. Дневна зарада радника у мајдану је била до двадесет пет динара, што је било врло мало. Морало се радити, јер је тешко било доћи до запослења, а еиромаштво код куће и на земљи није давало никаквих услова за нормалан живот. Услови рада на прузи били еу више него тешки. Наднице су зависиле од воље послодаваца и предузимача. Радило се некад и по десет сати, али накнаде су биле иоте. Све је то стварало велико нераеположење радника. Није било никог да нам објасни шта нас еутра чека, како да се боримо за боље услове. Били омо препуштени сами себи.

Штрајк радника на прузи је избио некако изненада. Да ли је неко радио ва њешвом организовању или је до њега дошло онако спонтано, ја не знам. Заталасао је читава радилишта на унскоj прузи. Радивој Гешић је подигао барјак пред нама и ми радници емо за њим кренули низ траеу пруге према Кестевовцу. Узвикивали смо: „Хоћемо бољу зараду!" Пословође и надзорвици су се склањали и молили нас да то не чивимо, да ће бити позвана полиција и жандарми. Дошли смо до Лоскуна. Ту су се сви радници састали. Неки су радници говорили на екуну. Жандарми су ту били, али ниоу дирали штрајкаче. Говорили су и неки послодавци и обећали да ће сатница бити повећана за два динара.

Морали смо пристати на то што су нам дали и вратили смо се на радна мјеста. Кад оам дошао на своје рад-

но мјесто, речено ми је да више ту ке могу радити. Са мном је било још комшија који су такође тада морали да напусте рад. То су били Стево и Нико, моја браћа, Стево Шево, Миле Шево, Раде Бокан звани Рацко, и остали. Ми смо се договорили да кренемо опет према Бихаћу и протестујемо. Дошли смо до Бркића драге и ту смо наишли на неког пословођу који се звао Петар Панчић. Он је био руководилац тог радилишта. Зауставио нас је и питао куда идемо. Одговоримо му шта је и како је. Питао нас је шта смо до сада радили, а ми му одговоримо да смо ови минери. Питао нас је да ли бисмо могли остати код њега да радимо. Ми пристанемо. Он нас поврати у пети тунел и тако опет почнемо с радом. У том тунелу смо радили петнаест дана, али омо се опет мало окуражили и планирамо да организујемо штрајк у тунелу. Тако смо и урадили. Једно јутро смо поставили на оба портала тунела своје стражаре и рекли да се у тунелу не смије ни мува чути, него да радници леже. Управа је то видјела и осјетила па је нас једанаесторицу почела позивати и саслушавати. Дошла је патрола жандарма. Прозваше мене првог. Саслушавали су нас у канцеларији. То је била једна барачица на радилишту. Пословођа ме нита:

— Шта ти, Родићу, хоћеш? Ти буниш људе, бунтовник си, харангер. — И не знам све шта ми је рекао.

Поред њега стоје жандарми, чекају да ме изударају. Један од њих ми рече да потпишем списак, да ме исплате и да се губим са радилишта. Питам га за разлоге, а он ми рече да немам шта да питам, него да одмах потпишем и бјежим. То ми је рекао врло оштро, скоро вичући, дерући се на мене. Још сам се мало бунио, а он метну нож на пушку и упре у мене говорећи да потпишем. Није друге било — ја потписах и примих одмах оно што сам до тада зарадио. Кад сам оно примио, жандарм ме одведе иза једног брежуљка и рече ми да се одмах купим кући. Мало сам се одмакао и сјео. Кад ето ти за мном и мој брат Стево, па Миле и Стево Шево, Раде Бокан и још неколико радника, углавном организатори штрајка. Одатле смо дошли у једанаести тунел код Исе Лукића. Он вели:

— Добро, шта ви Јајичићи хоћете?

Ми му све ло реду испричамо.

— Пустите ви Панчића, радите ви код мене.

Код њега смо радили све до рата *и* обуетаве рада на прузи. Услови за рад и даље -су били тешки.

ЂУРО РОДИЋ

ШТРАЈК НА УНСКОЈ ПРУЗИ

У ВРИЈЕМЕ ИЗГРАДЊЕ унске пруге 1936, године, у Тишковцу је формирана синдикална подружница УРС-а. То је учињено у Црним Потоцима у кући Николе Јарића. Припреме је извршио Мирко Јарић по непосредним упутствима Јосипа Ходака, члана КПЈ. Осим Мирка, у припремама за формирање подружнице пуно су се ангажовали Ммладин Јарић, Петар Бурсаћ Пепут и Драган Чекармиш.

Први предсједник подружнице је био Стево Јарић. У одбору су били Мирко, Миладин, Петар, Драган, Пера и Маркица Јарић, затим Илија и Душан Шево, Јандрија Ђурица, Марко Родић и још неки друшви. Када су власти ЗЈабраниле рад подружнице, она је премјештена из Николине куће са подручја општине Босанско Грахово у кућу Маркице Јарића на подручје општине Дрвар, а касније у Крвјак у кућу Марка Родића, гдје ју је и рат затекао.

Чланови одбора су уз помоћ Јосипа Ходака развили веома живу активност подружнице и за релативно кратка вријеме у чланетво обухватили велики број радника на деоницама Црни Потоци и Пилећи кук. У организовању синдикалног покрета на већем дијелу унске пруге се посебно истицао Мирко Јарић, минер у тунелу на Црним Потоцима. Ходак га је одредио да руководи повјереничком мрежом на подручју од Книна до Кулен-Вакуфа. Мирко је био енергичан и емион човјек, никад се ни у чему није колебао. Код радника је уживао велики углед, али су га послодавци попри:јеко гледали. Послодавци се нису усуђивали да предузму неке оштрије мјере против

њега. Плашили су се отпора оиндикално организованих радника, нарочиго оних млађих, који су веома волели Мирка. Тако је остао на том послу све до 1939. године, то јест до забране УРС-ових синдиката.

У другој половини 1936. године у Црним Потоцима, код куће Јарића, организован је први збор радника. Говорио је Мирко и Јосип Ходак испред Савеза грађевинских радника УРС-а из Загреба. Ходак је говорио о тешким условима рада на прузи, о мизерним платама, нељудсном поступку послодаваца према радницима и потреби да се радници преко синдиката организовано боре за своја права.

Услови рада на прузи заиста су били веома лоши. Шиканирани су сиромашни радници. На посао су примани имућнији сељаци који су подмићивали послодавце, а отпуштани они који то нису могли учинити. Радило се десет и више часова, по сваком времену и без елементарне заштите. Плате су биле мизерне. И по десет динара дневно. Неки се тиме нису могли ни исхранити. Један минер из тунела у Пилећем куку, по имену Баста, новембра 1936. године, приликом иоплате наднице примио је свега два динара. Остало му је обустављено за храну. Бацио је та два динара гхред свим радницима и послодавцима. Жандарми су га због тот позвали на саслушање, а послодавци отпустили са посла.

Први значајнији сукоби између радника и послодаваца догодили су се 20. новембра 1936. године на Црним Потоцима. Послодавци су тада отпустили већи број сиромашних мјештана са образложењем да је настала зима те да се не може радити напољу. Радници су знали да ће један број због зиме бити привремено отпуштен, али су били против тога да се отпусте најсиромашнији. Дошло је до велике свађе у коју су се уљшјешали и жандарми. Они су почели да растјерују раднике, па и да их туку. Са жандармима и послодавцима су се оштро сукобили Мирко и Миладин Јарић и Петар Бурсаћ Пепут. Жандарми су им запријетили да ће их отпустити та посла и да за њих убудуће неће бити посла на читавој унској прузи.

Полазнице школе за домаћице у Дрвару 1931. године

Стовариште балвана са великим краном у Шипадовој пилани у Дрвару, прије рата

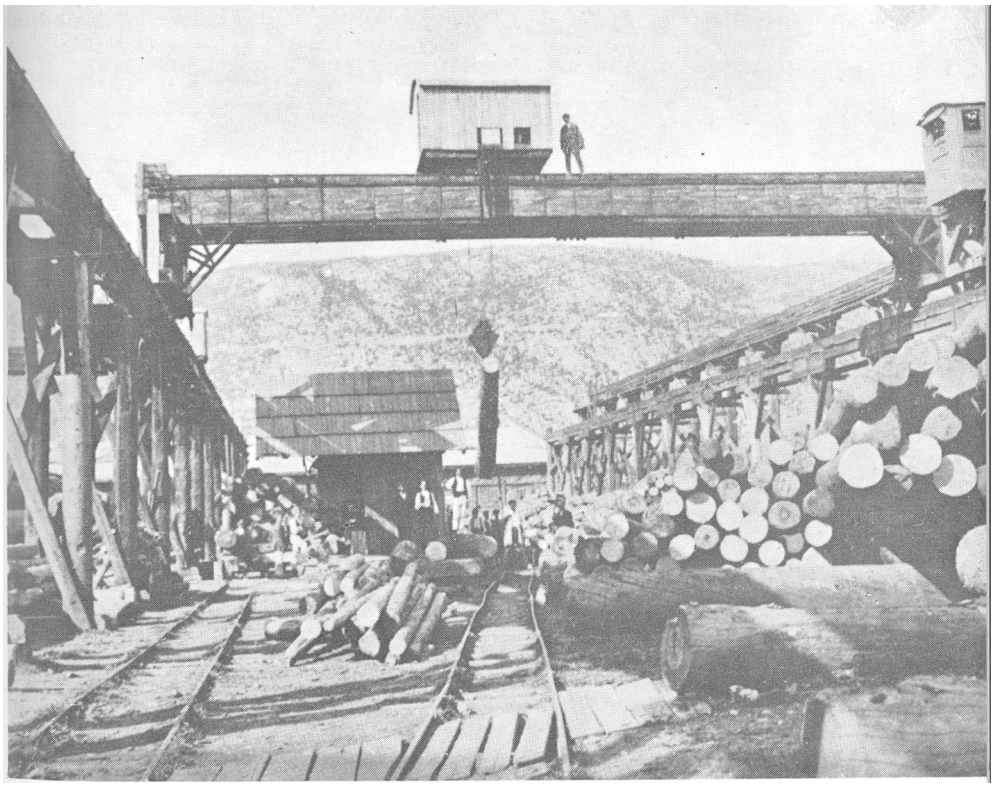

Ногометна спортска друштва „Борац" и „Унац", у Дрвару 1532. годинеУј

Велика кружна тестера у Шипадовој пилани у Дрвару, прије рата

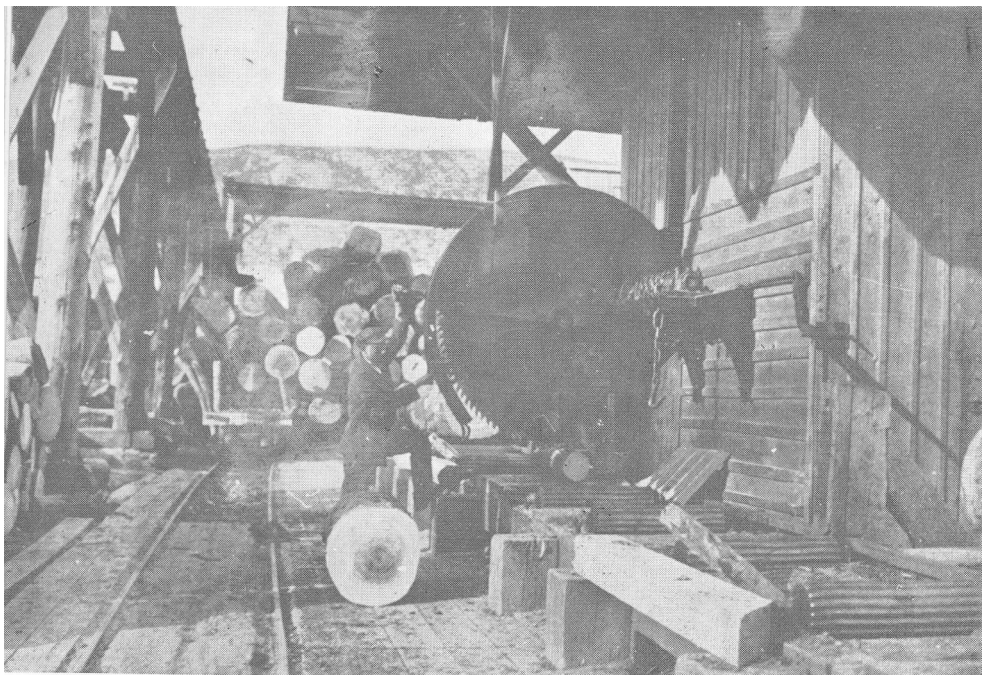

КРАЈИШКОЈ БАНСКОЈ УПРАВИ

У

БАЊУ ЛУКУ

Ж А Л Б А

ТРГОВАЧКИХ НАМЈЕШТЕНИКА ИЗ ДРВАРА ЗБОГ НЕ ПРИДРЖАВАЊА СЕ ЗАКОНА О ОТВАРАЊУ И ЗАТВАРАЊУ РАДЊИ У МЈЕСТУ ДРВАРУ.

СА СЛИЈЕДЕЋИХ РАЗЛОГА:

ОВДАШЊИ ТРГОВЦИ НЕ ДРЖЕ СЕ ЗАКОНА О ОТВАРАЊУ РАДЊИ,А МИ ПОМОЋНИЦИ КАДА СЕ НА ОВО ПРИТУЖИМО ЊЕФУ ДА ЈЕ НЕМОГУЋЕ ИЗДРЖАТИ ОВОЛИКИ НАПОРАН РАД НА ТО ДОБИЈЕМО ОДГОВОР КО НЕЋЕ РАДИТИ НЕКА ТРАЖИ МЈЕСТО.

МИ СМО ЗА РАД И ЖЕЛИМО РАДИТИ АЛИ ДА СЕ И РАДУ ЗНАДЕ ВРИЈЕМЕ КОЈЕ ЧОВЈЕКУ ПРИПАДА А МИ КАКО РАДИМО Т.Ј.15.САТИ СВАКИ ДАН МИШЉЕЊА СМО ДА НИЈЕ ЗА ЧОВЈЕКА ДА МОЖЕ ДА ИЗДРЖИ А ПОГОТОВО ЗА МЛАДЕ НАУЧНИКЕ ЈЕР СА ОВАКОВИМ РАДОМ ЗА ПАР ГОДИНА ЋЕ СЕ ПОТПУНО ИЗ НАС СНАГА ДА ИЗРАБИ ТЕ КАСНИЈЕ НИСМО ВИШЕ СПОСОБНИ ЗА ПОСАО НЕГО И МИ СЕ ОНДА МОРАМО ПРИДРУЖИТИ ПРОСЈАЧЕЊУ.

ОВДАШЊА ВЛАСТ НИ МАЛО НЕМА НАДЗОРА НА РАДЊЕ КАДА СЕ ОТВАРАЈУ ТЕ КАДА ЗАТВАРАЈУ ПОЛИЦИЈА И АКО ШТА ПРИМЈЕТИ НЕЋЕ ДА ЗАКОНСКИ ПОСТУПИ ПОШТО СЕ БОЈИ ЈЕР СУ СВИ ТРГОВЦИ У ОПШТИНСКОМ ВИЈЕЋУ ТЕ НЕЋЕ ПРОТИВУ ЊИХ НИШТА ДА ПОСТУПАЈУ ИМАДЕ НАРЕЂЕЊЕ ДА СЕ ГОСТИОНЕ ЗА ВРИЈЕМЕ КАДА СЕ ИЗДАЈУ ПЛАТЕ КОД ОВДАШЊИХ ПРЕДУЗАЋА ИМАДУ БИТИ ЗАТВОРЕНЕ А АЛКОХОЛ СЕ НЕСМИЈЕ ПРОДАВАТ У ОВО ВРИЈЕМЕ СЕ ВИШЕ АЛКОХОЛА ПРОДА И ВИШЕ ЈЕ РАДНИКА ПИЈАНИХ НО КАДА ЈЕ БИЛО СЛОБОДНО ТОЧЕЊЕ СВАКА ГОСТИОНА ПРОДАЈЕ ПРВА СУ ВРАТА ЗАВОРЕНА АЛИ НА ДРУГА СЕ УПУШТА И ПРОДАЈЕ ЈАВНО.ГОРЊЕ НАВОДЕ ЗА ИСТИНОСТ МОЛИМО ДА СЕ ПРЕКО ОВДАШЊЕ ЖАНДАРМЕРИЈЕ ПОВЕРАВИО ПРЕПИТА ТЕ ЋЕ СЕ О ОВОМЕ ОСВИЈЕДОЧИТИ

ЗА ЈАСНИЈЕ КАДА СУ РАДЊЕ ОТВОРЕНЕ ОВДЈЕ СЕ РАДЊЕ ОТВАРАЈУ У 6.САТИ ИЗЈУТРА А ЗАТВОРЕ СЕ У 8.САТИ НА ВЕЧЕ ПРЕКО ПОДНЕ ЈЕДРА ДА СЕ МОЖЕ РУЋАТИ ТОЛИКО СУ САМО ЗАТВОРЕНЕ НИКАДА ВИШЕ ОД 45.МИНУТА А ОСОБЉЕ ИЗ РАДЊЕ ИСТОМ У ВЕЧЕ У 9.САТИ ОСЛОБАЂА СЕ ИЗ РАДЊЕ. НЕЋЕКОМ СЕ ОТВОРЕ У 7.САТИ ИЗЈУТРА ТЕСУ ОТВОРЕНЕ ДО 10.САТИ ПРИЈЕ ПОДНЕ А ОСОБЉЕ СЕ ОСЛОБАЂА У 11-12.САТИ

СТОГА УЉУДНО МОЛИМО ДА СЕ УЗМЕМО У ОБЗИР ТЕ ДА СЕ ИЗДА НАРЕЂЕЊЕ ДА СЕ ПРИДРЖАВА ЗАКОН НА КОЈИ НЕМАМО ПРИГОВОРА АКО СЕ У ЏЕЛИНИ ОБДРЖАВА ПОШТО ЗА САМЕ ВЛАСНИКЕ ЈЕ ЛАКО ОВО КАКО СЕ ОВДЈЕ ДО САДА ДРЖИ ИЗДРЖАТИ ПОШТО ИМАДУ СМЈЕНЕ ЈЕЦНИ ИМАДУ СИНА ДРУГИ КОМПАНИОНА ТРЕЋИ ЖЕНУ И Т Д.А НАС НЕМА КО ДА ИЗМИЈЕНИ НЕГО МОРАМО ДА ВУЧЕМО СВАКИ ДАН НАЈМАЊЕ 15.САТИ А КАД И КАД И ПО 18.САТИ

У НАДИ СМО ДА ЋЕ ПОШТОВАНИ НАСЛОВ ОВО ПОВЕРАВИО ПРЕПИТАТИ И НАРЕДИТИ ДА СЕ ЗАКОН ИМАДЕ ПОШТИВАТИ И ПРИДРЖАВАТИ!

У ДРВАРУ 2.МАЈА.1932.

ОСТАЈЕМО ОДАНИ
ТРГОВАЧКИ ПОМОЋНИЦИ

Факсимил жалбе трговачких помоћника од 2. маја 1932. године због кршења одредаба о радном времену

Ливница Главне жељезничке радионице у Дрвару, прије рата

Импрегнација прагова у Бризгаћу код Оштреља, прије рата

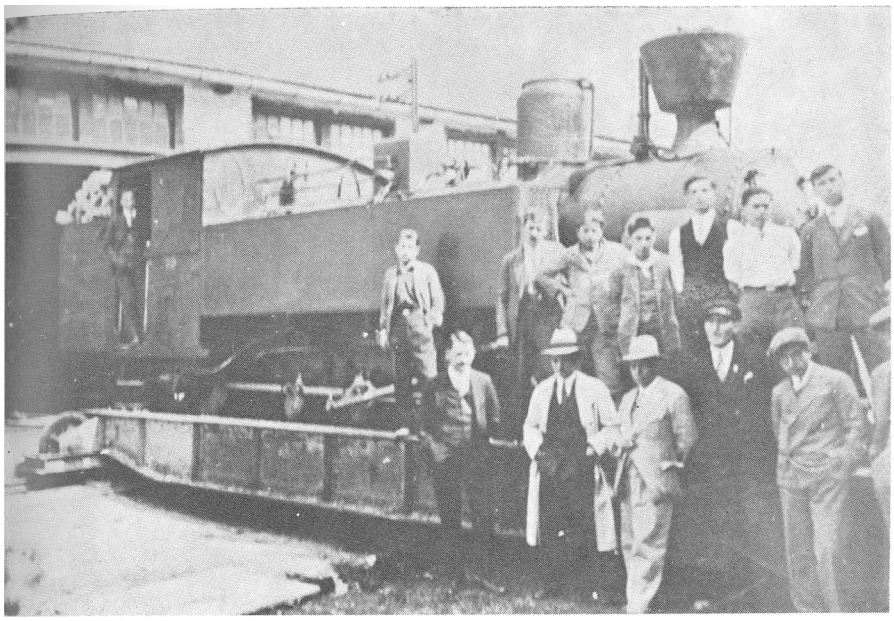

Група радника и намјештеника жељезнице у Дрвару, 1933. године. У униформи је стројовођа Бошко Данић

Група шегрта-металаца Главне жељезничке радионице у Дрвару, на часу техничког цртања са инжењером Вељком Петровићем; снимак из 1932. године

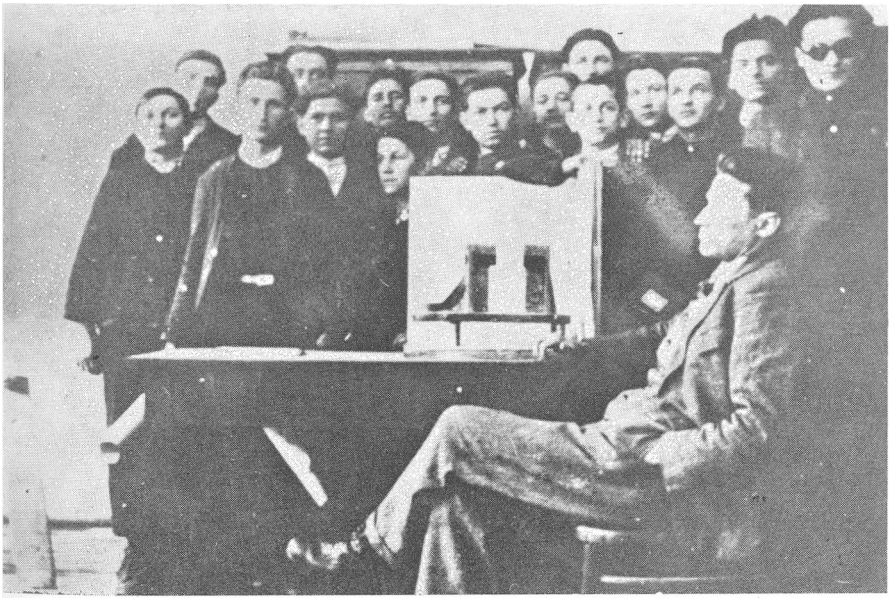

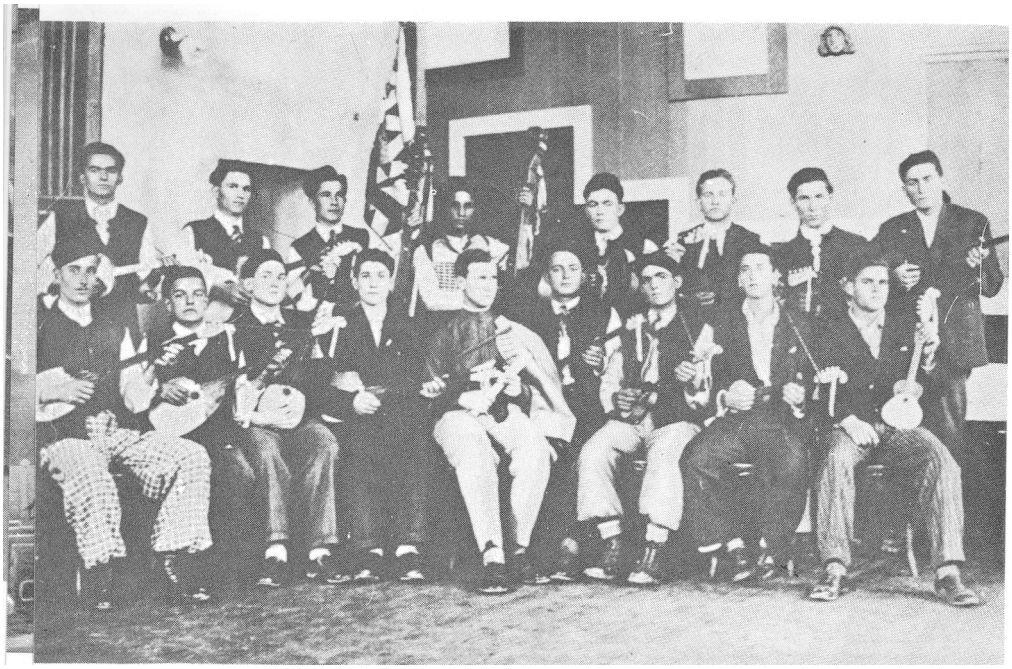

Један од тамбурашких оркестара организације „Соко", у Дрвару, 1936. године

Музички оркестар села Доње Врточе, 1937. године

Десетак дана касније до сукоба је дошло и у Пилећем куку. И тамо је био отпуштен већи број радника, исто сиромашнијих, и то оних који су били синдикално организовани. Неки револтирани радници покушали су да физички нападну надзорника Ивана Домјана и контролора Ришг. Ови су побјегли у канцеларије и затворили се. Радници ниеу хтјели да напуете круг дионице док им ее не одшвори на њихове захтјеве. Плашећи се тежих посљедица, шеф дионице инжењер Јуришић наредио је да се извјестан број радника врати на посао, па је тако и овај сукоб окончан.

Преко зиме 1936. и 1937. године није се догодило ништа значајније у раду оиндикалне подружнице, сем што је одржано неколико састанака.

У Врпољу код Книна су се 28. маја 1937. године радници сукобили са послодавцима и онако револтирани неорганизовано почели штрајк. Из Врпоља су кренули уз пругу, прекидали посао и проглашавали штрајк. У Стрмици се штрајкачима придружио поп Момчило Ђујић и наметнуо им се за вођу. Када су стигли у Црне Потоке, руководство и чланство наше подружнице изненађено неорганизованим штрајком, а још више учешћем попа Ђујића, хитно је реаговало. Од неорганизоване маее рад-(ника је тражено да се штрајк настави према Пилећем куку у највећем реду и дисциплини. Од двије црвене мараме је направљева застава коју су на челу колоне наизмјенично носили Мирко Јарић и Драган Чекармиш. Поп Ђујић није напуштао иницијативу. Касно увече, када су штрајкачи сттигли у Пилећи кук, поп је одржао говор који је дјеловао прилично деморализаторски.

У Пилећем куку је, ипак, одбор подружнице успио да преузму иницијативу. Ријешено је да се сјутрадан, 29. маја, штрајк настави према Бихаћу и да у штрајку више не учествује поп Ђујић. Организоване су и двије групе радника — једна као стража на објектима и друга која ће се борити против штрајкбрехера, ако се појаве. Ријешено је да се одмах обавијести послодавац и штрајк легализује. Одлучено је такође да у штрајку обавезно учествују сви синдикално организовани радници.

Штрајк је настављен према Бихаћу. На челу колоне ношена је црвена застава. Радници су уз пут прекидали посао. Неки су одлазили кућама, а било их је који су се по наговору послодаваца враћали на поеао. Највише их је, ипак, ступило у штрајк.

На осјетљивим мјестима је постављена радничка стража. Када смо наишли од Калдрме према Дугопољу, према нама еу са Трубара трчали жандарми. С пушкама на готовс стали еу испред нас. Колона штрајкача је стала. Командир жандармеријске сташ1це је позвао вођу да изиђе испред. Најприје нико није изишао. У колони се орила пјесма. Када је командир поново позвао, изишли су Мирко, Пера и Маркица Јарић и Душан Шево. Сви су били чланови одбора синдикалне подружнице.

— Шта хоћете? — питао је наредник.

— Рада и хљеба — одговорили су му.

— А шта ће вам црвена застава? — питао је наредник.

Када му је речено да ће штрајк протећи у најбољем реду, наредник је пропустио колону да прође.

У Рађеновићима смо предали заставу једном другу који је, колико се ејећам, одржао ватрени говор у коме је, између осталог, рекао да ће радници из Рађеновића и околних села (Трубара и Срба) наставити борбу за заставом коју су им донијели другови из Црних Потока. Из Рађеновића смо ее вратили у Тишковац са надом да ће штрајк продужити сљедећег дана према Бихаћу.

Чим је обавијештен о штрајку, Ходак је похитао у Тишковац. Ту је одржао састанак са повјереницима и члановима одбора подружнице. На састанку су одређени раднички делегати за преговоре са послодавцима. За делегате су одређени Мирко, Перо и Маркица Јарић. Делегати су добили задатак да легализују штрајк, да се код штрајкача одржи морал и дисциплина на висини и да се по сваку цијену мора издржати до краја.

Послије неколико дана трајања штрајка пронијела се вијест кроз села уз Бутижницу да је на Црне Потоке дошао одред жандарма из Шибеника и Книна и да је поп Ђујић организовао штрајкбрехере. За мање од два сата разаслати су курири по свим селима. Слегла се ог-

роглна маеа радника од Босанског Грахова до Плавна и Трубара на Црне Потоке. Штрајкбрехере еу штитили жандарми. Са ножевима на пушкама у борбеном поретку жандарми су кренули према радницима. Руководство штрајка је рекло штрајкачима да ејединy. Након дужег препирања и мањих гужви затражено је од жандарма да нам дозволе да упутимо два друга на разговоре са штрајкбрехерима. Убијеђени да наши делегати неће успјети, дозволили су да их пошаљемо. Изабрали смо Дану Шеву и Дану Јарића. Они су у пратњи жандарма отишли према штрајкбрехерима. Кад су наши дошли до штрајкбрехера, енергично су тражили да прекину посао. Назвали су их издајницима својих другова и запријетили им ако продуже рад. Штрајкбрехери су прекинули рад. Послодавци су тада били присиљени на преговоре, јер нису имали другог излаза. ПЈтрајк је успјешно окончан 13. јуна. Побољшани су уелови рада, повишене су наднице, побољшано је радничко скабдијевање, а раднички повјереници <су добили овлашћења да врше контролу извршења епоразума са послодавцем.

Постој-ање и рад синдикалне подружнице у Тишковцу имали оу позитиван одраз на формирање свијести радника и омладине из Тишковца. Радници из Тишковца су за вријеме штрајка били најактивнији. Изнијели су главни терет у борби с предузећем и послодавцима. Чланови синдикалне подружнице из Тишковца су активно радили на разбијању утицаја попа Ђујића у друштву „Соко", које је поетојало у Стрмици. Сви чланови подружнице у Тишковцу били су касније борци, а велики број и првоборци народноослободилачког рата.

ВОЈИН ЈАРИЋ

ШТРАЈК РАДНИКА ПРЕДУЗЕЋА „ШИПАД" АВГУСТА 1938. ГОДИНЕ У ДРВАРУ

НАДНИЦЕ РАДНИКА у свим погонима „Шипада" у то вријеме биле су врло ниоке. Сви погони „Шипада" радили су у три смјене. Стање радника, нарочито неквалификованих, било је очајно, тако да би се, како народна пословица каже, и ђаво -над тиме расплакао. Рад на акорд исцрпљивао је људе, радило се не осам, већ дванаест до четрнаест и шеснаест часова. Најтежи послови су били на погону буковине, нарочито у периони. Овде се циједио и посљедњи атом снаге радника.

Смјештај, исхрана и услови живота радника, нарочито оних из удаљених мјеста — од Босанског Грахова, Трубара, Прекраје и из Лике (који нису могли ићи послије рада кући) —били су неодношљиви. Радници су били смјештени у дванаест зиданих барака (старих преко двадесет година), величине 20 х 10 т, са палачама за 50—60 људи и шпоретом 5 х 2 т. На шпорету су кували ручак и вечеру, односно 50—60 лончића на њему надзирао је само један кувар. Сваки радник би ујутро, кад пође на посао, 'стављао свој лончић на шпорет, а у њега би насуо пасуљ, кукурузно брашно или већ шта је имао. О некаквој хигијени овдје није било ни говора. Између барака била је по једна чесма са славином. Купатила или тушева није нигдје било. Када радници пођу у бараке на ручак (од 12 до 13 часова), обавезно је било да понесу по нарамак дрва или летава са дрварнице, како би се обезбиједило ложење. Тако уморни, гладни, исцрпљени и често покисли личили су на све, само не на раднике једне велике фабрике.

Раднике „Шипада" су представљали раднички повјереници — по један на сваки већи погон. Године су пролазиле, али сатнице се нису повећавале. Међу повјереницима било је разједињености и неслагаша. На челу повјереника био је дуго Ђуђан Крнета — Брусач. Добар дио повјереника, нарочито старијих по годинама, често је подржавао њега. Крнета се плашио отвореног иступања и увијек је тражио компромис. Тако се захтјеви радника никада нису могли испунити, што смо му ми млади радници често отворено пребацивали. Један дио повјереника, нарочито млађих, истицао се својим држањем и радом. Они су били смјелији и нису се плашили репресалија дирекције. Такви су били Милан Родић, Милан Танкосић, Богдан Рујевић и други.

Почетком августа 1938. године почела је активност подстакнута млађим радницима, првенствено квалификованим, за повећање сатница. Сваки дан је вршен притисак на повјеренике. Иступало се већ отворено са протестима. Међутим, сатнице се нису повећавале. Тако је сазријевала ситуација за штрајк. Повјереници су пренијели захтјеве дирекцији, али су се вратили, као и раније, необављена посла. Захтјеви су били одбијени. Сутрадан послије ручка настао је општи револт радника. Ми у творници сандука обавијештени смо око петнаест часова од Јоше Дамјановића, Лазара Родића, Маркице Гвозденовића и других да су пилана, браварска и столарска радионица и други погони већ обуставили рад, те да и ми одмах прекидамо. Ђуро Матерић — Мазач искључио је мотор и погоне. Свим радницима је саопштено да одмах иду пред Раднички дом. У току једног сата се већ та огромна маса радника окупила пред домом. Ту су јој се придружили и остали радници из обе ноћне смјене.

Овако збијени и јединствени радници узвикивали су и тражили да се одмах разговара са директором „Шипада" у вези са постављеним захтјевима. Игпред радника је изишао повјереник Милан Танкосић и са прозора Радничког дома почео је да говори. Сљшривао је раднике напомињући да ће повјереници поставити све захтјеве и да ће тражити све што се и раније захтијевало. Без обзира на то, опет се заорило из хиљаду грла да се тра-

жи одмах одговор. Иетог часа већ је стигао иред дом командир жандармерије са свим жандармима, као и старјешина ислоставе који је покушао да прекине говор Танкосића, али није успио. Танкосић је апеловао на раднике да се строго чува фабрика како не би дошло до нежељених посљедица.

У оваквој солидарности радника да истрају у штрајку појавио се само један штрајкбрехер; машинист централе Рojник, али је он одмах био опријечен да укључи централу и одстрањен је из фабрике.

Радници су остали у свим погонима. Одлазили су само по смјенама на ручак и вечеру. Други дан већ је у Дрвар хитно пребачено око тридесет жандарма из Бањалуке као појачање. Сутрадан повјереници су почели разговор са директором. Колико се сјећам, повјереници су нам рекли да је директор телефоном разговарао са генералном дирекцијом „Шипада" у Сарајеву и да је дирекција овластила директора у Дрвару да може повисити сатницу за мањи проценат од онога што је тражено. Радници су једногласно одбили нуђени проценат и дали до знања да не одступају од својих захтјева. Два до три дана трајала је та неизвјесност. Тек трећег дана повјереници су позвани у Чиновнички дом на разговоре. Овога пута уз директора и нека непозната лица били су присутни и дрварски православни поп Милан Бањац и трговац Перо Билбија. Због тога су радници негодовали, јер великом броју радника било је непознато да су они чланови Управног одбора „Шипада" са добрим примањима. И сада преговори су остали отворени. Опет је настала неизвјеност како ће се то све завршити, да ли ће се успјети или не. Радници су и даље остали одлучни да ни под каквим притисцима не одступе од постављених захтјева. Сјећам се да омо се окупљали четири или пет дана око пилане, магацина и граника, а неко од нас довео је фотографа Николу Рашету који је фотографисао већу групу радника.

Мислим да је седмог дана штрајка генерална дирекција „Шипада" пристала на наше услове, с тим што је прихватила нешто нижу еатницу од оне коју смо тра-

жили. Повјереници су, поред оеталих услова, захтијевали и да се отпусти с посла штрајкбрехер Рojник. Овај услов је врло тешко прихваћен, али су Рojника ипак послали за машинисту у „Шипадов" погон у Завидовићима.

Сутрадан сви радници су ступили на посао, колико-тојшко задовољни извојеваном побједом, очеличени и опремни за даљу борбу и права радничке класе.

ДУШАН ЦАРИЋ

ОПШТИ ШТРАЈК РАДНИКА У ДРВАРУ 1938. ГОДИНЕ

ГОДИНА 1938. у Дрвару је била врло бурна, испушена борбама и побједама радничке класе. Без претјеривања се може рећи да су те шдине постигнути до тада најзначајнији успјеси, који оу се снажно одразили и разбуктали раднички покрет дајући му нови борбени садржај. Младе прогресивне снаге за неколико година извојевале су побједу над опортунистичким „орсовцима" и демагозима „топаловићевцима". Они су пред радницима до краја разголићени. То су показали и избори за радничке повјеренике и избори за управни и надзорни одбор потрошачке задруге. Истина, њих неколико остало је у редовима повјереника и у руководству задруге, али више нису представљали никакву опаоност за раднички покрет иако су наставили ометати прогресивни рад и борбене акције. То су били њихови посљедњи трзаји, јер је те године дошло до коначне ликвидације „Орса".

Радници су у младим руководиоцима синдикалног покрета видјели одлучне и пожртвоване борце који се истински залажу и несебично боре за боље услове живота и рада евих радника. Они су у класним синдикалним организацијама сагледали своје најмоћније оруђе у борби против класног непријатеља. Нестало је сумње и неповјерења у синдикални покрет. Завладала је једнодушност и јединство радника. Сада су били спремни да подрже сваку акцију синдикалних организација и радничких повјереника и да истрају у борби до коначне побједе, ма колико борба била тешка.

Тако остварени услови омогућили су синдикатима и радничким повјереницима да на ширем плану приступе

рјешавању бројних радничких проблема. На првом мјесту налазило се питање повећања дневница. Осјећало се приближавање новог свјетског рата. Цијене животних намирница расле су из дана у дан, а наднице „Шипадових" радника биле су у то вријеме скоро најниже у читавој земљи. Поред тога основног питања, било је низ других. Нека од њих била су законом ријешена, али се код „Шипада" нису примјењивала. Требало се, на примјер, изборити за плаћени годишњи одмор који је законом регулисан, а ниједан га радник није могао користити. Послодавци су примали на посао кога су хтјели, отпуштали с посла кад су хтјели, без отказа, без отпремнине и без икакве бриге како ће и од чега живјети отпуштени радник. Кажњавање радника узело је толико маха да се више није могло подносити. Однос послодаваца према радницима био је раван односу каплара према редовима у старој јутословенској војсци.

Експлоатацију и крајње исцрпљивање радници су нарочито осјетили по доласку новог директора 1937. године. Том новом директору, чим је преузео дужност, прва је брига била да смањи број радника за више од једне трећине, а да постигне већу производњу. Дирекција „Шипада" увела је врло високе премије за главне руководиоце предузећа условљавајући премије оствареним профитом. Исто тако директор пилане је увео премије за гатер-мајсторе, дајући им по сваком кубику изрезане грађе седам пара. Ревносни директор долазио је у пилану сваки дан тачно у осам часова, када почиње рад. Ишао је од једног до другог радног мјеста, гледао и „процјењивао" рад сваког радника. Та његова „инспекција" доносила је из дана у дан укидање радних мјеста и навaљивање двоструког терета на оне раднпке који су остајали на послу.

Раднички повјереници и синдикални руководиоци 6ИЈШ су начисто да се рјешење бројних проблема неће моћи постићи без тешке борбе, без штрајка.

Услови за штрајк били су повољни. Мјесец август, највише посла у пољопривреди. Већини радника вријеме је одговарало. Уколико се штрајк отегне, радници са села моћи ће да обраде своју земљу. Поред тога, тих дана

„Шипад" је добио велику и хитну поруџбину робе за иностранство. Рокови су били врло тијесни, а уговором предвиђени виооки пенали за неизвршење рокова испоруке. Дирекција пилане одлучила је да што прије уведе и трећу емјену. И треће: на прагу су били парламентарни избори.

Раднички повјереници су се састали у првој половини мјесеца авгу-ста. Одлучили су да се дирекцији поставе захтјеви за доношење колективног уговора којим би ее регулисала нерјешена основна питања и да се одмах отпочне еа преговарањем. Још ми је у добром сјећању сједница радничких повјереника на којој је ово закључено. Први пут сам присуствовао таквој сједници у овојству радничкот повјереника. Наиме, био сам замјеник радничког повјереника из мог одјељења који је истовремено био секретар радничких повјереника, али он је тих дана позван на војну вјежбу. На основу закона о радничким повјереницима, аутоматски сам га наслиједио и преузео све његове дужности. Никад ми ниједан састанак радника није изгледао тако озбиљан. Није било оне уобичајене шале прије сједнице. На лицима радничких повјереника јасно се изражавала одлучност, а истовремено и одговорност за акцију која предстоји.

Предсједник радничких повјереника Милан Танкосић отворио је сједницу и предложио дневни ред. На дневном реду била је само једна тачка: преговори са Дирекцијом за склапање колективног уговора. Иако је на дневном реду била само једна тачка, у дискусији је постављено много проблема које треба ријешити. Изношени су проблеми и давани приједлози. Водио сам записник и са великим интересовањем слушао излагања и приједлоге сваког повјереника. Сви еу били јединствени, осим једног. Наиме, Ђуђило Крнета, предсједник бившег „Орса", супротстављао се скоро сваком приједлогу објашњавајући да су захтјеви нереални, да треба тражити мрвицу по мрвицу, а не превелик залогај који се не може ставити у уста. Подржавао га је једино представник Дирекције. Повјереници који су били заједно с њим на „Орсовој" листи, нису га подржавали. Осули смо га ош-

тром критиком. Занијемио је. Мрмљао је нешто сам за себе.

Касно у ноћ сједница је завршена. Закључено је да повјереници отпочну са преговорима. Мене, као секретара, задужили су да у име радничких повјереника у Дирекцији изложим све наше захтјеве сутра у девет сати прије подне.

Сутрадан у девет часова директор нас је примио на разговор. Затекли смо га бијесна и нервозна. Шетао је испред свог стола држећи руке на леђима, грчевито је стискао и ломио прсте. Таква ситуација трајала је око два минута. Наједном се окренуо према нама и неучтиво се издерао:

— Шта је? Шта хоћете?

Очигледно је било да је упознат о свим детаљима о којима смо расправљали на сједници радничких повјереника. Ваљда је хтио својим суровим држањем да нас већ на почетку преговора деморалише.

Не осврћући се на такво директорово понашање почео сам мирно и хладнокрвно излагати наше захтјеве. Иза мојих леђа стајао је Ђуђило Крнета, и док сам ја говорио, он се бељио и гестикулирајући рукама нешто је објашњавао директору. Директора је ухватила хуја, мислио је да ја нисам законити раднички повјереник. Није се могао савладати да саслуша излагање до краја. Лупио је шаком по етолу, екочио и отворио врата, те као изван себе почео викати:

— Напоље, напоље, бунтовниче! Знам ја све како ти и други буните раднике. Ти ниси раднички повјереник.

Такав поступак директора изненадио је радничке повјеренике, те смо скоро сви у један глас уложшш енергичан протест.

Видећи одлучност радничких повјереника директор се мало емирио и почео нае убјеђивати како он не може приступити преговорима док не добије инструкције од Главне дирекције „Шипада" из Сарајева. Рекао нам је да је већ јутрос рано обавијестио Дирекцију о нашој синоћној сједници и о одлуци коју смо донијели, те нам је

обећао да ће нас позвати на преговоре чим добије инструкције од претоостављеких.

Усвојили смо приједлоге директора, е тим што смо га упозорили да ћемо сачекати до еутра. Уколико нас не позове, сматраћемо да Дирекција не прихвата преговоре, те ћемо питање рјешавати штрајком.

Послије разговора оа директором ситуација нам ј& била јасна. Наши захтјеви неће бити прихваћени без штрајка. Дирекција ће се служити разним триковима да преговоре што више одуговлачи, како би се предузеће извукло из шкрипца и извршило своје обавезе према страним наручиоцима робе. За нас је био најповољнији моменат да се одмах приступи штрајку.

По тадаппвим законским прописима раднички повјереници еу били дужни да са предузећем воде преговоре до двадесет један дан. Уколико се у том року не дође до споразума, тек се онда може ступити у штрајк. Нама то никако није ишло у прилог. Преостало нам је једино да организујемо илегални штрајк, одноono да сами радници донесу одлуку и ступе у штрајк мимо воље радничких повјереника. Сви раднички повјереници су прихватили ово рјешење. Само је било потешкоћа да се добије од мјесне политичке власти дозвола за одржавање радничког збора. Договорили смо се да сутра на преговорима подвалимо Дирекцији и мјесној власти и да некако дођемо до дозволе за збор, а дотле да сваки повјереник заједно са синдикалним руководиоцима припрема раднике у свом одјељењу за штрајк.

Директор је, разумије се, са своје стране подузео све како би осујетио штрајк. Извјестио је Главну дирекцију „Шипада" у Сарајеву и Банску утхраву у Бањалуци, те су и оне скројиле план да нашу акцију разбију.

Сутрадан нас је директор позвао у канцеларију. Код њега смо затекли и непознатог господина. Он нам је представио начелника Полицијоке управе из Бањалуке, који је дошао да с нама преговара о штрајку. Жгољави господин, на коме је црно одијело стајало као на каквом штапићу, ходајући по еоби нервозно је вртио великим

сламним шеширом у рукама. Одједном се нама обратио строгим и пискавим глаеом, вичући што је више могао:

— Бунтовници! Шта ви хоћете? Хоћете штрајк? А, пази ти њих! А знате ли ви да је то предузеће државно и да сте ви раднички повјереници обавезни законом да чувате државу и њено предузеће!

ПОЈШЦИЈСКИ чиновник говорио је све бјешње, викао све јаче, ваљда да би нае што више заплашио. Ходао је испред нас све нервозније, чинећи некакве чудне покрете мршавим рукама. Наставио је без предаха да нам чита лекцију. Када је мало застао, тај моменат је искористио Ђуђило Крнета, представник „Орса", те се покајничким гласом обратио полицајцу:

— Ја сам њима говорио да не праве глупости, али шта ћете, млађарија, усијане главе.

— Да, да, усијане главе — добацио је полицијски начеЈШИк оштро мјерећи једног но једног повјереника.

Није нас изненадио ни став полицијског начелника ни Ђуђила Крнете. Полицајац је штитио интересе капиташстичког предузећа, зато га је држава плаћала, а Крнети је ово био посљедши покушај да на такав начин осигура себи неку бољу егзистенцију. Ми нисмо имали рачуна да се с њима свађамо, јер нам је главни циљ био да дођемо до дозволе за збор радника. А када ступимо у штрајк, другачије ћемо разговарати. Пошто је сачекао стрпљиво док се полицијски начелник добро изгаламио, предсједник радничких повјереника му је предложио да дозволи сазивање радничког збора истог дана, на коме би поЈшцијски начелник објаснио радницима да је немогуће штрајковати из свих оних разлога које је наводио. Још му је предсједник иронично додао да ће њега радници послушати, а ако би такво објашњење дали раднички повјереници, њима радници не би вјеровали и сами би ступили у штрајк.

Полицајац је предсједников приједлог прихватио без размишљања, очигледно не знајући шта се иза њега крије. Подигао је слушалицу телефона и наредио старјешини среске испоставе у Дрвару да нам изда писмену дозволу за сазивање збора.

Ево те дозволе:

„СРЕСКА ИСПОСТАВА У ДРВАРУ
БРОЈ 3598/38
17. азгуста 1938. године
Дрвар

Д О З В О Л А

У смислу прописа Закона о удружењима, зборовима и договорима одобрава се радничким повјереницима стругаре „Шипад" у Дрвару, да данас у 17,15 часова у радничком дому „ОРС" у Дрвару, могу одржати збор радника стругаре, ради обавјештења о одговору дирекције стругаре по предмету радничких захтјева за повишење надница, — на коме ће говорити Танкосић Милан.

(М.П.)

Старјешина среоке испоставе."

Тиме су наши преговори са директором и изаелаником Банске управе тога дана завршени.

Разишли смо се и сви смо били задовољни. Ми радници повјереници што емо добили дозволу за збор. Господа директор и полицијски начелник су такође били задовољни, јер су рачунали да су нае убиједили и одвратили од штрајка. Одмах смо се дали на посао како би се збор што боље припремио и истовремено претворио у штрајк. На брзину је састављена листа штрајкачког одбора који ће радници изабрати на самом збору, а онда смо се разишли по својим одјељењима и од радника до радника обавјештавали шта треба чинити чим почне збор. Радници су задовољно климали главом дајући на знање да се са таквим планом слажу и да ће савјесно извршити свој задатак.

Дневна смјена у пилани радила је до пет часова по подне. По завршеном послу сви радници из ове смјене

дошли су на збор. Ноћна смјена почињала је рад сат касније, тако да су и радници из ноћне смјене такође дошли на збор. Раднички повјереници са жељезнице и из жељезничке радионице придружили су се подухвату радничких повјереника пилане и довели жељезничаре на збор. Организатори штрајка заузели еу се да на збор дође што је могуће више грађана. Били смо увјерени да ће свакога интересовати каква ће се одлука донијети на заказаном збору. Радници еу долазећи на збор живо коментарисали: „Нема ништа без штрајка... Ту ћемо се огледати".

Двориште Радничког дома напунило се већ прије заказаног почетка. Улица је била закрчена и њом се више није могло пролазити. Пред еамим балконом Радничког дома окупили су ее металци у плавим радничким одијелима. Шегрти су се пели по огради око дома. Неки су се попели и на дрвеће, одатле ће имати бољи преглед. Све је било спремно. Само се чекало да збор отпочне и да се одмах прогласи штрајк. Упутство организатора штрајка било је да радници на збору не дају ником да говори, ни радничким повјереницима, ни представницима власти, већ да се одмах изабере штрајкачки одбор и да сви радници крену на евоја радна мјеста и обуставе посао.

Раднички повјереници су се искупили на балкону Радничког дома. Са извјесним закашњењем стигла је представничка свита. Директор је ишао с лијеве стране господина начелника, а са десне стране старјешина испоставе. У „свечаној" пратњи био је наредник жандармеријске станице са неколико жандарма и полицајаца. Они су иопод ока мрзовољно посматрали раднике, који су иронично викаЈш: „Направите гооподи пролаз". Чим је овита стигла на балкон не разговарајући ни са ким, предсједник радничких повјереника отворио је збор. Чим је он заустио да говори, радници су завикали из свег глаеа:

— Нећемо никакве говоранције. Не требате ви нама ништа говорити. Ми хоћемо штрајк! Живио штрајк! Живјела радничка борба!

Цио збор се усталасао. Свак је викао шта је знао. Предсједник је узалуд „молио" присутне да се смире.

Ове док се није појавио Богдан Рујевић, радник пилане, и објавио да ће он предложити листу штрајкачког одбора, галама се није етишала. Богдан је предлагао једног по једног радника у штрајкачки одбор, а радниди су прихватили:

— Добар је, примамо га.

У штрајкачки одбор изабрано је двадесет радника. Када избије штрајк у оваквим условима, по законеким прописима раднички повјереници нису могли заступати раднике и у име њих преговарати е послодавцима. Али насупрот таквим прописима, радници су на збору одлучили да поред изабраних радника у штрајкачки одбор уђу и раднички повјереници.

Полицијски начелник запрепашћено је посматрао догађаје који су се одвијали мућевитом брзином. Тек послије извјесног времена, када се мало прибрао, уплашено је запитао предсједавајућег: „Шта је то, господо! Молим вае, шта се то догађа?" Предсједавајући му је подругљиво одговорио:

— Ето, изволите ријеч, господине. Ви сте обећали да ћете говорити радницима и да ћете их убиједити да не штрајкују.

Иако збуњен сложном демонстрацијом радника коју, изгледа, није очекивао, полицијски чиновник прикупио је посљедњу снагу, иступио на балкон и почео уплашеним гласом викати:

— Господо радници, да се споразумијемо!

Радници су му одбрусили:

— Шта има с тобом да се споразумијевамо! Ми смо се сами епоразумјели — штрајкујемо!

Радници су, не обраћајући пажњу на вику полицијског чиновника, прогласили општи штрајк и са пјесмом кренули у фабрику да обуставе сваки рад.

Штрајкачки одбор је ишао на челу колоне. За своје привремено сједиште одабрао је мјесто пред стројарном, одакле може руководити читавом ситуацијом. Сви су радници слиједили штрајкачки одбор, који је те вечери постао прави борбени штаб радничке класе.

Штрајкачки одбор је издао наређење да сваки радник одмах иде на своје радно мјесто и да са тог мјеста не миче

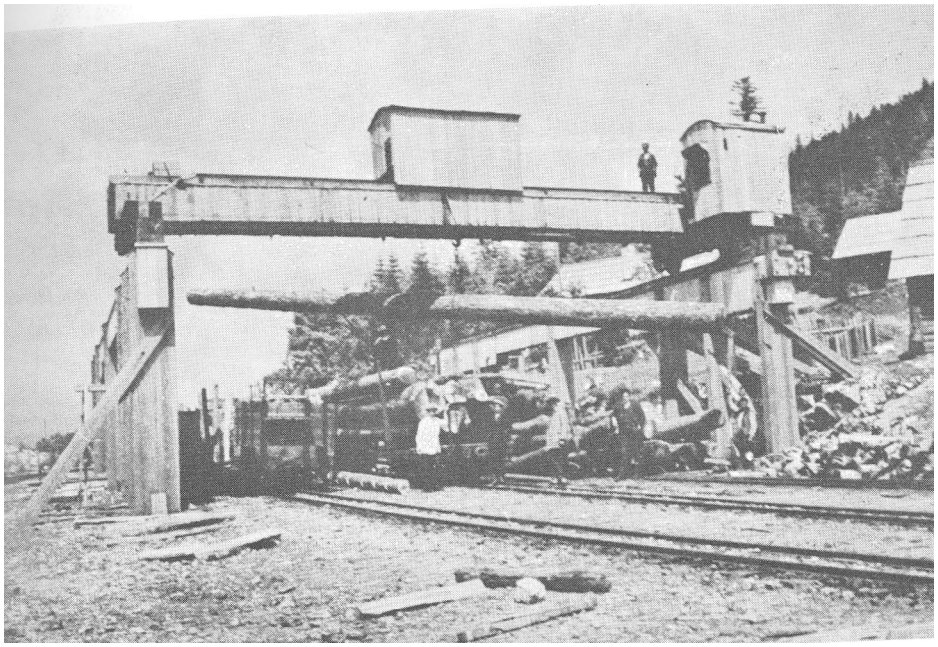

Електричпа дизалица за балвапе у Оштрељу, прије рата

Добровољно ватрогасно друштво предузеПа Шипад у Дрвару, с глазбом, 1937. године

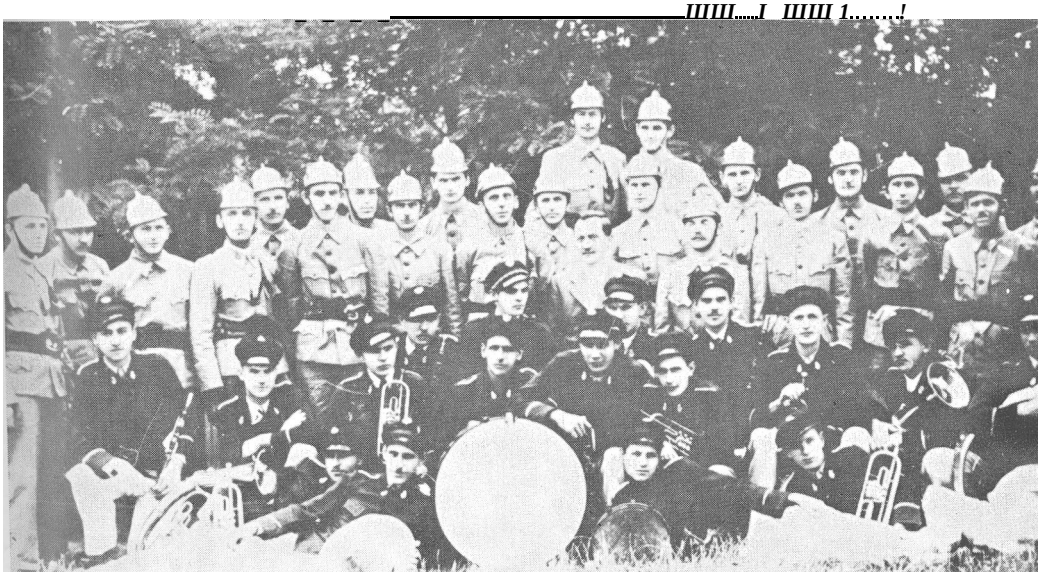

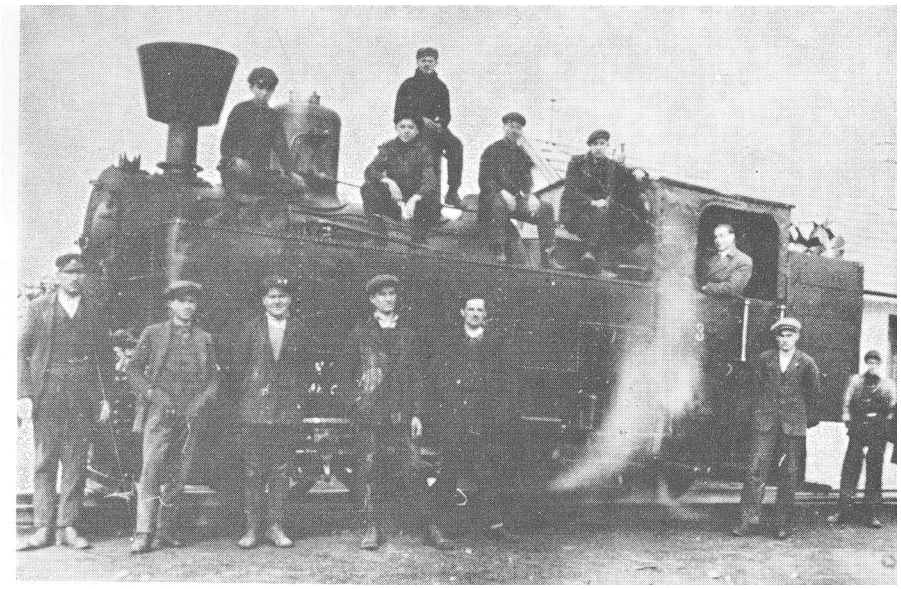

Радници Главне жељезничке радионице (у Дрвару) послије гепералне онравке локомотиве, 1937. године. Пред вратима локомотиве стоји иародни херој Јово Кецман

Панорама Оштреља, прије рата

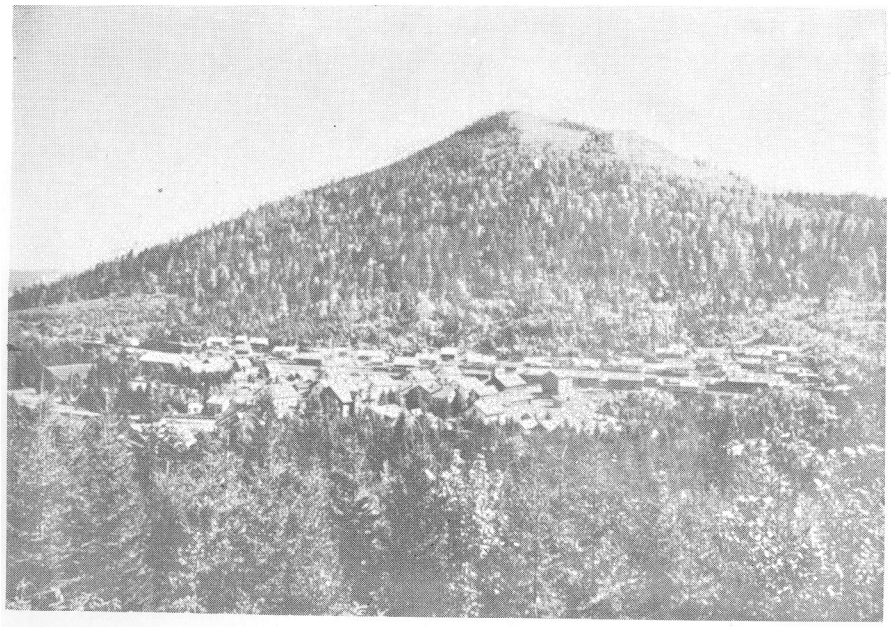

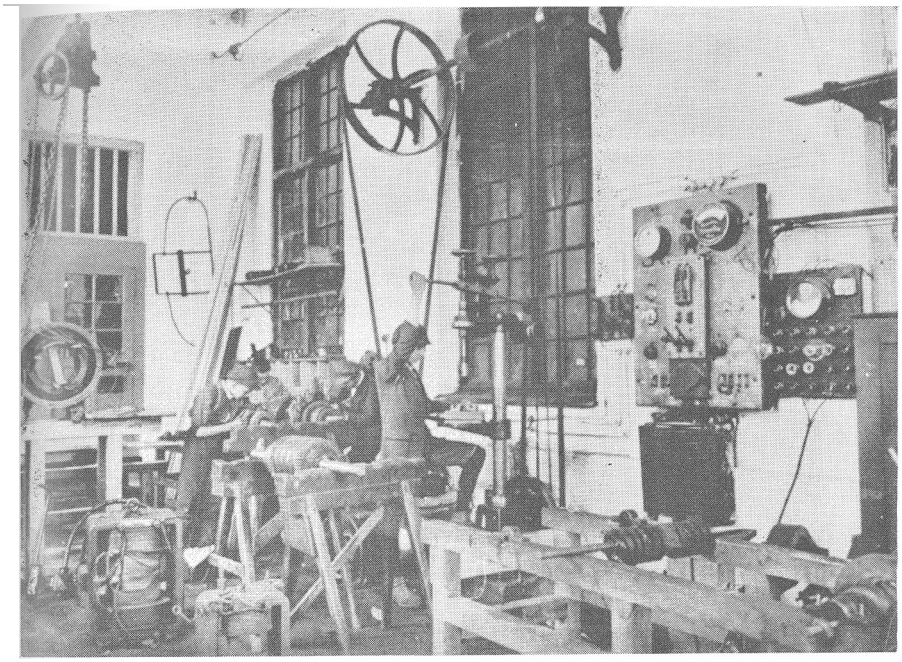

Електричарска радионица Шипадове пилане, прије рата

Радници столарске радионице Шипад у Дрвару, 1937. године

Деталь Сриетице прије рата

Извлачење балвана из шуме за Шипадову пилану у Дрвару, прије рата

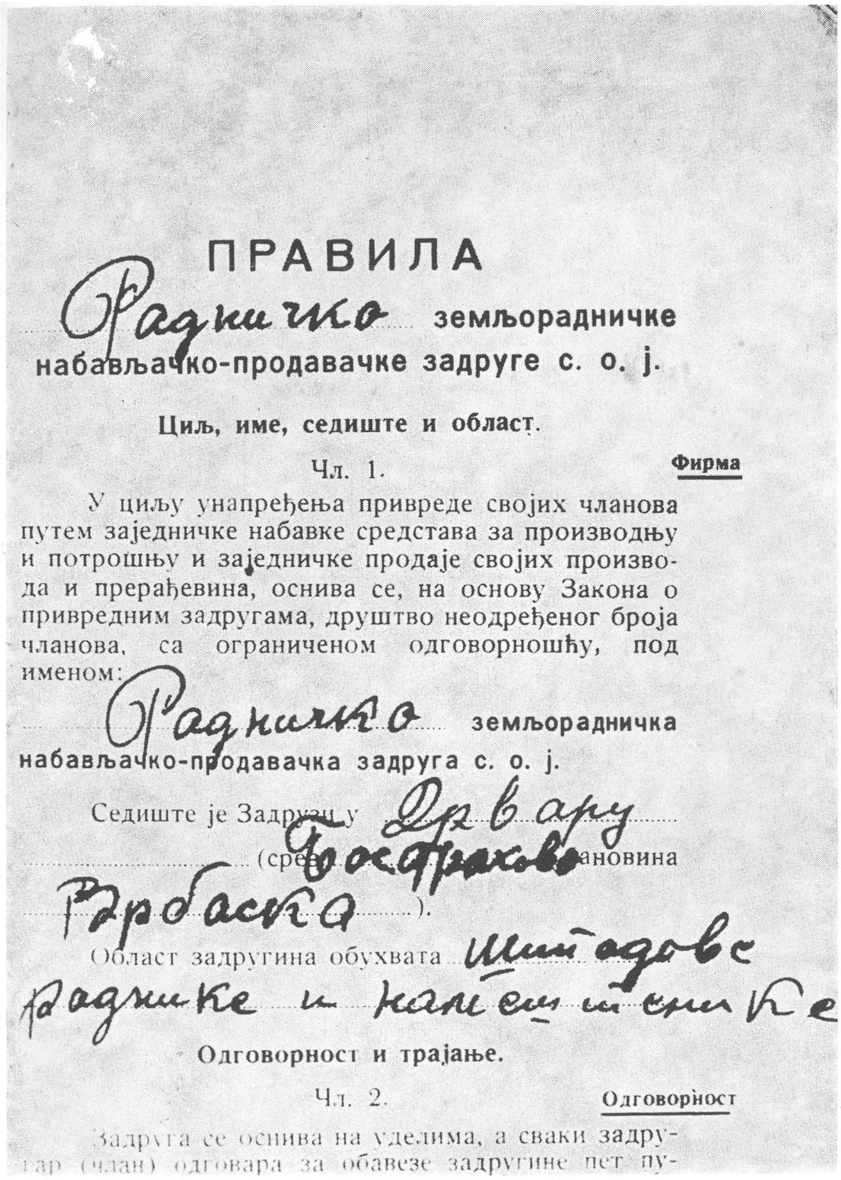

ПРАВИЛА

Радничко земљорадничке набављачко-продавачке задруге с. о. ј.

Циљ, име, седиште и област.

Чл. 1. **Фирма**

У циљу унапређења привреде својих чланова путем заједничке набавке средстава за производњу и потрошњу и заједничке продаје својих производа и прерађевина, оснива се, на основу Закона о привредним задругама, друштво неодређеног броја чланова, са ограниченом одговорношћу, под именом:

Радничко земљорадничка набављачко-продавачка задруга с. о. ј.

Седиште је Задрузи у Дрвару (срез Босанско... бановина Врбаска).

Област задругина обухвата [illegible]

Одговорност и трајање.

Чл. 2. **Одговорност**

Задруга се оснива на уделима, а сваки задругар (члан) одговара за обавезе задругине пет пу-

Правила задруге, основане 24. априла 1936. године

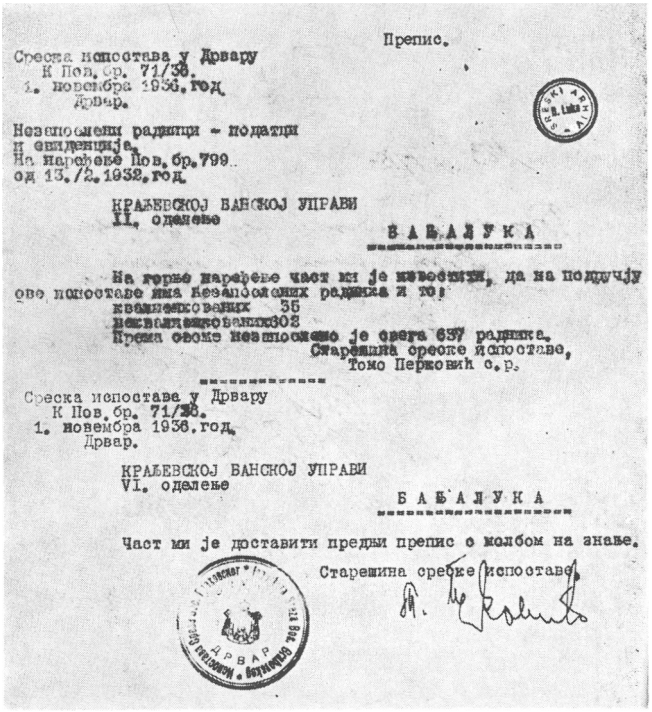

Препис.

Среска испостава у Дрвару
К Пов.бр. 71/36.
1. новембра 1936.год.
Дрвар.

Незапослени радници - податци
и евиденција.
На наређење Пов.бр.799
од 13./2.1932.год.

КРАЉЕВСКОЈ БАНСКОЈ УПРАВИ
II. одељење

Б А Њ А Л У К А

На горње наређење част ми је известити, да на подручју ове испоставе има незапослених радника и то:
квалификованих 35
неквалификованих302
Према овоме незапосленo је свега 637 радника.
Старешина среске испоставе,
Томо Перковић с.р.

Среска испостава у Дрвару
К Пов.бр. 71/36.
1. новембра 1936.год.
Дрвар.

КРАЉЕВСКОЈ БАНСКОЈ УПРАВИ
VI. одељење

Б А Њ А Л У К А

Част ми је доставити предњи препис о молбом на знање.

Старешина среске испоставе,

Факсимил извјештаја среске ***испоставе у Дрвару, од 1. новембра 1936. године, о броју незапослених радника на подручју Дрвара***

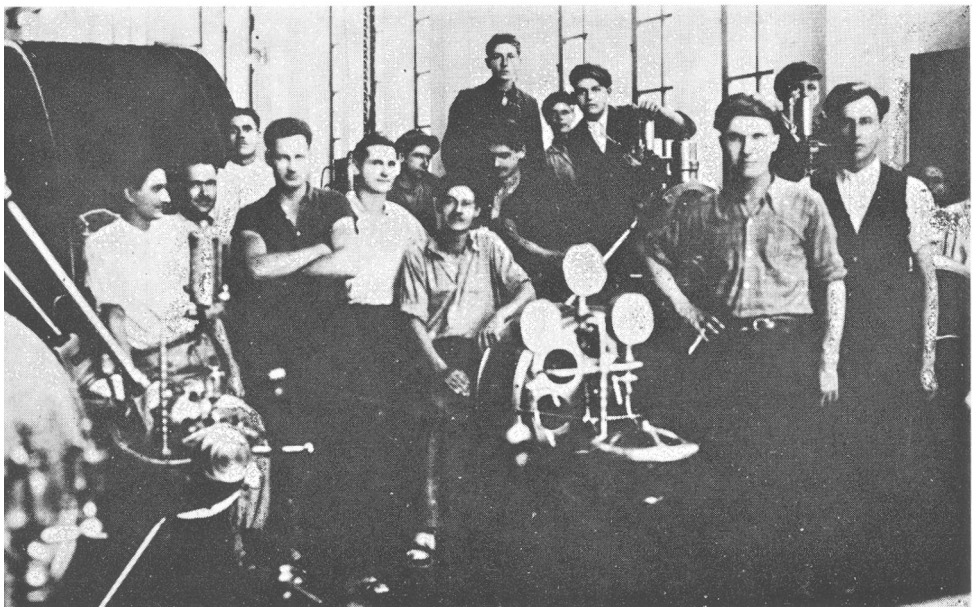

Радници пилане у Дрвару, послије генералне 011 равке парне машине, године 1938.

док се заједнички не изборимо за захтјеве, који ће се сутра почети састављати у ирисуству свих радника. Потом је штрајкачки одбор издао заповјест да се исхладе парни котлови и обустави сваки рад у предузећу. Пошто је било у плану да за читаво вријеме штрајка штрајкачи буду гослодари предузећа, штрајкачки одбор донио је одлуку да се организују јаке страже на свакој капији предузећа, да се формирају кружне страже ноје ће чувати читаво предузеће да не би ко направио какву штету или провокацију. Све су се страже наоружале буковим тољагама. Биле су спремне еваког часа да њима „испеглају" леђа ономе ко би покушао ометати штрајк. Они радници који ниоу добили стражарску дужност, поново су се искупили пред стројарном и разиграли велико коло допуњујући га снажном пјесмом, коју је заглушивала огромна пара пуштена из котлова.

Полицијски начелник је стругнуо у Бањалуку. Остакио је директора на цједилу, без икакве помоћи.

Директор се нашао у тешкој неприлици. Проглашен је општи штрајк у „Шипаду". Радници су постали господари ситуације.

Када је директор дошао пред свој стан, заплакао је као мало дијете. А како и не би? Он је заиста био енергичан директор. Пред њим је све дрхтало од страха. А ево, сада у штрајку он је немоћно створење. Није знао шта да предузме. Пара из котлова силовито је пиштала на испуоне вентиле. Пред пиланом је прави урнебес. Пјева се и коло дрма. У таквој ситуацији ни једна му паметна мисао није могла доћи у главу. Пошао је у пилану, а ни сам није знао зашто иде. Жена је стала пред њега преклињући га да не иде у ту разјарену масу. Ко зна шта се може десити. Али он је директор, мора нешто учинити. Како ће све то оправдати пред својим шефовима? А још горе: шта ће бити са премијом?

Пошао је ни сам не знајући гдје иде. Пришао му је један машиниста *и* почео му причати да ће он поћи у стројарну, зауставити хлађење котлова и пустити стројеве да раде. Директор се тргао као иза сна. Зар је то могуће? Значи има радника који нису за штрајк! Тек му је тада синула мисао: штрајкбрехери. Они му могу у овој

ситуацији највише помоћи. Пошли су у пилану, али директор је био опрезан, није се смио упутити еа стројаром у стројарну. Стројар је дошао сам у стројарну и тек што је ухватио за вентил да пусти строЈеве у погон, шчепале су га снажне радничке руке, па је за неколико часака излетио из предузећа као лопта. Кад је директор видио како се провео штрајкбрехер стројар, побјегао је у свој стан. Радници су ову сцену с директором пропратили духовитим досјеткама и вицевима.

Пошто се установило да су неки радници (који су становали у колонији) напустили своја радна мјеста и отишли кући на спавање, штрајкачки одбор је издао наређење да еви они смјеста дођу и спавају на свом послу, како би се на тај начин онемогућило да ма ко постане штрајкбрехер. Наредба је била озбиљно схваћена. Нико није остао у свом стану. Сви су били на свом радном мјесту.

Штрајкачки одбар, видећи да се пред њим налазе велики задаци, одлучио је да образује неколико комисија које ће обављати конкретне послове. Једна комисија добила је задатак да изради пројекат радничких захтјева, односно пројекат колективног уговора. Друга комисија бринула се о исхрани радника, а трећа о стражама и обезбјеђењу предузећа.

Величанствен је то био штрајк дрварских радника, потпуно савремен и добро организован. Радници су били на својим радним мјестима. Штрајкачки одбор имао је пуне руке посла. Организоване су јаке страже на капијама. Друге страже крстариле су пиланом и будно чувале да се ко не увуче и направи какву провокацију. Неко је донио хармонику. Развило се коло пред стројарном, а на све стране орила се пјесма. У тој снажној радничкој пјесми испољавала се њихова одлучност да се боре до коначне побједе. У тим борбеним часовима сваки је заборавио свој терет. Весеље је побјеђивало и улијевало нову снагу. Одбор је предузео мјере да се организује исхрана за све штрајкаче. Закупљена је кухиња и кафана Пана Кецмана. Ту је храна спремана и у казанима ношена у пилану. Жене и дјеца радника са села доносили

су храну. Организовано је сакупљање хране по селима за раднике који су становали у колонији.

Народ који је долазио са села окупљао се око фабричке ограде и са задовољством посматрао раднике како весело играју и пјевају. Дјеца су трчала улицама и на сав глас викала: „Штрајк, штрајк!" Чаршија је била забринута. Трговци су прилазили један другом и са страхом се запиткивали: „Шта ће то бити? Шта власт предузима? Хоће ли доћи војска у помоћ?" Чиновници су се забили у своје етанове, блиједи и преплашени. Све је било у паничном страху. Звонили су телефони у Сарајево и Бањалуку. Тражили су помоћ, нервозно и хистерично су на телефону викали:

— У Дрвару је побуна! Пашће крв! Брзо помоћ! Шаљите жандармерију и војску. Сви смо у опасности!

И заиста, други дан штрајка дојурило је из Бањалуке око осамдесет жандарма под ратном спремом. Жандармеријски поручник који је предводио наоружану чету дошао је у пилану. Нашао је једну групу из штрајкачког одбора са командиром жандармеријске станице, коме је било дозвољено да без оружја може ући у пилану. Наредник је управо дошао да тражи од штрајкачког одбора дозволу да жандарми чувају капију. Разумије се да штрајкачки одбор није могао одобрити захтјев командира жандармерије. Знало се да је жандармима био циљ да радницима који излазе послом из пилане не дозволе повратак назад. Највише им је било стало да руководство штрајка некако изолују од радника, јер су ови претежно обављали свој посао у Радничком дому.

Кад је дошао поручник са исуканом сабљом, наредник му је рапортирао да радници на свом послу мирно штрајкују и да нема никаквих нереда.

— Како нема нереда — зачудио се поручник — када је мени јављено да овдје има мртвих глава?

— Па видите да смо ми без оружја — одговорио му је наредник стојећи у ставу мирно.

Жандармеријски поручник почео је пријетити како ће он показати радницима који су етупили у штрајк и натјерати их већ сутра на посао.

Галаму жандармеријоког поручника нико није респектовао. Чланови штрајкачког одбора, који су били присутни, упозорили су га да му је паметније да напусти пилану. Још су му рекли да се жандарми не појављују на улици и ништа не покушавају ако желе да се штрајк заврши у миру и реду.

Поручник је с наредником отишао псујући, али ништа није смио подузети. Жандарме су смјестили у Шегртски дом. Ту еу читаво вријеме штрајка преседели у приправном стању не помишљајући да иду на улицу.

Трећег дана штрајка одбор је саставио нове захтјеве. Захтјеви су обухватили више питања него раније. Када је организован тако јединствен штрајк у тако повољним условима, онда је све требало иокористити до краја. Захтјеве је требало изнијети пред све раднике и упознати их с њима, како би их усвојили и евентуално допунили. Мени је стављено у задатак да објасним радницима наше захтјеве, тачку по тачку. Негдје око десет сати прије подне отпочео је збор пред стројарном. Ту је била једна хрпа празне буради са које сам говорио. То је био мој први политички говор пред овако великим скупом радника. Ухватила ме трема, ноге су подрхтавале, а читава камара буради звецкала је док сам говорио. Радници су с великом пажњом пратили излагање захтјева и често се проламало:

— Тако је, друже, сви смо за то!

Износећи и објашњавајући једно по једно питање нисам ни примијетио да су на овај збор штрајкача дошли неки чланови Управног одбора „Шипада", дрварски поп и један учитељ. С њима је дошао и тадашњи посланик. Тај посланик никад раније није долазио међу раднике да види гдје живе, под каквим уеловима раде, а сада је дошао да спасава интересе буржоазије. Он се поуздао у своју политичку вјештину. Мислио је да ће обманути ту просту радничку масу, као што му је полазило за руком о прошлим изборима. У изборној кампањи тај човјек без морала и карактера обећавао је народу све што му је на ум пало. Кад је добио мандат, он се више није појављивао у народу. А сада је дошао. Само овога пута се грдно преварио у рачуну. Чим оам завршио из-

лагање нацрта колективног уговора, пришао је посланик са својом пратњом. Представио се и почео је говорити како је дошао да нам помогне, да помогне овој сиротињи која се бори за парче хљеба. Позивајући ме да пођем с њим у Дирекцију показивао је прстом на присутне чланове Управног одбора „Шипада" и говорио да су они спремни да све то уреде.

— Закаснио си, господине — добацише му радници. — Доведи ти директора и ту господу овдје, пред све раднике, па ту да преговарамо.

— Тако је! — завикаше сељаци — Пази ти њега, хтио би и ти овдје нешто да уловиш, хтио би да нам подвалшш! Што се раније ниси заузео за нас, кад си посланиГк, већ си сада дошао?

Тако је посланик био дочекан од радника. Пошто је у њега био дебео образ, он се обраћао појединцима и тражио ко би хтио ићи с њим код директора, па да он све то уреди. На крају су га радници најурили из хшлане заједно са пратњом.

Послије тога развила се дискусија о нацрту колективног уговора. Падали су нови приједлози. Допуњаване су постављене тачке. Наелектрисани радници постављали су разна питања, односно захтјеве, а било је и таквих који су били нереални. Референт је усвојио сваки користан и могућ приједлог, док је нереалне одбацивао уз подршку апсолутне већине радника. На нрају еу се сви захтјеви искристалисали и сведени су у 23 тачке. Неко је предложио да се забрани улажење у предузеће чиновницима све док се штрајк не заврши. И тај је приједлог једногласно усвојен. И није требало убјеђивати чиновнике, који су са стране посматрали рад збора. Они су одмах напустили предузеће чим су радници донијели такву одлуку.

Штрајкачки одбор се поново састао у Радничком дому да дефинитивно усвоји нацрт колективног уговора. На сједници радничких повјереника донесени су закључци да се од постављених захтјева не одступа ни у једном питању, па ма колико дуго штрајк трајао.

Док су се раднички повјереници налазиЈш у Радничком дому, дошао је фотограф да фотографише рад-

нике у штрајку. Видећи их окупљене пред пиланом и стројарном како живо дискутују послије збора, фотограф се попео на граник, одакле је желио да све ухвати. И док се фотограф намјештао, неко је из масе предложио да сви радници дигну лијеву руку еа стиснутом песницом као симбол борбе радничке класе. Као по војничкој команди, сви су радници дигли љевице са стиснутом песницом.

Сваком је дрварском раднику таква фотографија била драга успомена, али нам је истовремено наносила потешкоће, јер је полиција фотографију увећала, те је разаслала евојим претпостављеним, па и министру унутрашших послова и министру шума и руда, доказујући њоме како је Дрвар комунистичко гнијездо и како су сви радници у Дрвару против државног уређења.

Четвртог дана штрајка у Дрвар је дошао генерални директор „Шипада". Њему је штрајк покварио шдишњи одмор. Дошао је из Опатије у Дрвар, а није ни свратио у Дирекцију (изгледа да је био добро информисан) него је дошао право међу нас, у пилану. Истина, морао је од штрајкачког одбора тражити дозволу да уђе у пилану. Никад тај господин није доживио нешто слично. Кад је дошао међу нас, сипао је демагогију. Жалио је што смо ступили у штрајк, што нисмо њега о томе обавијестили, он би све ријешио. Додао је да он много воли српеки народ (иако је слабо владао српским језиком). Пошто је био јако уморан, замолио је штрајкачки одбор да се сутрадан наставе прешвори. То му је штрајкачки одбор уважио.

Петог дана штрајка отпочели су преговори. База за преговоре био је нацрт колективног уговора који је саставио штрајкачки одбор.

Најважније тачке колективног уговора биле су отприлике елиједеће:

Прво су изнесени услови живота и рада радника „Шипада", доста опширно, што нам је елужило као образложење постављених захтјева, а потом су изложене све тачке колективног уговора.

У првој је тачки постављено да послодавци и власт не могу подузимати никакве репресалије против штрај-

кача и штрајкачког одбора, нити ма којег радника који учествује у штрајку.

Друга тачка: Обострано се утврђује да минимална сатница мануелних радника не може бити нижа од три динара и педесет пара, без обзира на године старости и радни стаж.

Трећа тачка: Обострано се утврђује да минимална сатница квалификованих радника не може бити нижа од четири динара.

Четврта тачка: „Шипад" ће издвајати суму од милион динара годишње којом ће се побољшати сатница оних радника који су неправиЈшо нлаћени из политичких или других разлога. Раднички повјереници споразумјели су се о подјеЈш ове своте по одјељењима, а накнадно ће саставити листе радника за индивидуалну повишицу, што ће управа предузећа спровести у живот.

Пета тачка: Обавезује се предузеће да ће сваком запосленом раднику одобравати плаћени годишњи одмор од седам дана. Директор предузећа може овластити своје управнике погона да они дају допусте за своје раднике. Уколико се раднику не би дао годишњи одмор, предузеће је дужно да му исплати на крају шдине седам надница.

Шеста тачка: Дирекција предузећа не може отпустити ниједног радника без сагласности радничког повјереника из дотичног одјељења.

Седма тачка: Пословоће и управници погона не могу казнити ниједнот радника, без обзира какав је прекршај учинио, без сагласности радничког повјереника дотичног одјељења.

Осма тачка: Нико не може примати нове раднике на посао без споразума са радничким повјереницима.

Девета тачка: Предузеће се обавезује да сваком раднику, који ради на прљавим пословима и пословима гдје се прекомјерно троши одијело, дадне бесплатно два радна одијела годишње. За раднике који раде ван крова а изложени су временским непогодама, да се дадне бесплатно по једна кратка кишна кабаница годишње.

Десета тачка: „Шипад" уоваја да се сва роба коју набавља радничко-потрошачка задруга за потребе својих чланова превози бесплатно на Шипадовим жељезни-

цама. Бесплатан превоз не емије утицати на задржавање робе по станицама јер у противном еваку насталу штету због такве немарности „Шипад" ће надокнадити задрузи.

Једанаеста тачка: Радничконпотрошачка задруга ослобађа се плаћаша кирије на пословне просторије које су смјештене у зградама предузећа и ослобађа се плаћања електричног освјетљења.

Дванаеста тачка: ПЈредузеће одобрава сваком запосленом раднику четири пута годишње режијске карте на Шипадовим жељезницама у којем било правцу за личну употребу.

Тринаеста тачка: Предузеће одобрава свим запосленим радницима потребне количине дрвета за огријев из отпадака који се спаљују. На жељезничким релацијама предузеће ће стављати бесплатно вагоне којима ће се огријевно дрво пребацивати у она села која су поред пруге.

Четнаеста тачка: Укида се „кубигељт" гатер-мајсторима, који је увео директор пилане, а саетојао се у награђивању гатер-мајетора седам пара по једном изрезаном кубику. Штрајкачки одбор оглашава такав метод недозвољеном експлоатацијом, јер гатер-мајстори, због своје ништавне награде од седам пара по кубику, скоро дупло оптерећују раднике на друшм радним мјестима која су везана процесом рада за гатере и на тај начин смањују велики број радника, чиме изазивају још већу беспослицу. Гатер-мајсторима надокнадиће се изгубљена награда из своте за индивидуалну повишицу.

Петнаеста тачка: Први мај се признаје радничким празником. Предузеће ће исплатити по једну надницу сваком раднику. Оним радницима који морају радити Првог маја, рад ће се сматрати прековременим и плаћаће се педесет одсто више. Њима припада и надница као осталим радницима који тога дана не раде.

Шеснаеста тачка: Сваки прековремени рад плаћа се педесет одсто више него у редовно радно вријеме.

Четири наредне тачке односиле су ее на хигијенско-техничку заштиту у предузећу. Оне су такође прецизирале обавезу предузећа у погледу бољих услова за рад у појединим погонима.

Двадесет прва тачка: Предузеће ее обавезује да ће исплатити изгубљену зараду свим радницрша за вријеме док је трајао штрајк.

Двадесет друга тачка: Захтијева се од управе предузећа да се отпусти са посла и протјера из Дрвара штрајк-&рехер Рojник.

Двадесет трећа тачка: Све одредбе колективног уговора ступају на снагу и спроводиће се у живот од оног дана када буде потписан од представника „Шипада" и штрајкачког одбора.

Раднике на преговорима заступају штрајкачки одбар и раднички повјереници.

„Шипад" заступају директори пилане, жељезничке радионице, жељезничке станице, фабрике целулозе и генерални директор. Поред пет директора који заступају интересе „Шипада", преговорима присуствује и посланик са својом пратњом. У пратњи је дрварски поп. Он се некада шепурио на угојеном коњу по еелима и враћао се кући пуних бисага, али му некако задњих година није био уносан занат. Опаметио се народ, па је вјетар махао празним бисагама кад се поп враћао из села. Зато се прихватио уноснијег посла: да управља „Шипадом". Заиста, „Шипад" је морао напредовати кад и поп сједи у Управном одбору. АЈГИ онда није било важно да ли се поп разумије у привреду. Важне еу биле за попа високе дневнице и масни хонорари. И, ево га на преговорима. У њега се полаже нада. Домаћи човјек, пастир божији, он ће својим „аветим" ријечима благотворно дјеловати на грешне душе радника. Он ће се посЈгужити Христовом изреком: „Ко тебе каменом, ти њега крухом". А свесрдно ће га помоћи господин учо, који је такође члан Управног одбора „Шипада". И он је домаћи човјек, сељачко дијете. Ваљда је помоћ његова „културна" грађанска ријеч којом је најчешће називао раднике: биволи, билмези и неотесана маса. Тако је изгледало друштво које је представљало „Шипад".

Преговори су отпочели. Сложили смо се да преговорима предсједава предстојник радничких повјереника Милан Танкосић. Он је присутне укратко упознао због чега су радници ступили у штрајк, под каквим условима

раде и како је њихов живот тежак и несносан. Према одлуци штрајкачког одбора, ја сам као секретар радничких повјереника износио тачку по тачку и образлагао.

За овакве се преговоре требало наоружати убједљивим доказима. Ми смо добро познавали стање предузећа, његову калкулацију и то нам није чинило тешкоће. Трошкови производње били су врло ниски због јефтине радне снаге и зато што је продуктивност знатно порасла, пошто је директор пилане стимулирао гатер-мајсторе. Према нашој рачуници, која је била приближно тачна, предузеће је имало на сваком кубику око петсто динара чисте зараде. Дакле, било је могућности да се нешто отме. Кажем — отме. И то еамо силом, борбом радничког штрајка. То је био једини начгш да се побољшају радничке надницe и остали услови.

Када смо изложили захтјеве у цјелини, почели смо да рјешавамо тачку по тачку. Прије тога узео је ријеч генерални директор Улмански. Он је излагао како се „Шипад" налази у тешком финансијском стању. Влада је купила предузеће од Ота Штајнбајса. „Машине и остала постројења су дотрајали, шума која је била на домаку исјечена је, просто уништена, скоро се не исплати радити, али жао нам је овог народа, треба он да живи. И ми држимо ово предузеће само због народа" — вајкао се генерални директор.

— А шта кажете на добит од петсто динара по кубику? — упада један раднички повјереник. — Од захтјева ми не одступамо, па ти износи шта хоћеш.

— Па затвори га, господине, ако је на штету — добаци један из штрајкачког одбора.

— Молим вас, молим вас, ја износим тешкоће. Нагодићемо се ми, драги мој, само стрпљења — смирује ситуацију генерални директор.

У помоћ му притиче члан Управног одбора учо:

— Та дозволите господину генералном директору да изнесе своје мисли, треба бити учтив и културан па саслушати излагање.

Одмах за њим наставља поп:

— Бог вас уразумио, та нисте марва! Важно је ово што господин износи.

Генерални директор развеза напжроко, али на крају ове сведе на једно: захтјеви су превисоки, то предузеће неће моћи издржати, па ће радници остати и без овога нгго имају. Да траже десет пара повишице, још би се и могло разговарати.

— Онда да прекинемо преговоре — скоро сви емо у један глас изговорили.

— Не, не, споразумјећемо се ми. Шта мисле оетала господа? — запита генерални директор.

— А превисоки, превисоки захтЈеви и много тачака — говоре сви директори, скоро сваки за себе.

Преговори су 6ИЈШ интересантни. Штрајкачки одбор чврст као стијена. Имао је подршку свих радника, који еу загосподарили предузећем. Слуге акционара нашле су се у шкрипцу. Енглески бродови етоје у шибеничкој луци и не товаре се. „Шипад" плаћа високе пенале. Опасно је да изгуби добру муштерију. Директори ее упињу из петних жила да откину бар штогод од захтјева. Међу њима је најспособнији директор жељезничке радионице. То је типичан буржоаски слуга. Размеће ее и гестикулира ногама и рукама, али све у празно. Радници тврдоглави па не попуштају.

Кад су „Шипадови" представници истјерали своју мудрост, све што су знали и умјели, није се више имало куд већ прихватити тачку по тачку.

Прва тачка усвојена је без тешкоћа. Нико се за пгграјк неће кривити ни прогонити — сви су се сложили. Али са осталим тачкама није ишло лако. Рачунају директори колики ће бити годипгњи издаци ако се повећају наднице. Хоће ЈШ „Шипад" моћи то издржати? Падају нови приједлози и комбинације од стране генералног директора.

— Дозволите један приједлог — опет излаже генерални директор. — Ако се сложимо за овако високе минимаЈше наднице, онда ћемо морати отпустити једну трећину радника.

—• О отпуштању радника нема ни говора — елиједио је кратак и јасан одговор.

Видећи нашу чврстину и крајњу ријешеност, генерални директор, након дугог мучења своје директорске

савјести, морао је уевајати наше приједлоге, иако је послије еваке усвојене тачке подуго брисао зној са чела.

Кад смо дошли на тачку која захтијева да се радницима дају бесллатво дрва за огријев и то да се на „Шипадовој" релацији жељезницом развозе бесплатно, генерални директор је скочио са столице и почео на сав глас викати.

— То је несхватљиво... Ја вас уопште не разумијем... Шта хоћете ви? О боже, па ово нигдје на свијету нема да ее још такви захтјеви постављају. Ја не могу на тој основи разговарати.

— Стишајте се, господине генерални директоре — умиривали смо га. — Будите парламентарни. Ми и за овај захтјев имамо рачуницу. Ваше предузеће има толико отпадака да вам то прави велику сметњу и непотребне трошкове. Ви сваки дан спаљујете до десет вагона дрвета. За тај посао морали сте направити посебну пругу до мјеста гдје спаљујете дрва. Морате плаћати радкике који товаре вагоне, те плаћати раднике за истовар и спаљивање. На другој страни, ми радници не можемо добити ни клипа, већ морамо у државној шуми ећећи она млада стабла. Па зар то није двострука штета и за вас, и за нас, и за државу?

— Је ли то могуће? — пита генерални директор директора пилане, правећи се да му то није познато.

Директор пилане хитро се подиже са столице и пренеражено погледа свог претпостављеног.

— Вама је то, господине генерални, врло добро познато. Шта могу друго чинити, него их спаљивати. Двадесет четири радника ја за тај посао плаћам. Покушао сам правити снопиће и лродавати, али неће нико да их купује. Шта друго преостаје?

— Добро, добро, слажем се кад је таква ситуација, али ипак треба да радници нелгто плаћају, не може се џабе.

— А како их можеш спаљивати џаба? И још раднике плаћати за то — добаци му Рујевић.

— У реду, усвајам — зловољно заврши генерални директор.

Касно у ноћ преговори су завршени. Двадесет и три тачке захтјева усвојене су. Штрајкачки одбор нмје по-

пустио ни за јоту, ни код једне тачке. Текст колективног уговора, на неколико страница, откуцан је и потписан. То је документат побједе радничке клаее Дрвара. У тој побједи иопоЈвила ее снага радничке класе, која је дошла до изражаја када је правилно усмјерена и снажно покренута.

Општи штрајк у Дрвару имао је неоцјењив значај. Радници су се увјерили шта значи њихово јединство и слога. Сагледали су сву биједу капиталистичког система. Видјели су како је власт пред њиховом снагом немоћна. Видјели су оног охолог директора како плаче као кмезаво дијете. Видјели су генералног директора, тог углађеног господина, како постаје мекан као зечији реп. Видјели еу блиједа, преплашена лица шефова, црадске буржоазије. Све је дрхтало пред њиховом снагом и одлучношћу. У њима, у еваком раднику, рађала ее и развијала мисао да треба ерушити буржоазију. Треба протјерати и уништити гуликоже радника. Ми то можемо. Каква смо снага увјерили смо се у овој краткој борби. Потребна је само слога и јединство. Да будемо сви као један.

Сутрадан је засвирала фабричка сирена и објавила почетак рада. Котлови су поново подложени и пара је свирала на све сигурносне вентиле. Очигледно је да су ложачи били раеположени за рад. Гатери су резали јелове балване као да су се пожелели резања. Њихове „цутштанге" уједначено су се размахивале и љуљале их у темелдама. Циркулари су параЈш даске и производили реску буку која је уши заглушивала, а мирис јеловине испод опггрих тестера лагано се ширио по пилани. Радници су се међусобно довикивали. Нису много говорили, а изгледало је да један другом много говоре. Њихова побједа је тријумфовала. Директори и шефови, очигледно нерасположени као и сваки побјеђени, са лицима строга изгледа службено су ходали по радшшшту. Радо би се осветили бар понеком раднику за све оно што су претрпјели за вријеме штрајка. Међутим, ништа се није могло подузимати, јер је колективни уговор ступио на енагу и морао се поштовати.

НИКОЛА КОТЛЕ

ОТПУШТЕНИ ШТРАЈКАЧИ

ПРИЈЕ РАТА радио сам у пилани као ложач парних котлова. Надложач ми је био Милан Танкосић, човјек с којим сам се добро слагао и у кога сам имао пуно повјерење. Није било тешко примијетити да више зна од нас. Кад год би му вријеме и посао дозвољавали, отварао би књигу, дуго читао и о прочитаном размишљао. Понекад би и мени рекао да из тих књига може много да се научи и да не би било добро да га неко, ко не симпатише раднике, затекне с књигом. Понекад ме молио да припазим да нас такав не изненади.

У великом штрајку у Дрвару 1938. године видно мјесто, као што је познато, заузимали су радници пилане. Милан ми је тада дао задатак да по пилани и у граду излијепим летке којима су радници позивани на штрајк. Задатак сам извршио и чини ми се да ме нико није ни видио кад сам тај посао обављао.

Радници су се већ скупљали на уговорено мјесто, а Милан и ја смо морали најприје захладити котлове, јер је договорено да у току штрајка не смије ништа бити оштећено, нити ее жандармима и полицији смије дати повода за акцију.

Пред пиланом су се окупили сви штрајкачи. Њима је са крова једне омање зграде Милан говорио о условима живота и рада радника, о неријешеним захтјевима који су већ раније постављани послодавцима, о ниским надницама и платама уопште, о потреби да радници јединствено и сложно, путем штрајка, захтиЈевају поштовање својих права. Слушао сам га, тако рекућ отворених уста,

јер нисам знао да умије тако лијепо говорити, а уз то сам се поносио што то говори човјек који ради са мном.

— Другови радници — чуле еу се на крају ове његове ријечи — ми омо већ загазили у штрајк и повлачења нема! Треба истрајати сложно. На посао се нико не може вратити. Ко случајно пође, тај је издајник и треба га спријечити. Ви ћете остати на својим радним мјестима, са заустављеним стројевима. Чуваћете машине и не дозволите да вае неко изазове да направите грешку. Господа не могу без нас и морају удовољити нашим захтјевима.

Уекоро су почели да пристижу жандарми. Толико их никад није било. Дошле су и газде, па су преговори почели ту, пред радницима. Чланови штрајкачког одбора обавијестили су послодавце да производња неће почети док се не удовољи радничким захтјевима. Послије тога преговарачи су се повукли у зграду, а ми свако на своје радно мјесто.

Преговори су трајаЈш неколико дана. За то вријеме нисмо напуштали радна мјеста, тамо смо и спавали. Хранили смо се оним што су нам од куће доносили. Већина наших захтјева је на крају усвојена, те је штрајк обустављен. Радници су поетали сигурнији у евоје снаге.

Послије штрајка почело се мотрити на раднике за које се сматрало да су организатори штрајка. Једне вечери жандарми су дошли право у котларницу. На Миланов захтјев узео сам једну књигу и предао је чувару Марку Сабљићу да је сакрије. Милана су одмах одвели и стрпали у затвор. Кроз три дана дошли су и по мене. Уз пут су ме испитивали ко су чланови Партије, ко организатори и „коловође". Одбио сам да било шта кажем, а искрено речено — нисам ни знао. О Милановим књигама нисам хтио ништа говорити а ни о томе нисам много знао. Жандарми су ме тукли, обарали на земљу, уносили у затворску собу у којој је већ било неколико наших људи, пријетили, обећавали и молили да одам Милана, али ја сам остајао нијем.

У затвору сам остао три недјеље. На крају су ме пустили кући.

Вратио еам се у пилану, али ми је речено да је моје мјесто заузето. Отишао сам у дирекцију, али тамо су били још грубљи: рекли су ми да за мене у пилани нема мјеста. „Можете се" — кажу — „за то обратити Милану Танкосићу, надложачу". Није ми остало ништа друго него да идем кући и да живим на оно мало мршаве земље и од помоћи коју су радници скуиљали и давали оваквима као што сам ја.

СИМЕУН БОДИРОЖА

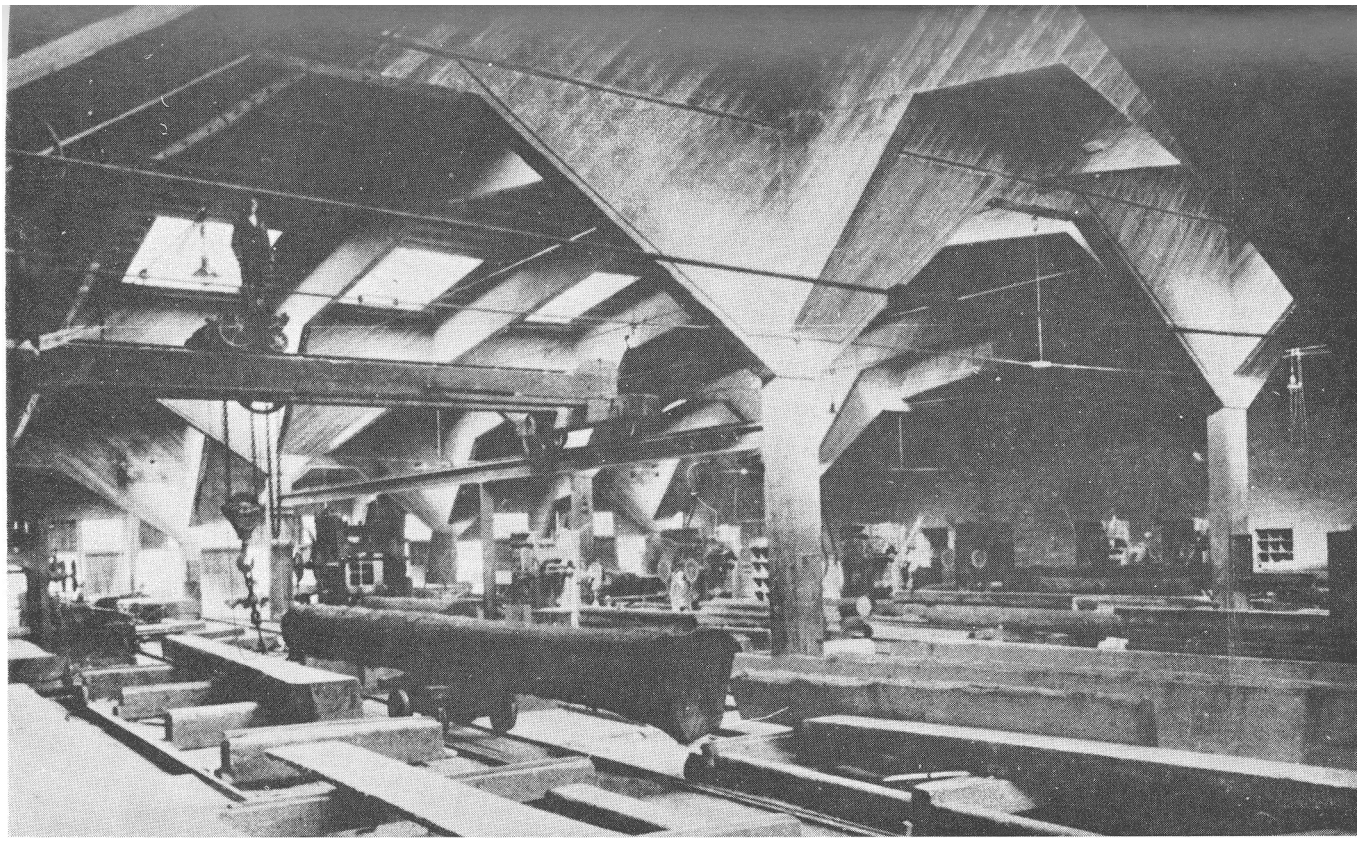

Нова хала Шипадове пилане у Дрвару, прије рата

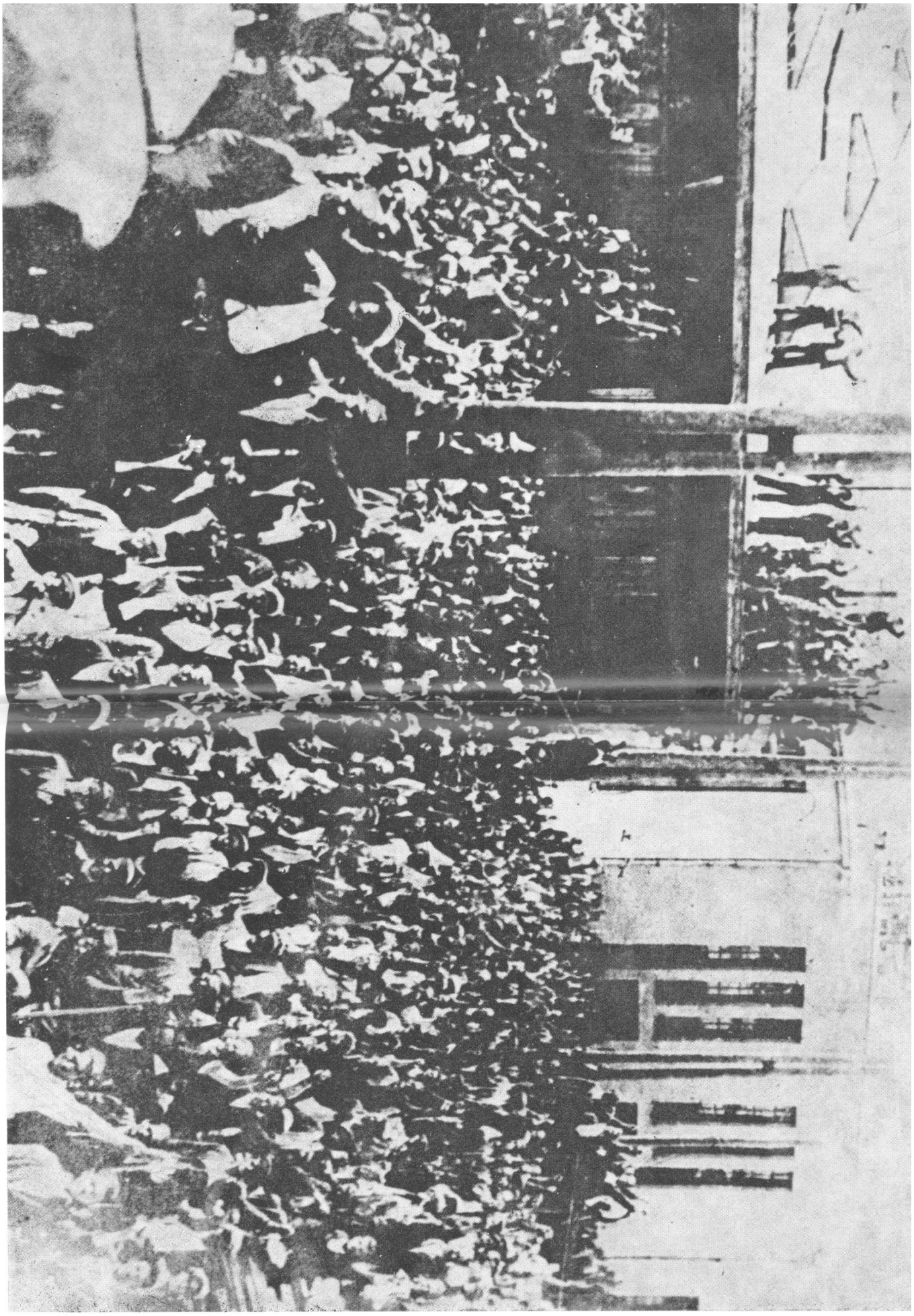

Једна од ријетких фотографија великог штрајка дрварских радника 1938. г.

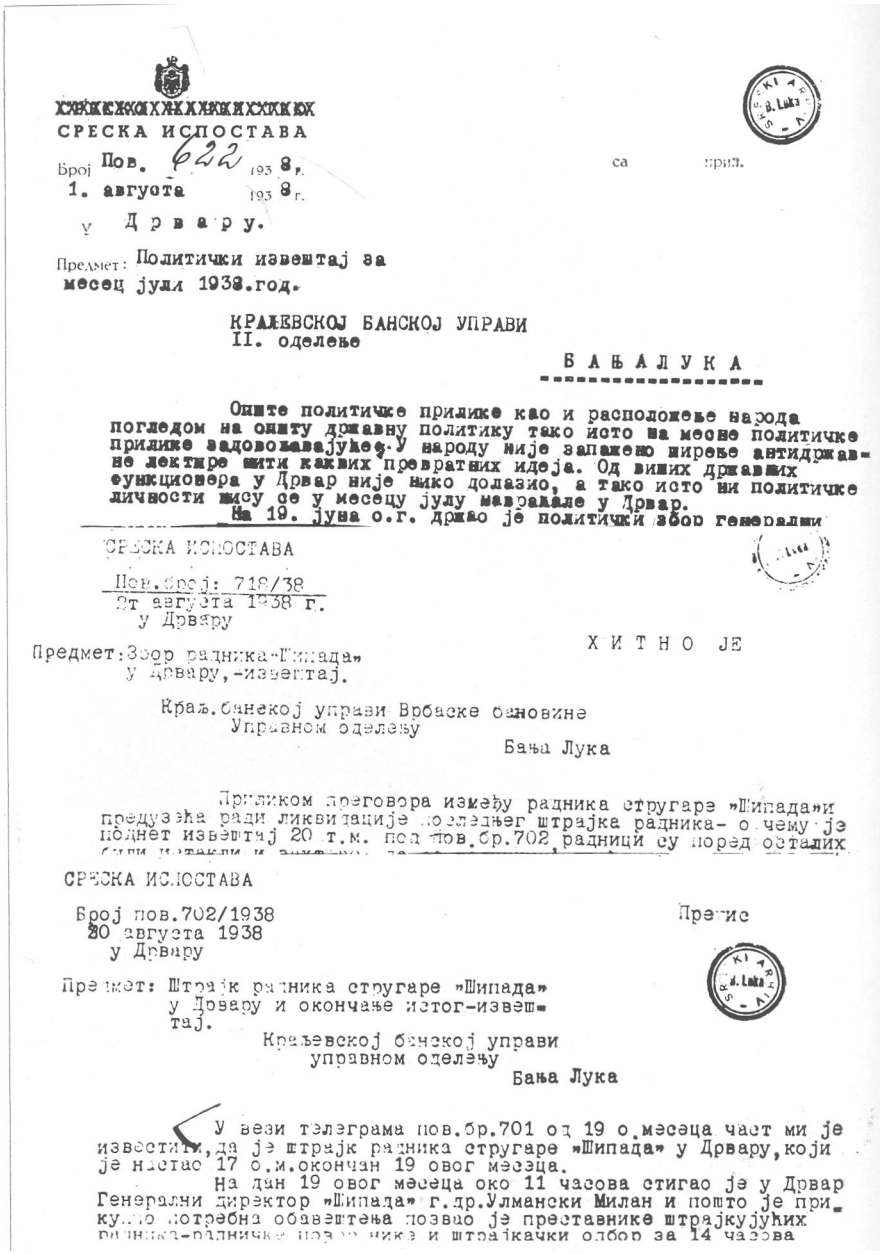

СРЕСКА ИСПОСТАВА

Број Пов. 622 1938 г. са прил.
1. августа 1938 г.

У Дрвару.

Предмет: Политички извештај за месец јули 1938.год.

КРАЉЕВСКОЈ БАНСКОЈ УПРАВИ
II. одељење

Б А Њ А Л У К А

Опште политичке прилике као и расположење народа погледом на општу државну политику тако исто на месне политичке прилике задовољавајуће. У народу није запажено ширење антидржавне лектире нити каквих превратних идеја. Од виших државних функционера у Дрвар није нико долазио, а тако исто ни политичке личности нису се у месецу јулу враћале у Дрвар.
На 19. јуна о.г. држао је политички збор генерални

СРЕСКА ИСПОСТАВА

Пов.Број: 718/38
3т августа 1938 г.
у Дрвару

ХИТНО ЈЕ

Предмет: Збор радника-"Шипада" у Дрвару,-извештај.

Краљ.банској управи Врбаске бановине
Управном одељењу
Бања Лука

Приликом преговора између радника стругаре "Шипада" и предузећа ради ликвидације последњег штрајка радника- о чему је поднет извештај 20 т.м. под пов.бр.702 радници су поред осталих

СРЕСКА ИСПОСТАВА

Број пов.702/1938
20 августа 1938
у Дрвару

Пречис

Предмет: Штрајк радника стругаре "Шипада" у Дрвару и окончање истог-извештај.

Краљевској банској управи
управном одељењу
Бања Лука

У вези телеграма пов.бр.701 од 19 о.месеца част ми је известити, да је штрајк радника стругаре "Шипада" у Дрвару, који је настао 17 о.м. окончан 19 овог месеца.
На дан 19 овог месеца око 11 часова стигао је у Дрвар Генерални директор "Шипада" г.др.Улмански Милан и пошто је прикупио потребна обавештења позвао је представнике штрајкујућих радника-радничке повер[illegible] ника и штрајкачки одбор за 14 часова

Факсимил извјештаја среске испоставе у Дрвару о великом штрајку радника, августа 1938. године

Среска испостава у Дрвару
Број: 3593/38.
17. августа 1938. год.
Дрвар.

Д О З В О Л А

У смислу појмова Закона о удруженьима, зборовима и договорима одобрава се радничким повереницима Стругаре "Шипад" у Дрвару, за данас у 17.15 часова у Радничком дому "ОРС" у Дрвару, могу одржати збор радника Стругаре, ради обавештења о одговору Дирекције струга по предмету радничких захтева за повишење надница,- на коме ће говорити Танкосић Милан.

Старешина среске испоставе,

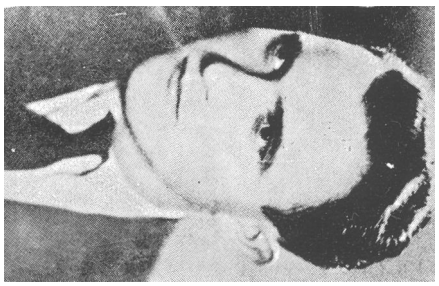

Факсимил дозволе за одржавање збора радника стругаре, пред штрајк, 1938. Милан Танкосић, предсједник радничких повјереника и штрајкачког одбора у великом штрајку, августа 1938. године

Среска испостава у Дрвару.
Пов.бр.169/39 дана, 1 марта 1939

Извештај о политичкој ситуацији
за месец фебруар 1939 године.

Краљ.банској управи Управном одељењу

Бања Лука.

Позивом на постојећа наређења по горњем предмету част ми је овим поднети следећи извештај:

Опште политичко стање као и расположење народа целокупног као и појединих сталежа како погледом на општу државну политику, тако и напрама сада владајућем режиму је у главном задовољавајуће.

Долазак нове Кр.Владе на челу са њеним председником г. Драгишом Цветковићем примљен је од стране житељства на подручју ове испоставе у главном са повољним коментарима.

Народ је у главном задовољан досадањим радом и смерницама данашње владе, од које у главном очекује стишање и смирење досадањих партијских-односно политичких зађевица. Морам напоменути да се је и током месеца фебруара међу млађим радницима у већини шегртима овдашњих Шипадових предузећа појавила једна деструктивна акција комунистичке орјентације. Наиме шегрт Хавић Славко са још 19 другова ухваћени су као растурачи ~~су као растурачи~~ једне пјесме, која се свршава са чисто комунистичким ~~реформама~~ реформама.

Свих њих двадест су похватани и стављени у притвор ове испоставе, а органална пријава жандарм.станице Дрвар пов.бр.83 од 24/II т.г. на основу прописа из § 30 Закона о Државном Суду за Заштиту Државе достављена је непосредно Држ.Тужиоцу Државног Суда за Заштиту Државе у Београд, а по предмету је поднесен исцрпан извештај тој банској управи овд актом пов.бр.154 од 25/II.1939 г.

У погледу прилика међу радништвом овдашњих Шипадових Предузећа, сматрам својом дужношћу да известим, да су прилике приличне затегнуте.

Предузећа су довршила коначно отпуштање сувишних радника међу којима нако има и таковах, који су по 10,20 па и више година непрекидно радили у Шипаду и сада су се нашли без игде ичега на улици и разумљиво је, да међу овим људима влада неровоза и огорченост, која се даде јасно уочити приликом скоро свакодневног доласка појединаца пред ову власт с молбама за интервенцију потписатог код Шипада, да се поновно приме у рад или да се њихов међусобни однош ај са предузећем ма на какав год начин регулише.-

Потписани је у немогућности да предузме ма какве кораке у том погледу, пошто се директори предузећа изговарају, да поступају по наређењу своје централе а ова опет по инструкцијама ресорног Министарства

Међутим и покрај свега тога јавна безбедност стоји до данас на достојној висини и до сада није било ничим поремећен јавни ред и мир, као ни лична и имовна безбедност.

Прилике у политичкој организацији у Ј.Р.З.су за сада непромењене. Народни посланик за овај срез г.Мишкан Арежина, током месеца фебруара, није се задржавао на подручју ове испоставе.

Јавних зборова или конференција током месеца фебруара, није било на овом подручју.-

Од страних, као ни од домаћих високих политичких личности није нитко боравио током прошлог месеца на овом подручју.-

Других догађаја од нарочите важности такођер није било.-

Старешина испоставе

Факсимил извјештаја среске испоставе у Дрвару од 1. марта 1939. године о политичкој ситуацији, у којем се јавља о хапшењу шегрта и нерасположењу међу радницима због отпуштања с посла

ПОЧЕЦИ РАДНИЧКОГ ПОКРЕТА У ЗАГЛАВИЦИ И ЦРЉИВИЦИ

ЗАГЈ1АВИЦА ЈЕ еиромашно и забачено село на сјеверозанадном дијелу Дрварске котлине. Све до 1934. године ово село није било повезано путем са осталим крајевима нити је имало било какву културно-просвјетну установу.

Исте године (1934) изграђује се школа у Заглавици и пут до главне цесте дуг четири километра. Сав грађевински материјал за изградњу школе прикупио је народ овог села и сам је изградио поменуту цесту. Највише заслуга за изградњу школе и пута имали су Стојан Морача и Тривун Балабан, који су се енергично залагали за извођење ових радова. Штавише, Тривун је поклонио своје земљиште за изградњу школе.

Први учитељ у школи био је Радојко Ковачевић, режимски, али врло добар човјек. Дјецу је добро обучавао, а борио се и за просвјећивање народа. Тако су изградњом школе и пута Заглавичани и њихова околина добили установу не само за описмењавање дјеце, већ и за окупљање и просвјећивање становништва.

Педесет еталних радника из Заглавице и још толико сезонских, који су били залослени у дрварском ревиру, свакодневно су пјешачили осам до десет километара на посао и са посла. То су били већином неписмени људи и слабо су се интереоовали за политику. У ово вријеме у Дрвару је дјеловало више синдикалних и других организација. Све ове организације су, наводно, биле радничке и бориле се за радничка права, док су у ствари биле у служби послодаваца.

Баш у то вријеме дошао је у Заглавицу Видосав Морача, бравароки радник. Он је због револуционарног рада

био протјеран из Београда у своје родно мјесто. Убрзо се запослио у Дрвару и одмах повезао са тамошњим синдикалним радницима и руководствима. Нарочито се његов рад осјећао у Заглавици. За њега је школа представљала идеално мјесто за рад са становништвом. Тада су му се из Београда вратила браћа Мићо и Никола и обојица се запослили у Дрвару, па су наставили заједнички рад на просвјећивању својих комшија у духу циљева радничког покрета. Под њиховим утицајем радници су приступили УРС-овим синдикатима. Видосав и његова браћа претварају школу у Заглавици у прави народни универзитет. При школи се формира културно-просвјетни одбор са неколико секција (дилетантска, музичка и сл.), преко којега развијају политички рад. На челу одбора је био тадашњи учитељ Ковачевић, који је био режимски човјек, а самим тим одличан параван за дјелатност КПЈ. Чак је овај одбор организовао приредбе и у Дрвару.

Међутим, Видосав Морача ускоро је отишао у Шпанију да се заједно са многим нашим људима бори за Шпанску републику, а његова браћа, Мићо и Никола, са оцем Стојаном преселила су се у Славовију. То је изазвало застој у политичкој активности у овом крају. Оживјела је тек негдје оредином 1938. године, када је у Црљивицу дотјеран под „шупом", тј. преко жандармеријских станица, комуниста Милош Баук Милкан.

Без обзира што је био обавезан да се јавља сваких осам дана полицији, Милош се брзо активирао. Он је преко „Сељачког кола" у Црљивици формирао библиотеку у кући Илије Бабића, а у овојој кући формирао је домаћинску школу и тако створио услове за рад. Преко учитеља Веље Стојнића са Каменице, члана КПЈ, поново је ангажовао учитеља Ковачевића из Заглавице, који пропагира и популарише библиотеку „Сељачког кола" из Црљивице. Домаћинску школу у Црљивици посјећују и омладинке из Заглавице. Поред своје куће Баук је уредио и куглану. Оваквом организацијом рада створени су услови за окупљање омладине и народа Заглавице и Црљивице и за интензивнији партијско-политички рад. Тај је рад био уско повезан са радом цијеле дрварске партијске организације и синдикалног покрета. Ти радници

су активно учествовали у свим акцијама које су организовали синдикати и КПЈ. Радници из ових села учествовали су и у познатом штрајку дрварских радника 1938. године. Већина их је дала свој глае за опозицију на парламентарним изборима који су одржани исте године.

Истина, ми радници из Заглавице у то вријеме били смо оптерећени разним демагошким скретањима. На нас је имала утицаја и демагогија Живка Топаловића и других назови-радничких бораца. Међу онима који су највише штетили јединству погледа радника у Заглавици, нарочито се истицао Томо Кецман. Он је својом красноријечивошћу и демагошким фразама одушевљавао велики број радника, представљајући се у Заглавици као шеф Партије. Међутим, њега је Партија још раније одбацила. У Заглавици није било партијске организације. Постојао је извјестан број радника који је радио у синдикалној организацији, па је Кецман желио да им се наметне.

Тек у почетку 1940. године Милош Баук са друговима из Дрвара успијева да радницима Заглавице објасни да све те вође немају ничег заједничког са Партијом. Упркос том сазнашу, ми нисмо јединствено дјеловали у масама јер нисмо имали партијску организацију на чијим бисмо састанцима уједначавали ставове за акционо јединство. Тако је то потрајало до устанка.

Без обзира на ове слабости, заглавичке раднике није изненадио 27. март и догађаји који су слиједили. Заглавичани су активно узели учешћа у мартовским акцијама и демонстрацијама у Дрвару. Без обзира што нису добили позив за војску, они су се сами јављали и вршили притисак на војног референта, а касније и на жандармеријског наредника, да их упуте у ратне јединице. Издаја је била на помолу. То су схватили и заглавички радници и сељаци, јер велика већина њих није била упућена у ратне јединице.

ДУШАН РОДИЋ ПУГИЋ

ПРВЕ АКЦИЈЕ НА СТВАРАЊУ БОРБЕНОГ САВЕЗА РАДНИКА И СЕЉАКА У СЕЈ1У КАМЕНИЦИ

КАМЕНИЦА, пасивна и сиромашна, иако је чинила територијалну цјелину оа око сто педесет домаћинстава, прије рата није била једно село. ПЈодијелили су је на три дијела, тако да је Горња Каменица припадала Дрвар-Селу, Средња Врточу а Доња селу Бастасима. Каменица (по камену је, вјероватно, и име добила) била је без довољно обрадиве земље. Њено становништво није могло да живи без рада и зараде у фабрикама, па је ооамдесет одсто мушкараца радило у „Шипадовим" фабрикама и у фабрици целулозе у Дрвару. У доба привредних криза долазило је до масовнијег отпуштања радника, те су неки одлазили на рад у иностранство, а један дио у друге крајеве Југославије гдје су се запошљавали као сезонски радници (брање кукуруза и сл.). Већина породица живјела је биједно, а главна исхрана становништва била је кукуруз и јечмени хљеб, па ни тога неке породице нису увијек имале.

Због тешких услова живота често је долазило до свађа па и туча међу комшијама, а најчешћи повод за то биле су међе. Сем свађа међу комшијама, свађе и туче догађале су се између младића Горње и Доње Каменице, као и између Каменичана и Трубарана. Узрок свађа међу каменичким младићима биле су дјевојке, а између Каменичана и Трубарана ливаде у Бобари, крађа шуме и стоке. Резултат нетрпељивости између житеља Трубара и Каменице (нарочито Доње) била је и велика туча између ова два села на збору у Хрњадима мјесеца септембра 1939. године.

Таква ситуација није била погодна за развијање озбиљнијег културног и друштвеног, а још мање организованог политичког рада. Она је више погодовала политиканским трвењима које је изазивала си за своје политичке рачуне користила дрварска чаршија.

Најзаинтересованија за истинску, озбиљну културну, друштвену и спортску дјелатност била је омладина. Преко ње се могла заинтересовати и остала маса сељака, окупити око школе као једине културно-просвјетне институције у селу у коме је, осим тога, било неријешених социјалних и других проблема. Године 1938. дошло је управо у каменичкој основној школи до значајне персоналне промјене. На мјесто дотадашњег учитеља Лазе Тешановића, који је био везан за дрварску чаршију, дошао је нови учитељ Велимир Стојнић, кога је, прије свега, интереоовао раднички покрет у Дрвару. Једна од првих акција у којој је дошло до масовнијег окупљања становништва, било је формирање ђачке кухиње .У том циљу Стојнић је позвао све старјешине домаћинстава на састанак у школу и, поред осталог, предложио формирање ђачке кухиње, што је једнодушно прихваћено. На овом састанку изабран је одбор за ђачку кухињу у који су ушли најугледнији домаћини. За предсједника одбора изабран је Стево Родић Глигорић. Одбор је одмах приступио прикупљању новца и хране за кухињу. Ову акцију народ је свестрано подржао па је кухиња почела да ради и ђацима је био обезбјеђен топао оброк у школи.

Непосредно по формирању ђачке кухиње сазвана је конференција на којој је образложена потреба за формирањем културно-просвјетног друштва које би, поред осталог, имало и читаоницу. И овај приједлог је усвојен, па је одмах изабран и одбор друштва, а за предсједника је изабран Милан Бурсаћ. Друштву је дат назив Културно-просвјетно друштво „Змијање". Овакав назив дат је намјерно да се код тадашњих влаети не изазове сумња, јер су се огранци „Сељачког кола" већ били декларисали као опозиција постојећем режиму.

Под фирмом друштва почео је активан политички рад. Читалачке вечери одржаване су сваког четвртка. Народ није требало обавјештавати, јер је то био уетаљен

термин. Школска учионица била је увијек пуна, без обзира на временоке непогоде. На читалачким вечерима читане су брошуре о Совјетском Савезу, колхозима и совхозима, говорено је о политичкој ситуацији у свијету и ситуацији у нашој земљи. Поред тога, купљени су и музички инструменти, па је једна група омладинаца чешће долазила да свира, а ти састанци коришћени су за политички рад са омладинцима. Овако интензиван политички рад довео је до тога да је школа у Каменици постала центар за окупљање не само домаћих већ и људи из других села.

Поред ових основани су и други одбори (одбор за борбу против скупоће) на линији стварања борбеног савеза радника и сељака.

Мјесеца новембра 1939. године на Каменици је основана прва партијска ћелија у коју су, поред тадашњих чланова Велимира Стојнића и Хусејина Абдичевића примљени још и Никола Котле и Милан Бурсаћ. Мада је ова партијска организација политички дјеловала на цијелој територији босанско-граховског ореза, њен рад се непосредно, нарочито у прво вријеме, највише осјећао у Каменици.

У јесен 1940. године донијета је одлука да се припреми и одржи приредба. За програм је предвиђено да се изведе комад „Слуга Јернеј и његово право" од Ивана Цанкара, и двије рецитације: „О класје моје" и „Ми знамо еудбу" од Алексе Шантића. Подјељене су улоге и почело се са пробама. Никола Котле добио је улогу слуге Јернеја. Кад је комад био скоро увјежбан и дан одржавања објављен, позвао ме је Стојнић у школу и саопштио да је Котле отјеран у концентрациони логор, а да се приредба не може одтађати јер је народ очекује са великим интереоовањем. Дао ми је задатак да спремим улогу слуге Јернеја. Прихватио сам се иако ми је за опремање улоге остало веома мало времена. Чини ми се да ништа брже нисам научио. Успјели смо да одржимо и двије пробе, а онда је дошао одређени дан, те смо приступили прављењу позорнице, прикупљању плахта за завјесе и др. С обзиром да је за приредбу владало велико интересовање народа, не само у Каменици већ и у околним се-

лима и да је то био велики културни и политички догађај за сеоеко становништво, знали смо да школска учионица неће моћи примити све заинтересоване. Да би што већи број посјетилаца могао присуствовати приредби, приступило се прављењу балкона у учионици. Радовима је руководио Милан Бурсаћ, а омладинци су доносили даске и други материјал. Све припреме биле су завршене на вријеме, али и поред свих предузетих мјера један број посјетилаца није могао да присуствује приредби, јер није било мјеста.

Краћим говором приредбу је отворио предсједник друштва Милан Бурсаћ, а затим се прешло на извођење рецитација и комада. Програм је наишао на одушевљени пријем код публике, а послије програма настало је народно весеље. Организован је избор најљепше дјевојке на приредби, као и забавна игра „амерички затвор". Приредби је, као орган власти и као контрола, присуствовао и један финанс. Колико се сјећам, приликом пријављивања приредбе срескоj испостави пријављен је сасвим другачији програм, па су неки другови били задужени да финанса напију како не би био у стању да прати програм. У томе су у доброј мјери и успјели, а подмитили су га и новцем.

Кад се народ, углавном, разишао, у учитељевом стану одржан је састанак актива Скоја. Са састанком се није могло одмах почети јер су дошли, не знајући о чему се ради, и неки другови који нису били чланови Партије нити Скоја, а на састанак је залутао и сам финанс. Због тога се морало чекати док се ова лица на згодан начин нису одстранила. Овом састанку поред чланова Партије и Скоја са Каменице присуствовали су: Вера Ђубањук, тада учитељица у селу Бобољусцима, Хусејин Абдичевић, тада учитељ у селу Ресановци и Раденко Стојнић, тада учитељ у Кључу.

Због политичке активности и популарности код народа тадашње власти контролисале су Велимира Стојнића. На све начине настојале су да дођу до документације о његовом „антидржавном дјеловању", у чему нису имале успјеха. Поред притварања и малтретирања неких другова, жандарми су извршили и два претреса у школи.

Тако су 1940. године провалили у школу и у одсутности Стојнића извршили претрес, али ни овог пута нису пронашли материјал који би им послужио као документација за његово хапшење. Нисам знао гдје се тада Стојнић налазио, али ми је касније Перо Бурсаћ рекао да је Стојнић тада био на покрајинској конференцији Скоја у Сарајеву. Чланови партмјске ћелије у Каменици знали су гдје ее Стојнић налази, па су због преметачине школе и опасности да буде приликом повратка ухапшен, а да би ово предухитрили, упутили у Оштрељ члана Партије Перу Бурсаћа са задатком да га сачека и упозна о претресу школе, да узме од њега компромитујући материјал уколико га оа собом носи и да му екрене пажњу да се у Дрвару не појављује већ да возом продужи пут до Каменице. Овај задатак Перо Бурсаћ је савјесно извршио.

Немоћне да дођу до било какве документације која би им послужила за хапшење, ондашње власти су одлучиле да Стојнићу дају отказ на службу, што су и учиниле почетком 1941. године. Кад је сазнао за ово, народ Каменице сакупио се код школе, одакле је кренуо у Дрвар да протестује против овакве одлуке. У Дрвару су се Каменичанима придружили радници околних села и града Дрвара. Среска испостава била је опсједнута и од ње је тражено да се одлука о отказу поништи. Једна група је упала у канцеларију старјешине испоставе, избацила га из канцеларије и преко његовог телефона покушала да добије Министарство просвјете у Београду, у чему није успјела. Дрварски трговци, плашећи се масе, позатварали су своје радње и повукли се у куће. Како ова демонстрација није постигла одређени циљ, хитно се приступило прикупљању новца и одмах је послата делегација у Београд са задатком да у Министарству проовјете покуша издејствовати поништење отказа. Делегацију су сачињавали Милан Бурсаћ, Страјло Бодрожа и Марко Сабљић. Иако су на упорно инсистирање делегације у Миеистарству обећали да ће ствар позитивно ријешити, ипак су остали при ранијој одлуци. Умјесто поништења отказа Стојнић је позван у среску испоставу гдје му је саопштено ријешење о протјеривању и забрани боравка на подручју Дрвара.

Одмах по отказу Стојнићу, за учитељицу у Каменици постављена је Марица Угљевичанин из Шида. Међутим, житељи Каменице нису дозволили учитељици Угљевичанин да уђе у школу, говорећи да њихову дјецу неће учити нико сем Стојнића. Нова учитељица нашла се у врло тешкој ситуацији. Тек када је Стојнић житељима Каменице објаонио да учитељица није крива за његово отпуштање, да ће и она наставити да ради као што је он радио и да је треба примити као и њега, житељи Каменице Ćу прихватили нову учитељицу.

Тадашње власти мислиле су да ће протјеривањем Стојнића и одвођењем Николе Котлеа у концентрациони логор паралисати политички рад не само у Каменици већ и на ширем подручју, али су се преваријле у рачуну. Већ је била створена политичка компактност народа, а партијока организација стекла је довољно искуства да настави са политичким радом, каоније и са припремама за устанак. Тако је народ Каменице једнодушно и организовано ступио у устанак.

АЋИМ ШОБОТ

ДЕЦЕМБАРСКИ ИЗБОРИ ЗА ПАРЈ1АМЕНТ

УСКОРО ПОСЈ1ИЈЕ општег штрајка у Дрвару почела је кампања за парламентарне изборе заказане за мјесец децембар 1938. године. Руководство „Шипада" морало се привремено помирити са успјехом радничког штрајка, јер му је савјетовано одозго да буде стрпљиво, да поштује колективни уговор, да се коректно односи према радницима, пошто су избори за парламент на прагу, а предвиђено је да се у нашем изборном срезу кандидује лично министар шума и руда — Богољуб Кујунџић. У тим данима, режиму који се отворено облачио у фашистичко рухо, најважније је било да на изборима обезбиједи потребну већину.

И ми радници рачунали омо на изборе. Хтјели смо да управо на овим изборима до максимума подржимо кандидате удружене опозиције и на тај начин нанесемо што је могуће јачи политички ударац профапгистичкој организацији Јерези (која је била на власти). Били смо свјесни посљедица за раднички покрет, посебно за наш колективни уговор, ако послије ових избора јерезовци дођу на власт.

Пред крај године отпочела је изборна кампања. Читава се чаршија ускомешала, а политичка температура расла је из дана у дан. У нашем изборном срезу Јереза је кандидовала за посланика министра Богољуба Кујунџића, бившег бана Врбаске бановине. Кујунџић је био „велика звјерка". Као министар шума и руда ведрио је и облачио у „Шипаду". Јерезиним кортешима и кортешићима то је импоновало, те су почели правити своју рачуницу. Трговци еу постали слаткоговорљивији и ени-

зујући незнатно цијене извјесној роби настојали су придобити гласаче за Јерезу. Бирташи (кафеџије) су чашћавали кортешиће ракијом. Сви су они подржавали Јерезу, осим једнога, по прилици најбогатијег. Он се ломио, мучио и правио своју рачуницу. Прошлих мајских избора 1935, или, како их је народ звао — Јефтићевих избора, газда Пане слабо је процијенио ситуацију, па му је пропао цијели план и повелика свота новца. У тим изборима била је карактеристична борба између Граховљана и Дрварчана. Граховљани еу хтјели свог човјека за посланика, а Дрварчани свог. Иначе су оба кандидата била на Јефтићевој листи. Тада раднички покрет још није имао неког значајнијег утицаја на изборе, а политичке су се етрасти више распламсавале око локалистичких проблема. Дрварчани су се борили да сједиште среза буде у Дрвару. Никако им није ишло у главу да је сједиште среза у Грахову, а не у Дрвару, гдје се налазила снажна индустрија. Зато су били запели да изгурају свога човјека за посланика. Имали еу и погодну личност: Бранка Зорића, професора. У томе је газда Пане гледао своју рачуницу. Обавезао се да ће финансирати дрварског кандидата, који му, ако побиједи, може постати зет.

На изборима сви су Дрварчани гласали за свога човјека, али је побиједио граховски кандидат, иако је у тој општини било много мање гласова. Побиједили су, јер су гласали и живи и мртви, а неки су глаеали и више пута.

Зато је сада сиромах Пане разбијао главу. Прије се замјерио министру, јер је граховски посланик био министров човјек, а он је и рукама и ногама радио против њега. Сада није сигуран у опозицију. Истина, храбрио га је недавни штрајк радника, а у његовој кухињи спремана је храна за штрајкаче. Ако буду онако јединствени као у штрајку, побиједиће опозиција. И опет се одлучио за опозицију. Истина, штедљиво је дријешио кесу.

Вођство опозиције натурило нам је за кандидата земљорадничког политичара Чеду Кокановића. То је био стари политички демагог, искусан и опробан. Кандидовати Дрварчане било је опасно и за опозицију, јер је Дрвар проглашен црвеним. Велика слика штрајкача са стиенутим песницама и дигнутим љевицама била је у ка-

бинету министра унутрашњих послова и код Богице Кујунџића као доказ да је Дрвар комунистички. Било је дискусије око замјеника. Предложен је Милан Петраковић, машиновођа, стари еоцијалдемократски лидер. Он се у први мах примио, али ваљда му је неко из Јерезе припријетио, те се он кроз неколико дана поколебао, као и увијек, и отказао. Требало је брзо рјешавати питање замјеника, те је дрварска опозиција одлучила да замјеник кандидата буде Пане Кецман, трговац.

Опозиција је држала зборове. На почетку изборне кампање дошла је у Дрвар читава гарнитура првака опозиције. У част њиховог доласка организован је велики збор на сточној пијаци. На позорницу оу изашли стари Јово Јовановић, Љуба Давидовић, Гавриловић, Бранко Чубриловић, Чедо Кокановић и још неки ситни кортешићи. Јерезовци су покушали да изврше провокацију, али еу брзо спријечени. Послије тог збора развила се оштра политичка борба између опозиције и јерезоваца. Понекад је долазило и до туча у којима су јерезовци редовно добивали батине. Многи радници постали су ватрени агитатори за опозицију. Народ је јединетвено био за опозицију. Недавна побједа штрајка Јгчинила је крупан политички заокрет међу Дрварчанима. Док су у петомајским изборима скоро ови гласали за Јефтићеву листу, или боље речено за свог човјека који је био Јефтићев кандидат, овог пута тешко је било наћи радника или сељака који би глаоао за Јерезиног кандидата. То је јерезовце страшно забринуло. Дошао је министар Кујунџић у агитацију. Најприје је сазвао директоре. Они су га информисали о еитуацији. Наредио је да се сазову раднички повјерениии. Дошли смо. Министар нам је оштрим тоном наредио да радници морају гласати за њега. Излатао је незграпно програм Јерезе. Ништа му нисмо рекли. Отишли смо. Министар је заказао збор у Дрвару, али му нико није дошао осим нешто чиновника. Збор није одржан. То је страшно раепалило господина министра. Заказао је збор у Трубару. Рачунао је на нешто Ваганчана, који су подржали Јову Крецу, бившег предсједника општине и ватреног јерезовца. Опремљен је специјални воз, обезбијеђен жандармима, и министар је кренуо

У агитацију. Кад је дошао на станицу Ваган, дочекало га је десетак људи. Тек што је почео говор>ити) на њега се осуло камење из шуме. Једна група Камеа$_{ичан}$а, сазнавши да ће министар држати говор у Ваг^ну, кренула је пријеним путем преко Бобаре и стигла д;„а ,га поздрави. Видећи како сипа камење око његове главе, министар је побјегао у свој еалон и више се никад није вратио у Дрвар.

Долазили су још разни агитатори. Једном је наишао Пера Живковић. Тек што је стигао у Дрва$_{р и}$ одсјео код бирташа Лукине, сав аутомобил му је налцјепљен јајима. Чим је то видио, Пера Живковић је стругдуо из Дрвара, тако да му агитација није ни пала на памет.

Стојадиновићева влада, која је спроводила изборе, била је сигурна да ће у Дрвару опозиција имахи велику подршку радника. Зато је, поред низа Других мјера, донијела одлуку о поновном пуштању фабрике целулозе у рад. Шест година индустрија целулозе у Дрвару није радила, без обзира што је хиљаду и пет стотина радника остало без посла. Пред децембарске избор$_{е}$ влада се на овај корак одлучила рачунајући да ће тако у црвеном Дрвару добити гласове за Јерезу. Прилцком пуштања фабрике у рад изведен је прави церемонијал. Из Београда је дошао један министар да притисие дугме и пусти фабрику у рад. На митингу је говорио слаткорјечиво, гестикулирао, ширио руке, подизао очи према небу и поред свега, доста невјешто а још мање убједљиво, излагао о великој бризи Стојадиновићеве владе 0 ,)ово$_{м}$ сиромашном српском народу". „И ето", говорц$_{0}$ је ;$_{ми}$нистар, „влада се много задужила пуштајући ову фабрику у рад, само да бисте ви, браћо Срби, зарадили комад хљеба. Ја сам увјерен", подвлачио је министар неколико пута, „да ћете еви ви Дрварчани гласати за Југословенску радикалну странку и достојно се одужити пред$_{С}$једнику владе, који се о вама, како видите, непрестано бр$_{ине}$".

Церемонијал се завршио у реду. Пуц$_{Тање}$ ф$_{а}$брике пропраћено је добром гозбом. За Дрвар је ф$_{а}$брика много значила јер је ублажила беспослицу, без обзира што је било постављено да је онај ко се запослц у њ$_{о}$ј обавезан да глаеа за Јерезу.

Приближио се дан избора. Постављене су гласачке кутије и њихови чувари. Чувари кутија опозиције били су најистакнутији радници и сељаци. Међу њима био је и инжењер Глигић. Часно и недвосмислено он је припадао опозицији. Инжењер Глигић био је изузетан стручњак и није се лијепио за режим и режимлије. Он је 1937. године, на изложби архитектуре у Паризу, добио прву награду за босански тип куће.

Чувари Јерезиних кутија били еу углавном директори, шефови, пословоће. Били су тако распоређени да су чували кутије у оним мјестима из којих је највише радника било запослено код њих. Они су на самом биралишту упозоравали раднике да гласају за господина министра, иначе, ко гласа за опозицију, биће отпуштен са посла. Све то није помогло. Дрварчани су опет показали високу свијест, снагу и рјешеност да се боре против омрзнутог режима. Од свих гласача, нешто око 90 гласало је за Јерезу, а сви остали за опозицију.

Предвече је велика маеа свијета очекивала обавјештење о резултатима, али резултата није било. Сваком је било јасно да се ради о опасном фалсификовању. Наједном су се спонтано створиле снажне демонстрације. Из Босанског Грахова је дојурио камион пун жандарма под ратном спремом. Чим су жандарми стигли до основне школе на Унцу, отворили су паљбу у зрак да би растјерали демонстранте. Демонстранти се нису обазирали на пуцњаву, већ су и даље демонстрирали захтјевајући да се објаве резултати избора. Јерезовци су искористили демонстрације и почели демолирати неке куће, што је власт повољно искористила и већ сутрадан је ухапсила око двадесетак најистакнутијих агитатора за опозицију.

Кад смо изашли из затвора, послије четрдесет и два дана, дочекале су нае новости. На капији пилане била је велика листа испуњена именима радника отпуштених са посла. Нас деведесет и један отпуштени смо са посла без икаквог образложења. Нама тројици саопштено је да је министар Кујунџић издао писмено наређење и забранио нам запошљавање у предузећима која спадају под ресор, наводно зато што смо били опасни за државно уређење. Колективни уговор, који је извојеван у штрајку, став-

љен је ван енаге. Послодавци су поздравили мјере владе Милада Стојадиновића и свом снагом се окомили да све обавезе из колективног уговора пониште. Радници се томе нису могли супротставити пошто годишње доба није одговарало. Била је зима — јануар и фебруар.

Отпуштен је штрајкачки одбор и већи број радничких повјереника. Ништа није поколебало дрварске раднике, иако су се морали привремено примирити. Они су чекали повољнију ситуацију да опет почну борбу за своја права.

Убрзо је влада Стојадиновића пала. То нас је обрадовало. Рачунали смо на неку помоћ. И, заиста, некако у пролеће 1939. године дошли су у Дрвар посланици опозиције: Чедо Кокановић, Бранко Чубриловић и неки Бранковић, којег смо звали „гаћоња" (носио је широке сељачке гаће). Код њих је отишла једна делегација радника и тражила да интервенишу да се сви отпуштени радници врате на посао и да им се надокнаде изгубљене наднице, пошто еу отпуштени искључиво због политичких разлога, углавном само зато што су врло активно агитовали за опозицију. Како се само радничка делегација изненадила када је добила одговор од ових вајних посланика да они не желе да се залажу за комунисте! А све до тада у Дрвару није било ниједног члана Партије. Тада омо упознали опозицију и увјерили се да у односу према радницима и радничким проблемима нема скоро никакве разлике између ње и јерезоваца. Ништа нам друго није преостало него да се свађамо са посланицима опозиције, да их изружимо, а они су, не чекајући ноћ, нагтустили Дрвар.

НИКОЛА КОТЛЕ

СТВАРАЊЕ И АКТИВНОСТ ОРГАНИЗАЦИЈЕ КПЈ У ДРВАРУ

I

О ПРВОЈ ЋЕЈ1ИЈИ КПЈ, о предратној партијској организацији на подручју данашње дрварске олштине нема писаних партијских докумената. У то вријеме партијске директиве су по правилу текле усменим каналима, а партијски састанци одржавани без писаних трагова. Нема дакле писане одлуке на основу које се пришло формирању прве партијске ћелије, нема ни записника са састанака предратне партијске организације, нити пак закључака на основу којих је изводила своје акције. Једини писани трагови који свједоче о њеном постојању, дјеловању, могу се наћи у појединим архивским документима тадашње полиције. Нешто више о њој се може рећи на основу казивања.

Иницијативу за формирање партијске организације у Дрвару дао је Мјесни комитет КПЈ за Бања Луку, који је половином октобра 1939. године упутио овамо свога члана Стојана Ковачевића да усмено пренесе одлуку. Одмах затим, у новембру 1939. године, формирана је у Босанској Каменици прва ћелија КПЈ на подручју данашње дрварске општине. Оваква одлука је била инспирисана курсом новог руководства КПЈ из 1938. године, када се одлучно приетупило организационом пшрењу и јачању Партије, а услиједила је одмах послије Земаљеког савјетовања руководећег партијског актива одржаног на Шмарној Гори 9. и 10. јуна 1939. године. На том савјетовању је разматрано стање у Партији у вези са провођењем новог курса, који је њену организациону

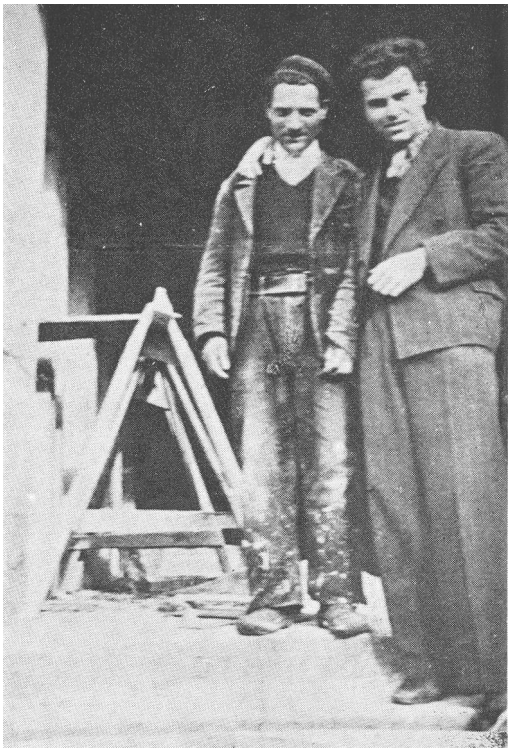

Велимир Стојнић, учитељ у селу Каменици и Цвијо Родић школски подворник, снимљени 14. новембра 1939. године. Стојнић је у то вријеме био организатор и секретар прве организације КПЈ у дрварској општини. Цвијо Родић је стријељан од италијанског окупатора 1941. године

Полазнице домаћинског течаја у Бастачкој школи, 1939. године

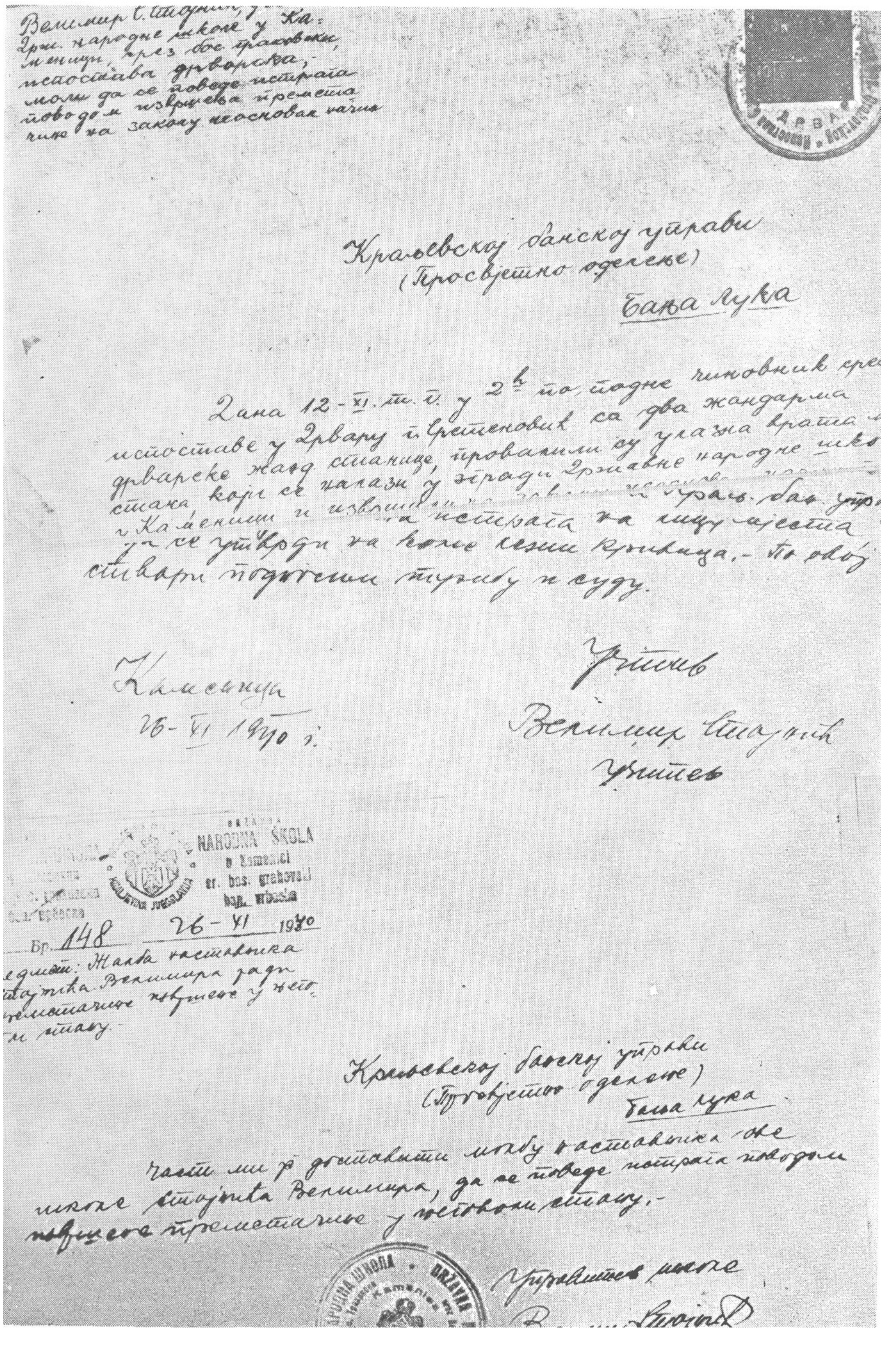

Велимир С. Стојнић, у[illegible] држ. народне школе у Каменици, преко [illegible] испоставе дрварске, моли да се поведе истрага поводом извршења претреса [illegible] на закону неосновано [illegible]

Краљевској банској управи
(Просвјетно одјељење)
Бања Лука

Дана 12-XI. т. г. у 2 ч. по подне чиновник среске испоставе у Дрвару г. Сретеновић са два жандарма дрварске жанд. станице, провалили су улазна врата [illegible] стана, који се налази у згради државне народне школе [illegible] у Каменици и извршили [illegible] истрагу на лицу мјеста да се утврди на коме лежи кривица.- По овој ствари поднесем тужбу и суду.

У Каменици
26-XI 1940 г.

Учитељ
Велимир Стојнић
учитељ

Државна народна школа у Каменици ср. бос. грахово
Бр. 148 26-XI 1940

Предмет: Жалба наставника Стојнића Велимира ради [illegible] у његовом стану.

Краљевској банској управи
(Просвјетно одјељење)
Бања Лука

Част ми је доставити молбу наставника ове школе Стојнића Велимира, да се поведе истрага поводом [illegible] у његовом стану.-

Управитељ школе
[illegible]

Факсимил жалбе учитеља Велимира Стојнића због претреса његовог стана од стране органа власти у Дрвару, од 26. новембра 1940. године

Рударски радници Дрвара, 1940. године

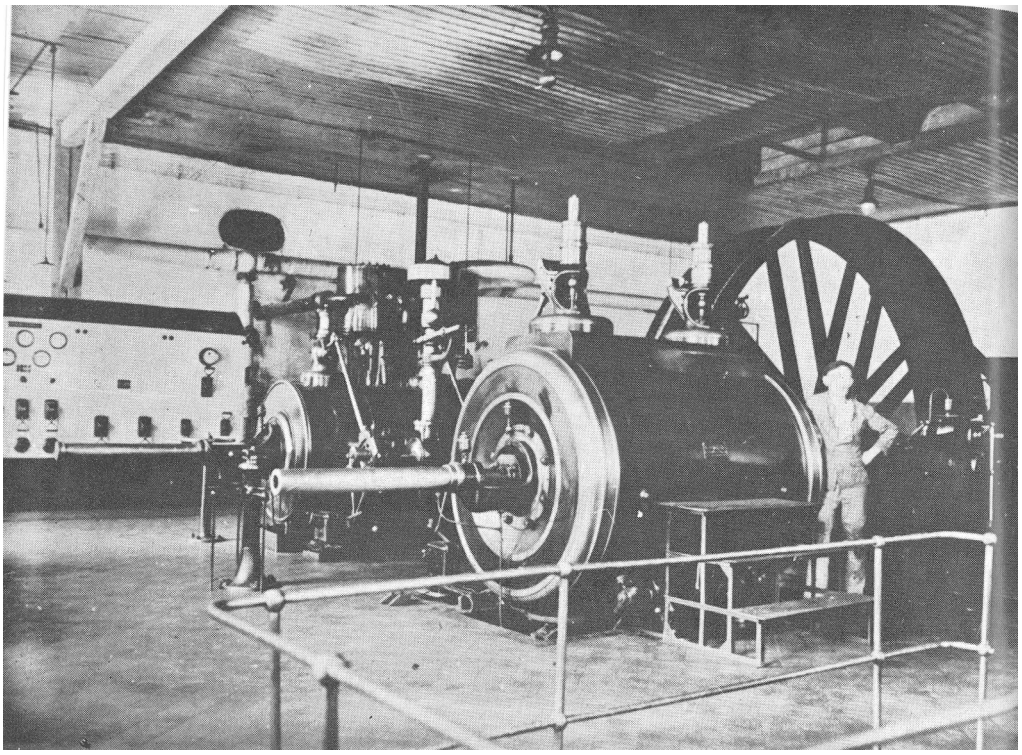

Најновија
парна машина
у Шипадовој пилани
У Дрвару,
прије рата

изградњу усмјерио на стварање мреже бројнијих партијских ћелија и њихово чвршће повезивање за средину у којој живе и раде, — наоупрот систему „тројки", малих, у себе затворених ћелија. Нови курс је нарочито инсистирао на стварању партијских организација у индустријским мјестима и на селу. Требало је да тим путем Партија пробије обруч илегалности, да се омасови, да израсте у снажан фактор политичког живота у земљи.

Са свим тим у вези, поводом Савјетовања на Шмарној Гори, у „Пролетеру", за јануар и фебруар 1940. године изашао је Титов чланак у коме се, између осталог, каже: „Има читав низ индустријских места без партијских организација иако су услови врло добри. Уопће се занемарује увлачење нових чланова. Ми имамо велики број беспартијних комуниста, активних, дисциплинованих и оданих који заслужују да буду примљени у Партију, што особито важи за раднике. Бројчано стање Партије је несразмерно са њеним утицајем у масама .. . Организационо питање је готово најкрупније питање овог часа у вези са ратом и све већим прогонима".

Овакав курс је претпостављао одлучно рашчишћавање затечвног стања у Партији, нарочито таквих појава као што су били еекташтво, зачауреност, ликвидаторство. Партијска организација у Босни и Херцеговини се поред тих појава које су биле заједничке за цијелу КПЈ суочила са посљедицама крупних провала из 1936. године, услијед којих је велики број чланова Партије из Сарајева, Мостара, Тузле, Бања Луке пао у руке полиције или се нашао на робији. Она је управо у вријеме узимања новог курса, између 1937. и 1938. године, била заузета консолидацијом евојих преосталих редова и низом других унутрашњих питања, па није била способна за своје организационо ширење, иако у већини срезова и индустријских мјеста, међу којима су били Дрвар и Добрљин, нису постојале партијске организације. Међутим, утицај Партије је и тада био огроман. Њени неповезани чланови, симпатизери као појединци или грЈше, у већини мјеста изванредно активно су дјеловали међу радницима, у њиховим изиндикалним организацијама, у културним и епортским друштвима, у средњошколоком и студентском

покрету, у сељачким масама. Они еу тад својим утицајем замјењивали читаве партијске организације. У 1940. години партијска организација у Босни и Херцеговини је била кренула одлучујуће напријед, али озбиљност међународног положаја земље, нарочито због реакционарне и капитулантске политике режима, захтијевала је брже провођење курса. Отуд се у Резолуцији земаљске партијске конференције, октобра 1940. године, и даље указује на чињеницу да партијска организација у БиХ још није продрла у најважније индустријске центре и инсистира на проширењу њених редова.

Нарочито је била неразвијена партијска мрежа у Босанској крајини. Осим партијских организација у Бања Луци, Бихаћу, Јајцу, у осталим срезовима тадашње Врбаске бановине нису постојале партијске организације. Било је појединих чланова Партије, у још већем броју симпатизера, који су веома активно дјеловали у својим срединама. Међутим, и у бањалучкој партијској организацији, која је увијек била у жижи револуционарних збивања у Босанској крајини, испољиле су се посљедице крупних провала из 1936. године. Тамо је том приликом ухапшено 35 чланова Партије и еимпатизера, пало је цијело партијско руководство у руке полиције, готово сви секретари партијских ћелија. Послије тога, и упркос чињеници што је раднички, студентски, средњошколски покрет и даље био у највећем гибању, процес консолидације партијских редова рекао је доста споро и био посебно ометан унутрашњим неслагањима.

Одлука Мјесног комитета КПЈ за Бања Луку да се приђе формирању партијске организације у Дрвару, означила је да бањалучка партијска организација, са свим својим револуционарним кахшталом, излази из сопствених унутрашњих тешкоћа и да њен Мјесни комитет почиње да врши функцију обласног партијског руководства. У томе је општи значај формирања партијске ћелије у Босанској Каменици, прве партијске организације на подручју тадашњег босанско-граховског среза. У току 1940. године, одмах, након Мјесне конференције КПЈ за Бања Луку, пришло се обнављању рада партијских организација у Приједору, у Босанском Новом, формирању

првих партијских организација у Босанској Дубици, у Босанском Петровцу, у Босанској Крупи. Формирање партијских организација у осталим срезовима Босанске крајине наставило се у току 1941. године.

Захваљујући свему томе, на Првој, нарочито Другој обласној партијској конференцији, које су одржане половином 1940. и почетком 1941. године у Бањалуци, било је могуће констатовати једну сасвим нову ситуацију, како у бањалучкој, тако и у партијској организацији читаве Босанске крајине. А то је било од одлучујућег значаја за улогу коју је партијска организација Босанске крајине одиграла у рату и револуцији.

II

ДО ФОРМИРАЊА прве партијеке ћелије раднички покрет у Дрвару је имао дугошдишњу борбену традицију.

У Дрвару су 1905. и 1906. године ооноване прве струковне синдикалне организације, најприје дрводјељских, затим жељезничких радника. Први штрајкови су изведени у 1908, 1909. и 1910. години. То су били штрајкови дрводјељских радника и штрајк шумских радника у колековачким манипулацијама фирме „Штајнбајс". Од 1910. године, па до забране 1914 — ове организације еваке године прослављају Први мај. И поред забране, у првомајској прослави 1919. године учествовали су готово сви радници. Она је сва протекла у знаку политичке демонстрације против поретка, у знаку подршке октобарској револуцији. Тада је синдикална организација у Дрвару, посЈше Сарајева, Зенице, Тузле, била четврта по величини у Босни и Херцеговини.

Од првих почетака индустрије у Дрвару, па све до свршетка првог свјетског рата, према радницима, нарочито ноквалификованим, владао је полуколонијални однос, а од евршетка првог до почетка другог свјетског рата — режим најбруталније капиталистичке експлоатације.

У 1912. години „Глае слободе" пише: да је радно вријеме у шуми неодређено „од зоре до мрака", да у пилани и целулози износи 10 до 11 сати, а на жељезници 18 сати,

да се радници за најмање грешке отпуштају са посла у великим групама, да еу без икакве хигијенске и техничке заштите, да се ни постојеће минималне законске мјере о заштити радника не поштују, да еу наднице испод сваког минимума, а цијене у конзуму предузећа високе и да су радници изложени правој пљачки. У чланку „Босанска Сибирија" у „Гласу слободе" 1917. године пише: да су радници у Дрвару без икакве заштите препуштени на бесрамно искоришћавање једном капиталистичком предузећу, да раднике гоне „као марву на посао", да их туку и на њих нагоне псе. А 1922. године „Глас слободе" пише о изванредно ниским надницама, о погоршању социјалног положаја радника, о продужењу радног времена од 8 на 10 часова.

„Глас слободе" је био орган Социјалдемократске партије и Синдиката Босне и Херцеговине, а касније орган Социјалистичке радничке партије (комуниста), односно Комунистичке партије и Уједињених синдиката, и природно као класно сасвим опредијељена штампа бавио се беспоштедним разобличавањем друштвеног поретка. Али, и сва друга анализа заснована на чињеницама, даје исти резултат: да је социјални и политички положај радника био несношљив, да је јаз између рада и капитала био непремостив. И зато је незадовољство радника својим социјалним и политичким положајем било константно. Радници су услијед забране често остајали без својих социјалних класних организација, или су имали једину алтернативу да приступају некласним, прорежимским синдикатима, а да у парламентарним изборима гласају за грађанске партије, али су упорно, готово непрекидно држали овоја горућа еоцијална и политичка питања на дневном реду, тражили за њих рјешења.

Отуд и овдје у Дрвару, раднички покрет упорно води тарифне акције и штрајкове, од евог настајања па све до другог свјетског рата. У цијелом том дугом периоду, режим се сурово обрачунавао с радничким покретом. Он се у првом реду окомљавао на политичке организације радничке класе. Ни Социјалдемокзратска партија, ни Социјалистичка радничка партија (комуниста) ниеу успјеле да у Дрвару одрже своје мјеане организације и остваре кон-

тинуитет у 'свом дјеловању. Растурајући те организације режим се обрачунавао и са самим радницима, прије свега са члановима и присталицама тих организација. Из Дрвара су масовно протјеривани људи, нарочито квалификовани и висококвалификовани радници. Они су у већини били са етране, из Аустрије, Словеније, Хрватске. У 1919. години протјерано је 500 радника, а у 1920. иза „Обзнане" протјерано је 80 радничких породица. Овом формом обрачуна, путем прогона, хапшења, отпуштања са посла режим се користио све до другог свјетског рата. Непосредно иза парламентарних избора, октобра 1938. године, власти и управе предузећа предузели су оштре репресивне мјере против радничког покрета у Дрвару. Тада је око стотину радника отпуштено са посла, међу њима читав штрајкачки одбор дрводјељаца, а око 40 радника је било ухалшено под оптужбом да су ометали изборе и ширили комунистичку пропаганду. Међутим, сви ти ударци режима по радничком покрету у Дрвару, који еу га тешко погађали, понекад и потпуно разоружавали, нису могли да га угуше. Чињеница је да је ритам тарифних акција и штрајкова био најгушћи између 20-тих и 30-тих година, дакле, управо у вријеме када су политичке и социјалне организације радничке класе биле етављене ван закона. Управо тада се штрајкови истичу по дужини трајања, по масовности учешћа радника у њима. Све то свједочи да је раднички покрет био историјска реалност, а да су водећи фактори тадашњег друштва били неспособни да ма шта учине на поправљању несношљивог социјалног и политичког положаја радничке класе, па су свим средствима настојаЈш да га угуше. Иако је раднички покрет у Дрвару, у дугим периодима остајао без својих политичких организација, он се развијао под њиховим утицајем, био у ланцу револуционарних збивања у земљи. То потврђују и чињенице наведене у „Прегледу истскрије СКЈ". У 1938. години у Југославији је изведено 340 пгтрајкова. Од тих 340 штрајкова у „Прегледу" се по оштрини и трајању воминално помињу: двомјесечни штрајк грађевинских радника у Сплиту, штрајк дуванеких радника у Велесу, штрајк дрводјељаца у Дрвару, штрајкови пољопривредних радника у Војводини. О

тој повезаност радничког покрета у Дрвару са радничким покретом у земљи нарочито свједочи тадашња партијска и синдикална штампа. Она устрајно разобличава полуколонијални однос и капиталисгичку експлоатацију, оеуђује репресивне мјере режима и послодаваца против радничког покрета у Дрвару, региструје сваку његову значајнију акцију.

И када се осврћемо на тај период борбе радничког покрета, ми истовремено констатујемо да се у Дрвару није водила изолована, уско економистичка, синдикалистичка борба, већ свјесна ортанизована борба у оквиру радничког покрета цијеле земље, нарочито у годинама уочи друшг свјетског рата. И управо због свега тога, из радничких редова у Дрвару нису израстали само способни еиндикални лидери, већ свјесни борци за политичка права радничке класе, којима су идеје КПЈ и до формирања партијске организације биле блиске, па је она овдје нашла своје право тле.

III

У СВОМ ПРВОМ САСТАВУ партијска ћелија у Босанској Каменици имала је свега четири члана: један радник, један сељак, два интелектуалца. У даљем проширењу тај се однос битно измијенио у прилог радника. Они су у овој организацији остали најбројнији у цијелом предратном периоду. У првој половини 1940. шдине ова партијска ћелија броји 11 чланова и 9 кандидата. Формирана су и два актива Скоја: један у Дрвару, а један у Босанској Каменици.

У вријеме формирања партијске ћелије, у класним сиидикатима у Дрвару, постојала су озбиљна размимоилажења и нејединство, нарочито у њиховим врховима. Случај пријема у Партију само једног од актера тог нејединетва био је довољан да запријети партијској ћелији да се на свом првом кораку оптерети лошим унутрашњим односима, неслагањима, да се стане затварати у себе, чак да, као строго илегална организација, остане недовољно обезбијеђена споља. Уз помоћ обласног и по-

крајинског партијског руководства та опасност је брзо отклоњена. Заснован је прави критериј пријема у ову организацију. Закључено је, наиме, да се не иде слијепо линијом пријема у Партију људи са борбеном прошлошћу и у датом моменту јаким утицајем међу радницима, већ да се у Партију, прије свега, примају људи који су до краја заинтересовани за јединство радничког покрета, који ће се актршно борити за то јединство. То је обезбиједило да млада партијска ћелија не поетане плијен стања и односа у врховима радничког покрета, већ да се у-сидри у његову базу и отуд одлучно заложи за његово јединство. У томе је био значај доласка у Дрвар Османа Карабеговића из Бања Луке и Исе Јовановића из Сарајева почетком 1940. године.

То оу диктирали и илегални услови рада Партије. У илегалности се није могло живјети затворен у себе и поред сталне опасности од могуће провале. У илегалности ее могло живјети, опстати само непрекидном акцијом на ЈШнији борбе за најдубље, непосредне и историјске интересе радничке класе и земље, нарочито у вријеме све већих насртаја режима на раднички покрет, на покушај фашизације земље, у вријеме опасности од фашизма споља — и тим путем се стално организационо и политички јачати. Партијска ћеЈШја у Босанској Каменици је од 1940. године управо ишла тим путем. Њене прве акције су биле уемјерене ка јачању јединства радничког покрета. Она се одмах заложила за стварање Савеза радника и сељака. Она се без икаквих предрасуда окренула омладини, а у својој свакодневној политичкој акцији без престанка указивала на опасности које прете слободи и независности земље. Она је у томе остала досљедна у цијелом предратном периоду.

Активност ове партијоке ћелије све више се осјећала у радничком покрету — у синдикатима, у радничким набављачкочпотрошачким задругама, у радничком дому, у спортеком друштву. Партијска ћелија се нарочито брзо афирмисала на селу, како кроз сопствене форме дјеловања — одбори радника и сељака, уемене новине, читалачке групе — тако и кроз активност у институцијама грађанског друштва у којима се масовно окупљала рад-

ничка и сељачка омладина — огранци „Сељачког кола", соколска друштва, сеоске читаонице. Разне приредбе у њима које је организовала, биле су не само културни доживљај у једном еелу већ и догађај од прворазредног политичког значаја за цијели овај крај.

Солидарност радничке класе Дрвара и Бања Луке, која је дошла до изражаја приликом гостовања радничког спортског клуба „Борац" и културно-умјетничког радничког друштва „Пелагић", септембра 1940. године, демонстрирала је значајну чињеницу, наиме, да се раднички покрет у Дрвару налази под непосредним, одлучујућим утицајем КПЈ и да је борбени савез радника и сељака постао политичка стварност. То је била нова ситуација Дрвара и на цијелом подручју босанско-граховског среза.

Сви покушаји режима да у таквој ситуацији продре у партијску организацију, да је ухвати на дјелу и уништи, остали су без резултата. Режим се окомљавао на поједине чланове Партије, њене симпатизере, отпуштао их са посла или из државне службе, хапсио их, протјеривао из Дрвара или слао у концентрационе логоре, али није могао да продре у саму организацију. Штавише, на појединачне прогоне чланова Партије, Скоја, оштро и масовно су почели да реагују и град и село. О томе свједочи случај хапшења радника-комунисте Јове Кецмана, приликом покушаја дистрибуције „Куће оплакане" Родољуба Чолаковића — Босанца. Одмах сутрадан по његовом хапшењу, на Среску испоставу у Дрвару је извршен поход радника, сељака, омладине и он је под њиховим снажним притиском морао бити пуштен на слободу.

У таквој ситуацији режим је почео да губи контролу над поступцима својих полицијских органа, који су се стали да упуштају у крајње непопуларне мјере. Познат је случај масовног хапшења ученика из шегртског дома и оне дуге истраге над њима која, то се добро зна, није дала никаквог резултата, оеим што су се фактори власти компромитовали хапшењем и малтретирањем малољетних лица.

Све те репресивне мјере режима ниеу омеле нормално дјеловање партијске организације. Она је редовно одржавала своје састанке, ширила илегалну литературу, има-

ла везу са лартијском организацијом на петровачком срезу, упућивала своје представнике у Бања Луку и Сарајево на обласне и покрајинске састанке Партије и Скоја, а представницима обласног партијског руководства и Покрајинског комитета омогућавала да у пуној сигурности обављају партијске задатке на овом терену.

Дрварско-граховска партијска организација је створена у јеку консолидације редова КПЈ, на линији борбе за рјешавање најкрупнијих унутрашњих и слољних проблема земље и она је изражавала дух те консолидације, па је у њој доминирао дух јединства у акцији. У цијелом свом предратном, илегалном периоду она не зна ни за један случај провале или слабог држања пред полицијом.

Партијска ћелија у Босанској Каменици није била ћелија у статутарном смислу речи, а најмање сеоска ћелија. Од свог формирања, она је имала функције партијског руководства, са задатком да етвори мрежу партијских ћелија и мрежу актива Скоја на цијелој територији босанско-граховског среза. То није био никакав њен специфичан, већ опробани пут зачињања сваког партијског живота.

Међутим, тај елементарни облик се задржао и онда, када се партијска ћелија омасовила, па је једно вријеме био озбиљна сметња њеном даљем развитку, њеној акцији. Као ћелија није могла ефикасно да функционише јер еу њени чланови живјели и радили у веома различитим срединама, територијално веома удаљени једни од других, а није могла ефикасно да функционише ни као руководство јер су у том руководству били сви чланови Партије. То је онај моменат у животу једне револуционарне организације кад једни облици почињу да сметају другим, новим облицима, па постају извор разноврсних тешкоћа у практичном дјеловању. У том питању, као и у другим касније, одлучујућу помоћ је пружио Ђуро Пуцар Стари приЈшком првог обиласка ове партијске ћелије. Он је том приЈшком указао на неодрживост јединствене ћелије и инсистирао на формирању више партијских ћелија. Одмах затим од каменичке ћелије формиране су три, и то: у Дрвару, у Босанокој Каменици и у Ресанов-

цима. Тиме је иетовремено био отворен процес етварања партијске мреже, што је изазвало потребу за среским партијским руководством. Тако је концем марта 1941. године изабран први Орески комитет, чији је секретар тада постао Никола Котле. Припремама за тарву Среску партијску конференцију и њеним радом руководио је најетарији члан Партије и најискуснији члан ове организације Хусејин Абдичевић, учитељ из Ресановаца. Носиоци активности организације Скоја у то време били су Гојко Родић и Рајко Боснић.

IV

ПРВА СРЕСКА партијска конференција одржана је у одсудном часу. Одмах иза ње је дошло до фашистичке најезде на нашу земљу. Убрзо затам партијека организација се нашла пред најкрупнијим питањем: дјеловања у условима окупације земље. У тим условима, на њен развитак пресудно су утицали: курс КПЈ на оружану борбу и сама оружана борба.

У новонасталој ситуацији рата и окупације земље КПЈ наставља да заузима недвосмислене ставове у вези са свим важнијим догађајима. Десетог априла 1941. године, у тренутку распадања југословенске војске, Политбиро Централног комитета указује комунистима на значај чувања организационог јединства Партије, на њихов задатак да не допушта да падну у заробљеништво, да скривају оружје. Тада је при Централном комитету образован Војни комитет под предсједништвом Тита; 15. априла, у моменту распарчавања земље и формирања квислиншких државних творевина, Централни комитет прогласом позива на продужење отпора агресору и истиче да ће комунисти и радничка класа Југославије бити „у првим редовима народне борбе против освајача" и да ће у тој борби истрајати „до коначне победе"; у првомајском прогласу Централни комитет истиче да ће Партија „још упорније организовати и водити борбу против окупатора и његових слугу у земл>и, против распиривања националне мржње, а за братство народа Југославије и

свих народа Балкана"; на Мајском партијском савјетовању у Загребу одлучено је да се прије даљем омасовљењу Партије и да ее при !свим партијским комитетима формирају војни комитети; истог дана када је Њемачка напала на Совјетски Савез, Политбиро Централног комитета упућује проглас радничкој класи и народима Југославије позивајући их да свим средствима помогну праведну борбу Совјетског Савеза, јер је то уједно и њихова борба; а 12. јула 1941. године Централни комитет, на основу своје одлуке 4. јула, позива прогласом све народе Југославије да своју земљу претворе у опсједнуту тврђаву за фапшетичке освајаче, а комунисте да без оклијевања организују партизанске одреде и стану на чело народноослободилачке борбе.

Због свега тога, везе између партијских организација и руководства, у то вријеме, биле су од животног значаја. Веза ове партијске организације са обласним партијским руководством у Бањој Луци, била је потпуно обезбијеђена. Она наравно није могла бити свакодневна, штавише, она је била веома повремена, али је зато била тачна и до краја функционална. Путем те везе, партијска организација је снабдијевана најнужнијим партијским материјШма, била је обавијештена о ситуацији у земљи и у свијету, нарочито о оцјенама и ставовима Партије, примала је све директиве по војној линији. У том погледу је нарочито било значајно Обласно партијско савјетовање на Шехитлуцима, изнад Бања Луке.

Захваљујући свему томе, политичка активност ове партијске организације била је на нивоу историјског тренутка, а будност коју је развила у својим редовима пренијела се на цијели народ. Партијска организација, наравно, није могла стати на пут злочинима окупатора и квисЈшнга, нарочито не у прво вријеме окупације, али чим је кроз припреме оружане борбе политички овладала ситуацијом на свом терену, у стопу је могла да прати и у еат осујети сваки даљи паклени план непријатеља. Отуда ни овдје, нарочито послије злочина у Риеовцу, усташе и окупатор нису успјели да наставе политику масовног истребљења народа.

Чим је дакле и сама узела курс на оружану борбу, партијска организација се активирала у свим правцима. Срески комитет је одмах приступио формирању нових партијских ћелија и то: у Дрвар-Селу, у Шиповљанима, у Врточу, у Црљивици, у Бобољусцима, у Мокроногама, у Прекаји, у Тичеву. Приступило ее формирању актива Скоја уз оваку ћелију.

Окосница цјелокупног живота и рада партијске организације постала је војна организација устанка. У мају и првој половини јуна извршено је евидентирање оружја и муниције, и партијска организација је знала чиме располаже; до краја јуна у цијелом ерезу постављена је мрежа војних повјереника, који су етекли прави увид у број људи опремних за отпочињање оружане борбе; у другој половини јула, именован је Срески вој-ни штаб у саставу: Љубо Бабић, командант; Милутин Морача, замјеник команданта; Васо Трикић, политички комесар; Милан Бурсаћ, замјеник политичког комесара. Одмах затим, формиране су прве војне јединице (одреди, чете, хрупе).

На тај начин, за нешто више од два мјесеца, војна организација устанка је била потпуно припремљена за све облике оружане борбе: за одбрану угроженог становништва од насртаја усташа; за све облике диверзија с циљем наношења физичких удараца квислинзима и окупатору, по њиховој живој и материјалној сили; за отпочињање оружаног устанка.

Познајући тачно ситуацију на свом терену, прије свега, сопствене снаге и политичко расположење народа, затим снаге и позицију квислинга и окупатора, војно и партијско руководство на босанско-граховском срезу се одлучило за отпочињање борбе путем оружаног устанка. Доношењу такве одлуке допринијело је познавање способности војне организације устанка на ширем простору, нарочито повезаност дрварско-граховског војног руководства са војним руководствима у Лици, у Босанском Петровцу, у Гламочу, што је у моменту ослобођења Дрвара и Босанског Грахова 27. јула 1941. године обезбиједило једновременост устанка на цијелом југозападном дијелу Босанске крајине и у Лици.

Од свог почетка, ослободилачка борба наших народа је била неравна борба и за њу је евето правило било да једанпут заузето упориште или територију не задржава по сваку цијену, да избјегава фронталше сукобе с војно и технички надмоћнијим противником.

На југозападном дијелу Босанске крајине и у Лици, устаничке снаге су, међутим, након ослобођења Дрвара, Босанеког Грахова и Срба, добиле и војну превагу над противником. Половином августа 1941. године под командом устаничких снага било је преко 4 000 наоружаних људи.

Ослањајући се на полет уетаничких маса и процјењујући реалну могућност дужег задржавања слободне територије са центром у Дрвару, и њен морално-политички значај у подетицању устанка изван овог подручја, војна и поЈштичка руководства у Дрвару, у Лици, у Босанском Петровцу, у Гламочу, оријентисала су се на задржЗ1ВННЊ6 слободне територије путем офанзивних акција, третирајући ту територију као јединствену. У тој функцији је извршена реорганизација устаничких војних снага од којих је формирана Прва бригада за ослобођене крајеве западне Босне и Лике, са сједиштем Штаба у Дрвару, — и основан Народноослободилачки комитет за западну Босну и Лику. О таквој оријентацији евједочи и чињеница да је у ослобођеном Дрвару Народно вијеће као највиши орган власти у дрварском крају донијело одлуке којим су жељезничка радионица и мјесна болница претворене у војне установе и стављене у службу фронта.

Таквом повезивању југозападног дијела Босанске крајине и Лике, организовању устаничких војних снага, борбене позадине, нарочито је допринио члан Централног комитета КПЈ Марко Орешковић. У свим важнијим одлукама које су тада донесене у Дрвару, он је лично учествовао или давао иницијативу за њихово доношење. Он је и својим животом посебно задужио Дрвар и цијели овај крај.

Захваљујући свему томе, оружаним снагама НДХ није пошло за руком да поврате Дрвар. Штавише, претрпјевши, на еве стране, тешке губитке, оне су се најзад

морале одрећи претензија на Дрвар и помирити с тим да његово запосједање поново изврши италијански акупатор. Тек након десетодневних тешких борби на Плочама, италијански окупатор је помоћу моторизације успио да продре у Дрвар 25. еептембра 1941. године. У борбама које еу за то вријеме овдје вођене, оеобито у тешким фронталним борбама са италијанским окупатором, нарочито је дошло до изражаја ратно искуство бораца бивше Шпанске републиканске армије. Није, дакле, прошло ни пола године од акције коју је Партија водила за њихов повратак у земљу, а они су већ овдје и широм земље часно враћали свој дуг. У разновроним борбама које су вођене готово пуна два мјееееца, прекалили су *се* домаћи људи, радници и сељаци и стекли драгоцјена ратна искуства. Тада се, тако рећи, прено ноћи прочуло име Славка Родића, по његовој чврстини, одлучности, војничкој даровитости.

Повлачењем устаничких снага из Дрвара, дрварски радници су, по одлуци Штаба бригаде, свјесно, с предумишљајем уништили фабрику целулозе и пилану. Тим актом Дрвар је изгубио онај војно-привредни значај, какав му је италијански окупатор придавао у почетку окупације, а то је за руководство НОП Југославије, поред борбене позадине, било од прворазредног значаја приликом избора Дрвара за своје сједиште.

V

НАКОН ПОНОВНОГ запосиједања Дрвара од стране италијанског окупатора, даљи развој устанка на овом подручју овисио је о политичком обрачуну партијске организације с четничком идеологијом. Та идеологија је овдје била присутна од почетка окупације, а испољила се нарочито у заговарању италијанског окупатора као заштитника Срба. У току устанка четнички елементи се повезују с талијанским окупатором и иостају носиоци колебања и дезорганизације у устаничким редовима. Четничке снаге су и војно-политички запријетиле устанку у овом крају, када су се директно ослониле на силу ита-

лијанског окупатора, нарочито када је италијански окупатор предузео офанзиву и поново окупирао Дрвар.

Руководство устанка у Дрвару је од почетка било свјесно те опасности. Штаб бригаде је оштро реаговао на прве појаве новезивања са италијанским окупатором и предузео конкретне мјере против њихових носилаца. Под уредништвом познатог бањалучког комунисте Никице ПавЈшћа, у уводнику „Герилца" од 19. августа 1941. године најоштрије је осуђена проиталијанска политика, као „велеиздаја народа и његове борбе", као „прелаз на страну непријатеља", као „ступање у активну борбу против свог властитог народа". На иницијативу Штаба бригаде, 31. августа 1941. године одржана је конференција делегата герилских одреда западне Босне и Лике на којој је постигнута еагласност о одлучној борби против италијанског окупатора и осуђено свако споразумијевање четничких елемената е њима.

Међутим, након повлачења устаничких снага из Дрвара, партијска организација се под много тежим условима суочила с четничким притиском на ово подручје. Међу наоружаним устаничким снагама дошло је до диференцијације. Највећи број бораца се повукао кућама, четници су се издвојијш у посебне војне јединице, а борци, који су наставили да се боре, убрзо су, у највећем броју, по налогу војног руководства, пребачени на терен Подгрмеча. На тај начин је дрварско подручје практично остало без значајније војне јединице. Премјешта се и ејединште војног руководства. Наиме, управо тада се пришло реорганизацији устаничких снага у Босанској крајини. Стварају се крајишки партизански одреди. Ово подручје је обухваћено Првим крајишким НОП одредом, са сједиштем штаба у Подгрмечу.

Најорганизованија снага која је у то вријеме остала на овом подручју, била је партијска ортанизација. Она тада одржава окружну кскнференцију и формира Окружни комитет КПЈ за Дрвар, Босански Петровац, Босанско Грахово.

Показало се да је и у тим измијењеним околностима, утицај партијске организације остао несмањен. Јасност и крајња одлучност и отвореност с којом је од почетка

окупације ступила у политичку борбу, обезбиједили су јој утицај у народу за све ситуације. Чланови Партије су, наравно, морали повећати будност у овојим редовима, али су несмањено наставили да дјелују у сред народа, организујући политички живот и обезбјеђујући функционисање органа и организација НОП ова цијелом овом подручју.

Захвал>ујући свему томе, партијска организација је нашла довољно снаге и у себи и у народу да се под суровим околностима италијанско четничког терора упусти у беспоштедну политичку борбу с четничком организацијом и да из те борбе изађе као побједник. Таквој њеној истрајности снажно су до-приносили морално-политички импулси који су долазили из цијеле земље, одсвуд гдје се водила народноослободилачка борба, нарочито из устаничке Козаре и чврста повезаност ове територије у војно-економском и политичком погледу са борбом народа у Подгрмечу.

У том периоду који је трајао до конца 1941. године, а који се обично назива кризним периодом, периодом јењавања устанка, партијска организација је изборила најодсуднију политичку битку: на свом сопственом тлу потукла је четничку идеологију, која је и овдје, нарочито услијед усташког терора, могла рачунати на утицај. Она је на тај начин дала истински револуционарни карактер даљој борби народа овога краја. Та побједа је равна стратегијској побједи. Њоме су комунисти и народ овог краја дали највећи допринос братству и јединству наших народа, које је услов настанка СР Босне и Херцеговине у народноослободилачкој борби и „га180п <3'е1ге" њеног постојања у новој Југославији.

Пуну побједу ове партијске организације, партијских арганизација у сусједним срезовима, означава формирање Петог крајишког НОП одреда за подручје Дрвара, Босанског Петровца, Босанског Грахова, Гламоча, почетком 1942. године.

Поред војних борбених задатака, овај Одред постаје чврсти ослонац за развијање свестраног политичког живота у позадини, која је достигла највише могући степен свијести, организованости, мобилности за успјешно во-

ђење НО рата и револуције. О томе свједочи њен самопријешр, испољен приликом прихвата рањеника пролетерских бригада, њен хероизам, виђен приликом одбране Врховног хптаба од нацистичког десанта на Дрвар.

Због таквих својстава борбене позадине Пети крајишки НОП одред је постао извор за непрекидно регрутовање бораца у друге јединице Народноослободилачке војске. Из овог састава он је издвојио борце за Пролетерски батаљон Босанске крајине. Он је такође из свог састава издвојио борце за Ударни батаљон Босанске крајине. Из овог одреда у пуном еаставу су формиране Трећа пролетерска, Четврта и Десета крајишка НОУ бригада, које су све заједно себи обезбиједиле мјесто међу најсвјетлијим традицијама народа овог краја.

Сама пак ратна партијска организација на подручју данашње дрварске општине из године у годину је организационо и политички јачала. У рат је она ушла са 9 ћелија и 38 чланова Партије, а из рата изашла са 34 ћелије и 463 члана Партије, поред мношбројних чланова Партије и Скоја који су из њених редова отишли у јединице НОВ и преузели разне војне и политичке дужности, изван њеног подручја.

Томе свему има да се захвали за Титово признање, када је рекао да Дрвар спада у онај мали број мјеста која су од првог дана борбе 1941. године, до завршетка рата, били жижа народног устанка.

ВЕЛИМИР СТОЈНИЋ

ЦИЈЕНА НЕБУДНОСТИ

ПОСЈШЈЕ УСПЈЕЛОГ завршетка штрајка у Дрвару 1938. године, властодршци су почели с репресалијама према радницима. Многи су отпуштани с посла, други су премјештани с мјеста"на мјесто, трећи сумњичени, клеветани и затварани.

У том периоду и мене су премјестили на дужност помоћника управника Ђачког дома у Дрвару. Не знам зашто је то учињено, јер ничим се нисам истицао ни у току штрајка ни раније.

Јово Кецман, мој комшија, позвао ме једног дана. Рекао је да има нешто да ми каже, али да то не може учинити сад, већ око 13 часова на жељезничкој ћуприји. Знао сам да је Јово био један од организатора штрајка, човјек на кога је полиција будно мотрила, па ме копкало шта је то. Обећах да ћу доћи.

Јово ме је на мосту чекао с неким пакетом. Без околишења и увијања рече ми да су у пакету леци у којима се осуђује садашња власт и да због тога представљају опасан материјал.

— Ја вјерујем у тебе — рече ми Јово прије него сам ишта питао — и надам се да ћеш успјети да их ноћу непримјетно растуриш по промјетним путевима према Босанском Грахову, Прекаји, Босанском Петровцу и на раскршћима. У тебе неће посумњати, а поготову ако то учиниш тако да те нико не примијети. Запамти још и ово: ником ни ријечи о овоме, јер то може бити опасно и за тебе и за мене. Уколико би те неко испитивао о баченим лецима, прави се да ништа не знаш!

Мало сам се колебао, али на крају прихватих. Ноћу, док је чаршија мирно спавала, уопио сам да неопажен ни од кога, тачно по упутству растурим све летке. За себе сам, на несрећу, задржао један, који ће ме касније скупо стајати. Ујутру су радници, полазећи на посао, проналазиЈги и читали летке, а полиција, жандарми и финанси — све што је униформисано — почеше да јуре, отимају летке и пријете. Радници су се правдали да су летке нашли на путу. У то су се и гониоци лако увјерили, јер их је још доста остало поред пута. Полицији је било јасно да се ради о организованом растурању летака, али лица на која еу сумњали, међу којима је био и Јово, имала су чврст алиби. То је у полицији створило праву забуну.

Једне вечери, кад је већ прошло много времена од бацања летака, био сам на прелу у кући Давида Родића у Шиповљанима. Било је момака и дјевојака, прело се испјевало, па се почело играти шаљиве поште. У току игре ваљало је дати у залогу поједине ствари. Ја пружих новчаник у коме се налазио онај летак што сам га приликом растураша задржао за себе. Био еам на то одавно заборавио, али, на несрећу, новчаник је доспио у руке једног младића који је био потказивач. Пронашао је летак и задржао га, а новчаник ми вратио. Сјутрадан је предао летак полицији и разгласио по предузећу да сам ја растурач летака. Сјетио сам се заборављеног летка, аЈш све је било касно.

Једног јутра био сам још у кревету, у собу упаде жандармеријеки наредник са жандармима и рече ми да одмах кренем с њима. Не дадоше ми поштено ни да се обучен, зграбише ме, свезаше и одведоше у станицу. Чим смо УШЈШ, наредник дрекну:

— Ко је, курво, растурао комунистичке летке.

— Не знам.

— Ја ћу ти довести човјека коме си 26. децембра у кући Давида Родића дао летак — рече на то наредник, наглашавајући сваку ријеч.

Бранио сам се говорећи да то није истина, да с лецима немам никакве везе, кад на врата уђе потказивач.

Он рече да сам му дао летак и да не зна да ли сам их још имао.

Бадава сам ја доказивао да то није истина. Стрпаше ме у самицу. Зима је, бос, без покривача, без заштите. Кундаци, шамари, понављање иешх питања, пријетње, а поврх свега глад. Пет дана ништа нисам јео. Једне ноћи, око 11 сати, изведоше ме пред пристава Вукића.

— Хоћеш ли ти казати ко ти је дао летке да их оијеш по граду или ћеш у главњачу? — упита ме он.

Ја одбијам да било шта знам о лецима. Након два сата одвели ф ме у правцу Мандића моста и наредили да уђем у Унац који је био хладан, али топлији од снијега по коме сам бос газио. Пошто нисам дао жељени одговор, вратише ме у еамицу. Послије неколико дана довели су и ученике из дома да кажу шта о мени знају, али они не рекоше ништа што би ме теретило. Ускоро су ме послали у Бихаћ, у окружни затвор. Ту је већ било оношљивије.

Ангажовао сам адвоката који на суду уопје збунити потказивача, тако оуд стече о њему слику као о сплеткарошу и непоузданом свједоку, а мене ослободи одговорности.

УРОШ ТАДИЋ

ПРВА СРЕСКА КОНФЕРЕНДИЈА И ИЗБОР СРЕСКОГ КОМИТЕТА КПЈ

У ДРУГОЈ П0Ј10ВИНИ мјесеца марта вратио еам се из концентрационог логора. Наступили су врло бурни дани. Догађаји који су се одиграли у Београду 27. марта снажно су одје;кнули и у Дрвару. Тих дана услиједила је и општа мобилизација. Пред партијском организацијом искрсла су нова, веома сложена питаша. О-сјећала се велика потреба за хитним сазивањем среске партијске конференције, на којој би присуствовала већина чланова Партије. Требало је разрадити догађаје које је донио 27. март и у том духу усмјерити активност комуниста. Због обимности и еложеноети задатака, који оу стајали пред партијском организацијом, неопходно је било формирати комитет који би руководио радом партијских организација. Истина, у то вријеме у срезу су постојале само двије партијске организације: једна у дрварској, друга у граховској општини. И једна и друга бројно су нарасле, нарочито дрварска. У дрварској партијекој организацији било је чланова из еедам села, што је неким друговима чинило озбиљне тешкоће у погледу честог долажења на саетанке, а нарочито није био подесан рад ћелије са већим бројем чланова, због конспирације, о чему се морало највише водити рачуна.

Партијска конференција је на брзину припремљена и заказана за недјељу, 30. марта. Одржана је на Каменици, изнад села, у шумици званој Прашчијак.

Из партијеке ћелије дрвареке општине присуствовали су: Милан и Перо Бурсаћ, Обрад Малбашић, Милош Баук, Јово Кецман, Обрад Бањац, Васо Трикић, Богдан Пећанац, Вицука Шобот (звани Сједјега), Душан Шобот

— Јогулин, Обрад и Лазар Родић, Лазо Бодирожа, Перо Болтић и ја. Из граховеке ћелије били су присутни: Хусо Абдичевић, Душан Крнета, Мирко Радиновић, Бошко Букобрат и Боса, учитељица из Малешеваца. Као гост испред петровачке партијске организације конференцији је присуствовао Милош Кецман — Војско. Неки чланови Партије били еу одсутни.

Конференцију је отворио и шом је руководио Хусо Абдетевић. Приликом отварања конференције Хусо је излбжио епољну и унутрашњу политичку ситуацију. Дао је истовремено на диокусију и приједлог ставова за политичку акцију комуниста.

Послије исцрпне дискусије партијска конференција заузела је слиједеће ставове: сви чланови Партије дужни су свугдје и на сваком мјесту раскринкавати фашизам и указивати на његову опасност; јавно иступати за Савез Југославије са Совјетским Савезом; објашњавати значај тог савеза у борби против фашистичке најезде; истицати и популарисати социјалистичко друштвено уређење, снагу и моћ Црвене армије; и, најзад, развијати код радника и сељака патриотизам *и* жељу за одбраном наше земље.

Ставови партијске конференције једногласно су усвојени и одмах је закључено да се искористи мобилизација, односно дан полаека обвезника у војеку. Тада треба организовати што масовнији испраћај људи који иду на фронт, а тај испраћај претворити у политички митинг и на њему изнијети усвојене политичке ставове. За говорника на том митингу партијска организација је одредила мене.

У вези са другом тачком дневног реда (организациона питања) одлучено је да се у дрварској ошптини од постојеће партијске ћелије формирају четири нове: једна на Камениди, друга у Шиповљанима, трећа у селу Црљивици и четврта у селу Трубару. Истовремено су одређени секретари ћелија: за ћелију на Камениди — Никола Котле, у Шиповљанима — Обрад Бањац, у Црвљивици — Милош Баук и у Трубару — Милан Бурсаћ.

Говорило ее и о новим кандидатима за Партију. Констатовано је да се још увијек споро одабирају кандидати

и примају нови чланови. Дата је препорука партијеким ћелијама да повећају број кандидата.

На крају конференције приступило се избору чланова среског комитета. Једногласно је изабран за секретара Никола Котле, а за чланове Милан Бурсаћ, Милош Баук, Хусо Абдичевић, Васо Трикић, Јово Кецман и Обрад Бањац.

Колико се год настојало да се партијска конференција одржи што конспиративније, ипак у томе нисмо успјели. Примијетили су нас чобани када смо се разилазили. Неке од нас су и препознали. Чудновато им је било што смо радили у шуми и зашто смо се морали састајати у шуми код толико кућа у селу. О томе су навече причали у селу као о неком чудноватом догађају. Један сељак исте ноћи је обавијестио жандарме (када су наишли кроз село) о нашем састанку у Прашчијаку и навео имена која је од чобана дознао.

Сутрадан нам се натоварила на врат жандармерија. Али није имала никаквог успјеха, пошто смо се, водећи строго рачуна о томе, унапријед договорили како ћемо се оправдати уколико дође до истраге гдје смо и с ким били тога дана и шта смо радили. То је изведено тако прецизно да су се жандарми, након истраге, увјерили да је обавјештење о нашем еаетанку било нетачно.

НИКОЛА КОТЛЕ

ШЕГРТИ И ШЕГРТСКИ ДОМ У ДРВАРУ

ШЕГРТСКИ ДОМ у Дрвару примио је прве шегрте 1934. године. Радио је до 1940. године, када је одлуком власти затворен. Изучавање разних заната вршено је и ранијих година, али под другим условима. У времену од 1934. до 1940. године у Шегртском дому је постојао интернатски начин живота.

Дошао сам, као и остали моји вршњаци, са жељом да изучим занат, да постанем мајстор. Као шегрти тада ниомо имали формиране ставове о борби радничке класе. Знали смо једино да постоје штрајкови, али о неким политичким циљевима и борби за власт нисмо знали скоро ништа. Већина нас је, ко мање ко више, била оптерећена разним предрасудама, поред осталог и религијом.

Своја сазнања о радничком покрету, о облицима и циљевима борбе радничке класе стицали смо током трогодишњег изучавања заната. Практични дио наставе смо имали у разним фабрикама. То нам је створило могућност да се ореће мо са напредним радницима.

У погону пилане су међу напредним мајсторима били Никола Котле, Илија Матерић, Јуре Сарић, Милан Трнинић Црни, Милан Танкосић, Јоле Марић, Јохан Мосман и други. У погону жељезничке радионице — Ваоо Трикић, Јово Кецман, Богдан Пећанац, Урош Богуновић Роца, Марко Родић и други.

Ови другови еу били најиетакнутији припадници УРС-ових сивдиката, који су дјеловали под непосредним утицајем КПЈ.

С обзиром да еу у Дрвару, у то вријеме, постојале три синдикалне струје, оне су се међу собом отимале за

утицај на шегрте. Ми смо се током времена увјерили да је наше мјесто у УРС-овим синдикатима.

Са напредним мајсторима смо врло брзо успоставили блиске и лријатељске односе. Малтретирање шегрта није било дозвољево.

Моје изучавање заната трајало је од 1935. до 1938. године. Мислим да је то био и период најактивније класне борбе радничке класе у Дрвару. У том периоду је изведен најуспјешнији штрајк радника у Дрвару 1938. године. У 1935. и 1938. години оу епроведени избори за посланике. У свим тим догађајима радничка класа испољила је велику политичку зрелост.

Дрварски металци су били веома цијењени од партијских и синдикалних активиста у другим мјестима — Београду, Земуну, Ваљеву, Смедереву и у другим градовима у којима су се запошљавали. Многи од њих су тамо примани и у КПЈ (Јуре Сарић, Правдослав Кухар, Душко Адамовић, Владо Малбашић, Коста Боснић, Ђуро Штрбац, Бошко Баук). Већи број ових другова нашао се у Дрвару непосредно пред почетак оружане борбе 1941. године. Постали су истакнути организатори устанка, не само у Дрвару већ и у широј околини.

Лични контакти, дотурање напредне штампе и информисање о најважнијим збивањима били су основни облици рада међу шегртима. Сјећам се првог разговора који је са мном крајем 1935. године водио Јуре Сарић. Говорио ми је о томе како радничка класа треба да се бори за власт и како је у СССР-у власт у рукама радничке класе.

Шегрти еу углавном били дјеца радника, занатлија и нижих чиновника.

У дому нае је било четрдесет осам шегрта. Иако смо били склони бунту, на храну нисмо имали разлога да приговарамо. Режим у дому је имао обиљежје војничког живота. Било је претјеривања у дисциплинским крутостима. Против тога емо ее често бунили. Излазило се у град једино недјељом. Ми који смо били из Дрвара или ближе околине одлазили смо суботом увече својим кућама а у понедјељак ујутро се враћали у дом.

Изучавање заната (шегртовање) трајало је три године. Године 1935. је било примљено дванаест нових шегрта. Други разред је имао двадесет, а трећи шеснаест шегрта. Спавало се у четири собе које еу имале од једанаест до двадесет два кревета. Трпезарија је била заједничка, а служила је и као учионица.

Теоретска настава трајала је два до четири часа дневно. Остало радно вријеме (четири до шест часова) проводили смо на практичном раду у фабрици. Укупно радно вријеме је било осам часова. Недјеља је била слободна. Годишших одмора нисмо имали. Пауза у теоретској настави трајала је од 30. јуна до 1. септембра сваке године.

Из теоретске наставе имали смо сљедеће предмете: српскохрватски језик, математику, хемију, физику, технологију, техничко цртање, географију и историју.

Часове физичке културе имали смо у соколском друштву (група нараштај). Имали смо још и неколико часова књиговодства и радничког законодавства, као и вјеронауке.

За ове предмете имали смо добре наставнике. То су били инжењери Марко Јовин, Вељко Петровић, Ненад Јанковић и Славић (не сјећам му се имена). Српскохрватски језик, географију и историју предавао нам је Јово Боснић, тадашњи управитељ основне школе.

Управник Шегртског дома (тада се звао „перфект") био је до краја 1937. године Лука Јовичић, а послије њега Михајло Голубовић. Иако је и сам био металоструган, Јовичић је постао управник дома захваљујући томе што је био зет тадашњег директора жељезница „Шипада" у Дрвару. Нагињао је ка „високом друштву", па није био омиљен међу шегртима, иако је, по мом мишљењу, био добар човјек.

Почетком 1937. године за управника дома је постављен Михајло Голубовић. Раније је био православни свештеник, па пошто је прекршио црквене законе, распопили су га. Иако није остао поп, браду није бријао. Дјеловао је строго, а у суштини је био предусретљив, правичан и за оне прилике друштвен. У канцеларији је проводио

мало времена. Највише је био међу нама. Колико год емо га се у почетку плашили, толико смо га касније волели. Већ тада је био познат по евојим напредним идејама. Зато су га усташе, јуна 1941. године, с групом од око двадесет пет угледних грађана, бациле жива у Рисовачку јаму.

За вријеме изучавања заната ниомо примали никакву накнаду. Имали смо бесплатан стан, храну, једно радно одијело годишње, два пара рубља, један пар ципела, а на почетку школовања добили смо по зимски капут, који нам је трајао до краја школовања. Зимски капути су били кратког кроја и жуте боје, па смо били униформисани.

Током изучавања заната стицали смо солидно знање. Дрварски мајстори су били цијењени и у другим мјестима.

Шегртски дом у Дрвару је дао око стотину напредних и револуционарних омладинаца, који су одмах у почетку устанка пошли у борбу, многи и као организатори. Доста их је погинуло.

Многи шегрти изгубили еу животе као борци и активисти народноослободилачке борбе. То су Коста Боснић, Перо Родић, Перо Кнежевић, Мићо Курбалија, Војо Билбија, Саво Бајић, Миле Тадић и други. До сада не знам ништа о судбинама Чеде Вујиновића, Недељка Вујиновића, Авде Бахтијаревића, Бранка Родића, Радомира Родића, Драгољуба Мишчевића, Николе Ковачевића, Мирослава Ћорића, Славка Хавића и још неких који еу били познати као напредни радници.

Врхунац бунта шегрта био је у прољеће 1938. године, када су се сви из друге године (генерација примљена на занат 1936) нашли у штрајку. Сви су одведени у затвор гдје су провели по три до пет дана. У вријеме тих догађаја нисам био у дому, јер сам се налазио на издржавању казне. Наиме, ередином еептембра 1937. године, са по шест мјесеци удаљења из дома кажњени смо Рајко Миљуш, Петар Паравина и ја. Казне су изречене због тота што је код нас пронађена забрањена штампа (часописи *Уједињени синдикати).*

У тој генерацији која ее нашла у затвору били су Коста Боснић, Душко Адамовић, Милорад Боснић, Дамјан Родић, Бранко Карађ, Славко Хавић, Душан Дрољак, Петар Калаба и други. Било их је шеонаесторица.

Од свих нас који смо прошли кроз Шегртски дом, само је један отишао у непријатељске редове: Миле Касабашић је постао четник.

ДУШАН ЂУРЂЕВИЋ

РАДНИЧКО ДРУШТВО „БОРАЦ"

УСЛОВИ ЗА КУЛТУРНУ и спортску активност у Дрвару уочи рата нису били тако лоши. У Дрвару је био сагађен први Раднички дом, доста велика и лијепа зграда, свјетлих просторија за друштвену, културну и спортску дјелатност, коју је углавном организовало раније формирано радничко спортско друштво „Борац". У дому је била библиотека са богатим и разноврсним књижним фондом, сала с позорницом и потребним кулисама за драмске представе, двије комплетне гарнитуре оркестарских инструмената, десет тушева, те просторија за омјештај реквизита луткарског позоришта које је спремало представе за најмлађе гледаоце. Првко пута Радничког дома била је зграда Чиновничког дома у којој се налазило све што је потребно да пружи угодан одмор и разоноду. У центру града је био Соколски дом са потребним просторијама за масовну физичку културу у оквиру „Сокола". Крај њега је било и лијепо уређено вјежбалиште на отворвном простору. Дом је посједовао своје музичке инструменте, чак и фанфаре, за изузетне прилике.

У оквиру „Шипада" је постојало добровољно ватрогаоно друштво с великим оркестром и стручним капелником.

И рекреацији је поовећивана пажња. На Унцу је изграђено неколико плажа, лијепо уређених, са по десетак кабина. У сезони, купалишта су била препуна.

Улице су биле чисте, дрвореди и зелене површине уређени, вртови с водоскоцима и баште с цвијећем, те два фудбалска стадиона на којима су овакодневно тренирали

„Борац" и „Унац", два велика и политичка ривала, затим игралиште за тение.

На селима су се оснивала културно-умјетничка друштва која су окупљала омладину и раднике. Та друштва, опремљена потребним инструментима и библиотекама, постају револуционарна жаришта а њихове приредбе и јавни наступи облици за политичко дјеловање.

Радничко спортско друштво „Борац" се, поред спортске дјелатности, бавило културно-просвјетним и политичким радом. „Борац" је гостовао у многим еусједним мјестима (Приједору, Санском Мосту, Ливну, Дрнишу, Сплиту, Сиверићу) приказ^ујући свој умјетнички програм, политички обојен, тако да оу те приредбе радо гледане и добро посјећиване. Почетком маја 1936. године радничко спортско друштво „Нада" из Сплита организовало је турнир радничких епортских друштава на којем су, поред домаћина, учествовали „Динамо" из Москве, „Борац" из Бањалуке, „Рудар" из Сиверића, „Освит" из Шибеника и „Борац" из Дрвара. Овај турнир за „Борца" представља велики додир с другим радничким друштвима и пробу његових могућности.

У вријеме генералног штрајка у Дрвару 1938. године, док еу радници стајали поред стројева не дозвољавајући да почне рад док се не ријеше постављени захтјеви, „Борац" је својеврсним програмом у халама подизао дух и морал упорних радника.

У јесен 1939. године „Борац" је припремио свечани дочек друштва „Пелагић" из Бањалуке. Упркос ставу полиције и жандармерије, ово реномирано друштво дочекано је на станици од велике масе радника и омладине Дрвара, а по завршеном програму, бурно је иопраћено из Дрвара. Био је то одговор радника Дрвара на бруталну провокацију у Балтиним Барама гдје је полиција с воза поскидала најнапредније чланове „Пелагића" — Шефкета Маглајлића, Ника Јуринчића, Османа Карабеговића, Руди Колака и још неке.

Непооредно по дизању устанка, тачније 30. јула, у Дрвару је формирано Револуционарно вијеће народног ослобођења у чији састав су ушли: Ваоо Трикић, Никола Котле, Милан Боснић, Илија Миљевић, Милан Трнинић,

Милан П. Боснић, Гојко Родић, Богдан Рунић и Јово Кецман. Вијеће је, поред осталих важних питања, посветило одговарајућу пажњу и култури и просвјети као важним факторима у револуционисању маса. Одмах је формирана културно-просвјетна екипа у чији састав улазе талентовани младићи и дјевојке: Флора Албахари, Морис Албахари, Даница Курбалија, Нада Живковић, Невенка Родић, Брана Балабан, Јела Ђурица, Нада Јовичић, Мићо Курбалија, Персида Петричић, Душанка Суханик, Божо Поповић, Драго Курбалија, Мића Ђурђевић, Бране Пећанац, Никола Матерић, Кова Матерић, Роса Маркановић, Деса Маркановић, Милева Боснић и други. Руководилац екипе био је Јуре Марек. Екипа користи просторије Чиновничког дома и припрема се за извођење првог програма у ослобођеном Дрвару.

Приликом еавјетовања војних старјешина, које је одржано посљедњих дана августа 1941. године, културно-проовјетна екипа изводи свој први програм који се састоји од химне „Хеј Словени", хорске рецитације „Кардијаљан", хороких пјесама „Падај сило и неправдо", „Раднички поздрав", „Црвени макови" и сплет народних пјесама.

Овај исти програм изведен је још једном, почетком септембра исте године. У међувремену оу организоване забавне вечери с одговарајућим програмом.

ДУШАН КУРБАЛИЈА

ПРВЕ ДРАМСКЕ ПРЕДСТАВЕ У 1ПИП0ВЉАНИМА

ПОЧЕЈ1И СМО у вријеме када се тешко живјело у нашој земљи, у Дрвару, па и у нашем селу Шиповљанима. Сељак је све више еиромашио, млади нараштаји су морали напуштати њивице и крчевине и тражити посао у предузећу „Шипад" или фабрици целулозе. Сви, међутим, ниоу могли добити посао и зарадити парче хљеба у овим предузећима, па су одлазили. Одлазили су трбухом за крухом, неки у шумске раднике у Орнетицу или Потсже, неки у Београд у сезонске грађевинске или обалске раднике, а неки одважнији, или авантуристи, чак у Француеку, па и у друге земље, гдје еу под врло тешким условима радили у рудницима или на сјечи шуме.

У то вријеме је у селу Шиповљанима било нешто око сто еедамдесет кућних „нумера" које је још цар Фрањо „окачио" како би могао „позивке" слати. Биле су то скоро еве брвнаре, покривене шимлом. Изузетак је било неколико „зиданица". Из сваке куће је бар по један мушкарац радио у „Шипаду" или фабрици целулозе. Међу запосленима је било и мали број занатлија, неколико возовођа, стројовођа или ложача на жељезници. Остали еу били неквалификовани — мануелни, махом сезонски радници.

Старији су били у већини непиомени. Тек су млађе генерације похађале основну школу у Дрвару и то, скоро искључиво, мушка дјеца. Женска дјеца „по закону" — оном писаном и оном неписаном, обичајном — нису морала похађати основну школу. „Шта ће женама школа" — говорили су старији. Путеви су били непроходни, нарочито зими. Када падну снијегови и дуну вјетрови, тре-

бало ее „мушкијем опасати пасом" и добро „подвезати тур", па се упутити из Награђа или еа Подова у Дрвар. Само је неколико младића по завршеној основној школи отишло у грађанску школу (нижу гимназију) у Бихаћ, Приједор или Бањалуку, јер у Дрвару, еем основне и женске етручне школе коју су похађала женска дјеца углавном из града, није било других школа. Тек је 1934. године отворена шегртска занатска школа. Остали су, опет у мањем броју, успијевали да се „уклипе" на занат, или су остајали да чувају краву или пет-шест коза, које су обично у прољеће куповали, да би дјеца имала преко љета мало млијека — „варенике", а у јесен опет то продавали па куповали „метар-два" (метар = 100 килограма) кукуруза — да би дјеца преко зиме имала ботицу пуре. Пура и курузовница су били основни и једини хљеб који се тада јео. Мало бољи домаћини и имућнији сељаци, а таквих није било у селу више од четири-пет кућа, имали су понешто јечменог или раженог хљеба. Само би се за Божић и за „крсну славу" на трпези, и то не на свачијој, нашао „прави" пшенични хљеб.

У потледу културе и начина живота уопште, учињен је извјестан напредак у односу на оно вријеме када је енглески археолог еер Артур Еванс обилазио устанике 1877. године у Црним Потоцима и описао обичаје и начин живота.

Уз подизање индустрије у Дрвару, аустријски окупатор се није трудио да претварањем сељака у „индустријског" радника (полупролетера) паралелно подиже и његову свијест и културу. То, по завршетку првог свјетског рата, нису учинили ни домаћи и страни капиталисти, јер им није било у интересу.

Било је доста породица у Шиповљанима које су још увијек живјеле у задругама. Било је задруга (домаћинетава) које су бројале и до двадесет пет чланова. У не малом броју кућа у селу, епавало се колективно на ложницама, а ложнице су лежаји од сламе прострте од једног до другог зида једине собе и прекривене поњавом изатканом на ручном разбоју — тари. Поменуо сам једину еобу, јер су куће тако грађене (од брвана) да су имале само по једну собу која је била изнутра омалтери-

сана, са плафоном и са озиданом фуруном (варуна) од иловаче, па је соба могла зими да се загрије. Други дио куће, друга половина, била је неомалтерисана, без плафона и са огњиштем на средини. Над огњиштем је по цио дан, на веригама, висио бронзин или котлић у којем ее кувала пура, паеуљ или кисели купус за тако велике и бројне фамилије. Јело се из једне здјеле (дрвене) дрвеним кашикама, а када би се по коЈа кашика сломила, било од употребе, било од тога што би домаћин ударио њом неко дијете по глави, онда су по двоЈе-троје јели једном кашиком, „полагали су се".

Религија и црква су суверено владали тим сиромашним људима. Немаштина и сиромаштво су више него сама вјера увјетовали упражњавање неких вјерских и црквених захтјева. Ти људи су мало ишли у цркву, једном или два пута годишње. Ни на дан славе поп није долазио у сваку кућу. Али је зато пост био нешто свето и неприкосновено. Постило се толико да је у години било више „посних" него „мрсних" дана. И ти силни постови нису били одраз вјерских убјеђења, него одраз нужде, сиромаштва и немаштине.

У таквим условима живота, омладина се уопште није издвајала у некакав посебан слој друштва, није имала никаква посебна своја права ни захтјеве. Родитељи су били ти који су (у претежном броју породица — задруга) о свему бринули и који су сину тражили дјевојку, а кћерки момка. У великим фамилијама — задругама, то је радио домаћин, дјед или стриц. Једине прилике за састајање омладине били су црквени зборови о каквом великом црквеном празнику, али и тада уз присуство родитеља или старијих. Тада је младић могао етидљиво и са страхопоштовањем да каже оцу да му се свиђа та и та дјевојка. Није био риједак случај да су родитељи и без знања сина или кћерке одлучивали којом ће се дјевојком из села син оженити, или за ког ће се момка кћерка удати.

Када би поодрасли и мало оснажили, младићи су напуштали краве и козе и кретали у борбу са животом, у потрагу за запослењем и за парчетом хљеба.

Плате радника у дрварским фабрикама биле су мале, биједне. Тек „ослобођени" млади занатлија добивао је по два динара на сат, а то значи да му је мјесечна зарада износила око 400 динара. Међутим, он није ни толико примао. Велике су биле обуставе од зараде, дажбине: порез, прирез, болесничка благајна (нека врста социјалног осигурања) и друге. Мало је било таквих који су и ту биједну зараду на крају мјееца примали читаву. Примао се и предујам на половини мјесеца, па је на благајнама, при иоплати мјесечне плате, увијек било гужве и свађе с благајником, јер је обустава за предујам увијек била већа него је радник стварно подигао. И тако, за исплату је скоро редовно остајало толико, да је радник с тим одлазио у „биртију" — кад већ не може дјеци да купи пуре, да се бар поштено напије . .. Алкохол и пијанство, вјечити пратиоци биједе и сиромаштва, тада су царовали међу радништвом у Дрвару, а затим, послије сваке пијанке, редовни епилог биле су еваће и туче.

Сјећам се једне свађе око плате и предујма, када је мој тетак Бранко Торбица, с групом радничких повјереника, отишао код Карамана, директора фабрике целулозе, да тражи повишицу за раднике. Том приликом им је директор рекао да су плате радника добре и да нема повишице. На то је Бранко извадио своју исплатну листу (трака од папира, око 30—40 ст дугачка и широка око 2 ст, на којој је било иописано име и презиме радника и цифре о заради, обуставама, предујму и на крају рубрика „за иоплату") и почео да чита, обраћајући се Караману:

— Велите добре нам плате, господине директоре! Е ево како су нам добре — ја, Бранко Торбица, зарадио сам толико и толико, али је од тога обустављено за порез толико и толико, за прирез толико и толико, за болесничку благајну, за предујам . . . А жена 'оће кикљу (женска сукња), а дјеца 'оће пуре! Е, нећеш ни кикљу, ни пуру . .. ем ти и кикљу и пуру.

Дуел се завршио одбијањем радничких захтјева.

Неквалификовани радници су имали још бједније зараде. Почетници, који још нису стекли ни звање приученог радника, имали су по један динар на сат.

Радници 'су се удруживали и учлањавали у синдикате којих је тада било три у Дрвару — УРС, ОРС, и ЈУГОРАС. Руководиоци ова три синдиката су се међусобно 1свађали, а многи од њих оу, пошто би их представници капиталиста (чије еу биле ове двије фабрике) подмитили и купили дајући им по који динар повишице, напуштали даљу борбу за радничка права и постајали послушне марионете власника капитала. Једини од ових синдиката који је био прогресивнији и који се борио за радничка права био је УРС, под чијим је руководством 1938. године изведен чувени штрајк „пиланских" радника.

Организација КПЈ још није постојала у Дрвару. Мали је број омладине понешто знао о синдикатима и радничком покрету, јер с њиМ нико није ни радио. Нешто више о томе су знали углавном шегрти и средњошколци који су учили школе на страни, па о распустима долазили међу нас. Сва остала омладина била је препуштена сама себи.

У таквим условима смо 1938. године, ипак, нешто почели, више спонтано и из жеље за забавом.

Неколицина нас из села прошли смо кроз интернат Шегртског дома у Дрвару. Колективни живот нас је научио много чему, што код својих кућа нисмо знали нити смо могли научити. Поред стицања квалификација — изучавања заната, поред знатно већег школског образовања од оног из основне школе, ученици интерната су стицали и ширу скултуру и опште образовање. Нешто касније, од 1938. године и даље, у том интернату су се појавиле и прве књиге „Мати" и „Како се калио челик". Мијешала се сељачко-радничка омладина са омладинцима који су већ завршили грађанске школе па су дошли на занат, јер је школски програм шегртске школе у Дрвару био нешто изнад програма „мале матуре".

Пошто смо били обавезни да се учланимо у фискултурну организацију „Соко", то омо имали и прилике да путујемо по већим мјестима Босне и Херцеговине (Сарајево, Бањалука, Јајце, Приједор). На слетовима смо се сретали са омладином из друшх мјеста. Послије сваког таквог сусрета и доживљаја, у нама се понешто задржа-

вало и гонило нас да размишљамо како увести аешто ново, нешто културније у наше куће, у схватања наших старијих, а посебно наше омладине. Такве или сличне идеје доносили су и омладинци који еу се враћали са одслужења војног рока из неког од већих градова Југославије.

Тешко нам је падало када смо по другим мјестима видјели како се игра уз музику, како су њихова кола и игре некако љепше од нахпих. Код нае се играло „напамет", без музике, а какав-такав ритам се давао лупањем ногу, што није тешко постићи на „бини", на даскама. Међутим, на ледини треба добро „запети" па да се ритам чује. Ситуацију еу спасавале коловође. Један од одважнијих момака би сам, без избора, преузимао улогу коловође и „командовао" у колу. Сјећам се неких игара и команди коловође.

Прво се дјевојке и момци похватају за руке, саставе круг и коловођа почиње са командама: „Ајде у лијево... Ајде, ајде, ајде ... По-вра-ти ... И још једном поврати ... Поврати и скочи, три пут под собом... Поврати и бјежи около .. . Удри јаче, жито ти родило ... Једна унутра ... Лички ..." итд.

Данас је позната и у свијету призната вриједност нашег фолклора. У њему се истичу гламочко и врличко коло, која се играју слично нашим тадањим играма. Само, ми тада нисмо знали ни шта је то фолклор, нити да то представља неку вриједност као народни обичај. Ми смо то преживљавали као некултуру и заосталост.

Први су у нашем крају основали оркестар Врточани, па Бријежани, а затим ми Шиповљанци.

Када бисмо се враћали у касним јесењим или зимским сатима из фабрика, по блатњавом или снијегом завијаном Голубињу, или уз Злороде, у мањим групицама, наше приче и преокупације су биле „гдје ћемо вечерас на прело". На прелима су дјевојке плеле, везле или чијале перје, а младићи оу се „капали", „мишкали" и „ридали".

Капање је лијепа народна игра: поређа се одређен број капа на под, или на неки од нерендисаних дасака слупани сто, па се под њих крије прстен. Представник

•супротне груле тражи тај прстен, и ако га нађе под унапријед утврђеним бројем капа, он преузима игру и крије прстен, а овај други тражи. Међутим, „мишкање", чији је редован наставак „ридање", је остатак неке, вјеров^атно, паганске игре, од које руке поплаве, дланови натекну, а често и крвни судови на рукама попуцају.

Ова игра се играла тако што се младићи подијеле у двије групе и свака група бира овог представника — „мају". „Маја" узима прстен, показује га свима да га виде (да не би било преваре), а затим сви из његове групе сакривају руке испод једног капута или какве пољаве и „маја" сакрива прстен — дајући га у шаку једном од својих суиграча. Том приликом „маја" изговара сљедеће ријечи: „Ћук, ћук, ћук, ћукале се, легле се, теби ћу га, себи ћу га, теби ћу га дати и себи ћу га оставити ..." Затим на крају, пошто неколико пута с прстеном „промијеша" по свим скривеним рукама и неколико пута понови предњу „баому", долази команда „руке на очи" или „покриј се". Тада његови суиграчи стављају руке са стиснутим песницама на сљепоочнице, посједају на поређане клупе и сваки гледа пред себе, како противнички коловођа „маја" не би никоме видио очи и по очима открио код кога се налази прстен. Тражење прстена било је тако, да се унапријед одреди из колико руку противнички „ма-ја" може да тражи директно прстен, на примјер из три или пет руку. Или, да „умива" оне руке које сматра да у њима није прстен, а да на крају остане „неумивених" три или пет руку у којима је остао прстен. Право је противничке „маје" да директно тражи или „умива". Када директ-но тражи, правило је било да прозива: „Јоване, дај ми из лијеве руке", и тако редом док не прозове три, односно пет руку. Ако у тим рукама пронађе прстен, његова група преузима игру и он крије прстен. Ако не пронађе, онај код кога је остао прстен узима „риду", а „рида" је направљена „палица" од ланеног пешкира усуканог и поквашеног у води, а на врху завезан каиш или теркија. Том „ридом" он, свакоме од противничких играча, „опали" по једну — иза рамена, „врућу", по длану испружене руке. Ако је „маја" тражио обрнутим редом, „утмивао", тада би узвикивао: „Јоване, умиј

лијеву руку". То значи да је он оцијенио да прстен није код Јована у лијевој руци. Ако би тако успио да „умије" све руке, сем три или пет (унапријед договорен број), тада би он преузимао прстен и игру. А ако је погријешио па се у једној од „умивених" руку нађе прстен, тада би дотични, код кога је прстен, узвикнуо „Убила је!" Тај узвик је био обично тако јак да би петролејка или карбитуша затреперила, а понеки пут се и угасила. А кад се петролејка на прелу угаси, зна се шта настаје: метеж и цика дјевојака. Послије оног „Убила је", опет противничка страна добија по једну „порцију" са оном мокром „ридом".

И тако, трљајући прозебле и од синоћњег „ридања" још натечене руке, причали бисмо „гдје ћемо вечерас на прело". Тако данима, тако годинама.

И те, 1937. године, негдје у јесен, идући тако и причајући о нашим прелима, о „капањима", „мишкањима" и „ридањима" и о томе како су те забаве код других људи и у другим крајевима некако љепше, културније, неко се сјетио да предложи да и ми почнемо са некаквим љепшим и културнијим играма и забавама.

Као прво, пало нам је на памет да бисмо могли приређивати забаве и приредбе са некаквим скечевима или драмама. Па као прво, на идеју нам је дошао „Јазавац пред судом". О овој идеји се дискутовало данима — гдје набавити Кочићев комад „Јазавац пред судом", гдје наћи и какве костиме употријебити, како одабрати „глумце" и подијелити улоте, ко је од нас и за какву улогу способан, хоће ли народ прихватити нашу замисао или ћемо играти сами себи. Било је и одушевљења, и усхићења, и невјерице и разочарења. Ипак смо једнога дана кренули.

У радничкој библиотеци набавили смо Кочићевог „Јазавца", руком преписали и подијелили улоге, сами одредили костиме — мало лошије и закрпано одијело писарчићу, ново и право господско одијело судији, а Давиду извраћен кожух и стару поцијепану шубару. Сами смо се и маскирали. Бркове и браду лијепили смо столарским туткалом, па је послије било муке да се то одлијепи, а сиједу косу смо правили — трљајући властиту брашном.

Један од највећих ггроблема биле су нам просторије гдје бисмо могли да дамо свој први „позоришни комад". У томе су нам помогли браћа Данићи, Богдан и Михајло, један металостругарски радник, а други стројовођа на жељезници. Они су у то вријеме управо довршили повећу заједничку кућу, под којом је био велики и још недовршен подрум.

У том подруму омо почели, а прву глумачку екипу за Кочићевог „Јазавца" сачињавали су сљедећи другови:

— Душан Бајић (мој отац), ковачки радник из Шипада, радио у жељезничкој радионици. Пошнуо је први дан устанка 1941. године у јуришу на усташки дом;

— Ђуро Зељковић, старији омладинац, браварски радник у жељезничкој радионици и добро познати пјевач у еелу (играо је доктора);

— Томо Малбашић, такође старији омладинац, металостругарски радник из жељезничке радионице (играо је Давида);

— Ђуро Бајић, омладинац, столарски радник у Шипаду (играо сам писарчића).

Наша прва приредба је уопјела изнад сваког очекивања. Посебно ласкаве оцјене је добио Томо Малбашић који је улогу Давида заиста успјешно тумачио. При учењу улоге, Томи је најтеже било то како да свикне да стално „ћопа" само на једну ногу.

Старију публику није толико интересовао садржај самог комада, пишчевог дјела, колико наша опретност и понашање у тумачењу појединих ликова. Увидјевши то, ми смо при наредним представама, као увод, давали тумачења, објашњења шта је писац хтио да каже тим својим дјелом. Пошто смо „Јазавца пред судом, давали неколико пута, већ код друге представе смо објашњавали нашим гледаоцима да Кочић дјело није написао као шалу за смијех и забаву, него је исмијавајући „ћораву" владу, жандарме, финансе и порески систем тражио некаква ооцијална и политичка права за свој народ. И док су млађи, сви без изузетка, прихватили те наше коментаре и објашњења и запиткивали нас да им још понешто објаснимо, раетумачимо, старији су већином долазили да нас гледају због забаве. Успјех појединаца они су ције-

нили и по томе колико су успјели да ее маскирају, да не могу погодити ко је ко од нас. Који је „глумац" остао потпуно анониман, тај је добијао и највишу оцјену. Томе у наредном комаду сљедује главна улога. Такав није остајао незапажен ни код омладине, а нарочито код дјевојака. Отуда се и код нас почела разиијати амбиција, па је често долазило до жучне расправе при подјели улога. Сјећам се, када смо припремали комад „Косовка дјевојка и Орловић Павле", нико није хтио да тумачи улогу Турчина, док је за улогу Орловића било и !свађе. Некако смо успјели натоворити Тодора Марковића, старијег и озбиљнијег човјека, да тумачи улогу Турчина, али смо до његовог изласка на сцену стрепјели. Наиме, ТоДор је требало за вријеме битке на сцени да држи пуна уста црног вина и да га избаци када га Орловић Павле „прободе" мачем. При неколико проба, Тодор би попио по литар вина и никако да тај један гутљај задржи у устима. На све моје љутње, примједбе па и псовке (пошто сам „изиграваО" улогу некаквог режисера у драмској секцији), Тодор би одговарао: „Шта могу, славу му њешву, кад само клизи низ грло". На крају, све се добро свршило и Тодор нас није обрукао, а кад се „пруђакнуо" на бини (иначе је двометраш) и кад је „повратио крв", из публике су се чули уздаси и повици: „Ма, људи, угрди ли он човјека за озбиљно?!"

О томе, по чему нас је прихватила и цијенила старија публика, у почетку смо строго водили рачуна, јер смо знали да нам од тога зависи број посјетилаца. Без присуства старијих нећемо привући ни омладину, јер су у почетку дјевојке долазиле оамо у пратњи родитеља. Омладина је одмах „загризла" — и кренула са живим интересовањем. А из интереса за схватањем драмског дјела, јавио се интерес за књигу, за читање. Почели смо размишљати о књизи, о библиотеци, о читаоници. И овдје су нам браћа Данићи, Богдан и Михајло, пружили драгоцјену помоћ и ставили нам на располагање једну своју зградицу, у којој смо формирали библиотеку и читаоницу.

Наше прве књиге које смо набавили за библиотеку биле су углавном стручне — о ратарству, повртарству,

воћарству, перадарству, пчеларству и сточарству. Циљ нам је био да омладину окупимо, да прихвати кн>игу, да чита. Нешто касније смо почели набављати и забавну литературу, рамане, а пред сам рат у нашој библиотеци су се нашле и књиге „Мати" и „Како се калио челик".

Послије популарног „Јазавца", давали смо још и „Косовку дјевојку и Орловић Павла", „Окитницу", „Млинареву ћерку", „Хасанагиницу" и још неке мање једночинке. Костиме за „важније" комаде смо обезбјеђивали из Радничког дома у Дрвару.

У почетку су мушкарци играли и женске улоге, па је било неспретности и смијурије. Дешавало нам се да по која „мушка глумица" заборави да се тог дана обрије, па чак заборави и бркове обријати. У први мах је и нас саме то забављало, али је наша вјерна публика почела да изоштрава укус и да нам озбиљно приговара. То смо одмах искористили и почели агитовати да у нашу драмску секцију привучемо и женску омладину и да је укључимо у активан рад. Дуго смо са старијима преговарали, агитовали, молили, убјеђивали, али је ишло тешко. Тамо гдје смо успјели убиједити по неку дјевојку и добити њен пристанак (наравно, уз услов да то и родитељи дозволе), родитељи су то енергично одбијали, увијек еа истим разлогом: „Шта ће рећи свијет? Моја ћерка треба да се уда, а ђавола ће се удати ако се буде „мачкарила" и завлачила се тамо с вама иза оних ваших завјеса".

Најзад емо упорним радом и објашњавањима пробили лед. Прво смо успјели наговорити родитеље Госпаве Башић Гајчиновић, захваљујући Ђури Зељковићу, који се у то вријеме забављао са Госпавом, а она је била бистра и отресита дјевојка. Затим смо укључили и три млађе дјевојчице, захваљујући напреднијим схватањима њихових родитеља. То су биле ученице женске стручне школе у Дрвару Милка Данић, кћерка Михајла Данића, стројовође, чији је син једииац, Милнин старији брат Марко, тада похађао грађанску школу у Приједору а касније геодетску школу у Београду. Затим Јованка Кошпић, кћерка Паје Кошпића, тада сеоског кнеза. И Боса Малбашић, кћерка Обрада Малбашића из Дробњака, скретничара на жељезници.

Видећм да нам се жеље а и могућности за окупљање омладине проширују и да за то треба и материјалних средстава (јер смо у почетку нас неколицина и „финансирали" издатке), почели смо наплаћивати улазнице, објављивати и плакатирати наше приредбе. Нисмо ни слутили да ћемо тим себи на тлаву навући влает, контролу и финансе. Жандарми су почели обилазити и контролисати наше приредбе, а финанеи су тражили спиеак улазница и „салдо зараде", како би наплатили порез. Брзо смо се снашли и „доскочили" ,им, па смо умјесто унапријед одређених цијена за улазнице, од посјетилаца узимали добровољни прилог. За благајнице, на улазу, обично смо одређивали Госпаву Гајчиновић и Ђују Данић, које еу биле кршне и ваочите дјевојке, а у народним ношњама врло привлачне за момке. Кад смо се овоме досјетили, момци су дубље завлачили руку у џеп, па би и понека сребрена банка звекнула на благајни. Благајницима смо давали упутства да у списак, који морамо дати финансима на преглед, уписују увијек половину од оног што посјетиоци дају.

Кад нам је благајна мало ојачала, а благајну са готовином зналачки и домаћински је водио друг Богдан Данић, одлучили смо да набавимо инструменте и формирамо и тамбурашку секцију. Купили смо четири инструмента — прим, брач, бугарију и контрабае — и формирали еекцију на чијем челу је био Живко Данић, тесарски радник. Поред Живка, у секцији су били још и Дујо Ђурђевић, металоструга р, Михаило Тадић Мичан, радник, и Миле Тадић, столарски радник. Наши тамбураши су прво завршили курс у Дрвару. Обучавао их је радник Оонтаг, поријеклом Чех.

Тамбурашка секција је од самог почетка била наш циљ и њен први наетуп је унио још више полета и допринио нашем већем успјеху и масовнијем окупљању омладине. Наше драмске приредбе више нису, као у почетку, биле „глуве", јер је послије приредбе била игра и свирка. Сем на драмским приредбама, тамбурашка секција је почела и оамостално да оприређује игре, а недјељом у љетњим и јесењим данима омладина се масовно окупљала, на Рту или Округлицама, гдје емо по цио дан

и до касно у ноћ играли и забављали се, јер ни ми више нисмо играли „напамет", „поврати и бјежи около..."

При овом нашем пионирском раду, покушавали су многи „угледни људи" режима да нам се ставе на чело, али смо то енергично одбијали, све негдје до 1939. године, када је формирана прва ћелија КПЈ у Дрвару. Један међу првим члановима КПЈ новоформиране ћелије био је Обрад Малбашић Пепић, радник из села Шиповљана. Он се до тада уопште није интересовао за наш рад, али је по пријему у КПЈ постао наш етални гост и посматрач. Негдје у то вријеме, и поред свих забрана режима и жандарма, у Дрвару је одржан велики раднички збор, а увече је у просторијама Радничког дома одржана приредба коју је приредило Радничко културно-умјетничко друштво „Пелагић" из Бањалуке. Чланови наше драмске и тамбурашке еекције, а и многи други омладинци и омладинке, учествовали су на тој приредби и разговарали са члановима друштва „Пелагић". Од тада и наш рад почиње добијати и политички смисао, јер ее и другови Симо Тадић и Обрад Малбашић почињу активно укључивати међу нае и судјеловати у нашем раду.

Сем игре и забаве (у почетку), наш рад је све више попримао друштвено корисну дјелатност. Омладина се све више окупљала у нашу читаоницу, па чак и старији. Читање и књига су прихваћени и схваћени као оружје за просвјећивање, за етицање већих знања, схватање људских права и за проналажење пута и начина — како се борити за своја права и како их остварити. Окупљање је допринијело и међусобном зближавању и бољем упознавању омладине. Омладина је почела испољавати већи утицај на одрасле и старије, па су се многе размирице и свађе у селу, утицајем омладине, много брже и лакше рјешавале и превазилазиле, а затим, све више и нестајале. Смањивао се број евађа и препирки око међе, око женидбе, око „украдене" и на силу одведене дјевојке. Смањио ее број крађа, паљевина појата, убијања и тровања паса или кокошака које су кроз риједак плот прошле у комшијску башту и појеле купус.

Омладина је постала и била носилац колективизације добровољних радова и помоћи сиромашнијима у се-

лу. Када би кукурузи доспјели за окопавање или ливаде за косидбу, групе омладинаца, и по који старији човјек, појављивали би се рано прије фабричке сирене, на шиви или ливади неке удовице или сиромашнијег домаћинства и ускопали би њиву или покосили ливаду. За омладинцима би долазиле дјевојке, покупиле би и садјенуле сијено.

Овај и овакав пионирски рад омладине села Шиповљана био је ембрион онога што је село дало у току револуције и народноослободилачке борбе.

*

КОЈ1ИКО СЕ СЈЕЋАМ, село Шиповљани је пред почетак устанка 1941. године имало око сто седамдесет домаћинстава, а дало је двјеста шездесет једног борца у народноослободилачком рату. Значи, свако домаћинство, свака кућа, свака породица је дала бар по једног борца, а било их је и по пет-шест из једне породице (породица Обрада и Дамјана Малбашића, породица Паје Кошпића, породица Дмитра Бајића Крље и многе друге).

Многе мајке су остале самохране, а многе породице преполовљене, јер их је око осамдесет пет изгинуло у борби. Сваки трећи је погинуо. Сем погинулих у борби, четрдесет један су пали као жртве фашистичког терора, тако да је погинулих, стрijељаних и несталих становника села — сто двадесет шест.

Сем активног учешћа, с пушком у руци, нема куће у селу која није дала више од својих могућности и у материјалној помоћи — исхрани, одјећи, смјештају бораца, смјештају и његовању рањеника, преношењу хране за борце и преношењу рањеника — током цијелог рата, а посебно током четврте непријатељске офанзиве и познатог десанта на Дрвар 1944. године.

За овако масовно учешће становника села Шиповљана у устанку и њихов допринос (сем пар издајника) народноослободилачкој борби и револуцији, заслуга припада КПЈ, која је и у овом селу пронашла и одабрала

најбоље синове народа и радничке класе и повјерила им припремање устанка. То су били:

— Славко Родић, геометар, истакнути и прослављени командант корпуса, народни херој и најмлађи генерал ЈНА. Умро је 1949. године када је био на дужности замјеника начелника Генералштаба ЈНА.

— Јово Кецман, металостругар, члан КПЈ од 1939. године, повјереник Партије за организацију устанка, прослављени борац и народни херој. Погинуо је 1942. године када је био на дужности замјеника политичког комесара 2. батаљона Прве крајишке бригаде.

— Обрад Малбашић Пепић, радник, члан КПЈ од 1940. године, један од организатора устанка у селу. Погинуо је у четвртој непријатељској офанзиви 1943. године, када је био на дужности замјеника политичког комесара бригаде.

— Гојко Родић, браварски радник, члан Скоја од 1939. године и у устанку први руководилац скојевске организације у селу Шиповљанима. Зналачки је прихватио већ напола припремљену и организовану омладину села, „увео је у списак Скоја, постројио, прозвао" и упутио на борбене задатке револуције. У току рата истакнути партијски радник и руководилац. Трагично је изгубио живот послије рата.

— Душан Баук, радник, погинуо је 1944. године на дужности обавјештајца Десете крајишке бригаде; Бранко Кошпић, радник, погинуо 1944. године на дужности замјеника команданта батаљона у Седмој крајишкој бригади; Жарко Данић, радник, погинуо на дужности замјеника командира чете у Седмој крајишкој бригади, 1943. године; Ратко Малбашић, радник, погинуо је 1943. године на дужности десетара; Бранко Тадић Попић, радник, погинуо на дужности замјеника команданта батаљона у Десетој крајишкој бригади, 1944. године. Сви су били истакнути борци пролетерског батаљона „Здравко Челар".

—• Давид Баук, Миле Крнета, Дане Ђурђевић, Блаже Рашљић — први одборници НОО у селу и утемељитељи народне власти.

—• Браћа Малбашић, Војин и Миливој — близанци. Познати борци Треће крајишке бригаде и познати пје-

вачи у бригади. Војин је погинуо као замјеник командира чете при ослобађању Бихаћа 1942. године, а Миливој као командир чете при ослобађању Бугојна 1943. године.

— Драгиња Бајић, болничарка и омиљени друг и борац прве чете 1. батаљона Треће крајишке бригаде. Тешко је рањена у петој офанзиви у окружењу на Лучким колибама. Издахнула је при пробоју обруча.

— Јово Добријевић и Ђуро Кошпић, познати и прослављени митраљесци Треће крајишке бригаде.

— Дане Новковић, прослављени митраљезац у борбама на Оштрељу 1941. године. Када су малобројни дрварски одреди данима одолијевали нападима десетоструко јачег непријатеља из Босанског Петровца, сам је одбио један непријатељски јуриш с тешким митраљезом. Када је исналио посљедњи метак и натјерао непријатеља у бјекство, пао је у несвјест од исцрпљености и напора.

— Душко Бајић, организациони секретар Окружног комитета Окоја, чији су чланови изгинули у познатом десанту на Дрвар 1944. године.

ЂУРО БАЈИЋ

0МЈ1АДИНА У АКЦИЈИ

У ЗАСЕОЦИМА Завоће, Подградина и Подбрина прогресивно буђење омладине почиње од 1934. године, најприје на културно-просвјетном, а касније и политичком пољу.

Напреднији омладинци су припремали Кочићевог „Јазавца пред судом" и приказали га у кући Мила Дроњка у прољеће 1934. године. У томе учествују Симо Медаревић, Чедо Пузигаћа, Бранко Дроњак, Душан Дроњак, Бранко Малбашић, Дане Пузигаћа и други. Године 1935. долази до петомајских избора и веће политичке подјеле на два табора: на оне за Бранка Зорића и оне за Миљкана Арежину. Већина је била за Бранка Зорића који је био напред-нији. И послије избора наставља се политичко врење које им-а озбиљног утицаја и на омладину. Већ 1935—1936. године неки ђаци завршавају школе и в-раћају се у род-ни крај (Душан Јовић, Бранко Томазовић, Јово Дроњак), а и знатан број шегрта завршава занате или још док су на занатима, долазе кући, што видно побољшава структуру омладине у културно-просвјетном и политичком погледу. Активност радничког покрета у Дрвару пресудно утиче на оријентацију омладине з-а покрет. Релативна близина Дрвару и чињеница да је скоро из сваке куће неко радио у фаб-рикама, омогућавају бржи процес политичког сазријевања и културне еманципације омладине. Осјећа се велика промјена у начину одијевања, исхране, забављања и разбијања религиозности. У прољеће 1936. добивам од Рајка Боснића, који је тада радио на економији пилане, брошуре „Ум-овање з-дравог разума" од Васе Пелагића и „Уло-гу рада у постанку човека" од др Љубомира Живковића и

неке материјале с конгреса или конференције Скоја. Изричито ми је наоомену о да то чим прије прочитам и вратим му, јер то захтијева „Црношрац" с којим је Рајко повезан и који је то Рајку дао. Одмах сам еве прочитао и дао Бранку Томазовићу да и он прочита. Те брошуре су на мене оставиле неизбрисив утисак. Материјале о Скоју сам читао, али нисам познавао политичку терминологију и мало сам што разумио. Било ми је еедамнаест година.

С Рајком Боенићем сам се и раније добро познавао, јер смо заједно завршили пољопривредну школу у Бањалуци и исто емо годиште. Он је био најбољи ђак, ванредно добар друг, дивне спољашњости, чврстог карактера, одважан и револуционаран. Због таквих својих особина био је омиљен и популаран међу друговима.

Године 1937. омладина наших заселака добија и књижницу (библиотеку) са око стотину књига од друштва „Просвјета" из Сарајева, преко Драгана Срдића, управника основне школе на Унцу. Иницијатори смо били Владо Малбашић (који је тада завршио занат), Симо Медаревић и ја. Састојала се из белетристике, а било је политичких и других напредних дјела. Држали емо је у мојој кући еве док кућа није спаљена, у априлу 1942. године, заједно с мојим оцем.

Револуционарно вреће међу омладином у Шегртском дому 1936. и 1937. године директно се одражавало и на оеталу омладину у овим засеоцима, као и у свим селима око Дрвара. У исто вријеме буди се омладина и у селу Шиповљанима. Долази до организовања приредби у кући Бошка Данића, машиновође, које еви посјећујемо. Ствара се тамбурашки оркестар. Сваке недјеље када је лијепо вријеме, организују се на Рту омладинске игранке. На такве сусрете су долазили и старији радници, између осталих Милан Танкосић, Томо Кецман, Јово Кецман, Симо Тадић, Обрад Малбашић. Уз игру и забаву разговарало се и о радничком покрету.

У то вријеме, 1937. године, одржани су избори за предсједника општине. Готово цијела омладина је била против Јове Креце и Живка Томазовића — јерезоваца, а за Симу Томића. У засеоку Завоће Владо Малбашић и ја

смо организовали групу у којој су, поред нас двојице, били Раде Малбапхић, Крсто Дроњак, Бранхо Драгаш, Мићо Пузигаћа и Раде Дроњак. Лупали смо кантама за Живжом Томазовићем и Јандријом Томићем. Чак смо се договорили да премлатимо Живка, али смо на крају одустали због евентуалних репресалија.

Дизање штрајка у пилани у Дрвару 1938. године револуционисало је омладину нашег села и читаве дрварске долине до те мјере да је била спремна на извршавање било какве акције, иако тада није била формално чврсто организована. Прикупљали смо прилоге у храни за штрајкаче, налазили се на улицама Дрвара и морално подржавали штрајкаче. Задатке у вези с тим давао нам је штрајкачки одбор преко Јове Кецмана, Милана Танкосића и неких других.

Политичка зрелост омладине манифестовала се нарочито око парламентарних избора у јесен 1938. године, када је готово сва омладина била за опозицију. Неуморно смо агитовали. На предизборном митингу у ресторану Пане Кецмана у Дрвару говорио је и Илија Дошен из Босанског Петровца, за кога смо знали да је комуниста.

У јесен 1938. године Владо Малбашић и ја смо организовали приредбу (у кући Вујића) на којој је приказиван „Аналфабета". На приредби је учествовала омладина Завођа, Подградине, Подбрине и Боровца. Улоге су играли Стака Вујић, Владо Малбашић, Перо Родић и Лазо Томазовић.

Пред зиму 1938. године у просторијама потрошачке задруге основано је друштво трезвености за Дрвар и околину. Оно је имало задатак да одвраћа народ од пијанчења које је у то доба узело великог маха. У друштву је било доста омладине и из нашег села. За предсједника је изабран Вицо Грубор, за еекретара Драгија Матерић, а за благајника ја. У почетку је рад био врло активан, одржавани -су чести саетанци. Но, постепено активноет јењава и на крају замире.

У прољеће 1939. године одржан је један еаетанак у колиби Миће Тадића. Сазвао т је Обрад Малбашић, тада члан Партије. Присутни смо били Владо Малбашић, Јово Тадић, Живко Данић и ја. Објашњена нам је политичка

ситуација у Дрвару, у нашој земљи и у свијету. Дати су нам задаци да објашњавамо опасност од фашизма, издајничку улогу југословенске владе, агитујемо за нормализовање односа са Совјетским Савезом, за демократију, слободу и тако даље. Ми смо се тада већ осјећали као комунисти.

Крајем љета 1939. године у Малбашића гају на Главици нрема Боровцу основано је „Сељачко коло". Омладину су 'Сазвали Рајко Боснић и Данило Мандић. За предсједника је изабран Симо Кнежевић, електричар, за секретара Обрад Малбашић, а за благајника ја. Ова организација је служила искључиво као форма за рад са омладиЈном у револуционарном смислу, док о некаквој сељачкој политици и идеологији није било ни говора. У току те шдине имали смо неколико састанака и организовали смо једну приредбу у кући Данића. На једном од састанака, поред осталог, читали смо Стаљинов реферат одржан на 18. конгресу ОКП(б). Реферат је донио Јово Родић Ђешин и читао га. Тада је био присутан и Славко Родић. Славко је уживао велико поштовање и љубав свију нас. Посебно је импоновало то што је као интелектуалац (геометар) био веома близак сеоској и радничкој омладини и народу уопште. Неизмјерно смо га вољели због те његове блискости, скромности и пажљивости. Када је отишао у Вршац на рад, мени се неколико пута јавио, а ја сам му одговарао. Интересовао се за политички рад и стање у нашем крају, давао ми савјете и говорио о свом раду у Вршцу. Упућивао ме шта треба да читам, писао је да он проучава Маркоов „Капитал" и другу марксистичку литературу.

У новембру 1939. године одржан је један састанак у згради радничке коморе у Дрвару, којем сам присуствовао заједно са Милом Тадићем Мићиним. Говорио је Божо Поповић. Били су присутни, колик'0 се сјећам, Милан Бањац, Руди Поје, Аугустин Шорн и још неки. Божо је изнио политичку ситуацију код нас и у свијету, а затим у вези с тим поставио задатке које треба извршавати.

У јануару 1940. шдине позван сам у војску на одслужење кадровског рока. У војсци сам остао до краја септембра исте године. По доласку кући стално сам се дру-

жио са Бранком Драгашем и Радом Малбашићем. Свуда смо заједно ишли. Октобра 1940. у Дрвар долази радничко умјетничко друштво „Пелашћ" из Башалуке. За његов долазак скуиљани су прилози у новцу и храни. Мени, Раду Малбашићу и Бранку Драгашу дао је задатак да прикунљамо прилоге Јово Кецман Летић. Ми смо обухватили и остале омладинце — Крсту Дроњка, Раду Дроњка, Мићу Пузигаћу, Милу Дроњка, Лазу Дроњка и друге. Учествовали смо на дочеку друштва на жељезничкој станици у Дрвару. Дочек је био величанствен. Затим, учествовали смо навече на приредби. Тада је одржан оастанак у кући Јове Кецмана. Присуствовали смо из Завоћа ја, Раде Малбашић и Бранко Драгаш, са Главице Марко Малбашић, чини ми се Перо Родић, и неки омладинци из града. На састанку је говорио секретар друштва „Пелагић" Слободан Кокановић, који је раније био на школовању у Москви, што је нама посебно импоновало. Остали смо скоро до зоре.

У јануару 1941. године Раде Малбашић, Бранко Драгаш и ја (из нашег засеока) позвани смо на Каменицу на приредбу. Послије приредбе смо присуствовали састанку на којем су говорили другови Вељо Стојнић и учитељ из Ресановаца Хусејин Абдичевић. Том састанку је осим омладинаца присуствовао Богдан Пећанац са женом, Милан Бурсаћ и још неки. Састанак је трајао до зоре. Преношене су директиве са Пете земаљске конференције КПЈ и покрајинске конференције Скоја.

У априлу .1941. године одржан је један састанак у кући Јове Кецмана. Присуствовало је око петнаест омладинаца. На цести је била стража ради обезбјеђења од наиласка Нијемаца, који еу тада били у Дрвару. Присутни омо били из Завоћа Бранко Драгаш, Раде Малбашић и ја, а из града Мила Беоковић, Рахела Албахари, Руди Поје, Аугустин Шорн, Мићо Курбалија, затим Марко Малбашић са Главице и Перо Родић. Састанак је одржан послије подне, а увече смо сви отишли за Дрвар.

У мају 1941. године Јово Кецман је одржао састанак на дну Рта. Присуствовали смо Владо Малбашић, Перо Родић, Раде Малбашић, Бранко Драгаш, Марко Малбашић и ја. Том приликом смо читали Статут Скоја, неки

проглас еа потпиоом Жака Диклоа и раеправљали о политичкој еитуацији. Јово нам је дао задатке, еагласно тренутној ситуацији.

До устанка је било више састанака Окоја на којима су добивани конкретни задаци. Масовно учешће у устанку и показани хероизам најбоље говоре о револуционарности омладине нашег краја, што је условљено организованим радом у предратним годинама.

ЈОВО МИЛИЋ ДРОЊАК

ПРВЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ СКОЈА

СЈЕЋ.АМ СЕ вечери уочи избора 1938. године, када смо нас неколико омладинаца из Трнинић-Бријега, враћајући се с прела из села Врточа од куће Дане Глогиње, цијепали изборне плакате ЈРЗ уз чаршију од Ловрића хотела па до уврх колоније. На тај начин омо изражавали своје незадовољство са стањем и опозиционо дјеловали. Нико нас на ово није упутио. Посебно нам је годило што смо тиме изазивали оне који су чували ред. Било их је по свим улазима кућа, па су кренули за нама до уврх колоније, али се ипак нису усудили да нас нападну, иако је група до краја била знатно нарасла. Ово је била ситна и спонтана акција, али и доказ зрелости услова за окупљање младих.

У јесен 1939. године, након два сезонска запошљавања на жељезници, примљен сам у стални радни однос у руднику. Након извјесног времена у руднику је основана подружница УРС-а у коју сам учлањен и на оснивачкој скупштини изабран у надзорни одбор. Нешто касније је основана и припремна група за улазак у Ској, чији сам постао члан.

Покретач и организатор оиндикалне подружнице у руднику био је Миливој Обрада Малбашић. У оно вријеме је имао тек двадесет четири године, али је већ био искусан рудар и синдикални радник. Искуство је стекао у рудницима Љубије и Трепче, тако да је по доласку у наш рудник знао са чим и како треба почети. Окупљао је око себе омладинце и отреситије зреле рударе и објашњавао нужност организовања синдиката, како бисмо могли изборити и штитити своја права. Кад је установио да

већина прихвата његову идеју, заказао је оснивачку скупштину и она је одржана у Радничком дому. Тада -смо Миливоја изабрали за предсједника подружнице, а за потпредсједника Душана Обрада Трнинића. (Миливој је пошнуо на самом почетку устанка, у борби за Срнетицу.)

Своје прве кораке у организованом радничком покрету учинио сам уз Миливоја и његову помоћ кроз синдикални рад у руднику. На његов приједлог биран сам и у надзорни одбор. То ми је, морам признати, било веома драго, управо зато што ми је и одређену одговорност наметнуло.

Наша припремна група за Ској организована је од младића из Трнинић-Бријега и Дрвар-Села на територијалном принципу. Основао ју је и њеним радом руководио Обрад Бањац. Након неколико разговора, чинило ми се сасвим невезаних, рекао ми је да одређене вечери дођем на сијело у кућу његовог оца, старог радника и угледног домаћиеа, гдје ће доћи још неки младићи. Тамо ћемо се договорити о заједничком раду. Ја нисам, а највјероватније ни нико други није знао ко је лозван на тај еаетанак. Обрад нае је већ био упутио на обазривост, захтјевајући да се ником не повјеравамо о нашим разговорима и о оном о чему се договоримо и да на еаетанке долазимо непримјетно, уз убједљиве изговоре у кући.

У заказано вече долазили смо у кућу старог Михајла Бањца кришом. Како би који ушао, на лицу му се примјећивала збуњеност. Већина нас били смо блиски и добри, а неко с неким и нераздвојан друг, заједно емо одлазили на посао и враћали се, ишли екупа на прело и састанке е цурама, повјераваЈШ један другом и најинтимније тајне, али смо долазак на овај састанак један другом прећутаЈШ, због чега нае је обузимала мала нелагодност. Мени се пак чинило да Обрад пажљиво одмјерава сваког од нае и настоји утврдити да ли смо се повјерили један другом.

Окупили смо се тачно у заказано вријеме. Било нас је осморица, по четворица из сваког села. Из Трнинић--Бријега су 6иЈш Гојко Стевана Ћиће Трнинић, столар, Милан Миле Трнинић, радник, Милан Михајла Бањац, машинбравар и ја. Милан Трнинић је имао у то вријеме

тек седамнаест година, док омо нас тројица већ били у деветнаестој. Четворку из Дрвар-Села сачињавали су Гојко Јована Петраковић, Милан Ђуре Петраковић, Сава Јоше Трнинић и Милан Пере Летић. Гојко Петраковић је био физички радник, Милан Летић ђак ниже пољопривредне школе, Милан Петраковић столар, и имали су по деветнаест година, а Сава Трниинић, тесар, био је млађи од њих за годину дана.

До данас нисам могао сазнати чиме се Обрад руководио када нас је одабирао за припремну групу и тако кандидовао за Ској. ИЈстини за вољу, ваља рећи да се ни у једном од нас није преварио, ниједан га није обрукао. До устанка смо у сваку акцију улазили полетно и одважно, а када је устанак најављен, 22. јула 1941, сви смо били у логору Јаворје. Гојко Петраковић је погинуо ноћу 27/28.јула 1941, а Гојко Трнинић 1943. шдине, док се налазио на дужности политичког комесара батаљона у Седмој крајишкој бригади.

На нашем првом састанку Обрад нам је рекао да сачињавамо припремну групу у којој ћемо се упознати са Скојем и Комунистичком партијом, да ћемо читати понешто и дијскутовати о оном што прочитамо, а онда је говорио о дисциплини, тачности извршавања задатака, о конспирацији и будности, о нашем држању и понашању уопште. Рекао је да ћемо, пошто прођемо кроз те припреме, бити примљени и у Ској. Ја сам, а чини ми се и сваки од нас, доживио овај састанак и ово организовање тако снажно као што сам доцније доживљавао оне на којима нам је саопштено да омо примљени у Ској и у КПЈ. Узрок томе налазим у Обрадовој вјештој припреми еваког од нас, у озбиљности самог састанка, у повјерењу с којим нам се обраћао у име Партије, у озбиљности задатака којих се прихватамо, у сазнању да се с нама озбиљно рачуна.

Поред општих норми примјењиваних у илегалном раду, чини ми се да су посебан однос и приступ организовашу омладине условљавале и наше дрварске прилике. Омладинци дрвароке долине еу углавном били учлашени у организацију Уједишеног радничког еавеза (УРС), одакле су се укључивали у организацију Скоја и потом

међу првима били припадници наших устаничких одреда у јулу 1941. године.

Већ у првом штрајку рудара тако смо се добро организовали да смо имали свега два штрајкбрехера. Занос с којим су млади људи пошли у овај штрајк, имао је утицаја и на еве остале. Било је пуно рудара од чијег је запослења и зараде зависила њихова бројна породица. За њих је резултат сваке акције био значајан, али и неизвјестан и увијек несигуран. Тешко је неко могао у таквој атмосфери да се издвоји. Мила Крнету, Пају Кошпиња и друге старије људе управник рудника је упозорио да може доћи до затварања рудника, да имају у виду да за њима стоје породице, а да од младића не зависи нико, јер рачунају на одлазак у војску, а потом ко зна куд. Ипак, Миле, Пајо и други се нису поколебали ни овог пута, као ни у сљедећим нашим штрајковима. Због јединства у будућим акцијама, штрајкачи су од управе рудника, пошто је прихватила њихове захтјеве за повећање плата и друго, као услов повратка на посао захтијевали и отпуштање штрајкбрехера. То је изазвало револт управника и његову пријетњу да ћемо таквим поступцима изазвати затварање рудника. И поред одлуч-ности, нисмо се могли изборити за овај захтјев.

Поред осталих активности у руднику, скојевска организација је организовала растурање листа *Раднички тједник.* Лист ее јавно читао. Миливој је организовао акцију против максималног учинка смјене. Договорено је да се из окна у току емјене може избацити само девет, а из ампруга шест вагонета руде, без обзира на могућности појединаца и смјене. Омладинци еу организовано водили контролу спровођења ове одлуке, поред осталог и због тога што је управа знала за такав договор у синдикату, па је вршила притисак на рударе.

Све ове активности синдикалне и скојевске организације, људи из управе различито су примаЈш. Пословођа Милан Чаловић се с нама еолидарисао. Управник рудника Јосип Шиклић био је другачији. Викао је и пријетио отпуштањем с посла, обустављањем рада рудника, употребом силе и принуде. Мора се признати да никада ниједну прилику није искористио да то и учини, па чак ни за оних

неколико дана рада послије успостављања усташке власти. Тада се знало да је и он сам некада био рудар и сматрало се да је у питању само његов однос према послу и послодавцу, а никако неки политички разлози. То је било очигледно из његових поступака послије успостављања усташке власти, када еу његове могућности биле велике, али их није користио. Чак је некима, до тада политички активгаијим рударима, скренуо пажњу да о даљем понашању воде рачуна па „макар и мање радили". Ни у породици се није елагао с двојицом синова усташа.

За једну недјељу прије подне речено је да се дође на неки састанак у Раднички дом. Отворен је као састанак управа фудбалских клубова „Борца" из Дрвара и „Борца" из Бањалуке. Ми који нисмо били чланови управе, питали смо се шта ћемо ту. Уекоро је, међутим, све постало јасно. Ови клубови су заправо тога дана играли утакмицу и то је искоришћено за политичку акцију. На говорницу је изашао друг који је дошао с Бањалучанима, чини ми се да се звао Кокановић, и почео говорити о политичкој еитуацији, о положају радника, њиховој борби, стању у земљи и сличним питањима. Тек кад би неко непозван провирио на врата, говорник је без застоја прелазио на причу о утакмици тако вјешто као да је и до тада о томе говорио. Овако нешто смо први пут доживјели. Дивили смо се споеобности и спретности говорника.

У сјећању ми је остао дочек Културно-умјетничког друштва „Ваео Пелагић" из Бањалуке. Дочек су организовали скојевци. У вријеме кад је воз требало да стигне, на жељезничку станицу слило ее пуно свијета. Власти су намјерно ометале благовремени долазак воза. Умјесто око шеснаест часова, воз је стигао тек навече. Ипак нико није отишао. Били смо спремни да чекамо цијелу ноћ. Послије доласка воза, пред Радничким домом је одржан митинг на коме је, поред поздравних говора, било ријечи и о малтретирању којем -су толико пута били изложени чланови културно-умјетничког друштва.

У сали Радничког дома је изведен програм. Почео је говором друга који је долазио и са фудбалерима. Сада се већ трећи пут сусрећемо. На ријечи осуде режима због

положаја радшика и потреби борбе радничке класе, из првог реда је устао и интервенисао старјешина среске испоставе Кухарски, захтјевајући да се с говором прекине. Нашег шворника то није збунило, сасвим мирно је рекао: „Господине старјешина среске испоставе, ја говорим а ви пишите". У сали је наетао урнебес одобравања аплаузом и лупањем ногама о патос. Не сјећам се комада који је извођен, али сцена избацивања болесног радника на ђубриште онажно је дјеловала на присутне. Доживје-**ЈНИ** еу је као да се збива у стварности. То нам је било сасвим блиско, јер омо и сами сличне поступке доживљавали. Завршница је била величанствена — испраћај с развијеном црвеном пролетерском заставом, израђеном за ову прилику у Дрвару. На возу је одлепршала уз брину. Вио је то снажно изражен пркос, који је васпитно и мобилизаторски дјеловао и први пут је у таквој форми доживљен у Дрвару.

Наша активност је забрињавала родитеље и старије укућане, без обзира на њихова политичка опредјељења. Животно искуство и брига за дјецу основни су разлози њиховог реаговања. Неки радници су и за безазлену активност губили посао и доспијевали у затвор. Мој брат Милош, зато што је уочи Првог маја окачио зелену гранчицу о своју машину, отјеран је у затвор. Наочиглед старијих 6ИЈШ омо све бунтовнији, давали своја тумачења свачему. Вјероватно смо у нечему и претјеривали, правили се важним, непотребно осорним, а често нисмо знали ни објаснити што хоћемо и желимо.

Скојевеки еастанци су 6ИЈШ врло чести, обавезни и што се омладинаца тиче обично непланирани, иако је Обрад, вјероватно, имао свој план. Одржавани су обично у Обрадовој кући, углавном ноћу. Кућа ее налазила уз еами еокак, па се морало стално бити на опрезу. Да би се обезбиједили од изненађења, сваки пут би неко од чланова Обрадове породице, најчешће његова супруга Перка, дежурао испред куће и пазио на пролазнике све док би састанак трајао. Од нас је тражио да опрезно и тачно долазимо на састанке и да се неопажено разилазимо.

Били омо спремни на извршавање сваког задатка, али је тешко било схватити да због неочекивано заказаног састанка морамо мијењати и одлагати друге планове. Деси се, на примјер, да извршимо све припреме и закажемо с цурама прело, а пред само вече стигне позив за састанак. Саотавак је био неприкосвовен, али како на прело не отићи, како обавијестити и какав изговор наћи — била су за нас тешка питања.

Једне вечери, пред мрак, јављено је да дођемо на састанак. Као и обично, у заказано вријеме смо били на окупу. Но, прије него је састанак почео, Милан и Гојко Петраковић и Милан Летић рекли су Обраду да им је састанак пао у незгодно вријеме, јер те вечери имају заказану припрему програма у Радничком дому, па ће бити незгодно ако не дођу. Тражили су да се састанак одгоди. Обрад је поштовао њихове обавезе. Чинило ми се да му је чак било и мило што осјећају одговорност за њих, па је одлучио да састанак скрати и остави им потребно вријеме за одлазак у Раднички дом. Након завршеног састанка њих тројица и Сава Трнинић су отишли у правцу Дрвара, а нае тројица из Трнинић-Бријега у свом правцу. И пошто еу се одвојили од нас, а видећи да је Саво ово озбиљно схватио и одлучио да иде с њима на рад у Дом, нису имали куд — открили су му да су причу о раду на програму за то вече измислили како би одгодили састанак, пошто су исте вечери заказали за прело. Саво је у прво вријеме мислио да збијају шалу с њим, јер није могао схватити да би тако нешто могли урадити, а кад је видио да је стварно тако, није имао куд. Норме су већ биле нарушене, саетанак је пропао, прекршај учињен. Могао је или отићи кући и тако се оградити од одговорности, или поћи е осталима и дијелити с њима посљедице. Из еолидарности се одлучио за ово друго. Док је био с друговима и дјевојкама, није га све то пуно ни забрињавало, али кад је дошао кући, кад је остао сам — почело га је мучити. Ни наредних дана није се могао ослободити море. Притискивала га је савјест и опомињала га на неиокреност, па и кукавичлук. Чврсто би ријешио да на првом саетанку каже све отворено, па пгга буде. Но, одмах затим би видио своје другове како га

гледају еа пријекором, како му пребацују за недругарство и несолидарност, и његова рјешеност би се уздрмала. Дошао је и наредни саетанак. Поново смо се нашли у кући Михајла Бањца. Анализирали смо једно поглавље из књиге „Мати" које омо били дужни прочитати. Саво је за све вријеме био некако одсутан и немиран. На крају саетанка Обрад је упитао како еу текле припреме програма послије прошлог саетанка. Сави је руменило прелило Јгоце, па се подигао и почео причати оно што га је до тада мучило. Признао је да су подвалу емислили како би могли отићи на раније уговорено прело, како се не би код цура обрукали, пошто би могле посумњати да нису од ријечи, да је малтене он иницијатор био и изразио спремност да казну искуси. Наравно, све се завршило на критици и самокритици, а Саво је, растерећен брига, као препорођен отишао кући. Наши одноеи су остаЈШ непомућени, и даље емо заједно одлазили на прело и састанке с цурама, аЈШ никад више на рачун скојевских састанака.

На екојевоким састанцима смо се договарали о појединим акцијама и манифестацијама и утврђиваЈШ конкретне задатке сваком појединцу. Знатно већи дио времена смо трошили на теоретеки рад, на читање и припрему. Препричавање прочитаног било нам је најтеже. Лакше би нам падале, чини ми се, и батине и штрајк глађу, све оне тортуре о којима смо читаЈШ, него излагање о оном што се прочита. У прво вријеме учили смо поглавља напамет и покушали као ијесмице рецитовати, али Обрад то није дозволио. Тражио је да својим ријечима кажемо оно што се збило, да образложимо зашто је нека личност поступила онако а не другачије, тјерао нае је да схватимо и разумијемо суштину.

Прва књига с кодом смо почели наш теоретски рад, била је „Мати" од Горког. Имали смо само један примјерак и он је чуван као најдрагоцјенија ствар. У прво вријеме смо читали одломке на састанцима и диокутовали. Обрад је објашњавао и подучавао нас на шта да обратимо пажњу, шта треба научити и како о томе причати, тумачио нам је поједине појмове.

Читали смо и Чолаковићеву „Кућу аплакану", која је дошла као природан наставак и била у неку руку наша „Мати".

Пошто нам је садржај „Куће оплакане" био некако ближи, лакше смо је разумијевали и слободније говорили. Обрад нам је износио примјере мучења у главњачама и држања екојеваца и комуниста пред судом и у полицији. Једном приликом нам је испричао како је полиција мучила комунисте ејекући им тестером кожу на поткољеницама и у отворене ране сипала со. Ни таква мучења их нису натјерала да проговоре. Стицајем околности нашао сам се 1943. године у Јајцу на политичком курсу на којем је предавао Крсто Попивода који је управо преживио таква мучења о којима смо некада као скојевци расправљали.

Од првих устаничких дава скојевцима су повјеравани одговорни послови. Одређивани су на страже код установа, благајни, магацина и на рад у њима, а онда и у омладинска руководства. Упућивани су на курсеве и у јединице које су ишле на специјалне задатке у Подгрмеч или у крајишки пролетерски батаљон. Током рата су се борили у свим крајевима наше земље и ниједан ни под каквим тешкоћама није поклекао. Сви су остали вјерни идеалима за које су се у младим данима опредијелили. Сви преживјели су восиоци „Споменице 1941".

ПЕРО С. ТРНИНИЋ

ОМЛАДИНА ШИПОВЉАНА УОЧИ АПРИЛСКОГ РАТА

СЕЛО ШИПОВЉАНИ је једио од највећих села на подручју општине Дрвар и по бројности и по територији. Оно се, са десетак заселака, налази у непосредној близини Дрвара. То је имало утицаја на његов развој, а поготово на развој омладине, јер су се житељи села снабдијевали из града, ишли у школу и на занат, радили у предузећу. Под утицајем града, посебно индустрије, брзо се мијењала социјална структура села, тако да је пред други свјетски рат из сваке куће био бар по један, а из неких и више чланова који су завршили неки занат и поетали квалификоваБш радници. Нарочито се повећао број занатлија послије отварања Шегртског дома, из којег су излазили, у правом смислу ријечи, индустријски радници. Постојање овог дома убрзало је политичко и класно формирање младих занатлија-радника. Они су пред сам рат постали посебна политичка снага у Дрвару, па и у овом селу. Дом је био, могло би се рећи, политичка школа кроз коју су прошле неколике генерације, а појединци као пгго су Гојко Родић, Владо Малбашић, Перо Родић, Душан Ђурђевић, Дамјан Родић, Бранко Драгаш и други били су узор зрелих, оданих и способних револуционара и бораца за права радничке класе. У годинама уочи ослободилачког рата веома су ојачали Урсови еиндикати, који су имали снажну подршку међу омладинскм. Ова подршка је највише дошла до изражаја приликом великог штрајка 1938. и скупштинских избора исте године, у којима су омладинци веома активно учествовали.

У селу је било доста старијих угледних људи, а међу њима и оних (који су били на Солуиском фронту као добровољци. Ови људи су својим угледом, ауторитетом и искуством развијали патриотску свијест омладине. Важну улогу у образовању и ваопитању омладине имала је основна школа у колонији коју су похађала скоро сва мутпка дјеца из села, а дјелимично и женска. Школа је ширила писменост у селу и мијењала начин живота. Посебно је велику улогу и утицај имала прва стручна женска школа у Дрвару, која је била од велике користи иако ју је похађао и завршио мали број дјевојака. Послије Персе Родић, ову школу су од 1934. до 1939. године похађале и завршиле: Јованка Кошпић, Боса Малбашић, Милка Данић, Невенка Родић, Душанка, Дара, Боса и Стака Вујић. Оне су биле прве писмене и школоване дјевојке у селу, носиоци културног живота, а пред устанак и у устанку примјерне скојевке.

Средње и више образовање није нико имао све до пред свјетски рат, када је неколико младића из нешто имућнијих и угледнијих породица успјело да заврши ове школе. Један од њих био је Славко Родић.

Ови занати и школе у годинама уочи рата потпуно су измијенили социјалну структуру села које је раније било заостало и сиромашно. Омладина је предњачила у тежњи за бољим условима живота. Она је радо прихватала напредне, револуционарне идеје и брзо се укључивала у политички живот. У таквој оредини нису могле створити своја упоришта доратне реакционарне буржоаске политичке партије.

Омладина се није више задовољавала старим начином забављања и окупљања, тражила је нове, савременије облике културно-забавног живота. Тако се на иницијативу старијих другова занатлија стварају позоришне групе, које 1936. године дају прве представе у селу. Први позоришни комад који је припремљен у селу био је „Јазавац пред судом". Избор Кочићевог „Јазавца" и Томе Малбашића, металског радника, за улогу Давида Штршца није био случајан. Био је то израз политичке опредељености радничке омладине. Ова и наредне представе одржаване су у кући Бошка и Михајла Данића који

су на уштрб свог комодитета дали просторије, а омладина је сама извршила декорацију, прикупила намјештај, гардеробу и друго. Убрзо су уведене и игранке, а затим је у зиму 1937. године формирана и музичка секција. Организован је музички курс који је приватно одржан код Шантека. Истовремено је скупљен новац од приредби и прилога, те еу иоручени музич;ки инструменти из Сиска. Курс је ушјешно завршило неколико младића који еу имали вољу и емисла за музику. Музика је унијела много новог у живот омладине. Уекоро су почели и плесни течајеви. Један такав течај одржан је у кући Јове Кецмана Катића, познатог радничког борца. Вило је доста тешкоћа и препрека, нарочито због женске омладине, јер старији су тешко прихватали модерни плес. Међутим, то је еве убрзо превазиђено, јер важно је било да је то омладина примила.

У 1939. години дошло је, под утицајем КПЈ, до формирања „Сељачког кола". Иницијатор стварашa ове организације био је Рајко Боонић. Он је окупио неколико омладинаца у једном тају код Округлице и ту им објашњавао улогу и задатак овог друпггва које је формално--правно било легално и дозвољено ОД режима, а ми смо то користили да бисмо могли слободније и ефикасније дјеловати. За предсједника овог друштва изабран је Симо Кнежезић Дика, а за секретара Јово Дроњак Милић. Сељачко коло је у селу дјеловало на политичком, културном и просвјетном плану.

Организована је убрзо и библиотека са читаоницом у једној од кућа Данића. Фонд књига је створен из разних извора, а био је разноврстан и прилагођен потребама омладине и села. Спроведен је курс да сваки заселак оа и ггојединац прибаве по неку књигу. Илегална литература примана је путем канала које је партијско руководство организовало. Читали омо је појединачно или по групама од два-три друга.

Средином 1939. године долази до формирања првог скојевског актива у селу. Овај актив сачињавали су омладинци који су се истицали својом активвошћу. Међу њима били су Јово Тадић, Живко Данић, Душан Ђурђевић, Јово Дроњак Милић, Ратко, Урош, Раде и Марко

Малбашић, Бранко Томазовић, Милка Баук, Бранко Драгаш и Перо Родић. Нисмо сигурни да су сви скојевци овдје поменути, али је значајио истаћи да је безмало сва омладина била прогресивно оријентисана и спремна за акције и задатке који би се пред њу поставили. Партија је имала пуну подршку омладине. У активу Скоја омладинци су добили јаоније политичке представе о идејама које су цијелу омладину усмјеравале напријед. Скојевци су те идеје ширили и преносили на осталу омладину која их је без изузетка прихватала, јер су оне у њој спонтано постојале и живјеле. Тако здраву, чисту, напредну и прогресивну омладину није било тешко укључити у покрет, јер је и сама била из редова радничке класе .Она је на сопственој кожи осјетила суровост капиталистичке експлоатације.

Тешко је описати с каквим је одушевљењем омладина Дрвара у цјелини 1940. године дочекала познато друштво „Васо Пелагић" из Бањалуке. Сва настојања органа власти да спријече долазак овог напредног друштва била су без успјеха. У том настојању власт је предузела посебне мјере безбједности: вишеструко еу повећање полицијске и жандармеријске снаге, намјерно је закаснио воз (4—5 сати) којим је група долазила, присуствовали су органи власти на приредби итд. На омладину је снажан утисак оставио поздравни говор представника овог друштва. Представник власти га је често прекидао, а он је одговарао: „Ја говорим, а Ви ггишите". Сутрадан послије приредбе одржан је посебан састанак са групом омладинаца, што је још више подстакло активност наше омладине.

Послије ових догађаја долази до чешћих и садржајнијих састанака омладинаца које окупљају Јово Кецман Летић и Обрад Малбашић, чланови КПЈ. Нови импулс раду Скоја дао је први заједнички илетални састанак (у каменичкој школи) свих скојеваца са подручја дрварске општине. Овим састанком руководио је Вељо Стојнић, који је популарно и успјешно пренио ставове и закључке Шесте земаљске конференције Скоја и Пете земаљске конференције КПЈ. Скојевци су тада схватили

да се налазе у предвечерју револуције, како је то посебно објашњено.

Пред сам рат и на почетку рата број скојеваца се повећао, посебно у периоду од априла до јула 1941. године, јер је то било вријеме непосредних припрема за оружану борбу и револуцију. То још више подстиче активност омладине. Она је особито активна у прикупљању и скривању оружја, муниције и друге војне опреме у вријеме капитулације и расула дијелова југословенске војске у Дрвару. Она је највећим дијелом скланила оружје са којим ;се пошло у оружану борбу. Као примјер наводимо случај омладинца Ђуђе Пузигаће који тада није имао ни пуних 17 година, а сакрио је и сачувао једини пушкомитраљез, којим је касније, приликом формирања, располагао герилски одред „Јаворје".

живко ДАНИЋ.
МАРКО М. МАЛБАШИЋ.
ЈОВО ТАДИЋ

АКТИВНОСТ ОМЈ1АДИНЕ СЕЈ1А КАМЕНИЦЕ ДО РАТА

СЕЛО КАМЕНИЦА почетком 1941. године имало је око сто шездесет домаћинстава са око шест стотина становника. Главно занимање становника овог пасивног и сиромашног села били су земљорадња и сточарство, а поред овога, из скоро свакот домаћинства по један или два члана радили су у дрварској индустрији — пилани и целулози, на жељезници или на неком другом послу. Тако су везивали крај с крајем, јер од земље и стоке (сем њих неколико) могло се живјети само неколико мјесеци. Тако је село имало око двјеста педесет радника, међу којима око тридесет са занатом. Ови радници свакодневно су, љети и зими, по киши и снијегу, пјешице преваљивали пут дуг дванаест до четрнаест километара, а то су чинила и дјеца која оу похађала ооновну школу у Дрвару. Било је доста и оних који су послије завршене основне школе, још као дјечаци од 12—14 година, ночели радити у Дрвару и тако су још од малих ногу осјетили тежак и напоран живот. Напоран и физички тежак рад свих радника дрварске индустрије био је веома слабо награђен.

Почетком 1941. године у селу Каменици било је укупно око двјеста иедесет омладинаца и омладинки. Тешки услови живота омладине условљавали су њено окупљање, развој међусобног разумјевања и другарства, а истовремено и рађање револуционарног духа. Дио омладине окупљао се у организацији „Сељачко коло", а касније у културно-умјетничком друштву „Змијање", које је привукло и дио женске омладине. Поред тога, омладина се окупљала на сајмовима, свадбама, приредбама и у другим сличним приликама, у спорту и на вечерњим сједељкама — прелима.

На стварању и јачању револуционарног расположења омладине, поред сеоског учитеља Вељe Стојнића, радила је и група старијих и искуснијих другова: Никола Котле, Перо и Милан Бурсаћ, Лазар Родић Глигорић, Обрад Родић Глигорић, Никола Нине Дејанац, Ј1азо Бодирожа, Душан и Вид Шобот, Стево Родић Глигорић, Јован Трикић, Блажо Родић Шушић, Ђуро Родић Глигорић, Лука Аћић и други. Поред ове групе активиста револуционарном расположењу омладине посебно је допринијела систематска активност и политички рад прве скојевске групе у селу, коју је крајем 1940. и почетком 1941. године формирао Вељо Стојнић. У тој првој групи Скоја у селу били су: Душан Вачкоња, Перо Родић Глигорић, Лазо Родић Глигорић, Марко Родић Глигорић, Милан Трикић, Добре Трикић, Јово и Ђуро Кнежевић, Душан Баровница, Никола Башић, Ђуро Тањга, Аћим Шобот, Никола Додиг, Душко Буреаћ.

Око скојевске групе у селу окупљала се сва омладина. Ријечи скојеваца улијевале су повјерење, охрабривале и доносиле наду да ће ипак доћи вријеме у којем ће народ и омладина боље и слободније живјети. Активност 1Скојеваца у селу посебно је била запажена почетком 1941. године и та активност допринијела је и порасту угледа скојеваца међу омладином.

ВИЦО КНЕЖЕВИЋ

ТРЕЋИ РАЗРЕД ГРАЂАНСКЕ ШКОЛЕ У ДРВАРУ

СВЕ ДО 1938. године Дрвар је, иако значајан индустријски центар, имао само двије основне школе. Прва и једина виша школа — грађанска школа — почела је с радом у наставној 1938/39. години.

Многи родитељи, који су имали дјецу са завршеном осовном школом, због сиромаштва нису имали могућности да је школују у другим мјестима. Када је отворена грађанска школа, дјеца су просто похрлила у њу, тако да је у први разред пошао и велики број дјеце старијих годишта. Било их је од 12 до 16 година старости! Тако се у III разреду грађанске школе у априлу 1941. годрше нашло ђака старих и до 19 година.

Пошто су ђаци одмаклих година могли схватити социјалне проблеме ондашњег друштва и осјетити ратну опасност која се ближила, већина их је била политички опредијељена. Сјећам се да су неки ђаци, старији по годинама, са Каменице и из Црљивице (Никола Бодирожа, Саво Ш'обот, Љубо и Цвијетин Боснић) имали једног дана у школи и неприлику са попом Јелићем. Он их је прогањао због неких црвених књижица, наводно забрањених за ђаке, а које су они читали. Чак је, колико се сјећам, био неки дијалог и отпор ученика у вези с тим. Имао сам тада 12 година и нисам схватио шта је била суштина, али је међу ученицима кружила вијест о читању неке забрањене књижице.

Мене је негдје крајем 1940. године наводио на разговор о буржоазији, капитализму, социјализму итд. покојни Јошо (Јово) Дамјановић (погинуо је на Брежинама 1941. године) када смо се заједно враћали кући — ја из

школе, а он са посла. Међутим, ја га нисам могао разумјети. Тако сам ја њему причао о Африци и слоновима, а он мени .о политици. Касније сам дошао до закључка да је он желио извршити политички утицај на мене, али сам ја за то још био незрео.

Сјећам се и туче између Пере Самарџића и Душка Родића из Врточа. Наиме, Родић је једном приликом викао: „Доље папа, доље Рим, доље Мачек, курвин син" па га је Самарџић (који је одмах послије окупације постао усташа) напао. Због тога Родић умало није био избачен из школе. Остао је на интервенцију управника Анте Албрехта и његове жене професорице Десе.

Разред је прекиеуо редовну наставу априла 1941. године. И никада се више настава за тај разред није наставила, што није био случај по другим мјестима Босне. Наишле су нове патње, окупација, усташка власт, несташица хране, устанак, жртве, тако да су и ђаци у тако младим данима наставили сасвим нову, необичну и сурову школу — школу рата.

У том трећем разреду било је укупно 50 ученика (12 ученица и 38 ученика). Судбина шесторице од њих је непозната. Троје их је отишло непријатељу, а сви остали активни су учесници у ослободилачкој борби.

Ево шта су записали професори Анте Албрехт и Десанка о ђацима трећег разреда грађанске школе у Дрвару:

„Ето, то је био тај трећи, најстарији разред. њих најчешће и спомињемо, иако су нам и многи други из млађих одељења у живом сећању.

Тај трећи разред био је прва генерација ученика те школе. Међу ообом су се много разликовали по годинама. Било их је у истом одељењу и дванаестогодишњака и осамнаестогодишњака. Није то било ни чудо. Када је школа у јесен 1938. године отворена, све живо похрлило је у њу да буде ђак, да учи. Уписивали су се и они коти су лето пре тога завршили основну школу, а и они који су основну школу завршили још пре две, три па и четири године и нису се ни надали да ће и њих послужити срећа да опет постану ђаци. Ни њима ни нама није ни-

мало сметало, нити је стварало тешкоће у раду, што се тако разликују по годинама.

Били су већином сиромашни, сем оно мало такозване „чиновничке" деце. Велики број ђака био је оскудно одевен, били су више гладни него сити, нису имали ни најнеопходније ствари за уопешан рад у школи. Многи су из дана у дан, по свакојаком времену, долазили из удаљених места у Дрвар. Устајали су, вероватно, још у свитање и хитали према школи да не би минуте једне закаснили. Долазили су ведра ока, самопоуздани, увек жељни да још више знања скупе. Ми смо их, често са жаљењем, кришом посматрали онако просзебле, са рукама црвеним од зиме (које ипак чврсто држе ону торбицу с књигама), како огрнути неким старим изношеним капутићем или џемпером прте снег и хитају у школу са главом пуном научених „лекција", са урађеним задатком, горди што могу учити, развијати се духовно. Код њихових кућа чекао их је не само неудобан већ и тежак живот, али они себе нису жалили.

Којешта! То им ни на памет није падало. Као да је у сваком од њих горео неки видљиви огањ, који их је изнутра загревао снажно и подстицао их. Скоро никада нису изостајали, чак су и болесни долазили у школу, закашњавали нису, поклекнули никад нису. Живот их није мазио. Оскудица и тешкоће нису за њих биле препреке које ће их зауставити и не дати им да иду напред. Баш напротив, тај њихов нимало лаки живот и био је главна покретачка снага која их је бодрила и усмеравала њихову вољу, мисли и жеље једним путем, не лаким и безбрижним, већ често и трновитим, али часним путем борбе поштена човека за један бољи и пунији живот, и •свој и оних око себе. Њих је већ тада челичио живот за будуће тешке дане. Сматрамо да већина њих, као и ми њихови наставници, верује и тврди да за успешан рад било у школи, у неком предузећу, пољопривреди, то јест ма у ком послу, нису првенствено потребни, а камоли неопходни добри материјални услови — пун стомак и доста новаца. Не! То није истина! Истина је на другој страни: најпотребније је да на првом месту имају јаку вољу, јаку жељу и љубав, упорност у раду и — успех

је сигуран. Жив-и доказ за ово наше тврђење су баш ти наши бивши нејаки дрварски ђаци, расејани данас широм наше земље. Њих деведесет одсто еу учесници народноослободилачког рата, а многи су носиоци „Споменице 1941". Они најбоље знају колико је залагања и самоодрицања било потребно да се из четворогодишње народне борбе са онако опаким непријатељем изађе не само као победник, већ да се изађе уздигнута чела и светла образа.

Растали смо се у најтежим данима, када нам се са свих страна припремало паклено уништење. Хиљаде и хиљаде младих живота је покошено, па и многи њихови животи прекинути су у тој борби, а били су на путу да постану неопходни и ваљани чланови нашег друштва у својој ослобођеној земљи.

Нема Милана Родића, Љубе Боснића, Васе Сиханука, Миле Пећанца и других учесника. Пали су, али нису заборављени. Многе од преживелих видели смо после рата. Чим је Београд 20. октобра 1944. године ослобођен, један за другим долазили су нам у Панчево, не само да нас виде већ и да нам покажу да нас нису разочарали. Све су то били млади поручници, капетани, па и понеки мајор. Опет смо видели браћу Милана Родића, Душана и Николу. Увек су сва тројица заједно долазили у школу, а овај пут само њих двојица, без Милана. Видјели смо тада и браћу Ђурђа и Славка Трикића, Симу Тркуљу, Милана Шкорића, Јована Грубора, браћу Куњадиће, Милана и Љубу, Бошка Вођевића, Лазара Боснића, Бранка Срдића, Рајка Кукоља, Бранка Ђурђевића и многе друге. Прошло је од тога 26 година. Они су постали зрели људи, којима се, сигурно, поносе и њихови најближи и њихови претпостављени, па, разуме се, и ми.

Надамо ее да смо и ми, макар и делић један, допринели њиховом развоју и њиховом данашњем опредељењу. Ако би то заиста било истина — била би то најлепша награда за нас."

Очито је да је то био разред који је у свом најбољем залету да нешто постигне, у највећој тежњи да нешто сазна, у највећој жељи за бољим животом, у наступајућем најљвпшем ђачком добу, у времену када је у њему

требала да процвјета младост, прекинуо мирно школовање и отпочео са окрутним ратним школовањем преко нишана и мушице, гледајући сваког дана смрти у очи. Започели су своју одисеју да би раме уз раме са старијим борцима Дрвара и цијеле наше земље обезбиједили мир онима који су се у моменту њиховог прекида рађали и који ће школу похађати у бољим условима.

Неки од њих одмах су узели пушку у руке јер су је могли носити. Неки су били још мали, па су се укључили у разне облике активности — у руководства пионирских и омладинских организација, у описмењавање омладине, помагање одборницима итд.

МИЛАН КУЊАДИЋ

ОСНИВАЊЕ И РАЗВОЈ ОМЛАДИНСКИХ ОРГАНИЗАЦИЈА У ДРВАРУ ДО 1941. ГОДИНЕ

РЕВОЈ1УЦИОНАРНИ раднички покрет у Дрвару са својом традицијом, поготово његов развој уочи другог свјетског рата, вршио је снажан утицај и на омладину, првенствено радничку, која је била његов саставни дио. Заједно с нарастањем организованог синдикалног покрета и јачањем његовог утицаја, развијала се и политичка свијест радничке омладине и расло њено учешће у активности и акцијамакоје су синдикати покретали и спроводили. Стога се процес политичке активизације омладине не може посматрати изоловано, нити се могу временски строго омеђивати први почеци напредног омладинског покрета, јер он је већ од самог почетка представљао саставни дио организованог радничког покрета у Дрвару који је у свом развоју биљежио стални успон.

Поред развијеног синдикалног покрета и разних акција, од штрајкова и борбе за боље услове рада и живота радника до политичких и других манифестација, значајну улогу у окупљању радничке омладине и повезивању Дрвара као индустријског мјеста са радничким друштвима из Оплита, Бањалуке, Приједора, Ливна, Дрниша, Сиверића и других мјеста, имало је РСД „Борац".

Осим ногометног клуба, у оквиру „Борца" се развијала и културно-забавна активност. Међусобна гостовања и контакти које је „Борац" остваривао са друштвима и радничком омладином других мјеста, као и чињеница да су' се његове просторије (са двије комплетне гарнитзфе инструмената) налазиле у Радничком дому, доприносили су да он постане центар окупљања радничке и друге омладине и ширења напредног утицаја у њеним редовима.

Значајну пажњу омладине привлачили су и првомајски излети радника, који су, гаа иницијативу синдиката, све више замјењивали традиционални ђурђевдански уранак. И на овим манифестацијама узимали су учешћа РСД „Борац" и Ватрогасно друштво са својом музиком. Осим „Борца" и Добровољног ватрагасног друштва, у Дрвару су дјеловали и прилично јако Соколско друштво и ногометни клуб „Унац". Организовањем соколских слетова, друштвеиог и забавног живота Соколско друштво је привлачило знатан дио омладине, истина — претежно градске.

Постојање и дјелатност ових друштвених организација, иза првог свјетскаг рата па све до око 1935. године, углавном се сводило гаа подручје града, обухватајући само дјелимичан број чланова из уже околине. Уколико је под утицајем револуцианарног радничког пожрета нарастала политичка свијест радничке и друге омладине, све више се јављало интересовање за разне видове организовања друштвеног, културно-просвјетног и забавног живота и на сеоским подручјима, из којих је велики дио радника и омладине био запослен у дрварским предузећима. Тако је у периоду од 1935. године до уочи рата дошло до стварања разних организација и у селима. Иначе, то је био период који карактерише шире окупљање и повезивање омладине. Дошло је до низа иницијатива за стварање појединих организација, за организовање приредби и других културних и забавних облика живота који би задовољаиали све веће интересовање и потребе омладине пшре околине Дрвара. Прво је услиједило стварање соколских чета у Врточу, Бастаоима, Трнинић-Бријегу, Шиповљанима и другим селима. Али пошто садржај њихове активности није задовољавао шире интереоовање омладине, дошло је до стварања низа других оргагаизација као што су „Сељачко коло", тамбурашке и дилетагатске секције, одржаване су приредбе и организовани други облици окупљања и културно-просвјетног и забавног живота омладине (Шиповљани, Трнинић-Бријег, Дрвар-Село, Врточе, Бастаси, Каменица, Црљивица и Заселак, Мартин-Брод и друга села).

Носилац активности у там организацијама била је радничка омладина. Њихов значај био је, прије свега, у подизању културеонпросвјетног нивоа ширих слојева омладине, у развијању смисла за ортнизован друштвени живот, а посебно у чињеници да еу оне представљале масовну базу за ширење напредног утицаја међу омладином. Радничка омладина је у те организације уносила своје погледе и доприносила јачању напредних идеја у ширим маеама омладине. Уколико је више јачао утицај Партије и револуционарног покрета у земљи и нарастало политичко гибање маса уочи рата, што је у потпуности карактерисало и политички живот у Дрвару, то је и садржај активности у овим организацијама еве више примао изразито политични карактер. У селу Каменици (гдје је био учитељ Вељо Стојнић и за које је била везана и прва партијска организација Дрвара), основана је читаоница, тј. Културно-просвјетно друштво „Змијање". Његови су програми културно-просвјетне и политичке активности били напредног, револуционарног еадржаја.

У годинама непосредно уочи рата дошло је до тјешњег повезивања са студентском и ђачком омладином — иако малобројном — која је била на школовању у другим мјестима.

Утицај радничког нокрета на омладину добијао је свој израз не само у општој подршци већ и у њеном конкретном учешћу у свим политичким и другим акцијама.

У генералном штрајку дрварских радника 1938. године, учествовала је и радничка омладина. Успјех штрајка значајан је не еамо по резултатима који су остварени у његовим захтјевима већ и по томе што је представљао изузетно значајан подотицај за већу и организованију политичку активизацију омладине. Истакнуто мјесто у овој акцији имали су млади квалификовани радници, посебно шегрти којих је око двјеста било смјештено у Шегртском дому. Они су међу првима напустили стројеве и радионице да би, према програму штрајкачког одбора, заузели мјеста на улазима у предузећа, радионице, на крововима творничких хала и извршили задатке који су за њих били предвиђесни.

Шегртски дом представљао је жариште активности напредне радничке омладине. Запажено учешће и активност шегрти су испољавали још 1935. године. Водили су акције за боље услове рада и живота у дому. Организовали су разие облике политичког рада, ширење напредне литературе, револуционарних пјесама и друго. Готово да и нема младића из Дрвара који је прошао кроз овај дом а да није учесник народноослободилачке борбе од првог дана. Неки су погинули у првим данима устанка или у току рата, а многи су постали истакнути омладински и партијски руководиоци и официри Армије. Међу њима су били Гојко Родић, Коста Боонгаћ, Гојко Трнинић, Милан Петраковић, Перо Родић и други

Посљедња генерација шегрта у дому је била 1938. године. Тада је дом расформиран да би у њему била отворена грађанска школа. Због политичке активнооти која се у дому спроводила, жандарми су вршили претресе, саслушавања, а више омладинаца — како из дома тако и ван њега — хашпени су, ;међу којима и Гојко Родић, Коста Боонић, Перо Калаба, Драш Шобот, Славко Хавић, Божо Попов(ић, Лазо Матерић, Гуеги Шорм и други. Из дома је био искључен Душан Ђурђевић. Један број истакнутијих шегрта провео је у затвору и до четрдесет дана.

У низу револуционарних акција у предратним шдинама, на чијем челу је стајао организовани синдикални покрет, а касније партијока организација, посебно мјесто заузима долазак РКУД „Пелагић" из Бањалуке, септембра 1940. године. У Дрвару је претходно гостовао бањалучки „Борац". Тада је и договорена посјета РКУД „Пелагић". За дочек „Пелагића" партијска организација је извршила опсежне припреме. Спроведена је широка агитација међу радницима, омладином и грађанима Дрвара и околине. ф|ормирани су одбори и групе за сакупљање прилога у новцу и храни, за дочек на жељезничкој станици, за припрему еале за приредбу и друго. Поред осталих тачака програма Слободан Кокановић је одржао изразито револуционарни говор који је од присутних био снажно поздрављен. Приредба је трајала цијелу ноћ. Није се уопште опавало. Активност бањалучких кому-

нисга и чланова друштва, која се с радницима и омладином спроводила цијеле ноћи, представљала је снажну макифестацију радничке солидарности. По организацији овога сусрета, његовој револуционарној садржини и одјеку који је имао, био је то догађај од изузетног политичког значаја. Посјета „Пелагића" за омладину је била јединствен догађај и, надасве, снажан подстрек за њену још већу политичку активизацију. Значај ове акције вади се и по томе што је наредних дана преко седамдесет људи позвано на саслушање. Успјех „Пелагићевог" доласка превазишао је сва очекивања општинске власти и полицијских органа. Био је то и оотао упечатљив и незабораван догађај.

С обзиром да је Њемачка већ била окупирала неке европске земље, политичко интересовање народа и омладине из дана у дан све је више расло. Та околност утицала је да се почне ове отвореније политички дјеловати. Свакодневни догађаји потврђивали су ставове које је заступала и тумачила Партија. Био је то период у коме су, иако малобројне, организације Партије и Скоја остваривале шири контакт и политички утицај међу радницима и ширим масама народа, посебно међу омладином. То се нарочито испољавало у веома широком прихватању политике и парола КПЈ против фашизма и фашизације земље, против издајничке политике владајућих кругова, а за одбрану земље, што је све изразитије постајала општа карактеристика политичког расположења омладине.

Значајно политичко реаговање омладина је испољила и против приступања Тројном пакту. На прву вијест да је пакт потписан, група франковаца окупљена у локалу Косте Петковића почела је са отвореним провокацијама кличући Њемачкој. Група омладинаца енершчно је реаговала. Дошло је и до физичког обрачуна послије којег су — не само окугтљени франковци већ и жандарми који су ее у насталу гужву умијешали — сјутрадан виђени завијених глава.

На вијест о потписивању Тројног пакта, иод утицајем Партије и на захтјев синдиката прекинут је рад у предузећима да би се јавно у демонстрацијама изразили протести против издајничке поЈШТике. Комуниеш, чла-

нови Скоја и други радници у поворци демонстраната која се кретала градом истицали су пароле против издајничке политике, за савез са СССР-ом и одбрану земље. У низу других и овај догађај значио је даљи корак у јачању утицаја Партије у народу, посебно у редовима омладине.

С обзиром да је знатан дио радничке омладине испољио привржености револуционарном покрету и интерес за активно учешће у политичком животу, као и да је већ 1939. године дјеловала и партијска организација, постојали су сви предуслови да се приступи стварању организације Скоја. Већ у току пролетних мјесеци и у току љета 1940. године партијока организација је у том правцу развила већу активност. Вршени су први контакти и разговори чланова Партије са омладинцима који су већ раније залажени у политичком животу и раду са омладином.

Први облици ангажовања једног броја омладинаца и њихових припрема за Ској били су, између осталог, прикупљање помоћи за шпанске добровољце, претплата и растурање листа „Раднички тједник", усмјеравање њиховог рада у масовним организацијама и други задаци.

Васпитне групе биле ^су први облици илегалног рада. Њих је у току љета 1940. године оргакизовала партијска организација. Оне су представљале окосницу и припрему за стварање организације Скоја. Од њих су у току јесени формирани први активи Скоја. Уобичајено мјесто окупљања омладине био је Раднички дом, а састанци васпитне групе одржавани су у Дому синдиката. На састанке су најчешће долазили Вељо Стојнић, а каткада и Хусеин Абдичевић, учитељ из Ресановаца, Никола Котле, Обрад Бањац, Милош Баук, Јово Кецман, Васо Трикић и Богдан Пећанац. Мада су васпитне групе радиле на принципу илегалности, а теме разговора биле класна борба и револуционарни покрет, политика и циљеви Партије и Скоја, васпитна трупа у Дрвару у току љета још увијек није озваничена као организација Скоја.

Најзначајнија акција у којој су омладинци из васпитне групе ангажовани, биле су припреме и дочек РКУД „Пелагић" из Бањалуке.

Септембра 1940. године чланови Партије Вељо Стојнић и Јово Кецман су ишли у Сарајево на покрајинско

савјетовање Скоја. Послије њиховог повратка и успјешног боравка „Пелагића" у Дрвару, што је била прилика да се потврде и још једном провјере омладинци из васпитних група, ттриступило се непооредном стварању организације Скоја. У дрварској групи су извршене промјене и неки појединци су изостављени из даљег рада. Формиран је актив Скоја у саставу: Гојко Трнинић, столар, Милан Петраковић, столар, Гојко Петраковић, радник, Перо Трнинић, радник, Сава Трнинић Симатовић, столар, Милан Летић, столар и Милан Трнинић, радник. Накнадно је у овај актив примљен и Перо Родић, бравар. Актив су сачињавали чланови Скоја и из Трнинића Бријега и Дрвар-Села, а касније и из Шиповљана. Састанци актива се нису више одржавали у граду, у којем је од дотадашње васпитне групе остао главна окосница Мићо Курбалија и још некоЈшко омладинаца. Формиран је и актив Скоја и у селу Каменици. Активима су непосредно руководили чланови Партије — на Каменици Вељо Стојнић, а у Дрвару Обрад Бањац.

Прва литература која је коришћена за васпитни рад и проучавање у активима била је: „Мати" од Горког, „Како се калио челик" од Островског, „Развитак друштва" од Сегала, затим неке популарне брошуре о развоју СССР-а, „Пролетер", а каоније и прве три главе историје СКП(б) и слично.

Стварањем првих организација Скоја, рад међу омладином постајао је све шири и интензиннији. Поред рада у постојећим масовним организацијама и друштвима, чланови Скоја су развијаЈш ширу актинност међу радничком омладином у пилани, главној жељезничкој радионици, фабрици целулозе и међу сеоском омладином у којој је све више јачао напредни утицај.

Почетком 1941. године организацију Скоја је обишао Слободан Кокановић из Бањалуке. Он се посебно интересовао за дотадашњи рад и говорио на које задатке треба да се усмјери даља активност. Посебно је истицао рад на припремању нових омладинаца за Ској и потребу још свестранијег дјеловања међу омладином на селу.

Чланови Партије Никола Котле и Обрад Бањац су 25. јануара 1941. године отјерани у концентрациони логор у

Ивањицу. Чланови Скоја су узели активно учешће у акцији прикупљања новчане помоћи под називом „Црвена помоћ" за чланове Партије који су отјерани у логор. Рад с дрварским активом је преузео Васо Трикић. Крађи застој у раду убрзо је отклоњен. Састанци оу се поново редовно одржавали, најчешће у Васиној кући.

Културно-просвјетно друштво „Змијање" је припремило приредбу, која је 28. фебруара 1941. године одржана у школи. Поред каменичке омладине, приредби је присуствовао и већи број омладинаца из околине Дрвара и села Ресановци и Зебе. Поред скеча „Јазавац пред судом", рецитације „О класје моје" и других тачака, приредба је настављена напредним пјесмама и разговорима до касно у ноћ. Према ранијем договору, нешто око поноћи одржан је заједнички састанак чланова Скоја с дрварског подручја, коме је присуствовао и један број другова из Ресановаца и Зеба. Састанком је руководио Вељо Стојнић. Он је говорио о задацима Скоја, указујући посебно на значај ширег дјеловања међу омладином, о наступајућој опасности од фашизма, профашистичкој оријентацији владајућих кругова старе Југославије и потреби интензивнијег рада на тумачењу политике КПЈ и положаја у коме се већ тада налазила наша земља. Како сама приредба и њен садржај тако и овај саетанак дали су значајан подстрек за масовнији рад међу омладином и за припреме већег броја омладине за Ској.

МИЛАН ТРНИНИЋ.

НАСТАНАК И РАЗВОЈ СКОЈА И ОМЛАДИНСКОГ ПОКРЕТА У ДРВАРУ

ОМЈ1АДИНСКИ ПОКРЕТ у Дрвару зачео се и развио у крилу радничког покрета овога мјеста, првенствено као његов подмладак, затим се проширио на сеоску и дијелом на средњошколску омладину.

Своје прве кораке омладински покрет Дрвара чини у Шегртском дому, у коме шегрти од 1934. године живе интернатски. То је велико побољшање у односу на ранији, готово ропски положај шегрта. У доаугу су шегрти имали обезбијеђен смјештај, исхрану и одијевање, али зато нису примали никакве надокнаде. Ово је, објективно говорећи, стандард на знатно вишем >швоу, али то су били и повољни услови за организовани наступ шегрта за даља побољшавања њихових услова учења, рада и живота. На ту прилику није требало дуго чекати. Према сјећању Бране Тањге, од самог почетка живота и рада у Шегртском дому, његова прва генерација шегрта одржава непосредне контакте са угледним синдикалним руководиоцем Хансом Локшмитом и њешвим млађим друшм Јуром Сарићем. Ови свакодневни контакти су се у почетку одржавали ради узимања и коришћења синдикалне литературе из библиотеке Радничког дома, затим ради похађања курсева музицирања, па учешћа у омладинском хору, који је веома усијешно водила Локшмитова супруга, организовања излета о 1. мају на Шаторско језеро, шпиљу у селу Ресановцима и слично.

• Приликом изузетно потресне сахране трагично погинулих петорице радника при експлозији парних котлова у „Шипадовој" пилани 1935. године, омладински хор је учествовао с радничким хором и пјевао посмртни марш,

док су чланови музичке секције узели учешћа у свирању посмртних маршева у саставу радничке блех музике. Каоније су контакти проширени и на организовање и спровођење самосталних шегртских акција.

Године 1936. Браиина трећа година занатске школе предводи побуну свих шегрта због слабе исхране и недовољне зимске одјеће. Наиме, по Локшмитовим упутствима, организовано је солидарно одлажење на тзв. „лекарску" са захтјевом да се утврде узроци слабљења вида код шегрта. Пошто је утврђено да шегрти болују од авитаминозе, постављен је захтјев управнику Шегртског дома за побољшање исхране и зимске одјеће. Да се не би остало на пуком истицању захтјева, Брана и његови другови организују прављење кугли од веома слабо печеног хљеба и „бомбардују" Јањетовића пекару, ради директног упозорења на непоштен однос према шегртима. Ради емиривања шегртоке побуне организован је разговор са генералним директором „Шипадових" жељезница Улманским, који је за ту сврху допутовао из Сарајева. Том приликом су дата и свечана обећања о побољшању исхране и одјеће. Само су дјелимично спроведена. Међутим, оно што се није пропустило ни с једне ни с друге стране, то је извлачење поука за будући рад.

Наредне 1937. године трећа шдина шегрта, по завршетку наставне године поставља захтјев управнику Шегртског дома да их више не упућује у Соколски дом ради бављења разним активностима. Ово стога да би се шегрти могли више посветити припремама за полагање завршних практичних испита за квалификоване раднике. Захтјев је био одбијен. То је био повод за ступање у штрајк, који се послије дан-два завршио удовољењем захтјевима шегрта. И ову акцију је од почетка одобрио, подржавао и помагао УРС преко овог представника Ханса Локшмита. То је, истовремено, био наговјештај релативно самосталног омладигаскот наступа на јавној позорници Дрвара. Међутим, услиједила је одмазда од послодавачке и полицијске власти — ниједном припаднику ове генерације шегрта послије стицања квалификација није омогућено запошљавање у Дрвару.

То, међутим, није уплашило наредну, трећу годину ове занатске школе, која је током школске 1937/38. године још и умножила и продубила своје везе с појединим руководиоцима УРС-а. И даље се највише контактирало с Хансом Локшмитом, који је, станујући у радничкој колонији непосредно уз Шегртски дом, шегртима увијек био при руци. На тој основи и по тој линији, према сјећању Душана Адамовића, Милана Бањца и Драге Шобота, у љето 1938. године дошло је и до формирања првог актива Скоја у Дрвару. Тиме се Ханс Локшмит очигледно афирмисао и као члан КПЈ, што се касније и потврдило (био је стари члан КПЈ и члан Мјесног комитета КПЈ за Београд до његовог хапшења). Актив је формиран од најистакнутијих омладинаца треће године, а за секретара (прочелника) је изабран Гојко Родић. Остали чланови актива су били Милан Бањац, Душан Адамовић, Драш Шобот, Славко Хавић, Дамјан Родић, Перо Родић, Перо Кнежевић, Милан Рујевић и Бранко Драгаш. Међутим, полицији је убрзо пошло за руком да, преко конфидента из шегртских редова, сазна неке појединости о конспиративном и илегалном раду групе шегрта из треће године. Услиједила је изненадна преметачина шегртских ормара, заплијена извјесне „оптужујуће литературе" и хапшење ширег круга шегрта него што је износио број чланова актива. У импровизованом затвору, шегрти су подвргнути оштрим застрашивањима и физичком малтретирању, е циљем да се добију подаци о организаторима илегалног рада, а посебно о вишој вези са члановима КПЈ. Када је полицијској власти запријетила апасност од акције радничке класе, шегрти су пребачени у Босански Петровац. Настављено је саслушавање, пријетње и малтретирање, али без икаквих резултата. Шегрти су на крају изведени пред суд због, како је у оптужници наведено, њихове „противдржавне дјелатнооти". Одбрану групе шегрта, по одлуци радничког синдиката из Дрвара, предузео је адвокат из Босанског Петровца Орхан Вилфан. Најзад је донесена пресуда била ослобађајућа за све ухапшене шегрте, наводно због малољетности. Пуштање на слободу је извршено након пребацивања шегрта у Дрвар,

уз моралне предике о томе како омладина треба да се понаша. Међутим, искрсао је проблем повратка шегрта у Шегртски дом и омогућавање завршавања заната. Под притиском јавности, а посебно из страха од акције радничке класе, шегртима је, након одсуствовања од око мјесец дана, омогућено завршавање заната. Штавише, уведена су и нека побољшања — обнављање двомјесечног калфинског стажа и додијељене су собе у самачкој стамбеној згради.

Овај догађај одјекнуо је као значајна побједа шегрта. За полицијске и судске власти то је била велика бламажа. Ипак, акција је пропраћена ^одмаздом — ускоро је донијета одлука да се укине Шегртски дом и у истој згради отвори грађанска школа.

Захваљујући оваквој активности у Дрвару, долази и до одговарајуће активности у селима Ј' непосредној близини Дрвара. Тако, према сјећању Живка Данића и Јове Тадића, у селу Шиповљанима у прољеће 1939. године, Обрад Малбашић, радник-комуниста, формирао је актив Скоја у коме су били Владо Малбашић, Јово Тадић, Живко Данић, Мирко Ј. Тадић и Јово Милић Дроњак. Нешто касније у актив су укључени Бранко Драгаш, Перо Родић, Душан Ђурђевић и Миле Тадић, а примљени су Раде Малбашић, Марко Малбашић, Урош и Боса О. Малбашић, Милка Баук, Бранко Башић Гајчановић, Лазар Томазовић, Перо Бодирожа, Крсте Дроњак, Мићо Пузигаћа, Жарко Данић, Сав10 Бајић, Стево Родић, Вицо Тадић и Раде Тадић. На припрема омладинаца за Ској из Подбрине, Борозца, Главице и Завоћа (село Шиповљани) неуморно је радио комуниста Јово Кецман, квалификовани металски радник.

Крајем 1936. године, на ишш;ијативу Бошка Данића из друге генерације домаћих квалификованих радника Дрвара (1917—1920), а уз подршку двојице млађих радника, Ђуре Зељковића и Томе Малбашића, дошло је до идеје о формирању културно-лроавјетног друштва у селу Шиповљанима. Убрзо је ова идеја и реализована на општем скупу мјештана. За предсједника друштва је изабран Бошко Данић, за секретара Марко Бајић, за благајника Лука Јовичић, а за библиотекара Живко Данић. Просторије за рад друштва, салу и канцеларију, обезбиједила

су из свог посједа браћа Бошко и Михајло Данић. Ускоро су формиране драмска и музичка еекција и библиотека. Друштво је имало своје печате и службено одобрење за рад. Рад друштва унио је прави препород у живот мјештана села Шиповљана, нарочито међу омладином. До тада се, рецимо, на скуповима младих играло „на глуво", без музике. Приредби није уошнте било, као што није постојала ни библиотека. Ступање у акцију новоформиране драмске секције и приказивање Кочићевог „Јазавца пред судом" изазвало је тако велико интересовање да сви који су жељели нису могли да уђу у салу, нити да представу гледају с прозора. Главне улоге су, на опште задовољетво, тумачили Ђуро Зељковић и Хомо Малбашић. Послије шестомјесечног музичког курса почела је са радом и музичка еекција. Од тада је омладина почела да учи играти кола уз музику. Сваке недјеље и о празницима приређиван је забавни музички програм. Никакви обзири више нису могли епријечити да сеоске дјевојке раскрсте са старим обичајима у забављању и да не пођу савременијим путем. У зимско доба су читане књиге и нови дух се пробијао, крчећи пут свему што је било напредније. Тиме је, исто тако, утиран пут и политичком дјеловању еиндикално организ10ваних радника, а најзад и радницима комунистима — Обраду Малбашићу и Јови Кецману.

Према сјећању Пере и Саве Трнинића, актив Скоја је, уз претходни припремни стаж, крајем 1939. године формирао Обрад Бањац за села Трнинић-Бријег и Дрвар-Село. Активом је руководио Обрад Бањац. Први чланови актива били су Милан Бањац, Перо Тр-нинић, Гојко Трни-нић и Милан Трнинић из Трнинић-Бријега, а Гојко и Милан Петраковић, Саво Трнинић и Милан Летић из Дрвар-Села. Због непосредне близине граду ова су се села, у погледу културно-проевјетног живота, потпуно ослањала на град, а првенствено на Раднички дом.

Према ејећању Душка Шобота, у прољеће 1940. године почела је да ради припремна група за Ској под руководством Јове Кецмана. У њој су још били Рајко и Коста Боснић, Руди Поје и још неки чијих се имена више не сјећам. По капитулацији старе Јушславије групом руководи Гојко Родић, а у њен рад укључују ее омладинци и

омладинке Здравка Келечевић, Роса Маркановић, Даница и Перо Матерић. Пред устанак су у припремну групу укључени још и Дара, Невевка и Миливој Родић. Састанди су се првобитно сваке недјеље, сем преко зиме, одржавали у шуми код седмог километра (водовода), а од капитулације код Родића у Подбрини. Садржај састанака је био испуњен читањем марксистичке литературе.

Формирању актива Скоја у селу Каменици, октобра 1940. године, према сјећању Николе Башића и Аћима Шобота, претходио је веома запажен културно-просвјетни и политички рад учитеља комунисте Вељо Стојнића. Вељиним доласком за учитеља основне шноле у село Каменицу 1938. године, уз подршку металоког радника Николе Котле, долази до стварања културно-просвјетног и политичког жаришта значајног не само за Каменицу, већ и за цијели Дрвар. Одмах по доласку, како кажу Никола Башић и Аћим Шобот, Вељо се дао на посао и прво што је учинио на општем плану рада у селу, било је формирање школске кухиње. Посао је обављен уз договор најугледнијих мјештана, а један од њих, Стеван Родић Глигорић, постао је и предсједник управе за старагве о школској кухињи. Тиме је обезбијеђен сигуран и сталан извор снабдијевања кухиње артиклима исхране и огрјева. Дјеци је обезбијеђен један топли оброк дневно и тиме су стечене огапте симпатије дјеце и њихових родитеља. Како је вријеме одмицало, сазрела је и идеја о формирању културно-просвјетног друштва. То је остварено почетком 1939. године. Формирано је Културно-просвјетно друштво „Змијање". Обезбијеђени оу печат и службена дозвола за рад. Сем Николе Котла, Вељи су помагали још и Милан Бурсаћ и Обрад Родић Глигорић. Предсједник друштва постао је Милан Бурсаћ, а секретар Аћим Шобот. Формиране су музичка и драмска секција, а при школи читаоница са библиотеком и течај домаћинства. Све је то из основа почело мијењати навике и обичаје људи Каменице. Утицај се преносио и на сусједна села.

Када се, након постигнутих успјеха у културно-просвјетном рату, формирала партијска ћелија, новембра 1939. године, дошло је и до формирања актива Скоја чији је секретар постао Душан Бачкоња. Први чланови актива

Скоја постали су Перо Родић Глигорић, Лазо-Бићо, Душан и Марко Родић Глигорић, Никола Башић, Милан и Добре Трикић, Душан Боровница и Јован Кнежевић. Пред устанак чланови актива Окоја су иостали и Марија и Душко Бурсаћ, Ђука Бачкоња, Станка, Мара, Драгиња и Милка Бахпић, Ђура и Драгиња Тањга, Дана, Јован, Стеван, Бранка и Драган Родић Глишрић, Бранко, Илија, Милка и Јованка Сеја Трикић, Баса Дејанац, Душан Кнежевић и Вицо Вицука, Душан и Никола Родић Шушић, Периша и Бранко Сабљић, Аћим Шобот и Стоја Бодирожа. Као што се види — актив је био масован и у овом чланству је имао пуно женске омладине, што говори о високом степену њене еманципације, ако се имају у виду сеоске прилике.

Међутим, овај рад и активност ниоу остали незаиажени од полиције у Дрвару, па у каону јесен 1940. године долази до хапшења Котла и одвођења у концентрациони логор, управо у вријеме завршних припрема за одржавање већ најављене приредбе у којој је Котле имао једну од главних улога. Вељо је за ову улогу на брзу руку припремио омладинца Аћима Шобота. Приредба је тако масовно била посјећена да је тек један дио пубЈшке могао да је види. Извођено је дјело Ивана Цанкара „Слуга Јернеј и његово право", рецитоване пјесме Алексе Шантића „О класје моје" и „Ми знамо судбу". Када је програм завршен, наравно, уз присуство представника власти, наставило се са забављањем уз музику. У међувремену је Вељо одржао састанак са члановима Скоја свих актива и уиознао их оа ставовима Покрајинске конференције Скоја и Пете земаљоке конференције КПЈ. Одјек успјеха ове приредбе дао је повода полицији да од надлежних органа Банске управе у Бањалуци затражи и добије одобрење о Вељином отпуштању из службе и протјеривању из Дрвара. Међутим, Каменичани су јединствено и одлучно реаговали: дошли су пред полицијску испоставу и захтијеваЈш повратак Веље на дужност. Тражио се и телефонски разговор са Банском лтцзавом. Једна делегација на челу с Миланом Буроаћем отпутовала је и у Београд. Ипак се све завршило постављањем нове учитељице, коју су Каменичани почели бојкотовати. На Вељино инсистирање допустили су јој да почне са радом у школш. Вељо

је морао отићи, али је иза себе оставио прави препород села, формирану партијску ћелију и актив Скоја. Још одлучније се наставило путем којим је он повео.

Према сјећању Ђуре Ђукана Сабљића из села Прњавора, он је након капитулације одржавао везе и састанке са Николом Башићем, Душаном Бачкоњом и Миланом Трикићем с Каменице и Ђуром Тањгом из Прњавора. За њих је вјеровао да су били чланови Скоја, јер се о томе доста отворено говорило. За Ђуру Додига такође мисли да је био скојевац, иако му није било саопштено да је примљен у Ској. Ипак се може закључити да су он, Ђуро Тањга и Ђуро Додиг били први скојевци Прњавора. Касније га је Јоле Марић кандидовао за Партију и задужио за рад са омладином. До формирања актива Скоја дошло је тек по продору Италијана у слободни Дрвар.

Према сјећању Стеве Роквића, актив Скоја у селу Подови формирао је Рајко Боснић маја 1941. године. Он је активом и руководио. Први чланови актива су били Коста и Милорад Боснић и Стево Роквић. Према сјећању Бошка Родића, у устанку су примљени још Стеван Баук, Милан Бокан, ЈБубо и Перо Боснић, Бошко Родић, Вељко Тадић, Танасије Тане Тањга, те Милан и Милева Боснић. И овдје је формирању актива Скоја претходио пионирски рад металсиог радника и комунисте Милоша Баука. Најприје је организовао културно-просвјетни рад у селу, а потом је формирао партијску ћелију. Наиме, треће културно-просвјетно жариште изван Дрвара је створено почетком 1941. године управо на Подовима. То је, у ствари, био огранак „Сељачког кола" преко којег су комунисти легално дјеловали. Огранак је наставио с радом и у вријеме устанка, све до уласка Италијана у Дрвар.

Огранак се најприје афирмисао организовањем библиотеке смјештене у кући Илије Бабића. То је био први сусрет села са књигом. Читало се много и са задовољством. Добављала се синдикална штампа из Дрвара. Образована је, затим, и драмска секција која је спремила и приказала „Јазавца пред судом". Милошу је помагао млади комуниста, средњошколац Рајко Боонић. Као и другдје у околини Дрвара, и овдје је остварен прави препород села у културно-просвјетном и политичком смислу. Одавде су

сви, нарочито када је ријеч о омладини, пошли у народно-ослободилачку борбу.

Рајко Боснић је, према сјећању Душка Адамовића, њему пренио задатак да почне са припремама за формирање актива Скоја у селу Врточу. Душко се сјећа да је то било некако по капитулацији и да је протекло извјесно вријеме док је уз Рајкову помоћ формирао актив. Секретар актива постао је Душко Адамовић, а први чланови су били Станно, Ђурађ и Стево Адамовић, Милан Пећанац Мађи, Јандрија Шобот Пећић, Стево Келечевић, Миле Грубор и Душко Бојанић. Касније, сјећа се Јела Балабан, у уетанку су примљени још и Богдан Јека, Милан Келечевић, Јела Балабан, Драгица Аћић, Милева Грубишина, те Милан, Мика, Славко, Јелшца и Раде Бојанић.

Душко Адамовић се сјећа да га је Рајко Боснић задужио за формирање актива Скоја у селу Бастасима, али се више не сјећа имена чланова тога актива. Међутим, Мићо Трнинић се добро сјећа да га је у селу Бастасима у Ској примио Коста Боснић. Послије тога је добио задатак да створи услове за формирање језгра актива Скоја. Мићо је то убрзо и учинио и уз Костину помоћ формирао актив у који су ушли још Вајан Каменко и Драган Томић. Касније су још примљени Рајко Кукољ, Бранко и Светко Папак, Мирко и Бране Томић и Душан Балабан.

Милан Симишић каже да га је у предустаничком периоду припремио и у Ској примио Душко Адамовић. Сем тога, контактирао је и еастанке одржавао са Костом Боеништем и Бошком Родићем. Тако еу примљени у Ској: у селу Заглавица — Сава Морача, Лазо Срдић, Милић Срдић, Мићо Морача, Смиљана и Перо Дојчин, Јованка, Душан, Мирко и Даница Родић; у селу Подбрина — Петар Симишић, Драја Адамовић, Даница Кунић, Даница Зарач, Даница Пећанац Перендић, Бујо Бокан и Славка Грубор; у селу Груборски Наслон — Душан, Дара, Боса, Ђоко, Мирко и Јока Грубор, Марица Палетић, Доја и Боса Граховац.

ПосЈшје припрема, од ових група омладинки и омладинаца извршено је у јесен 1941. године формирање актива Скоја.

Према сјећању Владе Бајића, у индустријском дијелу Дрвара формиран је актив Скоја априла 1941. године. Активом је руководио Божо Поповић. Остали чланови актива су били: Владо Бајић, Влатко и Адолф-Долфи Шпинглер, Мићо и Драго Курбалија, Александар Кухар, Боро Роквић и Свето Видовић. Владо се сјећа да је један еастанак одржан 22. јуна 1941. године и да је на њему било ријечи о еитуацији послије нанада фашистичке Њемачке на Совјетски Савез и о потреби борбе против усташа. Божо им је рекао да ће за то доћи вријеме и да за општи напад треба да ее изврше темељите припреме.

Крајем марта 1941. године са Рахелом Албахари су ступили у везу Љубо Бабић и Раде Башић. Она их је познавала из Бањалуке и из Приједора, гдје је учила гимназију. Она је међу средњошколцима радила на оснивању групе антифашиста. Групи су, пошто је формирана, припадали Рахела и њене двије млађе сестре Јудита и Флора, затим Изабела Мандић и њена млађа сестра, Милан и Дејан Билбија, Никица Кецман, Драгица Савић, Станко Марек и Мила Беоковић. На саетанцима су водили разговоре о родољубљу и потреби пружања отпора фашистичкој најезди. Пјевале су се родољубиве и борбене пјесме. Састанци су одржаваш-1 у шуми испод Пасјака. То је потрајало до доласка италијанских окупаторских снага у Дрвар. Од тада се група почела оеипати. Станко Марек је отишао у усташе, Мандићеве су ее одселиле с родитељима у непознатом правцу, Рахелине сестре су с родитељима отјеране у логор у Босански Петровац, а остали су се пасивизирали, сем Рахеле и Миле Беоковић.

Почетком јуна 1941. године, сјећа се Рахела, окупили су се на састанак неки чланови КПЈ и Скоја, кандидати за Партију и омладишц! и омладинке из припремних грЈша за Ској, у појати код Родића у Подбрини. На састанку је било говора о политичкој ситуацији и о потреби прикупљања података о оружју и ратној опреми. Саетанку су, по Рахелином ејећању, присуствовали: Коста Боснић, Рахела Албахари, Мила Беоковић и припремна група Душка Шобота, из које је Рахела позна-

вала само Здравку Келечевић, Дару, Невенку и Миливоја Родића.

Пред устанак је одржан заједнички састанак радничке и средњошколске омладине у индустријеком дијелу Дрвара, код Боже Поповића. Сем припремних група Косте Боонића и Душка Шобота, састанку је присуствовала и бројнија група Боже Поповића. Из те групе Рахела је познавала Аугустина Шорна, Свету Поповића, Душана Царића, Владу Бајића и још неке чијих се имена не сјећа.

Према сјећању Милоша Полића, у селу Мокроногама актив Скоја је формиран у мају 1941. године. Први су примљени Раде Полић, Лазар Максић, Милош Бајић и Бошко Вашалић. Касније су у устанку примљени још и Мирко Бајић, Драгиња Михајловић, Драја ВашаЈшћ и Спасевија Бајић. До устанка је активом руководио Милош Полић.

Душко Шобот и Рахела Албахари се сјећају да је одмах по ослобођењу Дрвара, од припремних група Косте Боснића и Душка Шобота, у Дому културе (раније Чиновнички дом) формиран актив Скоја за град Дрвар. Организацију је спровео Гојко Родић. За секретара је изабран Душко Шобот. ОстаЈШ чланови актива су постаЈШ Рахела Албахари, Мила Беоковић, Здравка Келечевић, Роса Маркановић, Дара и Невенка Родић и Ристановић.

При команди мјеста у Дрвару такође је формиран актив Скоја, у коме је био и Миливој Родић.

Што се тиче садржаја рада припремних група, актива и општинског руководства Скоја, може се рећи да је био информативно-образовно-политичког карактера. Читала се, прије свега, синдикална штампа. Затим се прелазило на групно чита1ве марксистичке литературе и штампе КПЈ и Скоја, у којима се расправљало о проблемима села, радничке класе, судбине бораца за народна и радничка права по робијашницама, проблеми еманципације жена, те права и слободе човјека уопште. Прорађиван је Статут Скоја, дужности скојеваца, те циљеви за које се Ској, односно Партија бори.

Забавни живот омладине заузимао је значајно мјесто у активности комуниста. Коришћене су легалне форме

дјелатноети — културно-оросвјетна друштва, огранди „Сељачког кола" и слично.

Изузетно важан задатак на коме ее и Ској ангажовао и много допринио, био је сакупљање евиденције о оружју и ратној опреми. То је трајало до ослобођења Дрвара. Од тада су борбене и радне акције заузеле доминантно мјесто у животу омладине. У центру устанка — у Дрвару — културни живот био је веома развијен и на релативно високом нивоу.

По ослобођењу Дрвара и околних мјеста у формирању фронта према Босанском Петровцу, екојевци су били ангажовани на извршавању опецијалних задатака. Тиме је у извесној мјери рад актива Скоја био потиснут у други план. При том еу учињене грешке које су за еобом оставиле крупне посљедице. Поеебно нам ее осветило то што нисмо помагали формирање и развој скојевских организација у сусједним општинама, паттово у редовима њихове устаничке војске.

Метод рада на придобијању омладине за акције и идеје Партије и Скоја био је, по нашем сјећању, добар. Обично се почињало са ненаметљивим склапањем познанства и пријатељства. Затим би услиједио разговор о добрим и лошим странама владајућих обичаја и потреби увођења новијих и савременијих, што ее нарочито однооило на забаву о празницима. Прешло би се потом на критички однос према локалној власти и режиму уопште. Радничкој омладини, а ње је еразмјерно било доста, говорило се о свакодневним неправдама и грубој експлоатацији. Говорило се о спутавању слобода од стране режима и полицијске власти. Штрајкови, које су организовали и спроводили струковни савези УРС-а, и противмјере жандарма и полиције потврђивали су све оно о чему се раније са омладином разтоварало. Репресалије против организатора штрајкова и других радничких акција само су још више увјеравале омладину у постојање свијета експлоататора и свијета експлоатисаних.

Када се, распадом старе Југославије, надвила и опасност од зликовачке усташке власти, услови за политички рад постали су још повољнији, нарочито за омасовљење постојећих и формирање нових организација и ак-

тива Скоја. Постојећу ситуацију, међутим, руководство Скоја није искористило у могућој мјери. Радило се исувише конспиративно и секташки. Догађаји који су ускоро услиједили, најбоље су то потврдиЈШ. База за пријем омладине у Ској и у Партију била је неупоредиво већа него што је искоришћена. И те слабости су резултат претежно објективних околности.

До почетка друшг свјетског рата, омладином и скојевским активима су руководили синдикаЈшо организовани радници, а касније чланови КПЈ по задатку својих ћелија и по директиви Среског комитета КПЈ за Дрвар. Од капитулације старе Југославије рад са омладином је у цјелини повјерен општинском руководству Скоја које су сачињавали Гојко Родић, Рајко Боонић и Владо Малбашић. Гојко је вршио дужност секретара. До ослобођења Дрвара то именовање руководства могло се и толерисати, али од тада свакако не, јер су постојаЈш сви услови за сазивање и одржавање општинске конференције Скоја, ради избора ширег састава руководства. И овако именовано руководство Скоја за ошптину Дрвар значило је заокруживање организационо-политичког процеса у стварању омладинског покрета у Дрвару.

ВЛАДО МАЛБАШИЋ

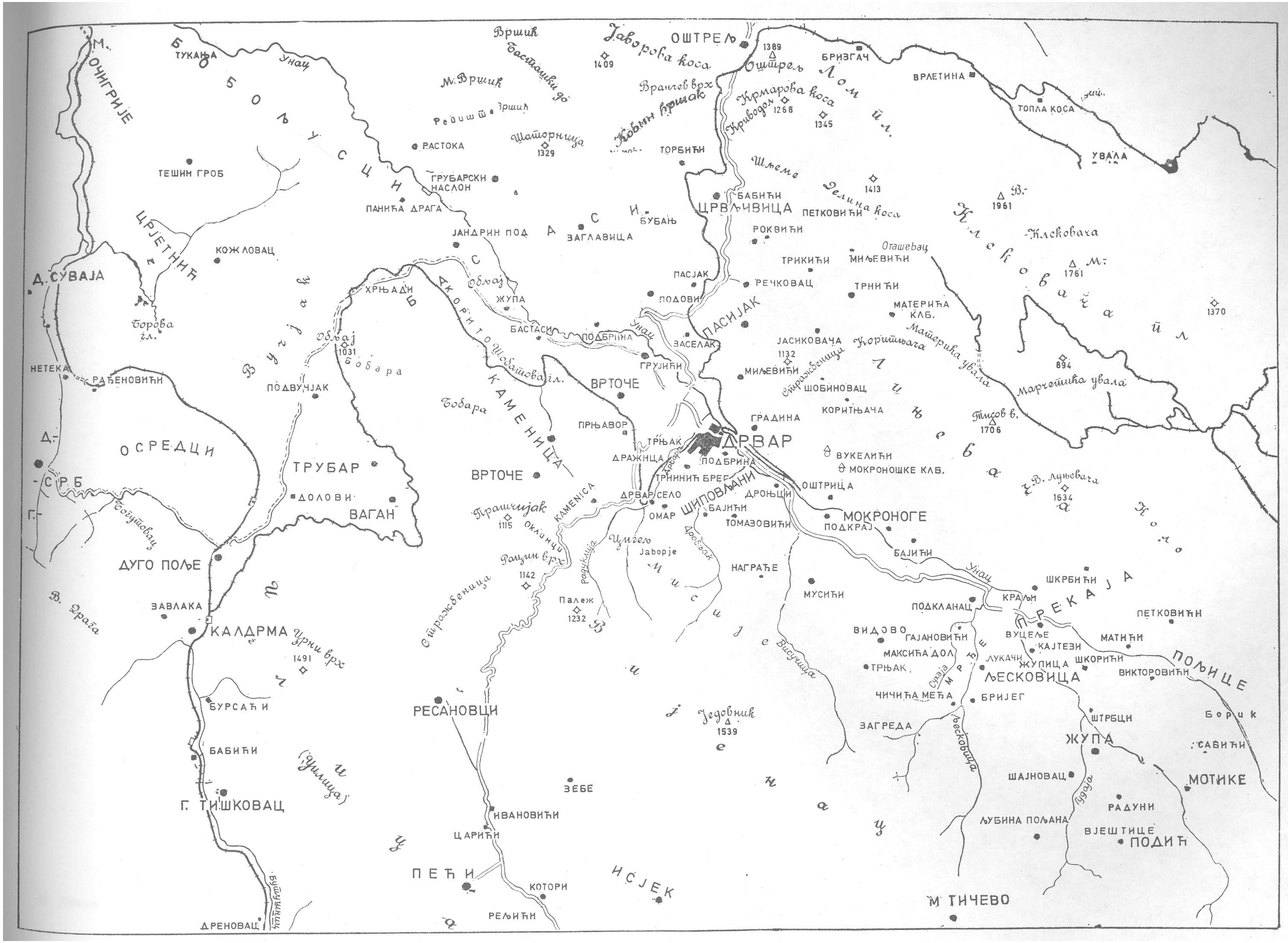

ДРВАР СА ОКОЛИНОМ (1 : 100.000)

II дио

ПРИПРЕМЕ ЗА ОРУЖАНУ БОРБУ

ВЕЖИТЕ ИЗДАЈНИКА

ИНФОРМАЦИЈЕ су биле веома оскудие, али и на основу вијести које оу се ирепосиле од уста до уста могле су се наслутити све опасности рата који је увелико пламтио Европом. Њемачка војска је дсипла и на наше границе. Фашистичка Италија је већ ту. Опасност је непосредна, на прагу куће. Људе позивају у резерву. Сви журе и одлазе. Никоме и не пада на памет да избјегне војну обавезу. Сви су спрељши да бране земљу од освајача. Стари ратници препричавају, по ко зна који пут, приче из прошлог рата — о борбама и побјвдама српске војске, о Солунском фронту, Кајмакчалану и другим великим биткама. Ми млади омо их радо слушали, нарочито оно што су говорили о храбрости и борбености наших војника, о побједама српске и црногорске војске. Вјеровали смо да ће се нападач лоше провести. Ни помишљали нисмо на капитулацију и брзи слом Југославије.

Када је нападнута Југославија, почеле оу да стижу свакојаке вијести, различите и противурјечне.

Појављују се и први вјеоници расула југословенске војске. Војници тумарају без реда, ни сами не знају куда ће. Све је некако личило на издају.

Недјеља је, група људи је сједјела код куће Смислића, када су од Пилиповића кућа угледали човјека у официрској униформи како иде кроз грмље. Брзо га зауставише и опколише. Свима је било сумњиво да је то војни бјегунац, да је напустио јединицу и избјегао борбу. Питали су га ко је, одакле је и куда иде.

Непознати се предотавио као мајор. Додао је да се није могао борити, да су Хрвати издали, и слично. Уто

Илија Векић узникну „Вежите издајника!" и не чекајући остале узе неки ножић са корицама од овнујског рога и окочи на мајора. Остали, нешто сталоженији, спријечише о&рачун.

Мајора нису одмах везали, већ су то урадили тек код Векића кућа. Узели су улар и њиме му руке везали на леђа. Одлучише да мајора предају властима у Дрвару. Повели су га Раде и Стеван Карановић и Никола Векић. Никола је узео војнички бајонет, нека се нађе.

Мајор се уз пут трудио да докаже како није крив. Обузеле су га најгоре слутње да ће га можда и убити. На пола пута, на улазу у Хрњадску драгу, одвезали су га и скренули му пажњу да не покушава бјекство.

Кад су стигли на жељезничку станицу Хрњади, мајора су предали шефу станице са захјтевом да га преда властима у Дрвару, а они су се вратиЈШ кући. На изласку из драге срели су већу групу војника, међу њима и једиог капетана. По изговору је изгледало да је Црногорац.

— Јесте ли ви везали мајора? — биле су његове прве ријечи.

Одговорисмо потврдно. Капетан постави још неколико питања и настави даље према станици.

Тога и сљедећих дана, појединачно и у групама, наоружани и без оружја селом су пролазили војници. НаилазиЈш су са свих страна, као да су им се путеви укрштали.

Надлијећу италијански авиони, а наших ни за лијек. ЈБуди врте главом и не вјерују рођеним очима.

Крај није било тешко назрети. Ко је крив, ко је међу оволико војних лица избјегао борбу, издао, побјегао са фронта, да ли је то баш мајор? ... Било је очигледно само да је у питању издаја, а ови људи су тешко доживљавали пропаст земље.

ДРАГО ВЕКИЋ.

ВРАТИЈШ СМО СЕ С ОРУЖЈЕМ

У МАРТУ мјесецу 1941. године позван сам у резерву. На позив сам се одмах одазвао, јер смо тада сви сматрали својом дужношћу да учествујемо у заштити угрожене земље. Сјећам се одушевљења међу резервистима: пјева се савезницима и Совјетском Савезу.

Возом сам стигао у Книн и јавио се у своју ратну јединицу — Трећи батаљон 54. пука. По пријему оружја и ратне опреме упутили смо се на положај према Задру који су држали Талијани. Улогорили смо се на Дебелом брду изнад Бенковца. Послије неколико дана проведених у љенчарењу и досађивању, без икаквог објашњења о ситуацији, вратили смо се у Книн. Нико нас није смијенио, иако је то био најистуренији положај према Талијанима.

У Книну смо затекли прави кошмар: војска лута градом, неко с оружјем, неко без њега. Чекале оу нас празне каеарне у којима није било ништа сем мало сламе. О вечери ни говора. Сјутрадан, кад је свануло, наш командант батаљона, не ејећам ее како се звао, нареди да кренемо према положају у Старој Стражи. Напоменуо је да нам у суорет иду Талијани из правца Кистања. Приватни влаоници су одбили да дају затражене камионе. Једино је Сава Дешић свој камион добровољно предао јединици. У овај једини камион потрпана је једна чета, а ми остали смо кренули пјешке.

На Старој Стражи сукобили смо се с Талијанима. Жестока пуцњава трајала је од 11 до 15 сати, а затим, пошто су официри напустили положаје, поче се и војска у нереду повлачити, прије би се рекло безглаво бјежати.

У чети сам био митраљезац. Не растајући се од митраљеза и неколико ређеника, кренуо сам у свој Тишковац. У село су свакодневно пристизали младићи који су, као и ја, били у јединицама. Долазили су с пушком и муницијом и све еу то санривали како је ко знао. Ово је крај старих четобаша, па нам је ваљда у крви остало да оружје цијенимо изнад свега.

ИЛИЈА ШЕВО

УСПОСТАВЉАЊЕ ВЛАСТИ НДХ И УСТАШКИ ТЕРОР У ДРВАРУ

РАТ ЈЕ ДОШАО изненада, силовито и стравично најављен масакром Београда. Мој живот, као и животи свих наших грађана, био је избачен из своје нормалне колотечине.

Ујутро 6. априла 1941. године око шест часова смијенио сам на дужности из ноћне смјене друга Јову Пећанца у својству мајстора ложионице у фабрици целулозе и панира у Дрвару. Обишли смо читав погон за производњу лужине, извршили анализу, потписали књигу примопредаје дужности и Јово је отишао кући.

Радим као и сваки други дан, регулишем производњу лужине и на захтјев кохермајстора отварам вентиле за давање лужине у кохере у којима се врши кување дрвене масе за производњу целулозе.

Око 7,30 часова враћа се Јово Пећанац и доноси вијест о бомбардовању Београда, о великом разарању и људоким жртвама које су настале неочекиваним и суровим нападом на небрањени град. Ова вијест је на мене дјеловала као велика несрећа, као вјесник нових недаћа које би се могле оручити на нас.

Јово ми прича да је вијест о бомбардовању чуо преко радија у гостионици „Кецман—Илић" у коју су радници свраћали на чашицу врућe или традиционалну грозду, а многи су ту и доручковали. Ниједном нисам посумњао у тачност вијести, па смо обојица узбуђени и потиштени почели коментарисати догађај. Овако бруталан и нечувен поступак као што је било бомбардовање Београда, навео нас је на помисао да је то само акт застрашивања, а можда је то све и изведено без знања најодговорнијих

њемачких крушва. У мислима нам је чак искрсавао и међународни суд, који се мора заинтересовати за овакав поступак. Сматрали омо и да Нијемци вјероватно не смију изазвати међународно јавно мњење, које би осудило овакав поступак према цивилном становништву, нарочито без објаве рата.

Нешто послије осам часова долази пословођа моје смјене Стеван Шкорић, коме по дужности морам поднијети извјештај о стању пошна и количини лужине. Шкорић је примјетно нерасположен, он ћутке прима рапорт као да му је свеједно шта ја говорим. Извршивши анализу упита за ложаче, да ли је „абрам" (луг) избачен, те могу ли припремити лужину за још два кохера до завршетка смјене, како би се обезбиједила потребна резерва. Одговорио сам потврдно. Док смо пушили, Стеван ме је упитао да ли сам чуо шта се десило са Београдом. Рекао сам му да јесам еве што је радио јавио, но он настави:

„Е мој куме, добро нам се не пише. Да си само видио како сам јутрос хладно био примљен код директора. Послије реферисања упитао сам га има ли каквих налога у погледу производње, утовара и отпреме папира. На то он одсијече (не додавши „господине Шкорићу"): „Гледајте шта радите и можете бити слободни!" Као да је хтио рећи да се мене више не тиче шта се ради ни шта ће се радити".

Знао сам како су до тада изгледале те јутарње посјете у дирекцији уз каву, договоре о заједничком лову или теферичу или уз пријатно ћаскање.

„Изашао сам из канцеларије директора Карамана као да ме неко полио врелом водом", наставио је Стеван, „и стално се питам шта се то измијенило код ових људи из дирекције: Карамана, Бактиха Шмита, чак и ћоравог Јурића, који ме је држао петнаест минута да чекам на пријем код директора и понашао се као да и он има неку већу власт. Па чак и Шкиба и шарено друштво око директора пролазе поред мене као поред турскот гробља."

Сад ми је било јасније шта је Шкорић мислио када је рекао да су све ш присталице Нијемаца и фашизма. Он је осјећао велико неповјерење према њима. Говорио

је: „Мене ће све то коштати главе". На питање зашто баш њега, одговорио је: „Зато што сам Србин, зато што сам се борио у ерпским добровољцима, а они то добро знају. И пошто њима не мирише ова земља и овај поредак, желе фашизам и Хитлера, онда се зна да ће мене и мени сличне прогањати, па и убијати". На крају ми је рекао да о ономе што смо разговарали никоме не причам, да се сада мора држати језик за зубима, иначе оде и језик и глава.

Питао сам га шта мисли о нашој словешжој браћи Русима и о томе шта ће урадити наша влада. Само ми је одговорио да се и даље мора радити, држати се трезвено свог посла и сачекати развој ситуације. Додао је да у влади па и у војсци влада издаја, да се она ослањала на њемачка обећања, а одбијала савез са Русијом и да ће она, ако пригусти, оставити народ, спаковати се и побјећи у иностранство. На крају, одлазећи, ставио је прст на уста као упозорење да ћутим о разговору који омо водили.

Послије разговора са Стеваном вратио сам се у погон на свој редовни посао, али ми из главе није излазио разговор. Постало је неизвјесно шта ће бити са Југославијом, са мном, са нама свима ако Нијемци дођу. Да ли ћемо остати без посла, или ће нас отјерати на рад у Њемачку, или ће искрснути нешто на што и не помишљам? У сваком случају нисам очекивао ништа добро. Зато сам једва дочекао крај радног времена да се видим са људима у граду, да чујем нове вијести, њихова мишљења и чему се надају.

Одмах по доласку смјене у 13,30 часова пришао ми је Аго, који ме је смјењивао на дужности, па смо извршили примопредају уз строго прописану процедуру. Аго је становао у колонији целулозе и био је слободан читаво прије подне. Зато сам мислио да је добро обавијештен о догађајима који се збивају. А знао сам одраније да је прољемачки оријентисан и желио сам и од њега чути шта мисли и чему се нада. Причајући о свему што је чуо преко радија, почео је по обичају хвалити Њемачку, њену индустрију, техничку моћ, културу итд., а највише уређење и Хитлера, који ће Европи донијети срећу но-

вим поретком. Све у свему изгледао је као задовољан и добро расположен човјек, јер су вијести за њега биле повољне, а он се није ни трудио да то прикрије. Поменуо сам му Русију поредећи је са Њемачком. Он се цинички насмијао рекавши да је то заостала сељачка земља од које се не може ништа очекивати. Пун неког унутрашњег задовољства пренио ми је и вијест о граничним сукобима, што је значило да се неће стати на бомбардовању Београда, већ да Нијемци крећу даље у свом походу на свијет.

Пожурио сам на излазна врата фабрике да се што прије нађем у граду, гдје могу подробније сазнати о стању у Београду, о ратним операцијама и мјерама одбране које се предузимају. Излазили смо у групама жучно коментаришући вијести, огорчени на Нијемце, па и владу и краља, који су нас својом политиком довели у овакву ситуацију. Сви смо ми били помало обавијештени шта се десило, али нас је чудило како то да нема никаквих мјера од стране власти, које би одговарале еитуацији земље у рату.

Нађох се на улици са групом радника. Погледах према Кецмановој кући у којој је била трговина мјешовите робе и гостионица еа натписом „Кецман—Илић". Испред куће по бетонском тротоару шетао је Пане Кецман оборене главе, са рукама на леђима, нервозно ломећи прсте. Прелазимо цесту и улазимо у гостионицу да, по обичају, попијемо једну пред ручак, али сада више зато да сазнамо новости, јер је гостионичар на шанку држао радио. Нас неколицина сједосмо за један празан сто, поручисмо пола литра грозде, затим се обратих Пановој супрузи: „Роћакињо, пусти радио да чујемо вијести". Она погледа према улици и рече: „Видиш ли Пана како је љут? Он је и угасио радио кад је чуо шта се десило у Београду. Бојим се да ће разбити радио ако га укључим".

Ми смо наставили наш разговор. Пане уђе, наточи неколико флаша од по литар ракије и донесе за сваки сто по једну. Мислећи да он не зна да смо послужени, рекосмо му да смо добили евоје поруџбине. Пане резигнирано слеже раменима: „Боље је да ви то данас пијете, него Швабе сутра".

Пошто је радио „ћутао", ми кренусмо даље у потрагу за новостима. Идући улицом чујемо глас спикера из зграде дирекције гдје је становао Бактих. Колико смо разабрали, понављао је вијести које су се односиле на Београд. Нико није ни помишљао на ручак или одлазак кући. То што смо сазнали тог дана било је толико значајно да је потпуно заокупило нашу пажњу. Настојали емо на неки начин да продремо у будућност, да сазнамо шта нас чека, шта можемо и шта треба да радимо. Како се почело спуштати вече, радници који су радили до седамнаест часова излазили су са посла и придруживали ее групама радника из раније смјене, распитујући се о вовостима и коментаришући их. Били су огорчени на Нијемце и на нашу власт која ништа не предузима. Чуле су се ријечи да се треба спремати, јер се неће на овоме остати. Свима је била јасна њемачка поробљивачка политика, жеља за освајањем Европе, па и свијета. Неки су сматрали да ће се Њемачкој супротставити Совјетски Савез са Црвеном армијом, па и остали свијет коме пријети опасност. Па и наша војска кад се среди, и она ће им задати посла, јер њихова техника им неће много помоћи у нашим шумама и кршу, а за Клековачу и Грмеч немају бомби колико им треба, нити знају путеве и стазе по њима. Ове у свему проћи ће као и Фрањо у првом свјетском рату. Питали смо се шта је радила власт кад није обезбиједила Београд, пгга чека са мобилизацијом, зашто не предузима потребне мјере. Све чешће се помињала војска у нади да ће одатле потећи иницијатива за организовану одбрану земље. Сви се слажемо да ее треба борити, без обзира одакле потекла иницијатива.

Иако је несрећа која је задесила Београд снажно одјекнула у срцима наших људи, иако је разним путевима и каналима величана онага и моћ хитлеровоке Њемачке, народ није губио вјеру у могућност успјешног еупротстављања и у своју каначну побједу. Једном ријечи, фашистичка пропаганда аније уопјела у Дрвару да створи капитулантски дух какав је владао у градовима земаља које је Хитлер напао прије Југославије. Истина, а како би и могло бити другачије, ми емо рачунали на пријатељство и савезништво СССР, затим Велике Британије и

Сједињених Америчких Држава. Али нисмо рачунали да они треба за нас да се изборе, већ да ћемо бити савезници у борби.

Највећи број грађана спонтано се нашао на улицама, по групама и колсшама шетао је све до сумрака. Тек сада су се почеле сретати прве жандармеријске патроле, које су опомињале грађане да се разилазе и иду кућама. Жандарми су шворили: „О свему што се дешава има ко да мисли и зна се ко је позван за то, а ваше је да радите и гледате своја посла". Неки су почели одмах да се разилазе, махом људи из удаљенијих села, док су други наставили своје разговоре гледајући нова лица и припитујући за новости. Пронијела се вијест да наша војска на граници према Бугарској напредује, да ће убрзо стићи у Софију, шта је изазвало велико одушевљење и радост. Чуле еу се упадице: „Хоће наши! Јесам ли ти рекао! Само да крене, лако ћемо, нема да се стане!" Никола Јовичић, свечано обучен и окићен Карађорђевом звијездом, Обилићевом медаљом и другим одликовањима, говорио је: „Знам ја Бугаре, ратовао сам е њима. Главно је да их кренеш из заклона, а послије је лако, стићи их не можеш".

До дубоко у ноћ остали смо на улици тог незаборавног 6. априла 1941. године.

Идући дан био је много живљи, Осим радника и грађанства на улицама је било и мноштво сељака. Они су оставили своје послове и дошли да се раапитају за ситуацију, измијене мисли, а махом да се снабдију разном робом: сољу, обућом, овијећом итд. Међу њима је био велики број искуоних људи који оу знали шта је рат и да он доноси неоташицу важних артикала које сеоска домаћинства касније тешко могу набавити.

Примјетно је опште нерасположење према постојећој влаоти, јер је људи сматрају одговорном за све што се догађа. Говорили оу како у Дрвару има много младих и способних људи, војних обвезника и других које нико не позива у војску. Војни обвезници се чуде што нису позвани кад је земља у рату. Велини број одлази у општину до војног референта Косте Тадића и тражи упут у јединице, на што он одговара да нема наређења за то и

да ће он извршити наређење када га добије, а људе упућује да се врате кућама и чекају.

Тих првих ратних дана долази у Дрвар представник Јадранске дивизије из Книна, неки пуковник у својству команданта мјеста. Смјешта се у Шегртски дом са неколицином војника. И војни референт општине Коста Тадић са мобилизационим плановима сели се пуковнику, ту је и нредсједник општине, што код нас изазива утисак да је војска преузела власт.

Једна група војних обвезника, која се од првог дана интересовала код војног референта за одлазак у јединице, дошла је пуковнику са захтјевом да се људи упуте у јединице или наоружају. Он је настојао да нас умири новодно добрим вијестима са фронта, нарочито према Италији, а што се оружја тиче, о томе нема ни говора. Али смо ми остали упорни, па нам је запријетио и хапшењем. Овом разговору присуствовали су предсједник и војни референт, а у међувремену се била прикупила гомила младића, који оу из истих разлога пошли војној команди чим су чули да се она налази у Дрвару.

Како је шанса да се наоружамо преко војне команде пропала, почели смо размишљати како ипак да дођемо до оружја. Тако се дошло на идеју да се оде до жандармеријске етанице и да се тамо покуша. Око девет часова једна група младих радника, у којој смо били Мићо Штрбац, Душан и Раде Курбалија, Јово Пећанац и ја, отишла је у жандармерију да од наредника затражи оружје. На улазу у станицу стражу је држао мобилисани помоћни жандарм Глишо Летић, у цивилном одијелу и са шеширом на глави. Ревностан у служби, одбијао је да нас пусти до наредника, а ми, како смо га добро познавали, нисмо се бојали да ће употријебити оружје. Да нас се ријеши, рече да наредник није ту и да су сви у служби осим два жандарма на спрату, који су се вратили уморни из патроле и опавају. Ми се очима споразумјесмо и отесмо Глиши пушку. Из матацина узмемо 7—8 пушака и два еандука муниције и дамо ее у трк. Глишо је већ раније побјегао, јер није желио да чека расплет догађаја који би могао бити незгодан по њега. Плашећи се да се патрола у жандармеријској станици не пробуди и оспе ва-

тру по нама или пак не наиђе нека друга, одлучимо да са оружјем бјежимо преко башта и Голубића према Дробњаку и Курбалијину млину, чувајући се не само жандарма већ и свакога жива. Наша срећа била је што су жандарми дубоко спавали и што се Глишо добро држао и није звао у помоћ, већ је одмах све разумио и сам побјегао. Срећно смо измакли Дробњаку, нисмо никога срели, па нам је послије било лакше пребацити се преко Курбалијина млина, Унца и Родића гаја у Брину, гдје смо коначно мирно и слободно одахнули. Ту смо сакрили оружје и поново се вратили у град сматрајући да смо безбједни, јер смо били увјерени да нас није нико опазио. У граду смо сазнали да жандарми већ трагају за провалницима који су однијели оружје из станице. Ми смо се раздвојили пазећи да се случајно не бисмо чиме одали.

Убрзо долазе и дијелови Јадраноке дивизије, па је било многих других озбиљних ствари о којима се водило рачуна. Тако је ово заборављено и ми нисмо чули да је лослије ишта истраживано.

Са тим пушкама ми смо пошли у устанак.

Сазнање о неминовности капитулације Југославије расте а тиме и разочарење људи који су били спремни и очекивали позив да се супротставе окупатору. Јединице Јадранске дивизије у све већем броју пристижу у Дрвар и околна села потискиване од талијанских трупа на правцу Задар — Книн — Босанско Грахово — Дрвар. Тако 14. априла стиже у Дрвар номанда позадине Јадранске дивизије, а касније се појавио и командант, генерал Јован Кукавичић. Повлачење јединица Јадранске дивизије испред талијанских трупа становништво је примило са великим незадовољством и болом. Многи војници, који су први осјетили слабости команде и издају, по доласку у Дрвар и околину почели су сами напуштати јединицу остављајући опрему и оружје, а униформе су мијењали за цивилна одијела, како би се домогли својих кућа. Уједно се јављало огорчење, људи су се питали зашто су годинама улагали у народну одбрану. Многи нису могли задржати сузе гледајући тај хаос и расуло. Владало је опште мишљење о супериорности наших јединица над талијанским, па је повлачење Јадранске дивизије дожи-

вљавано као срамота, поготову што је оваком нашем човјеку било јасно да терен дозвољава успјешно супротстављање мање јединице већој. Но, слом Јадранске дивизије у подручју Дрвара имао је позитивних посљедица за развој устанка, јер је становништво тада дошло до оружја.

Другови Васо Трижић и Јоле Марић, са којима сам тада често контактирао, заступали су мишљење да оружје треба прикупљати, сакривати, и ако га ко буде тражио, не предавати, јер праве борбе није ни било, она ће тек доћи и за њу се треба што боље спремити. Они су и мени додјељивали поједине задатке.

По доласку команде и дијелова Јадранске дивизије, који се смјештају у Чиновнички дом, Дирекцију фабрике целулозе, Соколски дом и школе — престао је сваки рад у предузећу и школама.

Кад је дошао наре,дник Бјељац из састава артиљеријског пука Јадранске дивизије, упознали смо се са групом официра међу којима са капетаном Илићем, поручником Поповићем и другим. Предложили омо им да сачекамо Њемце у Опгтрељокој шуми и спријечимо им улазак у Дрвар. Напоменули смо им да је то изводљиво и са мањим снагама и да нас има око четрдесет спремних да одмах кренемо, само би нам требало оружје и ојачање, нарочито са иушкомитраљезима. Обавијестисмо их о нашем разшвору у команди и о томе како смо због тога названи антидржавним елементима и како нам је запријећено хапшењем. Идући заједно према Чиновничком дому, на „рампи" оретосмо команданта гарнизона. Бјељац га, без поздрава, упита за оружје и зашто није младиће наоружао. Овај и њему рече како смо антидржавни елементи и како нас треба затворити. Бјељац му рече да то није тачно јер нас добро познаје. Наста жучна препирка, те командант, да би потчинио Бјељца или га омаловажио пред нама, нареди му да стане мирно, на шта Бјељац извади револвер и устријели га, назвавши га петоколонашем и издајником. На наше изненађење, нико од присутних официра не стави никакву примједбу Вјељцу на овај поступак. Настависмо заједно према Чиновничком дому у који они уђоше, а ми остасмо напољу.

По изласку из дома капетан Илић, поручник Поповић и Бјељац рекоше нам да ће нам на Оштреље послати дио војника. Међутим, то се није у потпуности остварило. Послали су само тридесетак војника, тако да нас је у тој акцији учествовало око седамдесет.

Истог дана увече узели емо локомотиву и вагоне и изашли на Оштреље. Запосјели смо пут Босански Петровац — Дрвар од Калабина брда и Прпине кафане до Оштреља. Ноћи и јутра у Оштрељу увијек су хладна и свјежа, али мени је тада било посебно студено. Често емо пушили да ее загријемо, а чуо -се и кашаљ морнара, за које еам мислио да еу са југа па им оштра оштрељска клима не одговара. Сати оу ипак брзо пролазили; нестрпљиво 'омо очекивали свитање да по дневном свјетлу видимо гдје смо. Мени је и до данас у свјежем сјећању остао излазак еунца тога јутра. Чини ми се да и сада гледам његове зраке како пробијају врхове густих четинара и падају на нае. Пријатна топлина разлијева се цијелим тијелом и спречава до тада гласно цвокотање зуба. И наш војни распоред ее пореметио, свако је желио да се мало угрије и ужива у пријатво-ј топлини. Лука Јојић Ћић и ја еједјели смо на заклону који емо звали прва барикада (јер је био најистуренији према Босанском Петровцу), пушили и осматрали очекујући појаву Нијемаца. Иако смо на положај изашли ноћу, ипак нисмо погријехпили. Био је то најбољи могући положај. Имали смо добар видик и повољне заклоне.

Око дванаест часова угледаемо колону на правцу Босански Петровац — Бравско. Међу нама завлада разумљиво узбуђење. Удаљевост је била прилично велика, тако нисмо могли тачно одредити да ли се ради о Нијемцима или су то можда дијелови неких наших јединица. Док посматрамо колону, наиђе неколико разоружаних југословенских вој^ника. Они рекоше да бјеже иопред Нијемаца и да је колона коју гледамо — њемачка. Још нам рекоше да су од неких Петровчана чули да се епрема њемачка колона за Дрвар и да је треба очекивати. И заиста, након извјесног времена примијетисмо покрет њемачке колоне од Петровца према Дрвару. Убрзо смо могли разазнати моторизацију, затим боју увиформе, шље-

мове. Онима који нису били у положају да сами виде, јависмо све преко везе.

Колона се прилично опрезно и споро кретала, тако да смо тек негдје око четрнаест часова зачули буку мотора уз Калабино брдо. Код нас завлада права војничка типтана. Све је било спремно — пушчане и митраљеске цијеви усмјерене на цесту. Лука Јојић и ја притајили смо се иза наше прве барикаде и погледом смо један другом испитивали спремност. Ута се појави њемачка претходница — мотоциклиста са приколицом и тројицом војника наоружаних пушкомитраљезом и машинкама. Чим су наишли на прву препреку — прекопану цесту и оборена стабла преко ње — зауставише се и одмах осуше паљбу лијево и десно од пута у дубину шуме. И ми омо тада отворили ватру по претходници и дуж цесте из свих ор-ужја. На наше изненађење, извидница и чело колоне су почели показивати збуњеност и повлачити се. То нас је охрабрило, па смо наставили још жешћом ватром и кренули у наступање бацајући бомбе. То је ове изазивало велику буку, али нисмо нанијели непријатељу неке губитке. Њемци нису ни покушали заобилазни маневар, већ су се повлачили цестом низ Калабино брдо према Босанском Петровцу, што смо закључили по ове слабијем шуму мотора и ватри.

Били смо потпуно задовољни резултатом нашег подухвата, па нам није падало на памет да предузмемо гоњење. Наш је циљ био да Њемцима не дозволимо улазак у Дрвар. То смо и посгигли. Одушевљени успјехом стрчали смо на цесту да видимо резултат окршаја и ту примијетимо трагове крви и један шљем, што је био и једини наш трофеј. Узевши тај шљем Ћић рече: „Кад нема ништа боље, не треба нам ни он", па га снажним замахом баци у шуму.

Кад смо видјели њемачку колону како се враћа у Петровац, ми смо пореметили наш распоред и почели се окупљати по групама и препричавати окршај. Током разговора дошло се на идеју да се извијести Дрвар о нашем успјеху и да се затражи појачање у људству, муниција и храна. За то изаберемо Мићу Штрпца, Душана Курбалију и једног морнара, а ми остали останемо на поло-

жају пратећи њемачке колоне, ову према Петровцу и ону од Петровца према Бравску.

Након сат-два вратише се наши глаоници и рекоше да су телефоном разговарали на дежурним официром на жељезничкој етаници у Дрвару и да је он био задовољан постишутим успјехом, да је дао обећање да ће нам што је могуће брже послати појачање, храну и муницију, само да останемо на положају. Препоручио је да будно пратимо покрете непријатеља у свим правцима — од Бихаћа према Петровцу, као и оне из Петровца у другим правцима. Осим тога скренуо нам је пажњу на могућност да вас њемачка пјешадија заобиђе кроз 1пуму и да се пробије према Дрвару. Опоменуо нас је на тајност наређења и препоручио нам да ;ве излазимо ва Оштрељ док не стигну официри који ће преузети команду. Ми смо те вијести примили са великим задовољством, а војници без поговора, само неки рекоше да би било добро да храна што прије стигне, јер су гладви.

Повово се распоређујемо на положаје, пратимо кретање Нијемаца, пушимо. Неко примијети да би волио видјети кисела швапока лица кад би сазнали ко их је и каквом снагом вратио са Оштреља.

У касно пополне закључисмо да је за тај дан све готово, да веће бити више еукоба. Рачували смо да ће сљедећег дана доћи појачање, да ће официри преузети команду, а све је то боље и по нас и по Дрвар. Док о свему томе разговарамо, њемачке колоне одмичу према Бравоку, Кључу и даље. Преко везе се јавља да стиже појачање. И заиста, иза наших редова промичу војници за које мислимо да је обећано појачање или смјева ва положају. Када се челом колоне поравнаше са нашим распоредом, на наше велико изненађење проломи се команда: „Предајте се! Одложи оружје!" То је било потпуно неочекиваво. Збуњево се спуштамо на цесту и провлачимо кроз запреке, затим трком настављамо у правцу Оштреља носећи оружје са собом. Видећи да се чудне ствари дешавају, ниомо смјели изаћи на Оштрељ. Заобишли смо га кроз шуму и клонећи се пута и пруге наставили бјекство у правцу Дрвара. Тако смо, у групицама или појединачно, у сам сумрак стигли у Дрвар.

Једино Лука Јојић Ћић није услио да побјегае. Ухапсили су га, довели у Дрвар, затворили у шупу код Чиновничког дома и поставили војника да га чува. За све ово сазнали смо касно увече од Милана Голубовића Раопопа. Он нам рече да је ствар еа Ћићом врло озбиљна, зато га Мићо Штрбац, Душан Курбалија и ја замолисмо да оде код војног заповједника и покуша ослободити Ћића. Распоп нам показа шупу у којој је затворен Ћић и рече да нема смисла разговарати са официрима, јер се не зна зашто је затворен, већ је боље да некако смувамо стражара и извучемо Ћића. Он сам затим оде до стражара и поче е њим разговор. Ускоро њих двојица уђоше у дом. Нас тројица утрчимо у двориште, провалимо врата на шупи и ослободимо затвореника. Он прескочи ограду према жељезничкој станици, а нас трој-ица се вратимо на улицу и повучемо у таму испред Радничког дома. Хтјели смо да будемо у близини како бисмо знали шта ће бити кад се опази бјекство и отклонимо оумњу 1са еебе ако би се то послије истраживало. По излаоку из дома Распоп нам рече да ствари лоше стоје. Нијемци траже безусловну предају, иначе ће Дрвар сравнити са земљом. Твк тада нам је постало јаоно шта се дешавало на Оштрељу, јер је војна команда еигурно прихватила ултиматум и послала наше војнике да Нијемцима обезбиједе слободан улазак у Дрвар. Узбуђени том вијешћу нас тројица остали омо до касно у граду.

Пушку са Оштреља, користећи ноћ, непримјетно сам унио у своју собу. Негдје око поноћи пробуди ме куцање на прозор. Муњевито ми све пролетје кроз главу и ја прихватих пушку. Изненадио сам се кад сам спазио Ћића мокрог и промрзлог. Он ми иоприча да се послије бјекства из шупе скривао поред Унца, и да би избјегао улице, морао га је газити, па је Дробњаком и преко Голубића дошао у Трњак. Он се загријао, осушио и одморио, па је пред зору отишао. Рекао ми је да иде кући у Пећ на неколико дана и да ћемо се убрзо видјети. То „убрзо" ипак није било тако брзо. Срели смо ее 1948. шдине у Загребу. Тада сам дознао да се по нашем растанку пребацио у Србију и да је учествовао у народноослободилачкој борби кроз читав рат.

Идући дан на жељезничкој станици била је велика гужва. Мноштво војника и жељезничара опремали су возове. Понадао сам се да је генерал одбио ултиматум и да се војска спрема за пребацивање на положаје, иако се гласно причало да је капитулација прихваћена и да се војска спрема за полагање оружја. Док се војока спремала за полагање оружја, трговци су убрзано склањали робу, закопавали је по авлијама, подрумима и баштама. Ролетне на прозорима и излозима су навучене, радње затворене. Ту и тамо чују се тупи ударци крампова. Све се обавља брзо и скривено, јер по овему судећи времена нема много.

Курбалија, Мићо Штрбац, Јоле Марић, ја и неки други оцјењујемо догађај и закључујемо да се војска предаје. На улазу у фабрику целулозе срећемо групу официра. Међу њима су већ нама познати Илић и Поповић, тужни и нерасположени. Након поздрава рекоше нам: „Момци, команда дивизије врши предају. Ми смо ријешили да са једном групом кренемо за Србију. Ако желите, можете с нама, ми ћемо вас пресвући у официрску униформу". Њихов приједлог нам се учини доста чудан и нејасан. Курбалија рече да му је чудно како они дијеле чинове и откуда им то право, јер какав ће он бити официр када у војсци није био ни каплар. Штрбац примијети да се у рату свашта дешава, па ни то није чудно, а Курбалија наставља своје: „Да хоће да се боре, повели би евоје јединице одмах, да се туку по нашим шумама". Неко добаци: „Требају им водичи до Дрине, а послије ко зна шта би било". Сложили смо се са Курбалијом да не треба прихватити њихов приједлог већ предложити њима да се топови сакрију у шуму, а ако хоће да се боре, да то почнемо код нас. Тиме је идеја да се иде у Србију дефинитивно отпала.

Послије тога нашли смо се са официрима пред Чиновничким домом и изнијели им наше мишљење и приједлоге, на што један од њих рече: „Је ли да нас ви нећете разоружати? Знате ли ви да се оружје мора по списку предати, такав је захтјев и такво је наређење наше команде. Чим завршимо предају оружја, бићемо пуптгени кућама, јер нам је то обећано од стране Нијемаца".

Ми им рекосмо да се варају. Неће они отићи кући, већ у њемачко заробљеништво, а оружјем ће Нијемци наставити да туку друге у својим даљим освајањима. Рекли смо им да смо видјели војнике који су побјегли из транспорта за Јајце и да они кажу како се нико не пушта кући, већ све воде у заробљеништво. Ако желе да иду у Србију, најбоље им је да се пресвуку, ми ћемо им набавити одијела а њихове упиформе и оружје сачувати.

Они то доста хладно одбише и ми се растадосмо.

Први Нијемци који су дошли у Дрвар нису се дуго задржали. Ушли су у Чиновнички дом и убрзо изашли са нашим штапским официрима. Упутили су се ка „Конзуму". Ту су се успели на степениште око кога се окупила већа гомила свијета. Немачки официр одржа краћи говор. Директор Будисављевић га преведе отприлике овако: Званично је капитулирала југословенска војска а тиме и влада. Држава је окупирана и треба да се слушају Нијемци. Сва војска и оружје морају се укрцати у вагоне на жељезничкој станици. Војници ће бити пребачени у Јајце, а одатле пуштени кућама. Сви остали нека се врате и наставе свој дотадашњи посао.

Затим официрски кадар приступи извршавању наредби у вези са предајом, одведе оно војнмка што се затекло ту и смјести их у вагоне. Оружје је бацано у нереду у вагоне, као дрва. То се обављало у присуству Нијемаца који су пожуривали посао, али војници нису обраћали пажњу на њих, већ су радили споро и безвољно. Предаја остатака Јадранске дивизије трајала је два дана.

Прва композиција разоружаних војника и официра Јадранске дивизије отишла је из Дрвара 20. априла између шеснаест и седамнаест часова.

Настало је безвлашће. Ипак, одсуство власти није значило и одсуство реда. Није било ни пљачке, ни насиља и обрачуна, што се обично зна јавити у таквим ситуацијама. Угледни синдикалисти и чланови КПЈ препоручивали су да се сва привредна активност настави нормално, али је зато у исто вријеме појачан рад на објашњавању догађаја, окупљању људи и оружја за отпор окупатору.

Уекоро Нијемци долазе по други пут у Дрвар и остају до 6. маја. За све вријеме боравка у Дрвару нису показивали интересовање за уепостављање цивилне власти, нити су вршили истрагу поводом догађаја на Оштрељу. Наредили су да се отворе трговине, па су зашли редом да бирају робу. Паковали еу и слали у Њемачку велике пакете, а власницима трговина давали еу заузврат новац који је штампала свака њемачка јединица и који није вриједио ништа. По њиховом, то није била пљачка, већ трговина.

Талијани еу замијенили у Дрвару Нијемце 6. маја.

Под окриљем талијанске војне еиле формирана је 25. маја усташка власт на челу са Емилом Розеком. Како међу малобројним чиновницима и радницима — Хрватима, Муслиманима, Нијемцима, Чесима и другам — није било довољно присталица усташког екстремизма, то је формирање власти ишло споријe. Тек када су стигла појачања са стране, дошло је до отпуштања Срба жандарма и шшггинских службеника, а и до неких омјена на положајима у фабрици, пилани и на жељезници. Неки, с којима смо до јуче били добри -пријатељи, почеше нам окретати леђа. И ми их престадосмо вољети прије него што смо до краја сагледали њихово право лице. Главу је дигао и „Сарајлија", који није ништа друго радио сем што је крпио старе ципеле и петљао опанке. Ни он нас више није познавао, а сваки час је дизао руку на „Хајл Хитлер", што је код нас изазивало подсмијех, али и бојазан, јер кад се таквим даје власт, не може се очекивати ништа добро. Многи које раније нико није примјећивао почели су се понашати као да су све одраније знали и сада су они моћници и вјесници тог „новог времена".

Насупрот њима било је много честитих хрватских породица: Шерм, Оарић, Поје, Тратник, Сајдл, Гавранић и друге. Уживајући извјесно повјерење код усташких власти на бази националне припадности, понеки од њих били су у могућности да сазнају намјере усташких власти, па су обавјештавали поједине људе да се склањају и да то и другима преносе.

Прво чиме је наступила нова власт, било је хватање младића по улицама. Тјерали су их на кулук, на туцање

.камена, на чишћење цесте и просторија, копање канала итд. Усташе су наоадале мирне пролазнике, бацале им са глава традиционалне црвене личке капе, нагонили их да капе гризу и једу.

Понеии су мислили да то неће дуго трајати, да је то зато што права власт није још ни уопостављена. Тешко је било повјеровати да ће се тиме бавити било каква власт. Чим су мало ојачале уоташе су кренуле у акцију и на села. У Шиповљанима запалише цркву 15. јуна, затим у Баотасима и на Спасовини, а градску оставише за неку свечанију прилику, која им се није указала.

Народ је био запрепашћен овим поступцима. У граду се усташко руководство спрема за свечани дочек „јунака", организује се славље са пијанком и пуцњавом. ЈБуди схватају да је то изазивање како би се имао повод за још страшније поступке. Зато скривени и нијеми не дозвољавају да се неко истрчи.

У оамом почетку усташке власти примјећује се одсуство систематичности у поступцима. Они се понашају надмено, шиканирају, вријеђају националне симболе, пале цркве, простачки а понекад непојмљиво охоло и сурово се понашају према људима без икаквог разлога, наређују им да легну на улицу а онда газе по њима итд.

Усташе су уопоставиле грађанску власт у Дрвару 25. маја 1941. године. Од војних онага у почет-ку су имали један рој (јачина једне десетине). Талијани су задржали војну власт.

Емил Розек, повјереник у општини, није био иницијатор усташких испада и онаквог односа. Изгледа да су њега иокористили ради угледа. Због тога је он убрзо смијењен са дужности повјереника, а умјесто њега постављен је Владимир Марек, дотадашњи усташки логорник.

Формирањем роја дрварске усташе добијају униформе. Како су те прве уоташе биле младићи, претежно необучени у руковању оружјем, усташке власти дају задатак оружницима (жандармима) да их обучавају под руководством наредника Краљенића. Обука је вршена у дворишту усташног дома (бивши Шегртски дом). У почетку нису живјели војничким животом. Спавали су код својих кућа, патролирали заједно са жандармима, што

је давало утисак да их жандарми уводе у службу патролирања и одржавања реда у траду. У тим првим данима за логорника је декретом усташког стожера из Бањалуке одређен Владимир Марек, до тада службеник пилане. Био је цијењен од Дрварчана, међу њима је имао много пријатеља, па је његово именовање примљено са великим изненађењем. Старији Мареков син Јуре, још прије рата члан Скоја, долазио је до вриједних података које је преносио организацији КПЈ. Марек није остао дуго на мјесту логорника. Замијенио га је Казимир Кухарски, што се приближно подудара са новим курсом усташке власти. Кухарски је као емигрант био боље припремљен за будуће задатке, па је сигурно уживао и веће повјерење виших усташких власти. Он је у Дрвар дошао са двојицом синова у усташким униформама. Ускоро је стигла и полусатнија домобрана (педесет војника) под командом поручника Ивана Гроса. Доласком домобрана усташка власт постаје још сигурнија, што јој пружа могућност за смјелије излете у околна села ради вршења пљачке и терора над становништвом. Истовремено почињу пљачкати трговине и у њих постављати своје повјеренике ради контроле. Појачано је малтретирање људи. Усташе које су у Дрвар стигле из Обљаја код Босанског Грахова и из Херцегсквине, пљачкале су села под видом запљене, а плијен су отворено дијелиле међу собом.

На дан 13. јуна усташке власти оу славиле Павелићев рођендан. У послијеподневним чаоовима формирана је поворка испред усташког дома. На челу је ишла ватрогасна музика, за њом домобранска полусатнија, усташе, уеташка младеж, усташки функционери и сви они којима је усташки покрет лежао на срцу. Поворка је дошла до зграде општине. Ту је услиједио говор који је одржао Марек. Он је истакао Павелићев „тежак и трновит пут" који је, ето, уродио плодом, и сада је хрватски народ слободан и независан. Говор је био обојен националистичком, антисрпском бојом, што су понеки одушевљено прихватили. Весеље и славље уз музику и пуцњаву трајало је дуго, а затим се пијане и пићем охрабрене усташе бацише на хапшење и затварање грађана.

Славко РодиН као војник у априлском рату

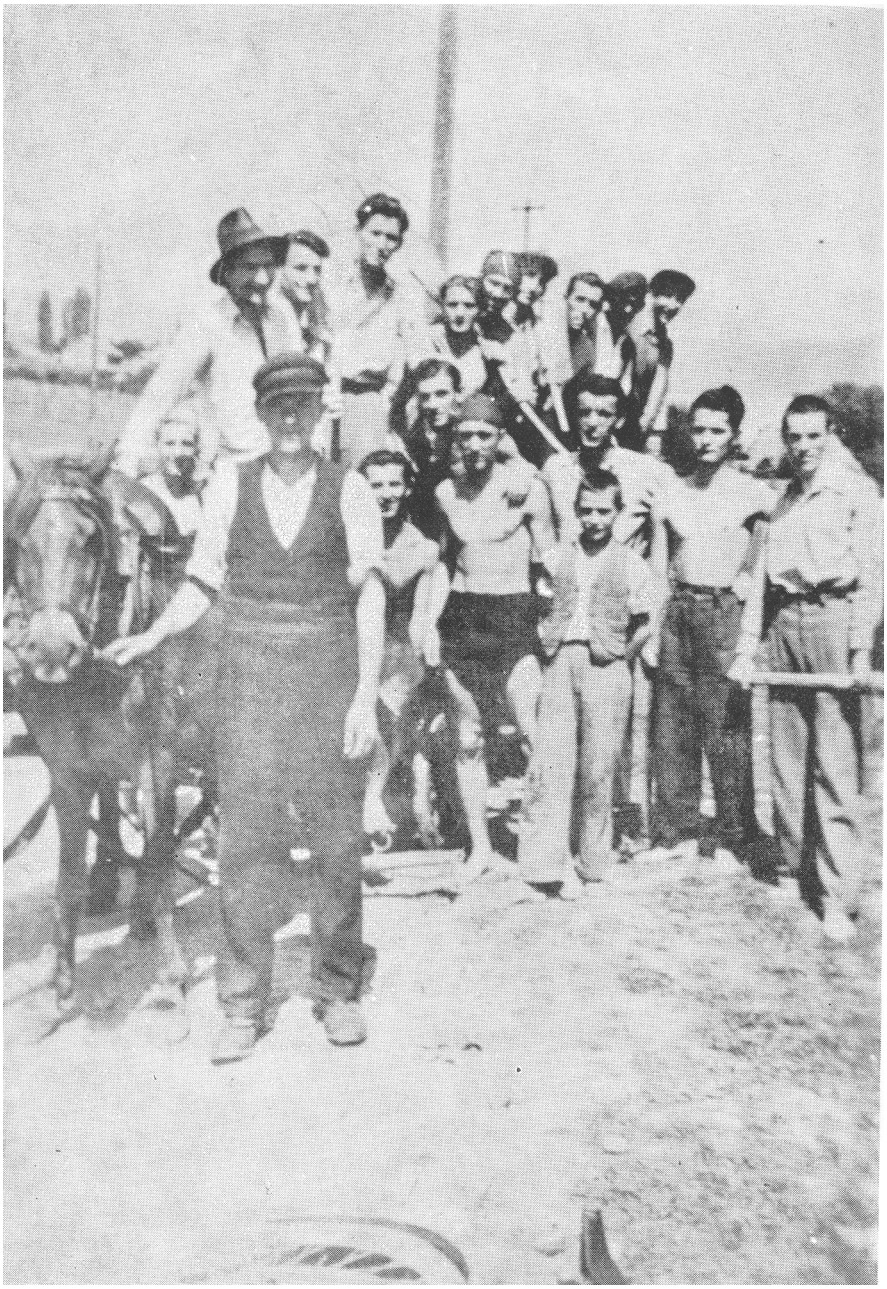

Група омладинаца на присилном раду у Дрвару, јуна 1941. године, којег је организовала усташка власт

Група омладинаца у Дрвару на присилном раду, јуна 1941. У средини је усташа који је вршио надзор над радом

При једном ранијем испаду на Јандрин Под, усташе су убиле Саву Шобота, Мићу Карановића и Марока Саблића код Босанског Грахова. Но, то није било довољно упозорење шта се све може од њих очекивати. Многи су се уздали у заштиту поштених Хрвата. Ширене су приче да се не треба плашити, да ће кривци бити кажњени, а други саслушани и можда упућени за извјесно вријеме на радове. Многи људи падоше усташама у руке из страха за породице, други су преварени од вајних пријатеља, јер су увјеравани да немају чега да се плаше.

Они који су ухапшени на дан поменутог славља, сутрадан су везани ланцима убачени у камион и одведени у затвор у Босански Петровац. Наредног дана усташе затворише и другу групу и, као и прву, одведоше је у Петровац. И сам сам био међу ухапшенима.

У Петровцу нас постројише испред затворског зида, а пред нас дође група усташких официра са логорником и неколицином усташа. Пошто нас легитимисаше и претресоше, распоредише нас у ћелије. Ја сам доспио у ћелију са Бранком Богићем, Богданом Калабом и Јовом Крецом.

Испитивање је почело ујутро 17. јуна. Прва питања била су уобичајена: како се зовемо, шта радимо, одакле смо. Испитивач је усташки официр. Он се најприје баци на Богдана Калабу. Имао је боксер на једној руци и бич у другој. Ударцима обори Богдана на под и почне га газити. Првим ударцима боксера избио му је два зуба. У трен ока Богдан се нађе у локви крви. За њим дође на ред Јово Крецо, који прође као и Богдан. Богића и мене испиташе, али нас нису тукли. Послије тога напустише нашу ћелију. Уокоро се из сусједне ћелије зачу јаук и лелек. И тако редом — од ћелије до ћелије. Чујем познати глас Бобе Креце: „Удрите, крвници, бићемо освећени! Живјела Комунистичка партија!" И све тако док под ударцима није изгубио свијест. Распоп Голубовић викао је исто као и Бобо: „Побијте нас, нећете хиљаде других, а они ће вам ово добро вратити и платити".

Злочинци, које видим кроз прозорче ћелије, одлазе уморни и крвави. Усташке страже су свуда око затвора. Прилазе нашим ћелијама и кроз прозорска окна добацују, пљују на нас и називају нас најпогрднијим ријечима,

на пгго ми узвраћамо истом мјером у нади да ће нека будала бацити бомбу и побити нас да се што орије ријешимо мука. А мени и Богићу је поглед на Калабу говорио шта нас чека. Док ми измјењујемо псовке и увреде са стражом, Богдан поче цијепатм мантил и усукивати уже да се објеси. Ми га у том спријечисмо. Јово ми рече: „Мој Богдане, ово се даде издржати, само да не буде горе. Ја сам у Араду доста пута примио овакве батине". А Калаба стално понавља: ,,Ја ово не могу издржати. Сломљена су ми ребра, зуби избијеки, ја ове муке не могу поднијети".

Сјутрадан почиње испитивање поиово. Очекујем да ће ме питати да ли сам био на Оштрељу кад су Нијемци враћени у Босавски Петровац. Но, они ме питају знам ли учитеља са Каменице, Котла, Васу Трикића и гдје су они сада. Рекао сам да не знам ништа, да их чак и не познајем. Тада почеше мене туђи, усташа 'са неким чином (ваљда подофицирским), мало шепав, тачно описа гдје се налази моја, гдје Васина кућа, а затим ми изређа сву породицу поименце. Неко ми касније рече да је то вјероватно неки Којић, чија је породица живјела у Дрвару, али он је био негдје на страни и ја га нисам познавао. Мене оу та моја измотавања прилично скупо коштала. Но, ни други нису били поштеђени.

Видамо ране, а напољу ромиња оитна ниша. У први сумрак око затвора наста нека гужва, а потом се јави продоран звук сирене црне „марице", која однекле изби пред затвор. Пред улазом у затвор била је постављена слаба сијалица. ,Она нам, уз фарове аутомобила, даде добру видљивост и ми са прозора наших ћелија емо могли јасно видјети усташе како излазе из аутомобила и прилазе капији. Чујемо звекет кључева и отварање затворске капије. Очекујемо нова испитивања, батине и епремамо се да их што лакше поднесемо. Међутим, до овога није дошло. Усташе почињу (изводити везане Дрварчане из ћелија и трпати их у кола. Изводе једног по једног, онако крваве и претучене. Свјетло је довољно јако да могу тачно разазнати лица. Видио сам како полумртве убацише Мињу Штрпца, попа Бањца, Стевана Шкорића; видим како вуку Николу Јовичића који не

може еам да иде и чујем н.егов дубоки кашаљ. Тако празне једну по једну ћелију. Испразнише и ћелију до иаше. Чу се извлачење шипке која осигурава врата извана, затим се врата отворише и нас освијетлише млазеви батеријоких лампи око којих сијевају ножеви на пушкама. Чусмо питање: „Ко је Бовдан Калаба?" Богдан се јави, тешно се дижући. Ми прискочисмо да му помогнемо да стане на ноге. Воћа групе, официр, упита: „Ви ете били директор жељезнице у Дрвару?" Калаба потврди. Официр тада извади из џепа неку хартију и поче читати. Колико се ојећам Калаба је одређвн за шефа групе људи |која иде на изградњу пута Карловац — Бихаћ или Карловац — Госпић, не знам тачно, и као такав је одговоран за њихов рад и за понашање. Потом Калаби пружи тај акт и (њега одведоше. Врата се затворише а нас тројица остадосмо у ћелији.

Чујемо Калабин глас из дворишта: „Идем ја, само ми дозволите да одем видјети дјецу, узети нешто новца и топлије одјеће". На то чујемо глас неког усташе: „Видјећеш ти, Богдане, све, ја рјешавам твоју оудбину! Видиш ли како и вама дође црни петак, а сјећаш ли се како смо те ја и брат молили за посао, а ти ... " Калаба му улетје у ријеч: „Није било посла у Дрвару, па вар вас нисам запослио у Јајцу?" То су биле и његове посљедње ријечи које допријеше до нас. И ,њега убацише у кола као и остале. Чу се паљење мотора, кола кренуше под пљуском који тада лину.

У ћелији мртва тишина, не чују се ни затворски стражари. Они се негдје склонише од пљуска. Ми смо заиста вјеровали да оу људи одведени на рад, како је и рекао онај усташки официр, па нам је било жао што и нас нису повели, што се раздвајамо. Часови пролазе, сан не пада на очи. Зора је на помолу, киша отолако јењава и већ долази јутро, Чујемо бат усташких корака око затвора. Настаје буђење иако нико гаије ока еклопио. Кроз прозор нам стражари почеше добацивати: „Јесте ли добро спавали, господо? Да немате каквих жеља, ми омо ту да их испунимо. Оеима ноћас омо испунили жеље, па нећемо ни вама остати дужни. Шта год вам треба, ми ћемо вам приуштити". Рекосмо да нам н-ишта не треба,

нека понуде оставе за себе. И поново изби псовка, (вријеђање.

Негдје око осам часова чујемо како се неко дере испред затвора: „Гдје је кључар, нађите га брзо". Послије краћег времена зачу се звекет кључева и шкрипа капије, а потом кораци у ходнику, који су се приближавали нашој ћелији. У ћелију уђе подебео усташки сатник средњих година у пратњи једног млађег усташе, крупног, кудраве косе. Сатник поздрави усташким поздравом, а ми назвасмо добро јутро. Он нас, на наше изненађење, не исправи. Мене упита како се зовем и зашто сам затворен. Рекох му да нисам ништа крив. Он ме прекину и нареди свом пратиоцу: „Ивице, причај!" Ивица нам рече да су Дрварчани побијени, да се Бобо Крецо јуначки држао и да је све док се држао на ногама узвикивао, „Живјела Комунистичка партија! Ми ћемо бити осветљени!" Отан и син, Стево и Срећко Ђукелић, изразили су жељу да их убију у загрљају, што је и учињено, а Милан Голубовић Распоп, чекајући на ред да буде убијен и гледајући шта се дешава узвикивао је као и Бобо. Мићо Штрбац, па Бањац и Стеван Шкорић полумртви су лежали пред јамом итд. На крају рече да су сви бачени у Рисовачку јаму.

Питамо сатника шта ће бити са нама. „Бидјећемо — рече — немамо довољно података". И заједно са пратиоцем изађе из ћелије. Врата се затворише за њима, ми остасмо у ћелији нијеми, пресјечени. Наступио је чудан мир, сазнали смо како су прошли наши другови. То је и нас чекало. Није нам ireостало ништа друго до да чекамо кад ће и по нас доћи.

Гледам кроз прозор ћелије који је окренут дворишту затвора. Случајно бацим поглед према згради суда, који се налази насупрот затвора, и спазим на прозору инжењера Бранка Гавранића, шефа Шумске управе у Дрвару, и Емила Сајдла, гостионичара. Кажем то Богићу и Креци. Јово на то рече: „То су добри Хрвати и добри људи, можда ће нешто и учинити за нас. Они се не слажу са властима, то ми је пар пута дао до знања Сајдл". Богић додаде: „Ожењени су Српкињама, можда ће нам због тога помоћи".

Док разговарамо о варљивој и мршавој нади да наша судбина може промијенити овој ток, улази дебели сатник и с врата пита: „Ко је Трикић?" И настави: „Данас је Ваш дан. Ако имате какве жеље, реците, биће испуњене". Био сам потпуно убијеђен да ми је дошао крај, али пошто сам осјећао глад, затражио сам килограм печења, хљеб, цигарете, па ако је могуће и флашу ракије. Сатник се окреиу према наредннку и нареди му да се све донеее, па одоше. И заиста, не дуго иза тога, уђе кључар и донесе све што сам тражио. Стављам све то на палачу, зовем Богића и Јову да прију да једемо, а Јови као старијем пружим флашу да наздрави. Обредисмо се и прихватисмо јела. Јово се вајка: „Штета младости", а Богић плачући рече: „Тебе ће сигурно убити, зато ти и испуњавају жељу". Њихове ријечи ми тешко падају, али настојим да останем прибран, па одговарам: „Кад се већ умире, више волим умријети сит него гладан", и наетављам да једем.

Нешто каеније кључар нам преноси невјероватну вијест — да оу неки Дрварчани пуштени, па набраја: Душан Курбалија, Драгија Ђумић и још неки чијих се имена не сјећам. Ми смо се обрадовали што ће бар неко остати жив и нашем народу казати шта је било с нама. Негдје између девет и једанаест сати појави се усташки подофицир и упита за Јову Крецу. Јово се полако и тешко диже, види се да очекује најгоре. Подофицир му рече да је слободан и да може ићи кући. Он се поздрави са нам двојицом, а мени даде ћебе с ријечима: „Ево, момче, нека ти се нађе". Касније сам сазнао да је неко од Крецине родбине потплатио неког усташног функционера да Јову ослободи.

Богић и ја остасмо еами. Пушећи цигарете једну за другом дали смо се и на нагађање шта ће с нама бити. Мени никако да изађе из главе слика Гавранића и Сајдла, све ме нешто копка и помишљам да с те стране може доћи спас.

Око подне чујемо опет звекет кључева и кроз прозорче ћелије видим како долази онај исти сатник који ме нахрани, даде цигарете и пиће, па мислећи да је дошао и мој последњи час, рекох Бранку: „Одох, а ти си мој

посљедњи свједок. Ако икад видиш моје, реци им шта је са мном и са свима нама било". Одмах затим предложим му да нападнемо сатника (пошто иде сам) како бисмо за који тренутак продужили живот. Сатник одмах с врата упре поглед у угао у коме сам ејединио и упита: „Ви -сте Трикић? Шта сте ви учинили овим људима из Дрвара?" Рекох му да не знам на кога мисли. Он ме тада упита за Сајдла и Гавранића, на што ја, не знајући о чему се ради почех мало врдати. Но он ме прекину: „Они се за вас залажу, тврде да сте честит, да према Хрватима нисте имали лош однос, већ напротив, да сте се дружили с њима. Можете захвалити богу, њима и мени што ми је жао ваше младости, иначе сте били намијењени за разоноду на путу од Петровца до Бихаћа. А сад, ево вам рука, узмите ствари и идите право у Дрвар кући".

Поздравим се са Бранком који ме сузним очима испрати према вратима и за минут-два нађох се на ћувику испред затвора. Уто наиђоше Гавранић и Сајдл, поздравише се са мном, а Гавранић рече: „Драго ми је да смо бар нешто учинили". Упиташе ме има ли још ко у затвору, на шта им рекох за Богића и Чеду Рађеновића, који је лежао у оуојединој ћелији и с којим смо се споразумјевали кроз зид ћелије. Они ми рекоше да идем право за Дрвар кроз шуму, а ја, тотално изгубљен, никако да се оријентишем у ком правцу је Дрвар, па их замолим да ме одведу до фудбалског игралишта на коме сам играо фудбал и одакле сам се могао оријентисати. Они пристадоше, но у том тренутку неко са прозора суда викну: „Ej, дођи горе!" Ја се почех претварати као да не схватам да се то односи на мене, али глас отуд настави заповједнички: „Ти, ти што си са гооподом из Дрвара". Помислих: „Ипак си обрао бостан", па рекох оној двојици: „Не дајте ме". Ја уђох у зграду суда, а они осташе напољу. Ту ми показаше неке протоколе и онај исти сатник у присуству двојице цивила даде ми да прочитам гаранцију коју су за мене потписали Гавранић и Сајдл, у којој је стајало да морално и материјално гарантују да нећу ништа учинити против НДХ. Сатник ми рече: „Иди кући на посао. Са осталим знаш шта је било — они су

на изградњи пута, живи оу и здрави и дођи ће за два месеца. Је ли ти јасно?"

По изласку из граде суда кренем према Гавранићу и Сајдлу, јер су мало подаље стајали, али ми пут преоијече крупан Муслиман, наоружан и еа феоом на глави. Упита ко еам, гдје сам био. Рекох му да сам из Дрвара. На питање како ее зовем, застао оам мало јер сам премишљао шта је боље да кажем: право или неко друго име. У то наиђе Омерица, обучен у усташку униформу. Раније је био кожарски радник у Дрвару, заједно смо играли фудбал и дружили ее. По старој навици ослових га са „друже", на што он плану и поче ме псовати и пријетити. На то се умијеша непознати Муслиман и поче ме штитити називајући Омерицу пљачжашем и балијом. Ту се и они мало преријечише, али изгледа да је непознати био моћнији, па је отјерао Омерицу. Раопитујући се ко еам и рече да је био добар пријатељ мога стрица Николе, па ме одведе на каву и ћевапчиће, а једном момку рече да иде довеоги Ибру да обрије његова пријатеља. И заиста, док омо чекали да стигне кава, присгиже и брица те ме обрија. Све ми је то било доста сумњиво, прибојавао сам ее, али нисам знао како да се извучем. Кад сам почео јести ћевапчиће, непознати Муслиман се диже и рече да иде спремити фијакер да ме вози у Дрвар. Уто дођоше Сајдл и Гавранић и ја их замолих да ме одведу до игралишта и покажу ми гаут за Оштрељ, што они и учивише.

И ја се тако преко Петровачког поља упутим према Оштрељу, клонећи се пута и суерета еа људима. Кад сам био насред поља, опазих двије особе како трче за мном и зову ме именом. Не знајући ко је то, дао еам се у највећи трк. Бацио сам зимски капут и баканце да бих што лакше бјежао и да бих се некако домогао шуме. Пред самом шумом налетим на талијанску јединицу, можда јачине једне чете. Они ме запиташе куда идем, а ја сам им показивао руком према Оштрељу и говорио да идем кући. Тада један подофицир изгледа разумје и даде ми пушку да му је носим, те кренусмо у правцу Оштреља. Кад оно двоје што су трчали за мном преко поља прибоше ближе, препознах Бранка Богића и његову жену Сло-

венку. Они ми дадоше капут и ципеле које сам бацио бјежећи од њих. Његова жена је знала талијански, па им исприча шта је са нама било и како су усташе неке побили. Они су се чудили како се може тако поступати према народу и псовали су усташе.

На домаку Оштреља срели смо усташу Федерафа на мотору. Он нам рече да зна да смо пуштени и да је пошао пред нас, па се тако заједно попесмо на Оштрељ. Ту нас Федераф уведе у кафану и наручи нам пар флаша пива, а сам оде да игра билијар са неким усташама које смо ту затекли. Кад омо попили пиво, ми рекосмо да бисмо ишли, али он наручи још пива и рече да ћемо ићи сви заједно. Мени рече да ћемо ићи соло у возу и оде да настави игру. Посумњао сам у њега, па сам покушао на разне начине да се извучем. Изговарао сам се да немам новца, на што он одговори да немам шта да бринем пошто он ведри и облачи. Видећи да је враг однио шалу, предложих му да одем до станице да видим када ће воз доћи. То ми он одобри и нареди да кажем шефу станице да не пушта воз за Дрвар док он не нареди, а мени рече да се брзо вратим.

Мигом покажем Вогићевој жени да слиједи мој примјер, тј. да и они изађу. На станици не затекосмо никог, а већ се чуо воз како се приближава станици. Претрчах ПРУГУ и Уђох у шуму. За мном стигоше Богић и његова жена и за сваку оигурност зађосмо мало подаље у шуму. Усташе и Федераф мотором стигоше на станицу убрзо после нае, па кад видјеше да нас нема, почеше нас звати, питати жељезничко особље за нас, истјеривати путнике из воза и тражити нас око станице. Усташе су нас још неко вријеме тражиле, па су се, коначно, укрцале у воз и отишле за Дрвар. Нас троје такође пођосмо у Дрвар, али шумом, клонећи се пута и пруге. Заобилазећи куће изнад Црљивице преко Подова у сами сумрак смо стигли над брину и спустили се према Карановим кућама. Прешли смо Унац код Мандића превоја, па преко Бара избили под дрвароку цесту код Венцела, на мјесту гдје је сада нови хотел фабрике целулозе. Кришом смо претрчали цесту и избили на фудбалско игралиште. Ту сам се ра-

стао од Богића. Они су отишли кући у колонију, а ја сокаком у Трњак.

У Трњаку се људи скупили на неки договор. Многи ме спазише и кад сам пришао ближе, почеше ме препознавати и чудити се откуд долазим, када су чули да сам већ убијен. Одмах се сви окупише око мене. Ту су били и моји најближи, а Васо прекину све говорећи: „Причај како ти је било и како си се провео у усташком затвору. Овдје неки предлажу да се преда оружје и опрема, како не бисмо страдали од усташа". Испричам им укратко све што сам знао и препатио и кажем им да мира нема нити може бити, зато оружје треба крити и чувати за згодну прилику.

Кад смо се разишли, Васо крену са мном кући интересујући се да му подробно испричам све што сам доживио. На крају ме упита шта сам одлучио послије свега. Без размишљања рекох да ако брзо неће бити организоване борбе, ја ћу сам почети да се еветим сачекујући једног по једног усташу по путевима, па и у близини града. Васо ми рече да то нема ни смиела ни потребе, јер је борба на прагу. Треба да се спремим, па ћемо већ сутра навече изаћи у логор на Каменицу.

Тако је и било. Узмем скривено оружје, муницију и бомбу, опростим се са својима, свратим по Ђуру Штрпца те заједно изађемо у логор на Пашчијаку.

СТЕВО ТРИКИЋ

НЕИСПАЉЕНИ РАФАЛ ЊЕМАЧКОГ ПОТПОРУЧНИКА

ПОСЈ1ИЈЕ БУРНИХ мартовеких дана 1941. године, позват сам у резерву 4. априла — да се јавим у Другу ваздухопловеу базу. Два дана каоније, 6. априла у 5,30 часова стигао сам у Рељево. Сирене су најављивале опасност. Непријатељска авијација је напала воз оиитраљезима и бомбама. Велики број непријатељоких авиона се сручио на наш аеродром у Рајловцу. То ее поновило више пута. Ловци су митраљирали нашу композицију. Падале су невине жртве путника. Шеф станице је рекао: „Воз даље неће ићи!" Са још неколико војника и резервиста кренуо сам према Рајловцу. Војници су нас дочекали близу Рајловца и рекли да се Друга ваздухопловна база налази преко ријеке Босне код старатељско-сиротињеког дома. Причали су нам о бомбардовању. Сва војска била је постројена за доручак.

Услијед изненадног напада било је много жртава. Тешко је рањен наредник Лука Петровић и још неколико официра. Дошао сам у базу и пријавио се капетану Душану Чукаловићу. Поставио ме је за водника допунског вода. Примио сам прозивник у коме је био забиљежен 231 војник. Дао ми је и упутство шта треба да радим. Имали смо десет пушкомитраљеза и два противавионска митраљеза, без резервних цијеви и дијелова. Непријатељска авијација је била стално активна, уништила је једно од наших противавионских гнијезда. Првог дана рата непријатељ нам је од четири митраљеска пнијезда уништио једно. Изгинула је сва посада. Наша авијација је онеспособљена за борбу, јер су сви авиони

затечени неспремки за борбу. Изненадни напад непријатеља обесхрабрио је наше пилоте.

У шест часова увече, 6. априла, код мене су дошли Стеван Опсеница и потпоручпик Јовановић. Речено нам је да спремимо по сто најбољих војника и са шима пођемо за Ниш. Брзо смо се спремили и дошли у станицу Рељево, гдје нас је чекао транспорт. Кренули смо у двадесет два часа из Сарајева за Србију. У шест часова, 7. априла, били емо испред Фоче. Непријатељска авијација напала је наш воз. Побјегли смо возом у тунел. Уто је наишао воз из Чачка. Њиме је дошао један потпоручник што је носио пошту. Препознао је потпоручника Јовановића, заједно оу завршили академију и пилотску школу. Рекао нам је да је аеродром у Шушњарима, на који смо ее упутили, потпуно уништен. Издао их је неки официр. Имали су велике губитке, а авиони еу сви уништени. „Можете се одмах вратити" — рекао је. Дознавши све то, Јовановић је питао команду базе шта даље да ради. Јавили су да се вратимо. Сјутрадан емо се вратили у Рајловац.

Док смо чекали ноћ за повратак, наишла је колона аутомобила из Београда. Један полицајац нам је рекао да је у колони наша краљевска влада која иде у Црну Гору. Ујутру, 8. априла, освануо је снијег. Већ смо били у бази Рајловцу Војници :су етално придолазили. Опсеница и ја омо их упиоивали у своје нрозивнике. Командира и официра нигдје гаије било. Нисмо знали шта да радимо. Одређивали смо етражу за обезбјеђење базе. Официри су се претворили у обичну руљу. Правили еу шегу на рачун одлуке да се води борба против „њемачке силе". Многи међу њима су били петоколонаши. Било је и патриота, и то међу нижим официрима. Једна група официра се свађала са потпоручником Јовановићем. Он је тражио од њих да узму авионе и сами изврше неки задатак. На то му је један рекао:

— Нека иду они који су ерупшли пакт!

Јовагаовић је тврдио да ће Нијемци изгубити рат. Они су се етално препирали, а непријатељ је бомбардовао и палио посљедње остатке авиона и магацина. Војгаици су лутали и тражили команданте и старјешине, али их

није било. У мом прозивнику је било равно двије хиљаде војника, свих родова. Наредник Ловрић је стално био код Опсенице и мене. Дана 11. априла довео сам војнике да смијеним стражу код базе. Затекао сам и поднаредника Опсеницу у бази. Постројили смо стражу да извршимо предају дужности. У нашој непосредној близини стајала је група официра и препирала се о томе шта да се ради. Један се издвојио из групе и рекао:

— Распустите војоку, више нема Србије!

Други из исте групе је повикао:

— Нема ни Хрватоке!

И даље еу се свађали. Разводници су извршили смјену. Сио сам на клулу испред команде. Уто је изишао капетан Душан Чукаловић. Био је познат као добар официр, али болестан на плућима. Поздравио сам га. Одговорио ми је:

— Сједи, сине. Видиш оне издајнике што се свађају. Она тројица оу петоколонаши, а она двојица издајници.

У међувремену је наишао један капетан и дрско рекао:

— Ко је издајник?!

Чукаловић је заплакао и рекао:

— Ја због плућа не летим већ више од годину дана, али ово што данас видим . .. Зашто се не борите ако волите ову земљу!

— Нека се боре комунисти и они који су срушили пакт.

На то ће Чукаловић:

— Народ нас је годинама спремао и хранио, а ми смо пустили да нам Нијемци пале авионе на земљи. И ви се, господине капетане, смијете томе! Народ ће се знати борити заједно с комунистима и побиједити исто онако како су и пакт орушили.

Капетан му је опсовао мајку:

— Комунисти ће сви бити побијени, не смију се ни појавити пред њемачком еилом.

Кад је овај дрски издајник отишао својој групи, Чукаловић је продужио да ми прича:

— Издати смо! Командант базе је побјегао, има већ три дана! Пета колона саботира свугдје. Нијемци су већ

у Загребу. Недић је предао своју дивизију Нијемцима и Бугарима. Ниш је у њемачким рукама. Павелић долази у Хрватску са својим усташама. Он је франковац. Наша земља је сва распарчана и подијељена између издајника и фашиста. Усташе ће клати и убијати. Они већ то чине у Хрватокој. У Загребу је стријељано много људи, нарочито Срба. Стријељају оне који нису вољни да се наша земља распарчава. Остало нам је да бјежимо у шуму и да се боримо. Руси и Енглези су на нашој страни. Америка ступа у рат против Њемачке. Побиједићемо. Нијемцима и усташама не иди жив у руке. Дај ово оружје сељацима нека га носе. Кажи им да ће им требати. Исто им кажи шта их чека од непријатеља и издајника.

Упитао ме, затим, колико имам војника који су се код мене пријавили. Одговорио сам му да је код мене заведено преко двије хиљаде људи, а тако и код Опсенице, и да -сви нису ваздухопловци, већ има свих родова војске.

Цио дан су њемачке „штуке" бомбардовале Рајловац и Бутмир, Илиџу и Сарајево. Имали смо неколико рањених. Кад је престало бомбардовање, подијелили емо вечеру.

Опсеницу и мене је позвао наредник Ловрић и наредио нам да постројимо војску с пуном ратном спремом. Трубач је засвирао збор. Нисмо знали шта ће се деоити. Са Ловрићем је био млађи потпоручник. Постројеној војсци потпоручник се обратио ријечима:

— Ви сте добили муницију без задужења и трошите је у бесцјење, сада је сву морате предати, а добићете је сјутра по задужењу.

Ловрић је са неколико војника узео ћебад и носећи је између строја прикупио сву муницију коју су ВОЈНРГЦИ безвољно бацили на ћебад. Након тога, Ловрић је узео двојицу привржених војника и са њима претресао све војнике. Провјеравали су да који није сакрио муницију по џеповима. Ловрић и поручник су знали да ће Нијемци брзо доћи, па су се бојали да неко не би напао Нијемце и усташе. На тај начин су хтјели да нас лише сваке могућности за отпор. Узели су сву муницију и однијели је у базу која је већ била празна. Опсеница и ја смо за-

кључили: „Готово је, (разоружали су нас!" Неки војници су се одмах бунили — зашто да им се одузима муниција. Сјутрадан је дошао Ловрић и онај исти потпоручник са два млада подофицира. Они су нам саопштили да је „пропала Југославија", а да је Хрватска постала независна, да ће бити мир и да сви резервисти могу ићи кућама. Они који служе кадар могу да остану у домобранима, и то само Босанци, Херцеговци, Хрвати и Далматинци. Остали да иду кућама. Речено је да је са Русијом потписан споразум. Она ће нас штитити. Војска се одмах поче растурати. Свако је с пушком пошао у свом правцу, кличући: „Живјела Русија, заступник словенског народа!" Шофер, који је возио муницију, напустио је камион кад су му војници рекли да је „све пропало". Навалили еу на муициију, узимао је евак колико је хтио. Умијешали су ее и сељаци. Гледао сам једног сељака како носи четири пушке. Упитао сам га:

— Шта ће ти толике пушке?

— Мој отац је убијен 1914. године када је погинуо Фердинанд, а стриц мм је са сином побјегао с пушком у шуму и прешао у Србију, па се вратио као наредник 1919. године. Сада ће и нас опет убијати. Имам два сина, сви ћемо у шуму — одгоеорио ми је еељак.

Нисам вјеровао да је еве пропало. Отишао сам у базу да се увјерим. Нашао еам Чукаловића са сузама у очима. Разговарао је са Јовановићем. Јовановић ме позвао да с њим идем у Црну Гору. Тамо ће ее организовати отпор, сва војска креће тамо. С њим је било тридесет бораца — Црногораца и Србијанаца. На то ми је Чукаловић рекао:

— Иди ти у свој Дрвар и тамо се бори. Мораћете да се борите против усташа.

Питао сам Чукаловића шта се деоило. Рекао ми је да је тог јутра објављена капитулација.

— Жалосно је то када ниомо ни једног фашисту убили. Народ би се борио, али нема ко да га поведе. Од војника немој да одузимаш оружје, нека га носе кући, јер ће им требати.

Поздравио ее са мном и отишао у непознатом правцу. Вратио сам се у логор, али се војска већ била растурила.

Узео сам своју торбицу, четири бомбе и чутурицу. Кад сам пролазио поред базе, изишао је један поручиик преда ме:

— Подиаредниче, јесте ли ви Хрват? — питао ме.

— Зашто питаш?

— Ако си Хрват, остани у војеци, добићеш чин.

Погледао сам га са презиром. Опсеница му је још рекао да омо Срби. Било је око тридесет војника који су молили потпоручника да их пусти кући, бар на десет дана. Он их је убјеђивао да је Мачек позвао све Хрвате да се лате оружја и преузму власт у Хрватској и да је он главни командант домобрана. Ми смо кренули даље према мосту у Рељеву. Поред моста је стајао Ловрић. На шајкачи му је била хрватска тробојка. Пружио ми је руку:

— До виђења, Пилиповићу — и попипао ме по џепу — хм, имаш бомбе!

Иако сам се бунио и опирао, одузео ми је двије бомбе, говорећи:

— Иди, док те нисам предао Нијемцима!

Од Опсенице је узео ове бомбе и чутурицу.

На станици у Рељеву било је много војске која је лутала куда је хтјела. Све је личило на праву анархију, која је завладала у војсци без команде. Војока је питала да ли је истина да је потписана капитулација Југославије. На станици је било толико војске да је не би четири транспорта превезла. Сваки је питао за возове, али возова није било. Један вагонет је стајао на колооијеку, а на њему монтирана два противавионска митраљеза. Пришао сам тамо и препознао Саву Граховца из Бастаса код Дрвара. Са њиме сам се упознао раније. Упитао сам га шта ради. Рече ми да хоће да скине ова два митраљеза и да иде кући.

— Ако ме нападну авиони, пуцаћу из овог митраљеза.

С њим су била два Душана Бајића, такође из Дрвара. Они су служили у артиљерији. Покушали смо да скинемо митраљезе, али нисмо могли. Скинули смо цијев и остале дијелове и све бацили у ријеку Босну. Ту су нам

се придружила и два моја рођака: Илија Пилиповић из Цвјетнића и Миле Пилиповић из Беглука. Они су били артиљерци. Причали су своје доживљаје и како се руководећи кадар држао издајнички. Издајници су говорили: „Нека се боре комунисти и радници против њемачке силе". Том паролом су се служили официри бивше Југославије, жртвујући и своју част и слободу да би се осветмли патриотима који су били спремни да бране евоју земљу. Војници су са сузама у очима бацали оружје, е огорчењем еу доживљавали издају коју никада неће заборавити.

Два авиона су наишла и почела да митраљирају станицу. Војска је бјежала. Било је мртвих и рањених. Наишла су два тенка наше војске и на њима кукасти крстови! Први је возила жена на чијим је грудима стајао кукасти крст и слово „У". У отвореном тенку био је Шваба који је стајао и викао:

— Војско, бацајте оружје, велики Рајх је заузео Југославију и донео слободу, будите мирии. Ако не, за једног војника велике Немачке биће стрељано хиљаду.

Нијемац је са та два тенка продужио за Сарајево.

Саво ми каже:

— 'Ајде, Перо, да ово претуримо у Босну.

Посматрали смо све са тешким болом. Ријешили смо да идемо кући за Дрвар. Стајао је поред нас војник који је еа мном служио војску. Био је то Мујица из Турбета. „Идем и ја с вама" — каже он. И још један војник из Боричевца, Ивезић, који је био метнуо хрватоку тробојку на шајкачу. Када смо стигли у Лашву, Нијемци су нае зауставили и питали куда идемо. Рекли смо да идемо кућама. Њису нае дирали ни претресали. Њемачка колона је ишла за Травник. Нијемци су се зауставили испред Травника, а ми смо продужили у град. Ушли смо у једну кафану да ее одморимо и преноћимо. Пили смо чај, ракију и поручили вечеру. Мујица је продужио за Турбе кући. У кафани нас је било пуно. Усташе и усташки настројени људи су причали о благостању које очекује Муслимане и Хрвате. За Србе, говорили су, живота нема.

— А зашто за Србе, када су и то људи? — пита један.

Један усташа рече:

— Ево вам огласа. Србе треба стрпати у логоре. Ако се буне, поубијати их. Треба им сву војничку спрему одузети.

Збили смо се у један ћошак и све то посматрали. Имали смо сваки по двије бомбе. Били смо ријешени — ако нас усташе нападну, да се бранимо. Цијелу ноћ нисмо спавали. Када смо вечерали, ушао је човјек у цивилном одијелу и упитао:

— Какви су то војници? Ако су Срби, не смијеш им дати да једу.

Кафеција је потом пришао и рекао:

— Ове пропалице су нека власт. У усташе се јављају само барабе и разбојници. Видите овога, тај нигдје неће да ради и јавио се у усташе.

Дочекали смо зору и кренули према Јајцу.

На раскрсници друма према Турбету и Јајцу зауставила се група војника. Усташе су их свлачиле до гаћа и кошуља. Пришли смо и окренули десно према Јајцу. Усташа је искочио испред нас. Препознали смо га. Био је то онај Мујица што је са мном двије године спавао на истом кревету и служио у Дванаестој ескадрили у Рајловцу.

— У име хрватске државе и поглавника, скидајте све са себе! — викну Мујица.

— Иди, кукавицо, сјећаш ли се да омо заједно били двије године и још у резерви, а ти сада усташа. Нећу се скинути, спреман сам да се обрачунам с тобом — рекох му.

Један младић с фесом на глави свађао се с Мујицом због војника што их је скинуо до гола. Када је чуо мене, пљунуо је на њега и рекао му да је издајица свог народа, да елужи окупатору и „бандиту Павелићу".

— Какву ли ти служиш хрватску државу? Ово је Боона!

Голишави људи су стајали и гледали што ће с нама бити. Младић је позвао све људе и вратио им одијела.

Сава каже Мујици:

— Да сам знао да ћеш постати усташа, удавио бих те и бацио у Босну.

У Јајце смо стигли 14. априла у шест часова увече. Заведен је полицијеки час. Нијемци су патролирали и стрпали нас у једну кафану. Рекли су нам да се морамо јавити у срез да бисмо као ратни бјегунци добили про-•пуснице за Дрвар. У срезу су нам дали потврду на њемачком и српском језику да смо ратни бјегунци и да нам усташке и њемачке власти на путу не праве сметње. Предсједник среза, који нам је потписао потврде, и сам се звао Пилиповић. Упозорио нас је да треба да идемо преко шуме, јер нам ова потврда неће помоћи ако нас пресретну усташе.

— Ни за мене овдје нема хљеба — додао је.

Сјели омо у „ћиру" и пошли за Дрвар. Дошла је група од око четрдесет Нијемаца. Наоружани аутоматима и шарцима. Било је пуно наше војске, али без оружја.

Изишли омо више Шипова на станици Подови. Док је стајао воз, Нијемци оу изишли, пошли у шуму изнад станице и пуцали. Један поручник бивше југословенске војске је дошао пред њемачког потпоручника, поздравио га и рекао му да у бараци има магацин пун муниције и оружја и да сељаци хоће да опљачкају магацин.

Њемачши потпоручник и не саслуша шта овај прича, већ згграби његове еполете са рамена и псујући баци их под ноге. Дохватио му је шапку, скинуо кру-ну и амблем и бацио их под ноге. Изашли смо сви из воза и гледали шта се догађа. Поручника свезаше и поставише стражу крај њега. Један сељак добаци:

— Нека га вежу, чува сам магацин, >није дао никоме да узме ишта из њега.

Нијемци отворише бараку и из ње изнесоше пола џака ручних бомби. Откачише један вагон и шефу наредише да утовари муницију у њега. Ту је остало десетак Нијемаца, а остали су кренули с нама до прве станице. Ту су сишли и у стрељачком строју, пуцајући, кренули према Подовима.

Наш воз је продужио за Срнетицу. Стигли смо 15. априла око шест сати, већ је био мрак. Нијемци још нису били у Дрвару. Шеф етанице је зауставио воз и рекао:

— Нијемци су на Оштрељу, врше прешворе с нашим официрима. Траже да се гарнизон у Дрвару преда.

Док се заврше преговори, Нијемци ће отићи назад у Босански Петровац.

Моји другови су одмах рекли да идемо пјешке према Оштрељу да бисмо сјутрадан стигли кућама. Мени се то није свиђало, јер сам знао да ;су Нијемци на Оштрељу поставили обезбјеђење, а ноћу не можемо прећи никуда сем пругом. Бојао сам се да нас не похватају. Саво Граховац ми је рекао:

— Ми имамо пропуснице.

Убиједили су ме и кренули омо. Ишли смо пругом. Говорио сам им да ће нас Нијемци похватати. Ријешили смо да у Топлој Коси на жељезничкој ста-ници дочекамо зору. Саво је рекао да познаје шефа етанице који је Шваба. Навратили емо у етаницу. Била је закључана. Видјело се како је ватра лијепо горјела. Звали смо шефа станице, али га није било. Вјероватно се сакрио. Продужили смо према Оштрељу. Поново сам своје другове убјеђизао да ћемо наићи на засједу. Претпостављао сам да им је шеф станице јавио куда се крећемо. Око двадесет један час смо били на Оштрељу код ковачнице. Нијемци су направили заједу са обје стране пруге. Одјекнуло је:

— Алт!

Извадили смо бомбе и непримјетно их поред еебе спустили. Нијемци ништа нису видјели. С Нијемцима је био наш познаник. Он нас је напао да смо хтјели да убијемо шефа станице као четници. Саво је овог издајника, с којим се од раније добро познавао, настојао да убиједи да никог нисмо хтјели да убијвмо, да нисмо четници и да имамо њемачке пропуснице. Везао нас је жицом и повео до кантине у којој се преговарало о предаји дрвароког гарнизона Нијемцима.

Савин школски друг рапортира да је ухватио „седам четника" који су напали станицу у Топлој Коси, с намјером да убију његовог доброг пријатеља Нијемца. У међувремену је изишао и југословенски мајор који је преговарао с Нијемцима. Молили емо га да нас заштити. Одмахнуо је руком, сио у кола и отишао за Дрвар. Видјели смо да је ствар свршена. Наш познаник, њемачки агент, рекао нам је да мајор није пристао на предају, „али ће се предати када Нијемци пошаљу штуке". Саво Граховац

се је стално преиирао са агентом, грдећи га што нас је везао жицом. Појавио се и њемачки генерал, висок, сув, гадног израза. Потпоручник му је рапортирао да је похватао групу одметника који су напали шефа станице у Топлој Коси. Генерал је сио у аутомобил и у пратњи два мотоцикла кренуо ка Босанском Петровцу. Нас су стрпали по једног у тенк и борна кола и онако везане одвезли у Петровац. Зауставили су колону на Петровачком пољу, скинули нас и стрпали у сељачка кола, исто везане. Десет војника је ишло позади кола. Одвезли су нас у затвор. На затворској капији је стајао велики оглас на којем је писало:

„Њемачке снаге ухватиле су групу одметника — четника на Оштрељу који су покушали да убију службеника у Топлој Коси. Ови бандити биће изведени пред суд у Босанском Петровцу, и за покушај убиства биће стријељани. Народе, остани миран, јер за једног њемачког грађанина биће стријељано стотину Срба. Помажите њемачке и усташке власти у хватању банди у шумама".

Велика група свијета нас је дочекала пред затвором. Препознали су нас. Неки су звали Саву Граховца и Душана Бајића. Нијемци су нас тјерали да што прије уђемо у двориште затвора, закључали су велику капију и одријешили нас. Жица нам се урезала дубоко у месо.

Народ се окупљао као на чудо, бацили су нам хљеба. Нијемци су нам дали доручак, некакав купус из конзерви. Смрдио је, али смо били изгладњели, и свано је појео своју порцију. Дали су нам и по три јајета и доста хљеба. Ја и Сава емо стално заједно. Један стари Муслиман, бивши југословенеки добровољац, довикивао нам је:

— Не бојте се, браћо, не дамо вас стријељати!

Док је то говорио, старом Петровчанину су сузе лиле из очију.

Нијемци су нас по двојицу стрпали у ћелије. У ходнику су нам наредили да извучемо пертле. Неки су почели да плачу. Рођак Илија ми је досадио, стално је плакао. Вечеру су нам подијелили у дворишту. Око затвора се народ окупио. Бацали су нам храну. Поново је дошао стари добровољац:

— Радимо да вас пусте, али тешко да успијемо, оптужени сте.

Саво му каже да су нас ухапсили невине. Не дадоше нам ни да вечерамо. Саво и ја смо били заједно у ћелији. Ујутру 17. априла појавио се месар из Петровца, мислим да се звао Радошевић. Имао је пропуоницу од њемачке команде из Петровца. Тражио је Саву. Отворили оу нашу ћелију, Саво се с њим руковао и пољубио. Дао нам је килограм хљеба и колача.

— Чинимо све да вас пусте, али је све узалуд. Данас ће вам бити суђење.

Стражар нас је гурнуо у ћелију, врата затворио и закључао. Месара је гурао по ходнику и поовао. У хљебу емо нашли писмо: „Драга браћо, данас ће вас осудити крвници нашег народа. Ми емо све чинили и чинићемо да вае спасимо. Официр који ће вам судити храни се код мене без динара. Молио сам га, али он каже да сте хтјели убити шефа у Топлој Коои."

У дванаест часова су нам подијелили ручак. Добро су нас нахранили. У један чае послије подне дошао је суд. Сачињавали су га судија, адвокат, сресни начелник, преводилац и њемачки потпоручник, онај који нас је спровео. Он је био командир посаде у Босанеком Петровцу. Поетројили су нас у кругу затвора. Испред нас су ставили сто и засјели. Оптужница је већ била готова. Потпоручник је диктирао пресуду, док му је адвокат нешто добацивао на њемачком језику. Прочитали су нам оптужницу: да смо четници, да смо хтјели убити шефа станице у Топлој Коси и да омо похватани као одметници. Адвокат нас је упитао:

— Да ли је тачно?

Одговорили смо да није. Саво је испричао како је било. Поручник је устао и прочитао пресуду на њемачком језику. Као одметници осуђени смо на смрт стријељањем. Преводилац нам је то саопштио. Настала је пометња код „суда". Адвокат се љутио, судија је нешто са сузама у очима говорио. Кад је прочитао пресуду, Нијемац је ставио у ташну. Неки моји другови су почели да плачу. Ивезић из Боричевца је викао да је Хрват. Преводилац је рекао: „Овај није Србин него Хрват", и

показао му да носи хрватску тробојку. Потпоручник је наредио да га пусте. Ивезић је отишао на капију, а официр за њим. Срески начелник нам је рекао:

— Браћо, нисмо у етању да вас спаоимо.

Сви чланови суда, сем двојице, плакали су. Војници су их истјерали. Окупљени свијет је викао:

— Пустите их, иравн су!

Девет је сати, ноћ је. Отворише ћелију и повезаше нас у лисице. Саво и ја смо причали о свему, очекивали смо да ће се овако нешто и догодити. Потјераше нас и потрпаше по једног у тенк. Вјеровао еам да идемо на губилиште. Сједио сам, док је велики „тигар" зујао, и о свему сам размишљао. Руке су ми везане напријед. Сједио сам на бомбама. Помишљао сам да покушам узети бомбу и дићи и себе и тенк у ваздух. Мислио сам на своје троје дјеце и жену код куће. Минути су пролазили брзо. Наивно сам мислио о правди — ко да убије невина човјека. Тенкови еу се зауставили. Помислио сам да ће нас ту побити. Спремао сам ее да бјежим. Извукли еу ме из тенка. Видим град. Маса народа чека испред среза, а Нијемци разгоне народ. Плакате еу излијепљене о одметницима који еу похватани у шуми и осуђени на смрт. Утјераше нас у срез. Ту је био заробљенички и ђачки батаљон. Дочекао нас је један млади потпоручник и ђак у босанском сељачком одијелу. Био је тумач официру. Потпоручник је постављао питања, а тумач је преводио.

— Зашто сте осуђени на смрт?

Ми смо испричали како је било и показали смо наше пропуснице. Официр се је замиелио и рекао да ће чекати команданта дивизије из Бањалуке. Каже, ако буде могао, спасиће нас, јер види да смо -невини. Нисмо вјеровали. Цио ђачки батаљон је лежао у великим затворским собама. Затворили су нас у самице, опет по двојицу. Било је толико тијесно да се Саво и ја нисмо могли окренути. Лисице еа руку су нам окинули. Другог дана нас изведоше и постројише. Сјели омо за сто у ходнику. За доручак су нам донијели покварен сир. Послије доручка су нам дали три лопате и три крампа. Били смо убијеђени да еами себи треба да копамо раку. Одвезли су нас у дно града. Изишао је човјек у цивилу и показао Нијемцима

шта треба да радимо. Ми емо крај пута почели копати сопствене раке. Када је видио да нисмо схватили шта треба да радимо, цивил нам је пришао и строго наредио да треба да ископамо канал за одвод воде.

— Ми смо мислили да треба да копамо раке, — рече Саво.

— Данас канал, а сјутра ћете раку, четниче — рече цинично цивил коме тек тада на реверу запазиомо велико „ХЈ". Душан Бајић је затражио одобрење да пије воде. Стражар га је пустио на чесму. Душан је то иокористио да побјегне уз шишу. Када је то стражар примијетио, дигао је узбуну. Ми омо се забринули, вјерујући да ћемо и због тога сносити посљедице.

Кад смо се вратили у затвор, нахранили су нас добро макаронама и месом, а затим стрпали у ћелију. Сјутрадан смо ишли на исти посао. На нас петорицу, пет стражара. На завршетку је онај цивил усташа дошао да прими посао. Швабама је рекао да је све у реду, а нама да се одморимо до сјутра, када ћемо копати за себе. Вратили су нас поново у затвор.

Неочекивано, на вратима се појавио њемачки стражар еа тумачем. Затражили су нам њемачке пропуснице.

— Немојте се бојати, биће добро — рекао нам је тумач. Извели су нас напоље. Ишли смо кроз град. Мислили смо: готово је, чена нас војска, бићемо постријељани. Изишли смо из града. Одједном нас зауставише. Стражара оставише да стоји, а ми кренусно четрдесетак метара даље. Опет нас зауставише. Тада нам се потпоручник преко тумача обратио:

— Хоћу да вам спасим животе. Ваша је земља поробљена, као и моја. Ја сам Аустријанац. Био сам у академији кад је моја отаџбина поробљена. Отишао сам на фронт у Пољску, а послије у Југославију. Сјутра крећем на грчки фронт да погинем од Енглеза. Седам година нисам видио мајку. Идите ви овојим мајкама. Не идите путем, да вас Нијемци не ухвате, јер би тада и мене стријељали.

Били смо сасвим збуњени.

Обећали смо му да га никада нећемо одати. Са сваким од нае се пољубио и поновио:

— Идите . . .

Још увијек не долазећи к себи, пошли смо у шуму обазирући се за собом и око себе. Потпоручник и тумач остадоше. Када смо одмакли, одјекну неколико рафала из потпоручникове махпинке. Хтио је, ваљда, да тиме „потврди" како нас је постријељао.

Ишли смо друмом, опет према Босанском Петровцу, али врло опрезно. Ноћ је била лијепа и ведра. Разговарали смо тихо о свему — о Нијемцима, усташама, о издаји и страдању, а највише о потпоручнику Аустријанцу и тумачу у босаноким шалварама, о својој срећи што остасмо живи.

У зору смо били на Бравску. Прешли смо преко цесте и ишли ливадама далеко испод шуме. Чуо се радио са жељезничке станице у Бравску. У три сата послије подне изашли смо на Оштрељ, уморни и напаћени. Бучемо се кроз шуму, јер се опет бојимо Ивице. Кренули смо даље, прошли Оштрељ, Грубишину долину и цестом право за Пасјак. Турци су мом дједи одсјекли главу у Грубишиној долини. Наишао је воз. Сјели смо у њега и стигли у Дрвар. У возу је било много наших познаника. Причали су нам да су прије два дана стигли Италијани у Дрвар, да се гарнизон у Дрвару посљедњи предао у земљи, да усташе тероришу народ, да треба да се с њима обрачунамо. Причали еу ко је све усташа. У Дрвару народ невесео, ојађен без слободе. Усташе траже да се преда оружје. Убијају људе и пријете.

Саво и ја смо ријешили да никада више не паднемо живи у руке ни усташама ни Нијемцима.

Као рударски радник, мислио сам да међу радницима мора да влада другарство, без обзира ко влада. Али непријатељ је малодушне врбовао. Није ми ни могло пасти на памет да би мој друг Мујица постао усташа.

Поздравио сам се на станици са Савом и Душаном Бајићем. Народ који нас је посматрао, чудио се што се толико љубимо. Нису ни слутили да смо заједнички избјегли смрт.

У своје родно село Цвјетнић дошао сам 21. априла у деветнаест часова. Са најближим рођацима почео сам да се спремам за борбу која је предстојала.

*

Проносиле су се вијести о злочинима усташа око Бањалуке, Приједора, Санског Моста, Купреса, гдје су читава села стављена под нож. Убијане су жене и дјеца, набијани на коље. Пљачкале су и односиле усташе све до чега су дошле.

У Дрвару је у прво вријеме било релативно мирно. Усташе се у почетку нису уеуђивале да отпочну масовна убијања, али су од половине јуна почели. Прве жртве су били угледни људи српске националности. Радници су бјежали из фабрике.

Дошао је Спасовдан. Људи су се спремали на уобичајени велики еајам у Кулен-Вакуф. И ја сам се спремио да одем, да чујем и видим шта усташе раде. Ријешио сам да прије испитам терен и да онда сиђем у град. Група дјевојака из села Боричевца је шетала мостом. Пјевали су пјесме против краља Петра и Срба („Срба више бити неће"). Старији Муслиман ми је пришао и рекао:

— Видиш, то су усташкиње из Боричевца. Она што води пјесму је сестра Мире Матејевића. Хоће да изазову некога од Срба и да га ухвате и убију. Већ су двјеста педесет људи бацили у јаму у Боричевцу. Док смо разговарали, чујемо гласове: „Долазе усташе из Бихаћа, возе три камиона Срба и Јевреја. Србима велико слово С на грудима, а Јеврејима Ж". Стари каже:

— Све ће их побити и побацати у јаму.

Гледао сам шта се догађа. Око шездесет људи било је у камионима. Жалосно је било видјети. Сваки носи завежл>ај у рукама. Испребијани. Кад су стали испред моста, почела је кукњава и јаук. Жалостан призор са невиним народом. На пијаци гужва. Усташе хватају људе и жене. Стари ми отвори башту и рече:

— Бјежи!

Крадимице сам кроз његову башту, па поред Уне, отишао за Цвјетнић. Тога дана су усташе почеле масовно да убијају народ из околине Вакуфа. Убијено је двадесет пет људи и бачено у јаму у Боричевцу.

У Србу је 28. јуна заклано седамнаест људи. Недјељу дана раније у Дрвару је похватано двадесет осам људи,

отјерано за Босански Петровац и бачено у јаму код Меденог Поља. У непосредној близини Цвјетнића, у Суваји преко Уне, 2. јула је заклано три стотине недужног свијета, већином жена и дјеце. Из попадије су извадили живо дијете, набили га на нож и бацили јој га на груди, док је на мукама издисала. Истога дана еу запалили село Личке Осредке и убили двадесет двије особе.

Из нашег села је 3. јуна оишао у Мартин-Брод сељак Милан Пилиповић, звани широки Милан, и сио у кафану. Волио је попити. Причало се о свему и свачему. О злочинима у Србу, Дрвару, Вакуфу. Сједјела оу и двојица усташа. Кад су видјели да је из Цвјетнића, пришли су му ближе и упитали:

— Како су Цвјетнићани?

— Добро, никога не дирамо, а ко нас дирне, неће му бити лако. Пуну Сјеницу оружја омо навукли, топове, митраљезе, наоружали смо и жене и дјецу, искоиали велике шанчеве и чекамо.

Старац је био напит, али усташе еу примиле за истину све пгго је рекао. Због сличних прича усташе се нису усуђивале да дођу у село.

Мали Душко Миљевић, још при повратку послије капитулације, рекао ми је да се оружје прикупља и да се мора обрачунати са усташама. Партија ради на организовању устанка.

Усташки злочини су у Цвјетнићима пробудили стару борбену традицију. Отворено се говорило о припреми уотанка у Дрвару. Дошли неки комунисти из Београда и екулљају људе под оружје на Каменици. Сваки човјек је слреман да се бори. Са Николом Трнинићем састао сам се у Млинима 24. јула. Упитао сам га спрема ли се шта.

— Будите спремни, морамо повести борбу — рекао ми је.

Идућег дана, 25. јула послије подне, Никола је извјестио Мађуку, Перу — Перицу М. Пилиповића, Тривуна Пилиповића Буркица и мене да ее сви људи из села навече окупе на Сјеницу. Око педесет нае се окупило на Сјеници у 15 часова. Људи су се почели грлити, питати се за здравље. Никола је говорио:

— Виђе добро, цијела Босна се диже на устанак против усташа.

Причао је о логору на Каменици, о Љуби Бабићу, Николи Котлу, Бурсаћу, Васи Трикићу, Обраду Малбашићу. Младићи су срећни што ће ностати војска. Видјела се и покоја пушка. Другог дана нашег логоровања оружја је било вшпе. Разишли смо се еваки својој кући, спремни да се на позив ОКЈТГИМО. Ноћ је била тиха. Био сам уморан. Брзо сам заспао. Неочекивано, на вратима се зачуо снажан ударац. Препознао сам глас рођака Пере — Перице Пилиповића:

— Устај, Перо, води се борба, нападнут је Дрвар.

Скочио сам и обукао војничко одијело. Сва околна села су била на ногама. Чули су се митраљези и бомбе од Дрвара. Брзо се окупила велика група људи. Узео сам торбицу и једну бомбу, Перо ми даде још једну. То је било моје прво оружје.

ПЕТАР ПИЛИПОВИЋ

ПРВЕ ЖРТВЕ ФАШИСТИЧКОГ ТЕРОРА

ПРВЕ ЖРТВЕ фашистичког терора пале су 15. јуна 1941. године у селу Бастаеима. Чудан је био долазак непријатеља у село, још чуднији разлог због којег су пале прве жртве.

Наведеног дана једна жена из засеока Разбој отишла је у Дрвар и пожалила се усташама како јој је украдено 2.000 динара. Пошто није била у добрим односима са Савом Шоботом, посумњала је у њега и његовот рођака Мићу Карановића. Пријава је усташама добро дошла, јер је то био довољан разлог да крену у село.

Била је недјеља. Миран, сеоски дан. Старији су препричавали посљедње догађаје, млађи се спремали за уобичајено недјељно празновање испуњено пјесмом и игром. Ни трага слутњама о оном што ће се дошдити еамо неколико часова касније.

Група од шест усташа кренула је возом из Дрвара према Хрњадима. Сишли су у Врановој страни на пјешачком прелазу и спустили се у заселак Разбој. Одмах су ухватили Саву Шобота и Мићу Карановића. Нешто касније ухваћен је и Богдан Томић који је на себи имао униформу бивше југословенске војске. Везане, без објашњења, довели су их на Јандрин Под пред кућу Јандрије Томића Ћића.

Прије стријељања извели су жене и дјецу из кућа Јандрије, Милана и Гојка Томића да присуствују убијању тројице невиних људи. Наравно, нико није очекивао пуцњаву и крв. Али, на олште запрепашћење, уз болан плач уплашене дјеце Сава Шобот и Мића Карановић убијени су без ријечи. Трећи ухваћени изненадио је све, а

највише непријатеља. Богдан Томић није губио присебност и добро оцјенивши ситуацију одлучио се на стравичан бијег испред смртоносних рафала. Прескакао је ограде нешто ниже од два метра. Када се докопао шуме нерањен, сви напори усташа да га поново ухвате остали су безуспјешни. У потјери за Томићем усташе су наишле на пастира Мирка Папка. Када им овај, уплашен на питање куда је побјегао комуниста и бандит није дао одговор свирепо су га претукли. Сав крвав и онесвијешћен на носилима донесен је кући.

Село се ускомешало. Мирну атмосферу нарушили су пуцњеви и болан плач. Омладина која је на једном пропланку Јандрина Пода играла коло и пјевала народне пјесме, прекинула је своје весеље и разбјежала се у евим правцима. Непријатељ је отворио ватру, али нико није рањен.

Усташе су кренуле кроз село остављајући иза себе страх и бол. И мајке и сестре завијене у црно. Истог дана запалили еу православне цркве у Бастасима и Спасовини, а дан касније једну кућу и цркву у Трубару. У пламену се нашла, 21. јуна, и црква у Шиповљанима.

За вријеме паљења цркве у Бастасима. Адамовић Срето, Пузић Никола и Трнинић Јово Јожа једва су побјегли испред усташа. Наиме, Срето Адамовић и Никола Пузић побјегли су преко моста на Береку, а Јово Трнинић обукао је женско одијело Мораче Јованке и побјегао преко моста на Броду.

Непријатељски вихор прострујао је дрварском долином. Злостављање и убијање недужних људи и паљење цркава уплашило је и огорчило становништво. Људи су бјежали у оближње шуме, а у кућама су остајале само жене и дјеца. Тако су 16. јуна само оне обавиле сахрану Саве Шобота и Миће Карановића.

Мајка Миће Карановића била је сестра Саве Шобота. За вријеме старе Југославије живјела је еа сином у једном банатском мјесту. Одмах по окупацији вратила се у Босну, у село Бастасе, е намјером да сачува свог јединог еина. Али, њену жељу завила је црнина. Јединац син и брат били су прве жртве фашиегачког терора у Бастасима.

СИМО ПАПАК

БЈЕКСТВО СА СТАНИЦЕ

ПРИЈЕ РАТА сам радио на изградњи унске пруге код предузећа „Батињол". Најприје као фигурант, а касније у тунелу као шлепер и минер. Плата је била 8—15 динара на дан. То је била врло ниска надница. Године 1937. отишао сам у војску, а послије одслужења рока опет сам се вратио у своје село и почео радити на изградњи пруге.

Пред рат сам позван у резерву у Бихаћ. Тамо сам се затекао када је потписан Тројни пакт. Било је са мном још мојих комшија и другова из других мјеста — Дрварчана, Петровчана и Граховљана. Били смо у 125. пуку. У вријеме потписивања пакта, официри овог пука прозвали су једног дана све војнике из нашег краја и одвојили их у једну школу. У тој школи су нае задржали десет до петнаест дана. Нисмо ништа радили, него смо једноставно чекали и досађивали се. Неко је играо домине, неко шах, неко карте. Тако је то потрајало док једног дана није дошао нови командант пука, резервни пуковник, Србијанац. Он нас је извео на баре кад Жегара и рекао нам да је потписан пакт. Питао нас је шта ми о томе мислимо, а ми смо рекли да је боље да ратујемо, него да пристанемо на пакт. Након тога наш пук је добио наређење за покрет и дошли смо до Младеновца. Ту нас је затекао рат. Сукобили смо се с њемачком војском. Оштетили смо или уништили неколико непријатељских тенкова. Нисмо имали подршку артиљерије, него смо као пјешадинци морали самостално да дјејствујемо, што је изазвало доста жртава. Одмах се видјело да смо готови. Повукли смо се у једно село и ту заноћили. Другог дана 125. хтук је упао међу њемачке тенкове и ту је

изгинуло доста војника. Један војник. неки Виктор Дервиш, изнио је из те борбе пуковску заставу. Мени је командир вода био неки Словенац. Рекао је да ће нас Босанце превести преко Дрине или му глава неће бити на рамену. Молио нас је само да га не убијемо, јер је, како рече, настала нека велика неслога између Срба, Хрвата и Словенаца, па се бојао зато што је сам Словенац. Обећали смо му да ћемо га штитити и слушати, али да нас преведе у Босну, јер је расуло свуда.

Упутили смо се преко Србије ка граници Босне. Села кроз која смо пролазили била су за нас доста гостопримљива. Понегдје су нас осули и псовкама због издаје земље, али у већини случајева сељаци су нам давали преноћиште и храну, тако да смо доста срећно дошли до Дрине. Оружје смо носили уза се до једне цесте на којој је била једна њемачка колона. Наш вођа — поручник Словенац — рекао нам је да ће он отићи до Нијемаца и, ако се буде вратио, да га дочекамо, ако не, да бјежимо. Вратио се и рекао нам да бацимо оружје и сву другу опрему, а да на себи оставимо само одјећу и тако наставимо пут. Нисмо више могли ићи у већим грзшама, него емо се распоредили у мање и тако прешли Дрину. У Босни су већ владале уеташе. Они су купили бивше војнике и ггредавали их Нијемцима. Наше је путовање било скопчано са великим тешкоћама. Дању смо се одмарали у шуми, а ноћу путовали заобилазећи насељена мјеста. Најтеже је било приликом преласка ријека, јер се понегдје није могло без чамаца, које смо морали или украсти или измолити од сељака. У једном селу близу Јајца смо ушли у кућу једног Муслимана који нас је лијепо дочекао, нахранио и посавјетовао. (Нас је у тој групи било осморица.) Рекао нам је да се клонимо муслиманских и хрватских села, пошто у њима владају усташе које ће нас, ако нас похватају, побити. Ми смо већ на том путу видјели многа недјела усташке влаети — побијене људе, попаљене српске куће, опљачкана имања итд. То нас је учинило још опрезнијим на нашем путовању према родном крају. Тако смо полако путовали и негдје почетком мјесеца маја 1941. дошао еам у своје еело Босанеке Осредке. У селу су се изненадили кад су ме видјели, јер је сва

војска већ била отишла у ропство. Мој пут до куће био је врло тежак и напоран. Били смо пуни вашки, омршавели, поцрнели, зарасли у браду. Јадно смо изгледали.

Није прошло неколико дана од кад сам дошао кући, кад ево жандарма. У кући су нашли болесног стрица и моју мајку. Питали су за мене. Мајка је рекла да сам отишао у рат и да се још ниеам вратио. Тако је рекао и стриц. Али им један малишан рече:

— Ево Рада у башти гдје копа кромпир.

Ту су ме одмах ухватили и отјерали у жандармеријску станицу у Трубар. Нису ме везали, него су ме онако гонили. Од жандарма је један био поднаредник Јуре, други је био Муслиман. У станици сам видио још мојих комшија који су ту дотјерани — Раду Рађеновића, Стевана Селића, Ђуру Рађеновића, Љубу Веина и још неке људе из других села. Посједали смо поред жељезничке пруге да чекамо воз за Дрвар. Предосјећали смо да нам се нешто спрема. Неки су били уплашени, а неки опет потпуно смирени. Говорили су да нам нова власт неће ништа. Жандарми су били доста мирни, јер је нас било много, а њих свега неколико. Зато према нама нису испољавали агресивност.

Пришао сам командиру жандармеријске станице и питао га шта мисли с нама. Рекао ми је да идемо тамо одакле се више никада нећемо вратити, додавши да бјежим куд знам. Дао ми је и кутију цигарета и рекао да обавијестим и остале да бјеже, јер је он до сада три пута добио наредбу од .стожерника да у Дрвар доведе осамдесет људи из Трубара и Осредака. Знао је да ће те људе усташе побити. Командир је био Словенац, жао ми је што му се имена не сјећам.

Молио ме је да га не одамо, да се не сазна да нас је наговарао да бјежимо. Пришао сам групи коју су чувала два жандарма и рекао Ради Рађеновићу Рађку шта ми је казао командир. Он ми је одговорио да неће бјежати, да ће да иде да ради два мјесеца, па ће се кући дјеци вратити, јер ако побјегне, усташе ће му фамилију поклати, а он пасти у затвор. Пришао сам и Душану Рађеновићу и молио га да бјежимо. И он је одбио. Командир је лично позвао Стевана Селића, дао му неку цедуљу и непгго нов-

ца да иде у неку гостиону код неке Дуње да јој ту цедуљу преда и попије ракију. Он је отишао, попио ракију и опет се вратио. Није схватио шта је командир хтио. Воз је већ долазио, чуо се. Скочзио сам низ неки подзид и сакрио ее у грмље крај еаме пруге. Кад је воз стигао у станицу, из њега је изишао неки Перо звани Кљујо, и нико више. Усташе из воза почеле су да преузимају моје комшије. Жандарми су их дотјерали до вагона, а усташе су их одмах везале жицом. Чули су се јауци при притезању жице, јер су је стезали клијештима. Чуло се стењање, псовка и лупа. Мени је било јасно шта је, те сам се у грм све више увлачио. Кад је еве било потрпано у вагоне и воз кренуо према Дрвару, извукао сам се из грмља и побјегао кући у село. Одмах сам све испричао. Тада је донесена чврста одлука да се жандармима и усташама не иде жив у шаке и да мушкарци ноћивају ван куће. Одведени људи су свирепо поубијани. Послије тога почеле су припреме за устанак у којем сам узео учешћа.

РАДЕ РОДИЋ

КАКО САМ СТРИЈЕЉАН И БАЧЕН У ЈАМУ

КАДА СУ ДОШЈ1Е усташе на власт, налазио сам се у свом селу Очијеву. Миелили смо да је та власт као и свака друга, да јој се морамо покоравати, слушати је и извршавати све што се од нас буде тражило. Првих дана према нама се није нико лоше односио, али већ у мјесецу мају усташе почињу да показују своју праву намјеру. Из села смо одлазили у Кулен-Вакуф обично четвртком, на пазарни дан. Усташе су ее према нама бахато односиле. Пеовале су нае, вријеђале на оваком кораку. У Кулен-Вакуфу смо продавали сеоске производе, највише оитну стоку и кожице од заклане стоке.

Једног дана у Очијево је дошла усташка патрола и покупила групу људи. У тој групи сам био и ја. Са мном су били још Никола Родић, Раде Карановић, Јован Родић, Перо Танкосић, Стево Родић, Илија Дукић, Стево Карановић, Ђуро Карановић и Раде Шипка. Отјерали су нас у Кулен-Вакуф. У затвору смо затекли још људи из других села. Мислим да их је највише било из села Стјењани. У затвору смо остали дан-два. Усташе су сваки час долазиле и тукле људе. Кад смо их питали зашто нас туку, одговорили су: „Зато што сте Срби!" Најокрутнији је био усташа који се презивао Кадић. Највише је мрцварио људе, тукао кундаком од пушке и пеовао. И мене је псовао и тукао. Добио сам много удараца кундаком. Све тијело ми је било модро.

Саопштено нам је да ћемо бити пребачени у Затреб на присилни рад. Неки су већ знали шта ће, у ствари, са нама бити. Говорили су да ћемо бити побијени, јер усташе

немају милости. Други су, опет, говорити да се не треба бојати, усташе су оштре, али неће невине људе побити.

Неко је иопребијан јаукао и тражио помоћ. Нико му је није пружио. Сви смо били некако обамрли и чекали своју судбину. Ништа јели нисмо. Стражар нам је доносио воду коју смо халапљиво пили.

Око девет сати увече дотјерали су један камион и почели товарити људе. Одвезли су неколико тура, а онда су дошли и моји сељаци на ред. Одлучили смо да идемо заједно, па шта нам буде. Мислили смо да су остали већ отпутовали у Загреб. У камиону нас је било дванаест. Ниоу нас везали. Само је код кабине сједио стражар са митраљезом. Речено нам је да идемо у Загреб.

Кад смо кренули од Кулен-Вакуфа према Лапцу, повјеровали смо да ћемо стварно у Загреб, јер тај пут тамо води. Но, у близини села Боричевца камион се зауставио. Тамо нас је већ чекала 1*рупа усташа. НаредиЈш су нам да сиђемо с камиона. Поред сваког од нас сгајао је по један наоружан усташа. Настала је кукњава и запомагање људи. Схватили смо шта ће с нама бити. Ударали су нас куд је ко стигао. Крв нас је зачас обасула. Потјерали су нас са цесте. Нисам знао да ее ту налази велика јама. У њеној близини су нас зауставили. Одмах су прву двојицу одвели ка јами. Чуо се лелек и два пуцња. Тек тада смо били сасвим сигурни о чему се ради. Неки су молили да пусте младиће кући. Раде Шипка и Јован Родић молили еу да побију њих старије, а да нас млађе пу-сте кућама. Усташе су им одговарале ударцима кундаком. Настало је комешање, јаук. И ја сам се нашао пред јамом. Миро Матијевић, усташки логорник, стајао је с пиштољем изнад јаме.

Више се ничега не сјећам.

У неко вријеме пробудио сам се и осјетио веЈШки терет на себи. Нисам могао ничим макнути. Највише ме бољело раме, још од пребијања у затвору. Пипам и осјећам око себе све саме лешеве поубијаних људи. Крв свуда око мене. Лијепила ми се за прсте. Бољела ме глава, а коса ми је била сва крвава. Полако сам се извукао испод гомиле лешева и склонио мало у страну. Усташе су бацале људе и даље. Чули су се пуцњи и пад лешева

у јаму. Не знам колико је то потрајало. Вјероватно сам дуго био у несвијесги. Тек наједном еам чуо да у јами има још неко жив. Кад сам се јавио, онај други је заћутао. Дуго сам га дозивао да се јави. Он ме пита ко сам и да ли сам стварно жив. Одговорим му да сам из Очијева и да се зовем Владо Танкосић, да се сјећам стријељања и да сам рањен. Он ми рече да је жив скочио у јаму пошто су му убили и бацили у јаму њешва три сина. Рекао ми је да се зове Миле Пилиповић и да је родом из Рајиновца, села код Кулен-Вакуфа. Пришли емо један другом. Са мртвих је скинуо одјећу и мени направио лежај, пошто нисам могао да се покренем. Тако смо нае двојица ту лежали. Дању се помало видјело, па сам распознао неке од убијених. Не знамо колико је времена прошло, кад једног дана зачусмо глас изнад јаме: „Има ли ико жив?" Одазвали смо се. Почеле су припреме за наше извлачење. То су били Цвјетнићани. Сјећам се да су с њима били Перо Пилиповић, Ћукан Јованић и Арсо Пувача. Навезали су конопце и вериге. На крају су ставили обруч са кола и тако су мене првог извукли, а онда и Мила. Јама је била дубока тридесет седам метара. Кад су ме извукли, на врху сам се онесвијестио. А кад су ме иолили водом и сапрали крв, дошао сам к ееби и тек тада видио да сам стварно слободан. Другови су нам донијели млијека и тако смо се поред јаме освјежили. Тада нам је речено да је устанак почео и да се води борба против усташа. Није нам било ништа јасно, били емо исцрпљени и преплашени. Рана ми је била иуна црва и непријатан задах се из ње осјећао. Одмах су ме однијели у нашу амбуланту у село Вубањ. Ту су ме превијали и лијечили. Није било љекара, већ само болничари који ми нису могли пуно помоћи. Тада сам дознао да сам у јами провео девет дана. Миле је био у јами седам дана, Јер су његову групу дотјерали два дана послије нас.

ВЛАДО ТАНКОСИЋ

ЗАКЛЕТВА НА ГРОБЉУ

ЧИМ ЈЕ ЗАВЈ1АДАЈ1А устапхка власт, патроле жандарма су све чешће навраћале у наше село. Кроз село су исто тако све чешће пролазиле и усташе. Њихови поступци у почетку нису били брутални. Мислили смо да ће та власт бити сношљива и да ће се и у тој новој држави моћи живјети. У почетку су тражили оружје и муницију. То су прикупљали и односили. Али касније почињу да се проносе гласови како усташе кољу Србе у Лици и око Бихаћа. Ми нисмо вјеровали да једна наоружана војска може то чинити са голоруким и мирним народом. Међутим, и из нашег села све чешће одводе поједине људе којима се губи сваки траг. Почели смо да се еклањамо од усташких и жандармских патрола. Ноћу смо бјежали од кућа. Ја, мој отац, стриц и покојни Миле Сушић са двоје нејаке дјеце емо заједно одлазили увече и смјештали се у оближње шумарке. Са собом смо носили покриваче и тамо спавали.

Једном пред ноћ чуло се од Срба пушкарање. Побјегли омо у Миљушев гај и те ноћи смо три пута мијењали пребивалиште. Са мном су били још Дзппан Рађеновић, Симо Рађеновић, Мане Милканов, Стеван Сконпић, који је раније био жандарм, Милан Шимин, који је касније постао официр, и још неки. Привукли смо се кућама и примијетили усташе код куће Миле Рађеновића Попова. Претраживали су кућу и стаје тражећи Милу. Он је, међутим, већ био измакао уз свој гај. Посматрали смо их из близине, сакривени у грмље. Милина кућа је доста богата и он је важио као један од највреднијих људи у селу. Усташе су из куће изнијеле један џак жита

и цио крух печен под пеком. То су подијелиле неколицими људи које су раније еа собом повели —Виду, Ради и Мили Рађеновићу. Њих еу сјутрадан побили. Другог дана су убили Мићу и Саву Антонића са Брда.

Након тога пребацили смо се у село Цвјетнић, гдје смо преноћили код куће мога кума Николе Кнежевића званог Никице. Поново сам се повратио кући у село и наумио да одем у Дрвар не бих ли купио дувана и шибица. У „ћиру" сам ушао у Трубару и преко Бобаре дошао у Дрвар. У Дрвару је ситуација била лоша. Сусретао сам људе и на шима сам примијетио велики страх и забринутост. Усташама нико није смио ни у очи погледати. На све стране се шапће о покољима, паљевинама и пљачки. Причало се да се спремају црни дани нашем народу. У Дрвару ниеам успио ништа јести. Једино сам од Миленка Секулића успио да купим дванаест паклица дувана, неколико кутија цигара и неколике шибице, да однесем друговима с којима сам се заједно склањао у хпуму. Кад сам видио каква је ситуација у Дрвару, одмах сам се пјешице упутио кући у Осредке. Ишао сам поново преко Бобаре и Трубара. Наиђем на Јојгу, попова брата, гдје клепће косу. Рече ми:

— Што је, Милане, каква је оно пуцњава јутрос била у Рађенској жупи? Изгледа да је ваш народ избјегао у Вучијак око Громиле, чују се људи, дјеца и рика говеда. Изгледа да ее тамо свашта дешава.

Објасним му да идем из Дрвара, гдје је тешко стање. Завладао велики страх од усташа, добро нам се не пише. Од њега еам се растао страхујући шта ли је могло бити с мојом породицом и комшијама. Нисам смио ићи путем од Трубара према Осредцима, него сам се хватао шумарака поред Кордине драге. Избио сам кућама Јајичића и Николе Кнежевића, изишао уз Точковицу и уз Јаругу. Спустио сам се низ косу према кући Вида Рађеновића. Нашао сам га с породицом како плаче. Кроз сузе ми је рекао:

— Мој Милане, гдје еи ти данас био, усташе нас побише. Убише ми мог чобана и сина. Убише још доста људи — Вида Мајкића, Милу Мајкића и Раду Миљуша.

Чсквјек је плакао. Тешко је било гледати старог човјека сиједе главе како нариче и плаче за својим сином Радом. Тјешио сам га и молио да се етегне и да смири породицу, јер се сада више не може ништа учинити. Бог ће казнити усташе што су такво зло направиле. Видим, стоку нико не чува. Ушла је у ливаду још непокошену, а тамо гдје је већ било покошено, говеда и овце једу откосе. У селу велика жалост и бугарење.

Мртве смо сахранили тек када оу усташе отишле у Срб. На гробљу емо се заклињали да ћемо се за ове жртве осветити. Већ оу се чули гласови да ће бити борбе против усташа и ми смо једва чекали да се са њима обрачунамо, да осветимо невину крв наших младића и људи које усташе побише тих дана.

МИЛАН РАЂЕНОВИЋ

ПРВИ УСТАШКИ ШАМАРИ

ОДМАХ ГЕО ДОЈ1АСКУ у Дрвар усташе су почеле са разним репресалијама: прогоном српског живља, увођењем разних пореза и присилних радова.

Почетком јуна 1941. године мој стриц Душан добио је позив за кулук од усташке влаети у Дрвару. У позиву је стајало да именовани са коњоким колима обавезно дође пред општину 4. јуна 1941. године у 07.00 часова, а уколико се не јави поменутог дана, дужан је платити новчану казну у износу од двије хиљаде динара или одлежати у затвору тридесет дана.

До тада стриц Душан није имао прилике да се боље упозна са усташама и њиховим намјерама. Одлучио је да пође да одради кулук који му је додијељен. С њим сам пошао и ја, како бих му помогао око утовара и истовара кола. У заказано вријеме стигли смо на зборно мјесто. Ту је већ чекало неколико људи са колима. Свакој породици одмах је одређен посао који треба завршити за седам дана. Радило се на изради десног тротоара идући од општине према центру града.

Свакој породици додијељен је и по један усташки стражар. Нама је додијељен за стражара еин балмајстера Јуришића из Дрвара. Стражара сам познавао врло добро, као и његове родитеље. Моја и његова мама биле су раније врло добре пријатељице и често су се посјећивале. У основној школи четири године сам сједио у истој клупи са нашим стражаром. Док смо ишли у школу, често смо заједно доручковали. Ја сам од хране у школу доносио кајмак, а наш стражар бијели хљеб. Када је преко зиме било лошије вријеме, остајао сам на спавању код

њета. Доласком усташа на власт пријатељство је заборављено и избрисано, како између нас двојице, тако и између наших мајки.

Почели смо са копањем и одвожењем земље. Наш стражар је често понављао: „Брже, брже". Углавном је стајао поред мене и пушио. Гледао сам га како одбија димове, па се и мени прилушило, али нисам имао цигарете. Обратио сам му се по имену и затражио цигарету. Умјесто цигарете добио сам одговор: „Бале један, гдје је цигарета за тебе! Да се више ниси усудио тражити цигарете од мене!"

Став и држање стражара страшно су ме увриједили и почео сам и ја њега дирати. Знајући га из основне школе, нисам ее плашио. Рекао сам му: „Ко је теби, бале, дао пушку? Шта ће теби пушка када је она већа од тебе? Да ли ти знаш из ње пуцати? Ако су сви војници као што си ти, брзо ће твој Анте Павелић пропаети".

Док нисам поменуо Анту Павелића, мој се стражар није много љутио, али када сам изговорио његово име, одмах ми је пришао и опалио неколико шамара. Уз шамаре је оштро додао да са њиме више не смијем разговарати, а за помињање Павелића да ћу платити.

Поступак стражара ме је јако изненадио. Тек сам тада видио шта значе усташе и да са њима нема шале. Скренуо ми је пажњу на то и стриц Душан. Рекао ми је: „Стражара пусти на миру и ради свој посао". Страшно ми је било криво што сам шамаре добио од свог школског друга са којим сам пуне четири године дијелио добро и зло.

Тога дана радили емо од седам до деветнаест часова. Имали смо само тридесет минута одмора за ручак. Једва сам чекао да тај дан прође.

По повратку кући био сам оштро критикован од стрица Душана и осталих укућана. Наредили су ми да одмах идем колиби, која се налази на Подовима изнад самог Дрвара, да чувам стоку и да вшне не смијем ићи у град нити од колибе долазити кући у Завађе.

Стриц Душан се исте вечери консултовао са браћом Николом и Јованом у вези са одрађивањем кулука. Дошли су до закључка да је боље платити казну у износу

од двије хиљаде динара него рескирати и ићи даље на кулук. Одлучили су да казну плате преко сеоског кнеза Живка Томазовића, што је еутрадан и учињено.

Послије примљених шамара (4. јуна) нисам више одлазио у Дрвар све до 27. јула 1941. године, до дизања устанка.

За припрему устанка сазнао сам 5. јула од Николе Дроњка Тога дана био сам код колибе. Негдје око двадесет један час, на лавеж паса изишао еам у двориште да обиђем коње који су били припети испод колибе. Ута је наишао Никола и упитао ме да ли може преноћити. Одговорио сам му потврдно. Он ми је испричао да су тога дана усташе тражиле код куће у Завађу њега, његовог брата Јову, њиховог најменика Дану и још неке другове из Завађа. Причао је детаљно како су побјегли.

Разговор се наставио о Русији. Причао је да она увелико ратује, да напредује на свим фронтовима и да ће ускоро ликвидирати Хитлера. Касније ми је причао и о нашој земљи и да се и код нас припремају борбе, затим о нашој будућности и о томе како ћемо живјети када дође елобода. Неће се тада оскудијевати ии у чему. Неће код нас више бити беде и сиротиње. Сви ћемо бити једнаки и равноправни. Према раду бићемо и награђивани. Све што нам буде требало, добијаћемо бесплатно од велике Русије. Возићемо се нашим „ћиром" без возних карата и плаћања. Чак ћемо и нове куће добити од Русије, које ће њихови авиони сиуштати на Омркле, Рт, Лучице и тамо гдје нам буду требале ...

Код моје колибе на Подовима Никола је остао два дана, затим је отишао у Мокроноге. Нисам га више видио до устанка.

Негдје око 10. јула дошао је колиби брат од етрица Бранко. И он ми је причао о припремама устанка и о борбама у Русији.

Тек сам 26. јула, први пут послије примљених шамара, од колибе сишао кући у Завађе. У Завађу сам се нашао са Радом и Крстом Дроњком, Мићом Пузитаћом и Славком Вујићем. Дискутовали смо о нападу на Дрвар и то вече маштали о свему и свачему. За све нас непознат је био исход устанка. Те ноћи нико није спавао у

Завађу. Старо и младо било је испред кућа. Мало ко од нас није постављао питање да ли ће наши успјети да ликвидирају усташе и домобране у Дрвару, шта ће бити касније и како ће се ситуација развиЈати. Велико узбуђење изазвали су пушчани пуцњи и митраљески рафали у Дрвару. Ту се међу нама нашао и чика Миле Вујић, учесник балканског и првог свјетског рата. Причао је о борбама у којима је учествовао и еве нас је храбрио. Ускоро је пошао у правцу Дрвара и упитао да ли жели неко са њим у град. Јависмо се Раде Дроњак и ја. Идући према Омрклима и низ Баре према Дрвару, Миле је наставио своју већ раније започету причу о борбама, јуришима, заузимању заклона и пуцању. Причао нам је да сваки метак не погађа и да се не треба ништа плашити. Уз пут нам је рекао да има пиштољ и три бомбе „крагујевчанке". Објаснио нам је како се употребљавају и дао евакоме по једну бомбу. Пожурили смо према кућама Пејића. Дан је већ био на помолу, а пуцњава све ближа и жешћа.

На главици изнад куће Матерића наиђосмо на групу наших бораца који су иза заклона пуцали. У овој групи био је и мој стриц Душан. Када је видио мене и Раду, почео нас је псовати и тјерати кући. Чак је био напао и Милу Вујића што нас је повео да погинемо. Устао је иза заклона, одвалио ми један шамар и потјерао нас кући. Ја и Раде одлуком мога стрица Душана нисмо били задовољни. Пошли смо према кући Миће Курбалије и врло брзо смо донијели одлуку да се кући не враћамо прије него што уђемо у Дрвар. Пуцњава је трајала и даље. Од Курбалијине куће пођосмо према брежанском мосту. Прећемо Унац и поред пруге упутисмо се према жељезничком мосту. Наиђосмо на групу наших бораца који су нападали са Подова. Кренули смо са њима према жељезничкој станици. Туку нас са свих страна. Наши напредују, а усташе узмичу. По заузимању жељезничке етанице кренусмо према жандармеријокој станици. Ја и Раде ту бацисмо бомбе које смо добили од Миле Вујића и заједно са осталим борцима упадосмо у етаницу. Било је мртвих и рањених. Дођоомо до пушака. Са овом групом бораца остали смо негдје до подне, а каеније добисмо

задатак да једну групу домобрана и цивила спроведемо у Дукића гај, гдје је, наводно, био формиран логор. У групи коју смо спроводили у Дукића гај био је и усташа Јуришић, од којег сам примио прве шамаре приликом одрађивања кулука у Дрвару. Из Дукића гаја поново се вратисмо у Дрвар, који је већ послије подне био први слободни град у Босни.

Ја и Раде били смо наоружани само два дана. Онда нам је Душан Баук одузео пушке и рекао: „Пушке су потребније друговима који су оделужили војску, а поред тога морамо у наоружању помоћи и другим крајевима који оскудијевају у оружју. Ви сте још млади и ваше је мјесто да радите са омладином у позадини".

Растанак са пушкама тешко нам је пао, али наређење старјешине морало се извршити.

ОБРАД ДРАГАШ

ПРИПРЕМЕ ЗА УСТАНАК У ДРВАРСКО-ГРАХОВСКОМ КРАЈУ

НАПАД ФАШИСТИЧКЕ ЊЕМАЧКЕ и њених сателита на Југославију и нрви дани рата затекли су ме у Бањој Луци, гдје сам, уз новремене прекиде, живио од 1934. године. Као и многа наша друга мјеста и Бања Лука је тих дана пружала тужну слику беспомоћног града. Као што је познато, владајући кругови старе Југославије политиком везивања земље за еудбину сила осовине и ненародном унутрашњом политиком, фактички су већ били опредијелили каснији развој догађаја укључујући и све оно што се десило у априлским данима. Без обзира на патриотско расположење и спремност код знатног дијела становништва да се брани независност земље, најодговорнији фактори — представници званичне политике — на свакоме кораку наступали су обратно. Смишљено је ширена невјерица у могућност отпора и стварно ништа није предузимано како би се ојачала одбрамбена способност земље. Бројни догађаји који су се одиграли тих дана и у Бањој Луци убедљиво су то потврђивали.

Сјећам се, између осталог, наших тешких разочарења која смо доживљавали када је објављена општа мобилизација. Објелоданило се да у команди тадашње Врбаске војне области влада општа дезорганизација и да она и њени органи нису опособни да изврше евој основни задатак око прихватања војних обвезника и да их упуте у њихове јединице. Колоне регрута, сељаци са запрегама за војну комору, узалуд су чекали на распоред, примање опреме и др. У великом броју враћали су се својим кућама. Није био ни мали број оних који су добијали погрешан распоред, тако да се само повећавала збрка и де-

морализација. Одмах се показало да је град незапгиђен од напада из ваздуха, јер иротивавионска одбрана уопште није дејствовала, иако је била постављена, тако да су први неометани налети непријатељоких авиона одмах остављали иза еебе рушевине, оштећене куће и људске жртве. У граду је завладала несигурност и људи су се осјећали беопомоћни. И петоколонашка активност, франковаца и других, тих дана била је све отворенија и интензивнија. Већ првога дана рата емишљено су протуране вијести да еу њемачке трупе прешле Саву код Бос. Градишке и да се свакот часа може очекивати њихов улазак у град.

Мјесни комитет КПЈ за Бања Луку, тих дана, скренуо је пажњу на потребу веће будности и препоручио члановима КП, нарочито онима који су били компромитовани, да се прије уласка непријатеља у град привремено склоне. Свако је, према своме нахођењу, одлучивао гдје ће, али је, истовремено, био дужан да послије краћег времена успостави везу са својом партијском организацијом и да се тако поново укључи у рад. Биле су то одређене мјере предострожности пред првим налетом окупатора.

Неколико дана по отпочињању рата, (мислим око 10. априла) напустио еам град. Прије тога видио сам се са неколицином другова. Посјетио сам и профееоре бањалучке гимназије Наталију Јовић и Љубу Тривића који су сарађивали са напредним омладинеким покретом. И њима сам скренуо пажњу на потребу опрезности. Посебно се сјећам мога настојања да пронађем и видим и Јову Димитријевића, бањалучког угоститеља или бар неког од чланова његове породице. Та епизода остала ми је у живоме сјећању. Желио сам да га упозорим да сам у његовом стану (у једној споредној соби, коју сам ја повремено кориетио) склонио неке штампане илегалне материјале и да то треба да уништи (леци, брошуре, мислим један примерак „Пролетера" и др.). То су били преостали материјали које еам примио за распарчавање, или сам их добио на читање. Код Димитријевића подучавао сам дјецу — два еина, Рашка и Миљенка — а преко ферија, за вријеме главне угоститељеке сезоне, повремено

сам испомагао у гостионици око послуживања гостију. Тако сам радио око двије године. Ово запослење, у вријеме када нисам имао ни минималних средстава за егзистенцију, за мене је много значило. Радио сам углавном за храну. Димитријевић се није нарочито много интересовао за политику. Избјегавао је замјерање режиму, а истовремено одржавао је и добре односе са представницима грађанских опозиционих странака. Он је цјенио моје озбиљне напоре око подучавања његове дјеце, јер му је било изузетно стало да заврше школу. Кроз рад и задовољавајуће резултате стекао сам повјерење, слободно сам улазио у кућу у свако доба. Димитријевић је знао да припадам напредној омладини и да сам због тога имао и „неприлика", како је говорио, али он од тога није правио питање. Из свих тих разлога и обзира осјећао сам обавезу да прије напуштања града видим и Димитријевића и да му објасним о чему се ради и како треба да поступи са поменутим материјалом, уколико то ја не бих свршио. Имао сам у виду и могућност да би окупаторске или усташке власти неким случајем могле открити и тај материјал, а то би у сваком случају за Димитријевића било лоше. На жалост, моја настојања да га пронађем, била су узалудна, радња и стан су биш затворени, није било нигдје никога. Били су се склонили ван града. (Касније, почетком јуна, када сам долазио на савјетовање на Шехитлуцима — навратио сам код Димитријевића. Сав престрашен, дао ми је до знања да су папири уништени и да се не задржавам, већ да бјежим — јер је опасно.)

Из Бања Луке кренуо сам за Јајце. Тих дана међу разним вјестима кружиле су и такве како се главнина бивше југословенске војске смишљено повлачи са граница према централним предјелима Босне и како ће се у томе планинском пространству дати главни отпор Њемцима. мислио сам, ако је то тачно, у Јајцу ће се о томе знати, а то ће бити прилика и да се укључим у неку од наших војних јединица. То је, уосталом, било на линији става КП да се треба борити и укључивати у војне јединице. У Јајцу сам имао и неколико добрих другова и познаника тако да сам рачунао и на шихову помоћ уколико то затреба. Ако се не би остварило ово очекивање, био

сам одлучио да кренем у Дрвар, гдје сам, неколико година раније, боравио и радио. Чинило ми се, из ових разлога, да је боље да кренем за Јајце, те због тога није ми се ишло у радни крај — Лијевче Поље, код Бос. Градишке. Тамо сам био политички компромитован и жандармерија је и раније водила контролу над мојим кретањем када сам долазио у евој крај, тражили еу да се редовно јављам. Прибојавао сам се да ме одмах, с те стране, не дочекају нека изненађења. А, поред тога, као што сам поменуо, тих дана већ еу кружиле вијести како је њемачка војска прешла Саву и стигла у тај крај, тако да и због тога није било упутно склањати се у томе правцу.

Када сам стигао у Јајце одмах сам увидио да су моја очекивања била наивна. Није било ни трага о неким јединицама бивше југословенске војске која се окупља у тим крајевима ради отпора. Град је био потпуно пуст. Нисам успио да пронађем ниједног познаника. Гдје год сам покушао да уђем било је затворено. Сјео сам на „Шипадов" воз и кренуо за Дрвар.

О Дрвару оам већ нешто знао. Наиме, још 1935. године када сам био избачен из учитељске школе (из политичких разлога, као члан СКОЈ-а) побјегао сам испред полиције код мога рођака Саве Миловановића, учитеља, који је у то вријеме био на служби у селу Баетаеима, у непосредној близини Дрвара. Склонио сам се код Миловановића у увјерењу да ће ме он примити са разумијевањем и помоћи ми да нађем излаз из тако непријатне ситуације. Захваљујући сусретљивости и пажњи Миловановића, код њега сам провео око мјесец дана. У међувремену смирила се и афера око мога искључења из школе, а стигло ми је и дефинитивно рјешење да сам избачен из свих школа за сва времена, тј. да немам права на редовно похађање ни једне средње школе, али да могу приватно спремати и полагати испите. Јасно, учитељску школу нисам могао приватно свршавати, закон то није дозвољавао. Споразумно са Миловановићем одлзгчио сам да покушам да се привремено запослим на „Шипадовој" пилани. Захваљујући познанствима која је имао Миловановић у Дрвару, јула 1935. године добио сам запослење код „Шипада". Почео сам да радим на пилани, на стова-

ришту букове резане грађе, на пословима пријема и отпреме. Шеф стоваришта био је пословођа Бродић. Ово запослење, иако привремено, много је значило за мене, јер сам тако обезбједио најнеопходнија средства за живот. У пилани на овоме послу радио сам све до прољећа 1936. године. Добио сам обећање да могу да рачунам на запослење и у току идуће године, на истом или сличном послу. Тако сам се поново вратио и запослио код „Шипада" (конац 1936. до јесени 1937. године). Прекиде у послу користио сам за припремање и полагање више гимназије, док се нисам уписао на факултет. Боравак и рад у Дрвару био је за мене ххпсола своје врсте.

Послије поновног запослења код „Шипада" почео сам да се постепено ангажујем у друштвеном и културном животу који се одвијао у тадашњем Радничком дому. Међутим, једнога дана^ без икаквог поеебног повода, жандармеријска патрола извршила је претрес моје собе у Кантини гдје сам становао. Иако еу нашли само неколико књига белетристике од напреднијих западних писаца, ипак су то узели као довољан разлог да ме ставе у затвор. Било је јасно да је жандармерија у Дрвару употпунила досије о мени и подацима из бањалучке полиције. Пошто сам одлежао мјесец и неколико дана у затвору у Дрвару, био сам пребачен у сресни истражни затвор, у Босански Петровац, ради даље истраге. Послије петнаест дана проведених у петровачком затвору пуштен сам на слободу, јер није било основа за отварање процеса. Истовремено саопштено ми је да сам отпуштен са посла и да је најбоље да што прије напустим Дрвар. Ето, а сада сам се поново враћао у Дрвар и са радозналошћу очекивао да видим какве су се промјене десиле у протеклим годинама, од октобра 1937.

Када сам стигао у Дрвар емјестио сам се привремено код Данила Мандића, власника мање пилане, на уласку у мјесто. Мандића сам упознао за вријеме ранијег боравка и рада у Дрвару. Он је био присталица СДС и активно је учествовао у изборним и другим акцијама удружене опозиције. Поред познанства из тих дана, са Мандићем еам и касније одржавао везе. Његова млађа кћи школовала ее у Бањој Луци и ја сам је подучавао. То познан-

ство мени је сада добро дошло. Објаснио сам Данилу да сам избјегао из Бања Луке на краће вријеме и да имам намјеру да ее вратим назад чим се успостави редовни саобраћај и мало разјасни ситуација. Данило Мандић и његова породица указали су ми гостопримство и код њих сам остао, уз краће прекиде, све до средине јуна.

Непосредно по мом доласку у Дрвар била је оглашена безусловна капитулација и стварање Независне Државе Хрватске.

*

У данима капитулације Дрвар је пружао потресну слику. Убрзо су пропале све наде да ће бивша југословенска војска дати организовани отпор. Ни десет одсто способних људи за војску није било мобилисано. Узалуд су многи очекивали позив. Капитулација још није била ни потписана, а војне формације бивше југословенске војске биле еу се расуле тако да се и највећи дио такозване Јадранске дивизије у нереду повлачио у ове крајеве од Книна и Грахова. То већ није била организована војска, у ствари повлачили су се остаци јединица и то у нереду и без икакве перспективе; уз пут, по пољанама, гдје год су прошли и стали, остајао је напуштен разни материјал: топови, пушке и митраљези, дијелови коморе и друго. Групе војника напуштале су јединице и по ноћи продужавале кући. То није било чудо, јер у то вријеме командант те дивизије, тенерал Кукавичић, са својим вишим официрима, држао је састанак у чиновничкој мензи у Дрвару на којем су се договарали како да се предају Њемцима а не како да дочекају Њемце и да их туку. Заиста, Кукавичић је преостале дијелове дивизије окренуо према Јајцу. У близини еела Језеро он је предао Њемцима и ратну спрему и људство.

Тих дана, у том метежу, у Дрвару се десио догађај који је живо коментарисан. Причало се да је поднаредник југословенске војске Бјељац предлагао једном од својих претпостављених, пуковнику, да војску окрене у

планину Клековачу и да је ту разоружа и склони оружје. Изненађен таквим приједлогом, овај га је не еамо одбио већ му запријетио и затвором. Али, Бјељац је врло једноставно завршио разговор: извадио пиштољ и неколико метака сасуо у пуковника, а затим се изгубио у село Прекају. То је био само један од безбројних протеста.

У Дрвару усташе нијесу могле одмах организовати своју власт. Заправо, не само априлских дана, по проглашењу НДХ, већ све до друге половине маја усташе нису биле способне да „самостаЈшо" преузму влает.

Пар дана по капитулацији било је безвлашће: представници општине и среске иопоставе, са евојим кнезовима, сљегали еу раменима у недоумици шта да раде. Међутим, нешто касније у Дрвар су дошли и Нијемци, који су већ 6ИЈШ заузели Босанеки Петровац. Њихов долазак измјенио је ситуацију. Одмах су издали проглас да се све оружје — не само војно, већ и цивилно — и друга ратна спрема морају предати у року од 24 часа. Ко не преда — слиједи смртна казна! Највећи дио ратног материјала затекЈш су у самом мјесту, а народ је био највише развукао разне предмете војне коморе, затим пушке са муницијом итд. Кнезови, неки чиновници старог апарата и „угледни грађани" (директор жељезница Будисављевић и други) разлетјели су се како би осигурали извршење овог наређења. Завладао је страх у селима пред њемачким пријетњама. За неколико дана највећи дио ратне опреме Нијемци су сакупили, затим брзо опљачкали ове важније и за њих интересантне материјале по радњама и стоваришшма „Шипада" и Целулозе. Тих дана Шипадовим возом одлазили су у правцу Јајца дуги транепорти материјала.

Нијемци су дошли у Дрвар ради овог плијена и пљачке, и одмах су га напустили чим су тај посао обавили. Неколико дана по њиховом одласку стигле су Мусолинијеве трупе. Италијански фашисти говорили су да долазе да успоставе мир и ред, да заштите Србе и да они неће дозволити никакву самовољу усташа. У ствари, они су настављали еа пљачком онога што је остало иза Нијемаца и иокушавали су да од народа извуку преостало оружје.

ПОСЈ1ИЈЕ ДЕСЕТАК ДАНА боравка у Дрвару кренуо сам назад за Бању Луку, Шипадовим возом преко Приједора. Поред моје већ раније намјере да се вратим у Бања Луку, мој повратак сугерирали су и другови из Среског комитета за Дрвар с којима сам био ступио у везу (Никола Котле и Милан Бурсаћ) да бих успоставио контакт са партијским руководством у Бањој Луци. Требало је да по могућности контактирам и Бељу Стојнића, који је, до пред сам рат, у овоме крају био учитељ и радио на формирању партијске организације. Вељу сам добро познавао. По доласку у Бања Луку, одмах сам навратио у кућу породице Павлић. Иако је Никица Павлић био политички компромитован и познат као комуниста, будући да се радило о хрватској породици, ипак одлучио сам се да ее код њих навратим и покушам преко њега добити прва обавјештења и уопоставити контакт. Иначе, и раније, код њих сам често навраћао. Никицу нисам нашао, али су ту била његова млађа браћа, иначе активисти, и преко њих сам уепоставио контакт са друговима из мјесног партијског руководства. У току истог дана добио сам поруку да се одмах вратим у Дрвар и да се повежем са тамошњим партијским руководством, те укључим у рад. Речено је да ћемо ускоро добити нове директиве. То је било све. Павлићи су ми рекли да полиција већ трага за појединим друговима.

Послије капитулације протекло је краће вријеме док се партијска организација на подручју Дрвара средила. Један број чланова Партије био је мобилисан. Њихов повратак из војеке, а међу њима и секретара Среског комитета Николе Котле, омогућио је да се организација среди и настави са организованим радом. По повратку из Бање Луке, према добијеном упутству, укључио сам се и ја у рад, а одмах сам био кооптиран и у Срески комитет.

Крајем маја или почетком јуна добио сам поруку од Веље Стојнића да кренем из Дрвара за Бања Луку. Када сам тамо етигао, преко везе упућвн сам на Шехитлуке, изнад еамог града. Ту је одржан шири састанак комуни-

ста. На састанку је говорио Ђуро Пуцар Стари о новонасталој еитуацији послије канитулације и стварања НДХ. Истицао је да ће се дошђаји врло брзо развијати и да комунисти морају бити слремни. Посебно је истакао да се еваки члан Партије мора сматрати мобилисан, да кадрове треба чувати, али и радити у народу: утицати да се оружје не предаје окупаторским властима и да се предузму мјере како људи не би лакомислено падали у руке усташа и окупатора. То је било на Духове (8. јуна).

Састанак је био од изванредног значаја. Он је унио још већу одговорност у рад комуниста и — дајући оцјену да новостворена ситуација не може бити трајнија — отворио перспективу брзих промјена.

Послије мога повратка са састанка на Шехитлуцима и преношења директива, чланови Партије осјетили су још већу сигурност и полет у своме раду. Схватили су да се кроз извршавање постављених задатака врше постепене припреме и организовање народа за оружан отпор уеташама и окупаторима.

Иако је највећи део оружја био одузет првих дана од Нијемаца, знало се да по еелима још има оружја и муниције. Италијани, а посЈшје њих усташе, настојали су да и то оружје покупе. Додуше, они нису имали снаге, а није био још ни моменат за то, да оштрим репресалијама почну изнуђивати ту предају. Комунисти су живо радили и објашњавали људима да ништа не првдају, већ да се еве добро склони и чува. Захваљујући таквом раду није више ни било предаја оружја, оно је све сачувано. Постепено је почео да се добија увид гдје је оружје и колико га има, иако су се људи врло тешко повјеравали да га имају.

За вријеме боравка Италијана, усташе су полако заузимале главне положаје најприје у предузећима, па су онда почели да организују и апарат власти, јер су знали да италијански фашисти ту остају привремено.

Ослонац усташке власти у Дрвару био је врло узак и безначајан. Тих дана саме усташе осјећале су своју слабост и малобројност. Било им је јасно да са тим снагама не могу опетати у Дрвару, а камоли почети са обрачунима и злочинима према народу. Због тога су усташки

функционери ријешили да довуку појачање са стране. И заиста, у току маја почеле су пристизати усташе из Западне Херцеговине, а посебно је стигла једна група из Обљаја (еело у близини Босанског Грахова). У то вријеме повукли су се Италијани према Книну.

Долазак усташа са стране унио је немир и неспокојство у народ. Почела су шиканирања људи за вријеме пазарних дана, на улицама града и другим мјестима. Ређале су се усташке пљачке, пријетње и друго.

У Дрвару је већ била једна сатнија домобрана.

У то вријеме, све чешће еу долазили гласови о усташким злочинима на другим странама: убијање људи код Санеког Моста, Бихаћа и у Лици. Ускоро и сами Дрварчани постали су свједоци тих злочина. Концем маја и почетком јуна у Дрвар су стигла два транспорта, један за другим у врло кратком временском размаку. То су били необични транспорти: жене, дјеца и изнемогли старци. У првом је било око триста, а у другом преко 350 оооба. У првом транспорту били су преживјели чланови породица из Личког Петровог Села (ближа околина Бихаћа). Усташе су одрасле и способне мушкарце покупили, одвели и побили, а куће попалили. У другом транспорту налазили су се Словенци из околине Марибора, одакле су били протјерани. Тешко је то дјеловало на народ у дрварском крају. Зашто су ти унесрећени људи били протјерани баш у овај крај, нико није могао наћи одговор. Народ је прихватио ове људе, дијелио са њима оно што је имао у својој кући. Чланови Партије озбиљно су помогли у њиховом прихватању и смијештању.

Али, ни усташе у Дрвару нису мировале. Послије примљених појачања, осилили су се и почели са насиљима. Једног поподнева они су покупили око 30 грађана из Дрвара и стрпали их у затвор. Друге ноћи све ове људе потрпали су у камион и преко Оштреља и Босанског Петровца, отјерали у село Рисовац. Тамо су их на најзвјерскији начин побили и побацали у Рисовачку јаму, која се прочула по оваквим усташким злочинима. Ради извршења овог задатка и давања практичне поуке како се врше звјерства, специјално су дошла двојица усташких официра.

Усташе су прешле и на друге врсте насиља и изазивања становништва. Тако су пролазницима сељацима бацали капе са главе и ногама их газили, псовали и слично. У предвечерје једнога дана запалили су три православне цркве у селима Бастаси, Спасовина и Награђе.

Поред борбе да се сачува оружје, партијска организација развила је и политички рад у народу. Разумије се, оба ова задатка били су јединствени. И појединачно и у групама, објашњавало се народу да усташе и окупатор неће престати са насиљима, да треба организовати чување села, како усташе не би могле правити препаде. У то вријеме читан је и дијељен летак Покрајинског комитета КПЈ за Босну и Херцеговину, као и летак ЦК КПЈ издат посЈшје капитулације, кога сам донео из Бања Луке. Срески комитет већ је био заузео став да највећи број чланова Партије не иде на посао у предузећа и да се без посебног разлога не спушта у град. Почело се постепено објашњавати и другим радницима (који нису били чланови Партије) да престану да раде у предузећу. Преко чланова Партије и других веза свакодневно се пратило кретање усташа и њихове намјере. Цио развој догађаја очито су потврђивали пред народом исправност става комуниста. И саме усташе почеле еу да осјећају да неко организује народ и утјече на став и држање радника и сељака. То се нарочито показало када су у јуну 6ИЈШ позвани на превару за одслужење војног рока око двије стотине младића. Није се нико одазвао. Слично је било и у јулу, када је позвано око 300 сељака да иду на три дана рада — кулука. Отишла су, мислим, свега два старија човјека којима се није могло доказати да се не одазивају. Међутим, они су то скупо платили, јер непријатељ је њих ликвидирао. У оба ова случаја, као и на другим питањима, партијска организација са успјехом је утјецала на став народа, управо народ је све више слушао шта комунисти говоре.

У међувремену проширена је и партијска организација пријемом нових чланова у Партију. У то вријеме партијска организација на дрварском и граховском подручју имала је око 50 чланова. Сем тога, у свој родни

крај вратило ее неколико чланова Партије који су до капитулације живјели у другим мјестима: Душан Прпа, Рајко Боснић, Милутин Морача, Перо Морача, Гојко Родић. Касније, преко Милоша Прпе упознали смо се са Душаном Тицом (београдски радник, иначе родом из села Црнац), Никицом Гашићем и Васом Иветићем (обојица чланови КП, радници, родом из села Пеуља). Сви ти другови, како бисмо дознали да се налазе на овим теренима, постепено су укључени у рад. Располажући већ са извјесним искуством, они су знатно придонијели реализовању појединих партијских задатака. Неке од поменутих другова познавао еам од раније, као Душана Прпу и Рајка Боснића — из Бања Луке, гдје су похађали средњу пољопривредну школу. Обојица су већ тада били напредни омладинци. Гојка Родића, исто тако омладинског активисту, упознао сам првих година боравка и рада у Дрвару.

*

ПОСЛИЈЕ ПОДНЕ, 22. јуна, стигао је у Дрвар Велимир Стојнић. Заправо, он је изишао на жељезничкој станици Пасјак, изнад Дрвара, у град ее није спуштао. Отишао је кући Рајка Боонића, јер му је то било у непосредној близини. Поручио је мени да одмах дођем код њега. Одржали смо састанак у близини куће Боснића. Вељо Стојнић је изложио нове директиве за даљи рад: требало је убрзано радити на припреми уетанка, одмах прићи стварању мреже војних повјереника по селима, а гдје је то потребно и по засеоцима. Саопштио ми је да сам од стране партијског и војног руководства одређен за војног повјереника за цио граховски срез у чијем је саставу био Дрвар као општина. Преко повјереника требало је добити што тачнији преглед стања оружја и другог војног материјала на терену, код кога се налази то оружје и како се чува, у каквом је стању и др. Требало је провјерити ко су људи који држе оружје, да ли су радници, сељаци, да ли су служили војску или не, итд. Исто тако требало

је иепитати колико има на терену резервних или бивших активних официра и подофицира, жандара и како се држе, разговарати са тим људима и ако су наклоњени за борбу посебно их имати у евиденцији као стручњаке, те и рачунати са њима и касније дати им одређене војне дужности. Вељо Стојнић је посебно истакао да повјеренике, ради строте конепирације, треба држати на личној вези. Истакао је и то да овај посао, иако еада најважнији, не треба да одвуче цео Срески комитет и од осталих задатака. Стојнић је требало да пренесе исте директиве и Илији Дошену, који се налазио на теренима среза Босански Петровац. Међутим, како је журио да се што прије врати у Приједор, ставио је то мени у задатак.

Договорили смо се да навече одржимо још један састанак на коме ће бити и остали чланови Среског комитета.

У међувремену до нае је стигао Гојко Родић. Долазио је из Дрвара еа вијестима да је фашистичка Њемачка на-пала СОСР. У потврду тога наводио је да су исте радио-вијести чуЈш и неки други људи. То је изазвало живе коментаре, пуне оптимизма, сви смо били увјерени да ће Црвена армија одмах наметнути Хитлеровој ратној машини тешке губитке и поразе. Истовремено ове вијести говориле оу о потреби још веће брзине у реализовању добијених директива.

Ноћу је одржан састанак на коме су били Никола Котле, Васо Трикић, Милош Баук, Милан Вурсаћ, Вељо Стојнић и ја. На том еастанку обавијестили смо Стојнића о оитуацији и догађајима у овоме крају. Вељо Стојнић је још једном углавном поновио већ раније мени пренешене директиве о стварању војних повјереника и нагласио потребу бржег рада.

Послије ових директива партијска организација отпочела је еа још живљим радом. Директиве су недвосмислено говориле да брзо идемо у сусрет оружаној борби против усташа и њихових господара. Захваљујући активном раду Комунистичке партије то се увјереље још више учврстило, не само код комуниста, већ и код народа уопште.

Одмах су предузете још озбиљније мјере око обезбјеђења села од усташких препада. Организовано су постављене страже. Окренута је пажња људима да не ноћивају у кућама и да се дању крећу опрезније. Највећи број чланова Партије, према директиви Среског комитета, напустио је посао у предузећу. У граду су остали само они којима су повјерени посебни задаци. И све већи број радника постепено је напуштао посао.

Таквим радом комунисти су стицали све већи углед и повјерење код народа. Највећем броју наших другова у свако доба била је отворена скоро свака кућа у том крају, они су примани са пажњом и повјерењем.

За војне повјеренике били су одређени најбољи чланови Партије, другови који су добро иознавали људе. По селима и засеоцима били су следећи повјереници: за село Црљивицу — Милош Баук, радник. Као члан Среског комитета он је мени помагао у постављању организације повјереника у још неколико села; за село Груборски Наслон — Перо Морача, студент; за село Подбрина — Раде Зорић, радник; за село Подови — Рајко Боснић, ђак и Јошо Дамјановић, радник; за село Шиповљани — Јово Кецман и Гојко Родић, радници; за село Награђе — Обрад Малбашић, радник; за село Дрвар — Илија Миљевић, радник; за село Брточе — Богдан Пећанац, радник; за еело Трњак — Васо Трикић, радник; за општину Прекаја — Милош Полић, радник; за еело Бобољуске и Цветнић — Никола Трнинић, сељак; за село Трубар — Перо Болтић, радник и Божо Бабић, сељак; за село Пећи — Душан Крнета, ковач-занатлија; за село Ресановце — Симо Бајић, сељак; за село Зебе — Мирко Радиновић, сељак; за село Тичево — Душан Прпа, ђак и Милош Тица, радник; за -село Пеуље — Никола Гашић и Васо Иветић, радници. Као војни повјереник за срез морао сам одржавати одвојене везе и посебне састанке са сваким повјереником села или засеока, што је претпостављало посебно и детаљно улажење у проблематику са којом се сретао сваки повјереник. Међутим, чланови Среског комитета и секретар комитета и у таквој организацији рада иружали су ми драгоцјену помоћ.

Преко мреже повјереника убрзо се добио увид у бројно стање оружја, гдје се оно налази и у каквом је стању. Већ почетком јула ми смо организовано располагали са преко 200 пушака, око седам пушкомитраљеза, преко 80.000 метака и са већим бројем бомби. Поред тога постојао је и знатан број војних пиштоља. Број оружја био је нешто већи, што се показало касније када се прешло на формирање војних одреда.

Негдје почетком јуна срео сам Перу Морачу у Дрвару. Тим сусретом био сам пријатно изненађен и њему сам се искрено обрадовао. Перу сам познавао из студентског покрета, прије свега из сусрета и неких заједничких акција у Бања Луци. Иако нисам сигурно знао, претпостављао сам да је члан Партије, што се показало тачним. Перо ми је рекао да је ту и његов брат Милутин, да је он члан Партије и да живе у еелу Заглавици код своје браће. Послије капитулације они су морали доћи овамо, јер се нису могли повратити у Жедник гдје је њихов отац био колонизиран. Послије упознавања са Милутином, одмах смо га укључили у посао; на састанку са Османом Карабеговићем и Шошом Мажаром предложио сам да он буде замјеник команданта. Као резервни официр он је својим знањем и искуством нама свима помагао.

Преко Милутина Мораче упознали смо се нешто касније и са Ђоком Јованићем и браћом Милеуснић који су се налазиЈШ у Србу у Лици. Они су, исто тако, живјели у Жеднику и Мораче (Милутин, његова другарица Мира и брат Перо) били су са њима блиски другови. Захваљујући томе познанству, на нашу иницијативу, уепостављена је веза са Јованићем и Милеуснићем. Деветнаестог јула другови Ђ. Јованић и Д. Милеуснић дошли су код нас на разговоре, тако да је сјутрадан са њима одржан посебан састанак изнад села Каменице. На састанку су били ови чланови недавно наименованог штаба одреда за срез Бос. Грахово и Никола Котле, секретар Среског комитета КП. Не сјећам се да ли је још неко био присутан. Исцрпно омо информисали, ја и остали другови, шта је учињено на подручју Дрвар—Грахово на основу директива које смо били дотада примили од партијског и војног руководства за Босанску Крајину. Другови у Србу,

до тада, нису били упознати еа званичним партијским директивама око припреме устанка. Договорили смо се да убудуће, с обзиром на близину и повезаност терена, одржавамо везе и да се узајамно информишемо о будућем развоју еитуације.

Почетком јула Вероника Ђубањук донијела је из Бања Луке проглас ЦК КПЈ, издат поводом напада Њемачке на СССР. Она је била специјално упућена у Бања Луку по томе задатку. Преко везе (кројач Хабија Бећирбашић) она је добила проглас од Бранка Бабића Словенца, који је тада био у мјесном партијском руководству за Бања Луку. Читање овога прогласа и међу комунистима и у народу надахњивало је људе новом снагом и вјером у побједу.

У то вријеме ми смо већ имали обавјештајну мрежу, преко које смо могли пратити какве мјере предузимају усташе и други органи НДХ. У пошти је радио Нико Дејанац, члан Партије. Иако је био Србин оетао је на томе послу све до почетка устанка, а и управник поште био је наш симпатизер. То нам је много помогло, јер је Дејанац прислушкивао све разговоре и прибрао и друга обавјештења. Драгоцјена обавјештења добијали смо преко Јуре Марека, напредног омладинца, с обзиром да је имао могућности да непосредно сазнаје намјере усташа и власти НДХ.

У домобранској сатнији у то вријеме налазио се наш симпатизер Ивица Гобец, родом из Сиска, који нас је обавјештавао шта се одиграва међу домобранима. Износио је и муницију. Често је долазио и код Данила Мандића гдје смо разговарали.

Преко учитељица Јеле Бићанић и Босе Живковић, које су биле на служби у граховским селима, обавјештавани смо о стању у Босанеком Грахову, у самом мјесту, јер оне су службено тамо одлазиле.

Почетком јула (око 10-ог) добио сам поруку преко другова из петровачког среза да Милош Баук и ја дођемо у село Буковачу. Одмах смо кренули. Тамо смо затекли Османа Карабеговића и Шошу Мажара.

Осман Карабеговић тражио је да информишем о томе шта смо урадили послије добијених директива о орга-

низовању војних повјереника (преко Веље Стојнића, 22. јуна). Изнијели смо како стојимо, према нашим подацима, са оружјем и муницијом. Затим смо образложили како је постављена мрежа повјереника и упознали их о кадровским могућностима као и о неким другим питањима. Другави еу били задовољни. На овом састанку (Осман, Шоша, Баук и ја) разматрали смо само ситуацију и задатке везане за Дрвар и Грахово.

Осман Карабеговић је сматрао да би требало да дамо нешто пушака и муниције за петровачки срез, јер да он слабије етоји са оружјем. ОбећаЈш смо, међутим то нисмо извршили — догађаји су нас претекли, а и обећање је било нереално, нико није хтио пуштати пушку из руку.

На крају састанка Осман Карабеговић и Шоша Мажар поставили су задатке, односно пренели директиву:

— да је потребно одмах прићи организовању логора (база) на згодним мјестима за смјештаје одреда;

— да се од људства организују мањи одреди (касније су то постале чете одреда);

— на чело сваког одреда требало је поставити командира и политичког комесара;

— ради руковођења тим одредима треба организовати штаб за цијело подручје Дрвара и Грахова.

У штаб одреда одређени су: Љубо Бабић за команданта, Милутин Морача за замјеника команданта, Васо Трикић за политичког комесара и Милан Бурсаћ за замјеника пољштичког комесара.

Истакнуто је да села треба оружјем штитити, на усташка наеиља одговарати ватром, а одреди треба да су што чвршће повезани са народом.

На састанку Среског комитета размотрили смо нове задатке и нове директиве и договорили се како да их спроводимо.

Одмах смо организовали штаб одреда, предвидјели командире и политичке комесаре и одредили гдје би требало да буду логори (база одреда).

Тих дана, у самом Дрвару, већ је наступила криза. Не само предузећа, већ и сам град почео је полако да пусти. Усташке главешине почеле су да се нервирају.

Шеф равнатељства није никога пуштао из Дрвара без посебне дозволе. Једнога дана, другом половицом јула, позвали су све службенике Хрвате који нису имали оружје да га приме. Очито, усташе је све више обузимао етрах, али нису имали куда — у села ниеу смели, а из Дрвара нису имали куда.

Између 20. и 26. јула, већ су били оформљени логори за смјештај одреда. Људи су се постепено прибирали доносећи са собом пушке, муницију или неко друго оружје, као и другу спрему. Организоване су кухиње. Како се прикупљало људство одмах су формиране десетине и водови, одреди као формације почели су да живе својим животом, а командни кадар био је већ предвиђен.

Тада су око Дрвара били организовани следећи логори (базе) и одреди: у Црљивици, у Каменици (шума звана Прашћијак) и у Мисијама (подручје Јадовника, недалеко од Дрвара). Поред тога, организовани су још ељедећи одреди (са логорима): изнад села Пећи, у планини Уилици, гдје су ее сакулили борци са подручја Грахова; у планини Луњевачи, изнад села Прекаја организован је такође посебан одред. Људи који су имали оружје из села Тичева и Пеуља требало је да организују логор и одред изнад Пеуља. Исто тако, у планини Сјеница, између села Бобољусци и Цвјетнић, организован је мањи одред од бораца из ова два села. Посебан одред оформили су борци из села Трубара, са логором на подручју планине Бобаре.

Истовремено предузете су мјере да ее организују посебне групе минера који су имали задатак да онеспособе жељезничку пругу у правцу Книна и Оштреља, а исто тако и телефонске линије, те заруше цесте на одређеним мјестима. Били смо добро снабдјевени експлозивом и минерским материјалом, који емо обезбиједили из предузећа, преко наших веза. У то вријеме располагали смо детаљним скицама Дрвара, као и војним мапама околних терена. Имали смо све потребне елементе за израду потребног плана како за напад на Дрвар, тако и за акцију на ширем простору око њега.

*

26. ЈУЛА тројица самовољника дочекала су на путу Оштреље — Дрвар луксузна кола домобранског мајора и убиЈш га. Мајор се враћао из Бихаћа. Вјероватно да је ишао да тражи нојачање за Дрвар. У вези са тим домобрани и усташе покушале су да изврше упад у село Црљивицу. Њих је дочекала црљивичка чета тако да су се одмах повукли у Дрвар.

Тих дана покушали смо да пошаљемо курира за Бања Луку са извјештајем да отпочињемо са борбом. Међутим, овај изненадан догађај убрзао је напад на Дрвар. Није се емјело чекати, јер се могло очекивати да усташе одмах добију појачање. Тако је још у ноћи између 26. и 27. јула донијета одлука да отпочне напад на Дрвар, а самим тим и борба у цијелом том крају. Било је утврђено да борба отпочне у рану зору, како би се могли послати курири свим логорима — одредима.

Требало је да борба отпочне са истовременим нападом на Дрвар, Оштреље, Босанско Грахово, да се ликвидирају жандармеријеке станице у Прекаји, Пеуљама, Ресановцима, Трубару и Мартин-Броду. Јављено је друговима у Босански Петровац и Срб, да отпочињемо са оружаном борбом у овом крају, предочен им је план акција наших одреда и од њих тражено да и сами отпочну са нападима на непријатеља на своме подручју.

*

У РАНУ ЗОРУ, 27. јула, отпочеле су борбе и у току тога историјског дана већ су били ослобођени Дрвар, Босанско Грахово, Оштреље, ликвидиране су све жандармеријеке станице на томе проетору. Борба се разгарала на све стране, отпочео је ошптенародни устанак у овоме крају!... Дрвар, први ослобођени град у Босанској Крајини, до сада познат као велики индустријски центар, сада је постао још познатији као центар велике ослобођене територије. Та слободна територија — чији развој и живот, успјехе и

неуспјехе, побједе и поразе треба сачувати од заборава — пуна два мјесеца успјешно је одољевала бројним непријатељским насртајима и офанзивама. Дрвар је 27. јула постао и до коначне побједе остао један од бастиона наше ослободилачке борбе и револуције.

ЉУБО БАБИЋ

ЗАКОПАНО ОРУЖЈЕ

ЈЕДНОГА ДАНА, непосредно пред крај рата, завршио сам посао у пилани и пошао кући заједно са већим бројем радника. Застали смо на раскршћу гдје се окупило много свијета. Неко се заогрнуо војничким ћебадима, неко носи врећу или пакет, а неко и пушку. Један виши официр упозорава народ да баца одјећу, а да се прихвати оружја које треба сакрити, јер ће ускоро требати. Његово упозорење није наилазило на добар одзив. Људи су носили оно што им је моментално изгледало корисније, а пушке су биле у другом плану. Борцан Шево и ја зграбисмо два сандука муниције, однијесмо их кући и закопасмо. Сјутрадан смо од војника врло јефтино купили осам пушака. И њих смо закопали.

Не прође много времена, земља је капитулирала и дођоше Нијемци. Њихов проглас да се оружје без обзира на врсту мора предати. јер у иротивном слиједи смрт, уплашио је људе. Измишљале су се и невјероватне приче. Многи оу извадили закопано оружје и предали га на одређено мјесто. Сјећам ее и прича како Нијемци имају справе помоћу којих чак и у земљи могу пронаћи оружје. Борцан и ја смо се такође Јшлашили и неколико пута смо прекривали закопано оружје и муницију. Не потраја дуго и Нијемци одоше, па нама лакну. Истина, и усташе су тражиле оружје, али њих се толико нисмо плашили.

Пред устанак, кад су се људи почели договарати и окупљати у одредима, извадисмо ја и Борцан пушке и муницију и о томе обавијестимо Николу Пећанца. Ја узех за себе једну пушку и довољно муниције, па у одред. Остатак Никола предаде другим борцима. Од тог дана па до краја рата нисам се с пушком растајао.

ДУШАН ШЕВО

КАКО САМ ПРИПРЕМИО ОРУЖЈЕ ЗА УСТАНАК

КАО ШЕСНАЕСТОГОДИШЊИ младић доживио сам априлски рат. Тадашње бурне догађаје импресивно сам доживљавао. Силно ме је узбуђивао тај огпрти метеж и све ме изузетно интересовало. Посебно су ме привлачили војници и њихово разноврсно наоружање које сам тада први пут видио. Око моје куће била је тих дана емјештена силна војска. Говорило се — цијели пук. Његов штаб са пуковником Бошком био је у мојој кући. Ја сам се врзмао око војника у жељи да с њима ступим у контакт, да чујем шта причају и, надасве, да посматрам оружје. Неки би ме отјерали, а други примали тражећи од мене ситне услуге. На тај начин сам се са групом војника спријатељио. Најзад сам био у могућности да чујем нешто од њих о њиховом оружју. Велико моје интересовање побудио је пушкомитраљез, којим је руковао један црномањаети простодушки момак. Мало по мало, почели су ми објашњавати тајне те справе. Већ им је било јасно да се војска распада, па су о томе и преда мном почели говорити. Коначно еу обећали да ће мени оставити и пушкомитраљез, савјетујући ми да га добро сакријем јер ће ваљати. Затим еу ме почели и обучавати у растављању и начину употребе пушкомитраљеза. Мени је то ишло тако лако да су се сами чудили како сам брзо научио да баратам митраљезом. Затим еу ме обучили и у руковању карабином. Најзад, једне вечери рекли су ми да слиједеће ноћи намјеравају да напусте јединицу и да бјеже својим кућама, јер су од својих старјешина сазнали да ће бити предати Нијемцима.

Тако се и догодило. Сутрадан је остала врло мала група војника, које је пуковник Бошко одвео у Дрвар у

предао Нијемцима. Војници су ми рекли да ми остављају и сву муницију којом располажу и савјетовали су ми да је еву покупим и добро сакријем. Узгред су ми напоменули да ће ту остати муниције и од других војника, те да све покупим, јер, рекоше, ако се жели митраљез добро користити, мора се имати много муниције. У исто вријеме су ми показали гдје се налазе два сандука ручних бомби „крагујевки", те да и то сакријем. Тада су отворили један сандук са бомбама и показали ми како се са њима рукује. Напоменули оу ми да митраљез добро чувам и да га заштитим од рђе. Дали су ми и кутију масти за подмазивање митраљеза. Више су ми пута напоменули да то све добро чувам, јер ће то једног дана ваљати. Нешто прије пола ноћи они су кренули, а ја сам им зажелио срећан пут и одмах се дао на посао. Пазио сам да ме не види ко од мојих укућана и комшија. Како је у једној шупи била празна каца величине преко хиљаду литара, одлучио сам да мој плијен стрпам у ту кацу и да узмем кључ од шупе. Када сам преносио митраљез, примјетио сам на једном храсту објешену сабљу, коју су у оно вријеме носили официри, те сам одмах и њу понио. Посао сам завршио у зору, а да ме нико није примјетио. Ћутао сам и пред мојом старијом браћом Мирком и Даном иако сам од њих и од Јове Кецмана и Симе Кнежевића Дике слушао о борби и револуцији.

Тако сам ја формирао свој скромни магазин оружја: пушкомитраљез, око 1.300 метака оа шаржерима, 2 сандука бомби, сабља и револвер.

Сутрадан, кад сам се мало одморио, упутио сам се у Дрвар. Када сам дошао до болнице, срео сам колону са камионима и тенковима. Видио сам да то није наша војска. Заправо то су били Нијемци. А поред ове непријатељеве колоне која је стајала, шетале су се на бициклима усташе, међу којима сам познао Шпирановић Макија. Вио је у цивилном одијелу с карабином на леђима. Питао сам га шта ради и како је. Он ми је одговорио, онако успут, да ћу упамтити како је. Помислио сам да је тако дрзак зато што смо ее често свађали у школи. Чим је окренуо леђа, ја сам прескочио преко ограде и упутио се кући. Уз пут сам размишљао како да дођем до још ору-

жја или муниције. Пало ми је на памет да одем у Гај Томазовића, јер је и тамо било много војеке. Држао сам да ће се и тамо нешто наћи, поготово што је тога истог дана пуковник Бошко одвео преосталу војеку на предају.

Нисам се преварио. У Гају Томазовића сам нашао неколико топова, којима нисам могао оаишта. Претражујући даље наишао сам на једно митраљеско гнијездо и у њему тешки митраљез са штитом. Али је моја радост била краткотрајна: нисам био у стању понијети митраљез. Пало ми је на памет да се и он може расклопити. У баратању овом справом коначно сам и запуцао. Најзад, кад сам митраљез почео расклапати, наишао је Стеван Дроњак звани Стевко и питао ме зашто сам пуцао. Пришао је, гурнуо ме од митраљеза, извадио опругу и иглу и однио. Покупио сам двије кутије муниције, опаковане у редењике и однио у моје скровиште.

Убрзо сам потражио сигурније мјесто за оружје. Тако сам, најзад, један дио склонио у башту, у којој еам ископао бункер, а пушкомитраљез сам закопао у обалу потока у башти мога стрица Миле, пошто сам га претходно добро замотао у крпе. Упорно сам ћутао о свом оружју, чак и онда када је Живчина Томазовић долазио и нудио моме оцу жито за митраљез. Не знам откуд је он претпостављао да имам митраљез, али ја сам се правио сасвим невјешт. Постојала је велика опасност због екривања оружја. Усташе еу стално пријетиле и тражиле да се предаје оружје. Страх ме је било и од комшија које су говориле да треба оружје предати да не би били епаљени. Мени је добро дошло што сам успио да и од комшија и од мојих укућана еакријем тајну, па ме нико није ни силио да предам оружје.

Најзад, када је прича о борби и устанку постала већ евакодневна и када се већ међу старијима причало отворено о оружју, ја сам моју тајну повјерио стрицу Драгану. Тако је моје наоружање, у данима уочи устанка, постало брига организације. Оно је добро дошло, особито пушкомитраљез, у борби за ослобођење Дрвара, у којој сам и оам учествовао, али само с пиштољем који ми је остао.

ЂУРО Н. ПУЗИГАЋА

ОТАЦ НИЈЕ ОТКРИО ОРУЖЈЕ И — УБИЛИ СУ ГА

У МАРТУ 1941. године, послије мобилизације, јавио сам се у евоју ратну јединицу, у Трећи батаљон 54. пука, који се налазио у реону Книна. По пријему оружја и остале ратне олреме кренули омо на положаје према Задру, на Дебело брдо више Бенковца. Лослије неколико дана, без икаквог објашњења смо кренули према Книну, иако нас на овом положају према Италијанима није нико смијенио. Сву ноћ омо путовали и стигли у Книн гдје смо затекли војску у расулу. Војници иду као без главе, нема команде. Преноћили смо у касарнама у којима није било ништа сем сламе. Вечеру нико није ни помињао. Сјутрадан, када је евануло, командант нашег батаљона, неки Србијанац, наредио је да кренемо на положај на Стару стражу, у сусрет Талијанима. Затражени су камиони из Книна, али их нико није дао, сем Саве Дешића у чији камион је потрпана једна чета. Ми остали смо кренули пјешке.

На Старој стражи смо дочекали Талијане. Борба је вођена од 11 до 15 часова. Пошто су официри напустили положаје и побјегли, почела се и војска повлачити и расипати куд ко.

Узео сам пушкомитраљез и са њим дошао кући. У село су почели пристизати и остали младићи и војни обвезници који су били позвани под оружје па доживили сличну судбину као и ја у својој јединици. Сваки је са собом доносио оружје, муницију, бомбе и другу војну опрему. Све је то сакривено и чувано. На мјесец дана прије устанка, усташе су све чешће залазиле по селима и тражиле да се преда оружје. Сви мушкарци су преко дана бјежали и сакривали се у шуму. Преко ноћи су се враћали кућама.

Непосредно пред устанак дошла је група усташа из Босанског Грахова и почела да купи људе. Ухватили су и мога оца, затим Мазала, Владана Вукарића, Миладина Јарића, Пепу Бјелотомића и још неке. Отјерали су их у Грахово. Од мог оца су тражили да каже гдје су му синови да не гоне њега. Више је волио да иде он него нас четворица. У Грахову су већином признали да имају понешто од ратне опреме и да ће је предати — неко ћебе, неко шаторско крило, неко униформу итд. Мој отац није обећао било шта нити је признао да има ма какве војне опреме, иако је добро знао да код куће има пун трап војничких ствари и оружја. Усташе су тада све пустиле, а њега су убили и бацили у јаму.

Већ тада је у Уилици била формирана оружана група на челу са Пером Јарићем, која је радила на припреми устанка и опомињала народ да се склања испред усташких зликоваца. Колико се сјећам, већ другом половином јуна 1941. ова група је дочекала воз са усташама и вратила га у Стрмицу.

Црни Потоци и Уилица су поново, као у доба Турака, постали стјециште бораца за слободу. Народ је страховао, али је живио за своје борце, помагао их, обавјештавао, доносио им храну и муницију.

Када је почео устанак у Дрвару — чији се је вал истог дана пренио на Срб, те жандармеријске станице у Трубару и Личкој Калдрми — одушевљењу није било краја. Борци нашег еела су ее слили према Стрмици, заузели је и заједно са устаницима који су дошли из Трубара и Срба продужили према Книну. Заузет је и Голубић, све до самог Книна. Ти положаји еу задржани еве до почетка септембра 1941. године. Италијани су настојали, пошто^пото, да заузму Босанско Грахово, Дрвар, Боеанеки Петровац, К.ључ, Мркоњић-Град. Настојали су на сваки начин унијети раздор међу устаничке снаге. Захваљујући издаји попа Ђујића и извјесног броја његових истомишљеника, у томе су дјелимично и успје.ЈШ. Поп Ђујић је стао под окриље Талијана у Книну и покушао свим силама да се умијеша међу народ који је био за уетанак и борбу против окупатора.

ИЛИЈА ШЕВО

КРИО САМ ОРУЖЈЕ И ОД РОЂЕНОГ БРАТА

АПРИЈ1СКИ РАТ ме је затекао као воЈника на аеродрому Рајловац. Одмах је већа група нас војника са етарјешинама нребачена камионима на помоћни аеродром у близини Санског Моста. Али већ након два дана били омо напуштени од наших старјешина и препуштени сами себи. Оружје нисмо ником дали. Нашао сам тројицу војника родом од Босанског Петровца и одлучили смо да се заједнички пробијамо преко Грмеча до својих кућа. Овако наоружани без тешкоћа омо етигли у Буковачу. Ту смо се растали. Ја сам продужио преко Оштреља за Аташевац, својој колиби. Нашао сам оца. Одмах сам сакрио оружје и питао оца има ли војске у Дрвару. Он ми је одговорио да свијет прича да је много војске у Дрвару. Одмах изјутра отишао сам у Дрвар. Видио сам пометњу и хаос међу војницима који су такође били напуштени. Народ је узимао оружје, муницију и опрему. Ја сам такође узео два карабина, доста муниције и неколико бомби и запутио сам се кроз шуму најкраћим путем за Аташевац.

Тих дана почеле су наилазити групе војника, неке са оружјем, а неке без њега. Тражили су храну. Народ им је давао и опремао им је хљеб за пут. Рекао сам им да сам и ја ових дана стигао. Било их је из свих крајева земље. Ја сам их упућивао куда треба да иду да би избјегли Нијемце. Тројица су била негдје издалека, те су ми оставили пушке и муницију. Рекоше ми да они са оружјем не могу стићи кући, а да ће ово мени добро доћи. Узео сам оружје, а њих иепратио кроз шуму и показао им најкраћи пут.

Све оружје сам добро сакрио на безбједно мјесто. Послије мјесец дана дошла је усташка власт и одмах је издала проглас да народ враћа оружје. Мој отац Лука, деведесетогодишњак, рекао ми је да је настало зло и да оне пушке носим од куће. Одговорио сам му да сам их дао другоме и да на то више не мисли.

Почетком јула мјесеца наишли су Јово Кецман и Перо Матерић. Ишли су од колиобе до колибе и дошли су до мене. Пошто су ми испричали о усташама и њиховим звјерствима, упитали су ме да ли имам што од оружја. Рекли су да они то треба да знају, јер, по свој прилици, брзо ће нам требати. Одговорио сам да имам малу пушку „кремењачу", јер за њу су и они знали. Перо ми је рекао да се не плашим, да је Јово члан Партије и да слободно кажем, јер је он задужен за прикупљање података о оружју. Ја сам се колебао. Они су то примјетили. Збуњено сам одговорио да имам бомби, пиштољ и еандучић муниције. Пошто су о-стали упорни, признао сам да имам један карабин. Јово је одговорио: „Добро, ја пишем два". На поласку су ми рекли да ће ме обавијестити када буде вријеме.

Сутрадан је дошао мој старији брат Бранко и тражио да му одмах предам карабин, јер га мора негдје носити. Ја сам му одговорио да не могу сада рушити зид па опет правити. Напосљетку сам му рекао да када дође вријеме и када му карабин буде потребан, ја ћу му га донијети. Бранко ме је испсовао и онако љут окренуо се и отишао. Ја нисам знао да је и он био задужен за прикупљање оружја. Након пар дана поново је дошао, па сам му дао тражени карабин и му-ницију. Рекао ми је: „Не мичи се нигдје од колибе, јер усташе ове хапсе, а ми ћемо се врло брзо морати дизати у борбу".

Када ме је упитао како ћу се ја снаћи за оружје, одговорио сам му да не води бригу о мени и да ја тога још имам. На растанку >ми је рекао да ћу на вријеме бити обавијештен о свему.

Једнога дана нас десетак косили смо траву у Коритњачи. Наишла је група другова од које -се издвојио Перо Матерић и позвао мене, Војина и Миливоја Малбашића, Бранка Перића и Гојка Бајића. Рекао нам је да преноси

поруку Јове и Илије да 20. јула са оружјем будемо у Јаворју, да све остане у највећој тајности, да дођемо ноћу и да ће нас сачекати веза и одвести у логор. Уто ме је мој друг Миле Малбашић запитао шта ћемо за оружје, а ја сам му одговорио да то препусти мени, да нас петорица имамо пет карабина. Кад је то чуо Перо Матерић, загрлио ме је и рекао да еад може обавијестити Илију и Јову колико имамо оружја.

Тих дана омо напустили све послове и припремали се да кренемо. То је нашим очевима било сумњиво, говорили су да ништа не радимо, да се само нешто договарамо итд. Уочи поласка порушили смо зид, извадили оружје и муницију и подијелили га. Кад ее смрачило, узели смо доста хране и поздравили се са укућанима. Када је отац ЉЈлка угледао пушке, почео је викати како ће настати зло, али га ми нисмо слушали. Кренули смо низ брину кроз еело Завоће до кућа Груборских. Иза гробља нас је неко зауставио оштро, војнички. Стали смо и одговорили. Стража нас је пропуетила. Тада је изишао мој брат Бранко и одмах ме налао: „А је ли тако, имаш само један карабин!" Одвели су нас до логора у коме смо видјели Славка Родића и многе друге.

Било је необично лежати у шушњу, али срећом то није дуго потрајало. Послије неколико дана, у еуботу 26. јула послије подне, чули смо паљбу у Паејаку, а у току ноћи курири су стигли и нама је саопштено да одмах крећемо у напад на Дрвар.

ЂУРО КОШПИЋ

ОРУЖЈЕ ЗА УСТАНИКЕ

ЗА ВРИЈЕМЕ расула бивше југословенске војске, стриц мога мужа Милана донио је доста оружја нашој кући. Рекао ми је да се то мора сакрити и чувати. Одмах сам замотала у једну пољаву нешто од тог оружја и закопала поред куће. За то нико није знао осим мене. Када је дошла усташка власт, настала је велика трка око прикупљања оружја. Свак је морао предати оружје, чак и ловачке пушке. Ја сам ућутала и нисам хтјела говорити о ономе што сам закопала. Усташе еу неколико пута прошле кроз село, тукли људе и жене. Стријепила еам да ме неко није видио кад сам оружје закопавала. Није ми то дало да спавам, јер сам била свјесна шта ме чека ако ме открију.

Када се почело са припремама за устанак, стриц ми једнога дана рече:

— Деде, онајка, вади оно што си закопала, да видимо шта тамо има.

Нисам знала шта сам закопала. Кад смо откопали пољаву, видјели омо да је у њој седам крагујевачких бомби, три пуна реденика и једна врећа муниције.

ЗОРКА АДАМОВИЋ

ДУБОКО У ШУМИ СЛУШАМО РАДИО--МОСКВУ

ПРВИХ ДАНА лослије налада Њемачке на Совјетски Савез по селима оу кружиле разне контрадикторне вијести. Квислиншка пропаганда бучно је величала успјехе Њемачке. У то вријеме у Баотасима, Заглавици и Груборском Наслону једино је поседовао радио-апарат лугар Милош Граховац. Он је „у повјерењу" преносио једино вијести Југословенске краљевске владе из Лондона. Његовим вијестима мало је ко вјеровао, знали су га као окорјелог монархисту. Народ је желио да чује о збивањима у свијету, посебно на источном фронту. У те дане усташе су у Дрвару и околини све више дивљале. Послије паљења цркава у Бастасима, Врточу и у Трубару дали су се у лов на људе. Настало је снажно вријеме по селима. Убрзо су се појавили партијски војни повјереници. Информисали су народ о општој ситуацији, савјетовали људима да избјегавају одлазак у Дрвар, да се не одазивају усташким позивима, да чувају оружје и елично. Све је то још више побудило жељу да се набави радио-апарат.

Идеју је дао Сава Срдић Кожар. Јаоно је било да се Милош Граховац неће лако растати од свога радио-апарата. Поуздано се знало да га он неће уступити ни по коју цијену. Зато омо одлучили да до радио-апарата дођемо на начин који ће власника изненадити, натјерати га да ћути, а да у свему не дозна праву истину. Тако смо се Сава и ја, једне вечери почетком јула 1941, обукли у војничке униформе, наоружали пушкама и дошли у близину лугареве куће. Прије тога утврђено је да он апарат крије у неком камењару, нешто даље од куће, те да га повремено доноси да слуша вијести. То мјесто он није

повјаравао никоме од укућана. Знао је да је прекршио проглао власти НДХ о предаји свих средстава информација под пријетњом стријељања. То нам је ишло у прилог. Озбиљан проблем био је како га изненадно сачекати и изабрати моменат када је сам и без оружја. Цијело то вече кућа је била под присмотром. Негдје око пола ноћи, пошто је одслушао вијести, он је апарат изнио и упутио се ка склоништу. На око сто метара од куће изненадно смо га зауставили. Предао се без противљења. Радио је већ био у нашим рукама. Тешког ерца се од њега раетао. Речено му је да се од куће не смије удаљавати по цијену живота, а да ће сутрадан добити позив да се јави усташкој власти у Дрвару. Претпоставили смо да он у ово неће повјеровати, али да ипак неће одгонетнути наш циљ и сврху одузимања радија.

Прије сванућа радио је већ био у Прекој главици. У раним јутарњим часовима Милош је већ био код моје куће и у повјерењу је мојима детаљно испричао цио случај. Претпостављао је да су ово извели Каменичани или Грубори, његове даље комшије. Посебно се уплашио да ће за ово сазнати усташе у Дрвару. Вјерно је приказао цио поступак и рекао да је био крајње изненађен. Успјех је постигнут изнад очекивања.

Наредног дана преко Стевана Срдића Плавањца сазнао сам да другови Љубо Бабић, Милутин Морача, Душан Баук и Перо Морача бораве у околини села Заглавице. Одмах је договорено како да пренесемо апарат и да им га уручимо. Утврђено је да то буде у Баеташком долу, на сјевероисточним падинама Мале Шаторнице. Другог дана око девет часова радио је био на договореном мјесту. Стеван је припремио богат ручак — печено јагње. Одмах је Милош Баук монтирао радио. Пријем је био врло слаб, батерије су биле доста истрошене и недостајала је оригинална антена. Радио-Москва се еамо на моменте чула, разумјело ее еамо понешто. Чули смо да се воде жестоке борбе и да непријатељ трпи огромне губитке. Ово ее знало по неколико пута понављати. То нам је улијевало вјеру у сигурну побједу сната Црвене армије. Далеко је то било од стварних збивања на тамошњим фронтовима.

У току ручка испричао еам друговима на који смо начин дошли до радија. Истовремено замолио сам их да се првом приликом, када за то буду повољни уелови, ствар легализује и да се власнику радио надокнади. Томе се успротивио Милош Баук. Дошло је између нас двојице до препирке. Гледања су била опречна. Оетали другови се нису упуштали у ово. У току расправе и ручак ее завршио. Сви другови еу отишли на један пропланак удаљен око триста метара и ту се одмарали. Ја сам остао код ствари и радија.

Мјесто гдје смо се одмарали и шира околина прекривени су густом шумом високих јела и борића. Прошло је око један час од како сам остао код ствари. Наједном, од подножја Шаторнице кроз шуму се чуло ломљење наслага сувога грања и шибља. Одмах сам узео пушку и усмјерио пажњу у томе правцу. Убрзо се на око сто метара са доње стране појавио медвјед. За моменат је стао. Знао сам да је озлијеђена животиња посебно опасна, а да у противном бјежи од човјека. Одлучио сам да то провјерим. Први пуцањ био је упућен изнад циља. Медвјед се дао у бјекство. У два три скока ишчезао је. Излишно је било по друпи пут пуцати, јер нисам имао намјеру да га погодим. Брзо су дотрчали другови. Претпоставили су да сам се убио, вјероватно због несугласице са Милошем. Био сам тренутно збуњен, нешто због појаве медвједа, дијелом због еопственог (у то вријеме првога) пуцња, а и њиховом за мене тренутно неразумном претпоставком. Пуцањ је открио наше присуство у томе реону, мада то није било битно. Све се завршило у најбољем реду. Милутин Морача је закључио, па и у свој дневник забиљежио, да се „Марко уплашио медвједа". Таква оцјена је и остала.

Доста дуго се било без батерија. Најприје су упућени Никола Пећанац и Сава Срдић у Босански Петровац по батерије. Када су дошли у Петровац, Саву је препознао један мјештанин усташа и алармирао њихово присуство. Усташе су се дале у потјеру за њима, јурили су их све до Мирковића пилане. Успјели су да умакну, наравно, необављеног поела. Затим сам ја упућен у Петровац. Набавио сам око тридесет батерија. Но и послијеове набавке

радио је често био у мањем квару, тако да је прилично мало био коришћен. Ипак је тај наш једини извор информација добро дошао у те бурне дане, када је питање информисаности играло значајну улогу.

Кад је ослобођен Дрвар, 28. јула, замолио сам Милутина Морачу да се власнику каже да]е радио код нас и да му се понуди обештећење. То је прихваћено. Истога дана саопштио сам Граховцу гдје ее налази његов радио--апарат, због чега му је одузет и зашто је то изведено на онакав начин, те да може поднијети захтјев код герилске команде у Дрвару за надокнаду реалне вриједности. Био је веома изненађен нашим људским поступком и одушевљен када је све ово сазнао. Процијењена вриједност апарата плаћена је у натури, прехрамбеним артиклима. Такву је жељу изразио и цијену одредио сам власник. Касније се хвалио како је на тај начин допринио нашој борби за ослобођење Дрвара. То је доказивао и тиме што је убрзо добио повјерљив положај у шумској управи, у „министарству шумарства" слободног Дрвара, како се тада говорило.

МАРКО СРДИЋ

Г1АРТИЈСКА ЋЕЛИЈА СЕЛА ШИПОВЉАНИ И ТРНИНИЋ-БРИЈЕГ У ПРЕДУСТАНИЧКОМ ПЕРИОДУ

КАПИТУЈ1АЦИЈА бивше југословенске војске затекла ме је у Боки Которској. Трећа хидропланска ескадрила Команде ратне морнарице (којој еам припадао) извршила је свега пар ноћних бомбардовања италијанског гарнизона у Скадру, чиме је за ескадрилу и за мене рат био завршен. Због тога је требало мислити на повратак кући. Требало се, наиме, на разне начине довијати да би се избјегло заробљавање од окупаторских снага и терор усташа на дугом путу од Боке до Дрвара. Ипак, захваљујући извјесним упутствима чланова КПЈ из Кумбора, успјело ми је да у другој половини априла стигнем кући. Након пар дана био сам укључен у партијску ћелију за Шиповљане и Трнинић-Бријег посредством Гојка Родића, с којим сам прије мог одласка у војску радио у сарајевској партијској организацији. Секретар партијске ћелије био је Обрад Бањац, а остали чланови: Обрад Малбашић, Јово Кецман, Гојко Родић и од тада ја.

Тих дана Дрвар је пружао жалосну слику. Њемци еу, иако краткотрајним боравком, оставили мучан утисак у народу. Под притиском емрти и уз асистенцију људи из старог државног апарата покупили еу највећи дио оружја и опреме које је иза себе оставила Книнска дивизија. Све су то, као и значајна народна добра у храни, текстилу и другом одвукли маршрутним возовима у правцу Приједора и Јајца. Иза Њемаца дошли су Италијани и опљачкали оно што је преостало. Са Италијанима дошле су и усташе са намјером да ту остану и успоставе своју власт, што је у народу веома тешко одјекнуло. Истина, усташе су у почетку биле малобројне, али околност да

иза њих стоје окупаторске снаге. стварала је психозу неизвјесности и -несигурности. Када су у мају почеле стизати избјеглице из Лике и Словеније, психоза неизвјесности и несигурности се још више појачала. Међутим, када су усташе похапсиле тридесетак невиних људи и звјерски их поубијале у Рисовцу, психоза страха попримила је заетрашујуће облике.

Партијска ћелија, као и читава партијека организација Дрвара, тешко је преживљавала неуспјели рат за одбрану земље од фашистичких завојевача, а посебно неуспјело продужавање отпора окупатору, на што је позивала КПЈ наслућујући неспособност и издају владајућих кругова старе Југославије. Све те неуепјехе сматрала је као своје сопствене, с обзиром на посљедице које су из тога произлазиле, упркос чињеници да се залагала за спровођење партијских директива у оквиру партијске организације Дрвара и у предратном периоду и у самом рату. Међутим, иницијатива и неупоредива сила биле еу на страни непријатеља и то је превагнуло. Није преостало друго него сагледавање реалне еитуације и односа снага и прелажење на стрпљиви и упорни политички рад на стварању услова за свенародну борбу коју ће водити КПЈ, у што се чврсто вјеровало.

Прво од чега се почело било је дјеловање у народу да ни по коју цијену не треба предавати оно мало преосталог оружја, на чему су уеташе све више инсистирале. У непосредном одсуству њемачко-италијанских окупаторских енага, а суочен са злочиначком работом усташа, народ је почео увиђати да му само комунисти могу помоћи у борби за опстанак. Тиме је битка за оружје почела биљежити прве поене. Пријетње усташа због непредавања оружја нису више допирале до ушију оних који су га посједовали. Оружје се више није предавало.

С обзиром на веома уску базу усташке власти у Дрвару, почела су довлачења њихових снага са стране, углавном из западне Херцеговине. У Дрвару је лоцирана и једна сатнија домобрана. Повезивањем са сусједним мјестима, гдје је усташка база била масовнија, као и са централном усташком влашћу у Загребу, уеташе су се почеле све дрскије и безобзирније понашати. Почеле су са

свакодневним малтретирањем и изазивањем Срба. Малтретирани су како грађани и радници који су још долазили на рад у индустрију, тако и сељаци, особито пазарним данима. Радници су, очврсли у предратним окршајима са полицијом, достојанствено подносили бруталне поступке усташа, чврсто вјерујући да ће и њиховој власти доћи неминован крај. Сељацима је, међутим, екидање и гажење капа вријеђало национални понос и огорчавало их до крајњих могућних граница. Врхунац огорчења у најширим народним слојевима постигнут је паљевином православних цркава у Шиповљанима, Бастасима и на Спасовини. У тој експлозивној ситуацији партијска ћелија добија став од Среског комитета да комунисти више не одлазе у град без нарочите потребе. Истовремено је радницима препоручено да не одлазе на посао, а сељацима да не долазе пазарних дана. По томе на колики је одзив наилазио овај етав Среског комитета, који су и комунисти наше партијеке ћелије неуморно преносили, најбоље се видјело како огроман углед ужива КПЈ, не само међу радницима него и у народу уопште. То је комунисте испуњавало поносом и увјеравало у исправност пута у придобијању народних маса за идеје и акције Партије. То је посебно наговјештавало промену односа снага у нашу корист и стварало опште услове за одлучујући обрачун са зликовачком усташком влашћу.

Посебно смо користили у политичком раду ставове из летка Покрајинског комитета КПЈ за Босну и Херцеговину поводом капитулације и стварања квислиншких творевина под окриљем фашистичких окупатора. Исту дјелотворност имали су на плану политичког дјеловања и ставови Среског комитета на бази Првомајског прогласа Централног комитета КПЈ. Наоружани ставовима партијских форума о дубљим узроцима срамне капитулације, разлозима формирања квислиншких творевина и сазнањем о њиховој пролазности и пролазности саме окупације и надахнути циљевима свенародног рата до истребљења фашиста и домаћих издајника, комунисти су много добили у обавијештености, убједљивости и предводничкој улози. Захваљујући томе грађаноки и сеоски политиканти, у лицу неких богатих трговаца Дрвара и неких сеос-

ких кнезова, били су изоловани од овог матичног тока ствари. То најбоље потврђује чињеница да ни касније, у устанку и читавој народноослободилачкој борби, ови елементи нису могли доћи до изражаја. Насупрот томе, повезаност комуниста од ћелије до Централног комитета КПЈ, њихова обавијештеност и јединство мисли и акције учинили еу их једином реалном руководећом онагом у народу.

Када су ћелији пренијети ставови Среског комитета произашли из Прогласа Политбироа ЦК КПЈ од 22. јуна (у којем се комунисти, радничка класа и сви народи Југославије позивају да са оружјем у руци прискоче у помоћ првој земљи еоцијализма — СССР-у), наступила је нова и непосредна фаза за свенародни устанак. Раније вођени разговори са појединцима за које се претпостављало да посједују оружје, прерасли су, преко војнрхх повјереника, у стварање потпуне евиденције што се све има од оружја, муниције, бомби и другог ратног материјала, код кога се налази и под којим условима се е њим може рачунати. И поред еве конопирације која се при том епроводила, за ову акцију сазнали су и они којима ее комунисти нису директно обраћали. Тако је, на опште изненађење, посједовање пушкомитраљеза са сандуком муниције пријавио и омладинац Ђуђо Пузигаћа. Испоставило се да је то једини пушкомитраљез којим се уопште раополагало у Шиповљанима, Трнинић-Бријегу и Дрвар-Селу. Он је касније био од изванредне користи у нападу на Дрвар. Рад на евиденцији оружја успјешно је обављен, па се утврдило да се располаже са тридесет седам пушака, једним пушкомитраљезом, 6.500 метака и око двадесет бомби. То, истина, није било довољно да се наоружају сви који су то жељели, али је било довољно да се формира герилски одред „Јаворје".

Увиђајући да иза радника који -не долазе на посао и сељака који више не долазе пазарних дана стоји нека добро организована и обавијештена сила, усташе су лочеле ковати планове да преваром дођу до одређених категорија становништва ради њиховог физичког истребљења. Тако су у јуну, путем позива за одслужење војног рока, покушале намамити око двије стотине младића. Па-

клени план усташа није остварен захваљујући заиста добро организованој и обавијештеној организацији Партије и Скоја. Када им почетком мјесеца јула није успјело да, путем позива на рад од три дана, намаме око три стотине радника-сељака, усташе су се дубоко замислиле и оклијевајући са даљим акцијама тражиле излаз из ситуације из које се, у ствари, није могло изаћи. Неодлучност усташа да предузму било шта према грађанству Дрвара, које им је стајало надохват руке, добро је дошла нашем раду на општем плану непооредних припрема за устанак. Не треба заборавити да још и у првој половини мјесеца јула није било директиве за формирање герилских одреда (мисли се у форми става Среског комитета), те да су акције усташа у смислу освете над голоруким грађанством могле имати несагледиве посљедице. Међутим, када је око 20. јула најзад примљена директива о формирању герилског одреда и када је од 26. јула била извршена његова организација и подесно лоцирање (што је учињено у још два-три случаја формирања герилских одреда у непосредној околини Дрвара), криза је неповратно прошла.

У периоду припрема у нашу ћелију КПЈ примљени су досадашњи кандидати за чланове Душан Баук, Симо Тадић и Милош Полић.

ВЛАДО МАЛБАШИЋ

СЈЕЋАЊЕ НА ПРЕДУСТАНИЧКЕ ДАНЕ У ПРЕКАЈСКОЈ ОПШТИНИ

ПРЕКАЈСКА ОПШТИНА по свом географском положају, без путева и удаљена од сједишта среза Гламоч 56, а од Дрвара као најближег града 16 километара, представљала је подручје на које су све вијести долазиле са извјесним закашњењем. Дневне новине долазиле су други дан до ријетких претплатника и читалаца. Радио-вијести слушане од појединаца у Дрвару или Потоцима преношене су са коментарима који нису обећавали ништа добро. Кретање домаћег становништва и раниЈе ријетко, свело се у границе сусједних села. Нешто л>уди, завичајних из овог краја, дошли су из Београда послије капитулације, а такође и неке породице које су биле колонизиране у Бачкој, Барањи и Славонији. И њихове приче о перипетијама које су прошли и доживили, истјерани са својих огњишта, говориле су о тешком ратном времену.

Народ је очекивао да ће се стање средити макар на који начин и да ће новоформирана држава почети да успоставља ред и грађанска права. Иако се, у души, нико у народу није помирио са новонасталим стањем (фашистичка окупација, раскомадана Југославија), ипак се очекивало да ће се нешто успоставити у форми која је сношљива и у духу тековина макар основних људских права. О некој слободи у општем смислу ријечи под фашистичком окупацијом и усташком владавином нико није мислио нити је на њу рачунао. Али, оно што је услиједило првих дана уепостављања квислиншке влаети, а посебно доласком усташа у поједина мјеста, то обичан човјек није могао ни у најмрачнијим сумњама наелугити. Усташе и њихови помагачи почели су малтретирати по-

једине људе (премлаћивати и хапсити) и пљачкати њихову имовину, а убрзо се прешло на одвођење и убијање људи. У наш крај дотјеране су групе породица из Лике (чији су домаћини поубијани) без икаквог обезбјеђења и егзистенције за живот, па су их наши људи прихватили као страдалнике и комшије и са њима дијелили посљедњи залогај хљеба свјеони да ће, ако овако потраје, и њихова ситуација сјутра бити иста.

Врхунац лоших вијести представљаЈта су гласови појединаца о масовном одвођењу и убијању Срба, Јевреја, комуниста и свих који се „противе" Независној Држави Хрватској. Те вијести биле еу дјелимично потврђиване и објављивањем одлука пријеког суда преко дневне штампе ИЛШ посебних прогласа.

И ја сам побјегао усташама из руку из Босанског Петровца и склонио се у родно мјесто Љесковицу, али сам морао одмах побјећи у шуму, јер су усташе међу првима хапсиле, прогониле и убијале православне свјештенике и њихове породице. Тражили су макар какав разлог да би некога малтретирали и прогонили. На зубу су им били добровољци из балкавског и првог свјетског рата, бивши сеоски кнезови и други познатији и вићенији људи. Постало је јасно сваком човјеку да се каиитулацијом старе Југославије ратни вихор није одмакао од наших мирних патријархалних села, већ да своју крваву игру почиње разигравати и око наших кућа, школа, цркава, стада, око радних мјеста у предузећу „Шипад" и свагдје гдје се је кретао наш човјек. Почели су пристизати непознати људи са стране да у предузећу замјене на радним мјестима дугогодишње раднике из нашег краја. Почело је такође малтретирање људи од стране „нове власти". Неки људи отпуштани су с посла. Говорило се о прекрштавању људи еа православне на римокатоличку вјероисповјест, али то није нико прихватио нити помишљао да то усвоји. Притисак на национална, вјерска и људска осјећања вршен је на разне начине са намјером да ее изазове револт, а тиме и оправдање за гнуоне поступке представника усташке власти. Запаљено је неколико цркава у околини Дрвара. Путници у возовима су малтретирани, пљачкани и премлаћивани. Из Дрвара је одведена група грађана и

то не само бивших политичара и трговаца већ и обичних занатлија и радника који су на звјерски начин поубијани над јамом у Рисовцу између Босанског Петровца и Босанске Крупе.

Народ нашег краја био је врло нерасположен према новој држави и није до ње држао нити на њу озбиљно рачунао од самог њеног оснивања. Мјере и нељудска дјела, које је предузимала и радила државна управа и њезини органи у првим седмицама и мјесецима успостављања власти разбиле су сваку могућност неког нормалног контакта између њених органа и народа овог краја. Све што је писано у новинама то је народ на свој начин читао и тумачио. Он се није мирио са новонасталом ситуацијом у којој је видио само своје духовно и физичко поробљавање односно уништавање. Народ је видио своје муке и патње под фашистима. Чак је то упоређивао са османлијским и аустријским ропством. Али, у исто вријеме имао је непоколебљиву вјеру и наду да ће фашизму једног дана доћи крај. Недјела фашиста и њихових квислинга, те њихова идеологија према Србима и свим демократским снагама у свијету, опредијелили су народ нашег краја за крајње симпатије према свим антифашистичким снагама у свијету.

Послије слома старе Југославије очи су биле упрене у Совјетски Савез и његову моћну Црвену армију, а ту су и савезничке земље још из првог свјетског рата. Вјеру у ове демократске снаге највише су подржавали и заговарали малобројни чланови Комунистичке партије Југославије и њихови отворени симпатизери. Њима су се прикључивали и сви прогоњени и угрожени од фашиста. Од првих дана окупације и свих мука које су задесиле наш крај комунисти и њихови симпатизери заговарали су морално и национално јединство наших народа, радили на прикупљању оружја, савјетовали неодазиза;&е на позиве власти и припремали народ за борбу против окупатора и усташа. Сваку мјеру окупаторске и усташке власти комунисти су пропратили својим коментаром који се неписано и невидљиво за окупаторе пргносио од уета до уста, од села до села и био основна информација са којом је у то вријеме народ рачунао. Многи људи нису

знали изворе ових коментара, али су осјећали да су говорене њихове жеље и подгријавана нека интимна нада да новонасталом злу дође крај и настану љепши дани. Али, они нису само са тиме наступали. Они еу реално процјењивали стање у народу, на фронтовима савезника, када је ријеч о мјерама квислинга и др. и у својим етаповима увијек били најближи народу. Они су створили такву атмосферу и поклањали једнаку пажњу раднику и сељаку, чобанину и ђаку, омладинцу и старцу, свјештенику, чиновнику и сваком човјеку да су их сви са поштовањем уважавали. Оно што су они рекли то је била једина реална нада у народу.

У своме ставу према фашизму и поробљавању, а за слободу, правду и једнакост, комунисти су као магијом придобијали скоро све људе са којима еу долазили у додир.

Стварана је психоза, и то врло уопјешно, да народ може и треба да сам одлучује о својој судбини, јер за то има и енаге и могућности. Ако је изгубио државу, он је једино властитом борбом може опет успоставити. Од старе власти није имао богзна какве користи, а ако хоће боље да живи, нека ствара власт која ће њему одговарати. Зато је тој идеји отпора, немирења са поетојећим и спремању за акцију била усмјерена интимна тежња па и материјална жртва односно напор сваког човјека. Желило се и радило ее на јединству свих које ће једног момента као олуја срушити нељудске односе и срамну власт силе.

Вијест о нападу фашистичке Њемачке на Совјетски Савез народ је примио као неки весео и свечани чин, јер се освједочио да за избезумљене фашисте нема граница у сијању зла. Овај напад значио је дефинитивно опредјељивање и свих наших људи за отворену борбу против фашизма. Сада се свијет, заиста, подијелио на два табора, табор зла — фашизам и табор добра и елободе — демократске снаге свијета.

Послије напада на Совјетски Савез народ нашег краја није крио, већ је отворено говорио о свом опредјељењу за борбу против фашизма. То еу усташке власти осјећале на сваком кораку, па су предузимале још драстичније

мјере против народа (кулук, уцјене у новцу, попис и одузимање хране и друго). Али, те мјере биле су врло провидне да би се људи преварили и насјели им. Није било више појединачних одзива на позиве власти. Ако су се људи одазивали ишли оу масовно, а тада би малобројне усташке главе остале несвршена посла. Благодареħи томе на прекајској општини и није било жртава усташке страховладе као у осталим сусједним крајевима.

Јулоких дана у народу се осјећало не више неко ишчекивање, већ опремност на одлучни обрачун, на прекретницу, на нешто ново до тада недоживљено, али од чега зависи његова садашњост и будућност, једном ријечју његова судбина. Није се знало ни могло у тим одлучним па и стравичним данима — данима психолошке припреме — да књишки формулише и јасно дефинише шта је то ново што ħе доħи. Али, народ је то ново непоколебљиво желио и хтио.

Била је јавна тајна да се у шуми налазе наоружане групе бораца о чијој је бројности било разних диверзија. Неки од тих бораца јавно су се кретали по еелима и агитовали за борбу против усташке државе.

Када су у праскозорје 27. јула 1941. године запуцале прве устаничке пушке у Дрвару ниоу били потребни курири да обилазе наша села и јављају за почетак устанка. То је био знак који унапријед нико није уговорио, али на који се знак маса бораца и народа дигла на ноге и похрлила у Прекају да обрачунају са биједном шаком усташа и оружника као упориштем фашистичке државне творевине. Први борци који су тамо пристигли из најближе околине већ су завршили посао када су стигли они их оближњих села.

Први пут послије окупације гледао сам тога дана људе, жене и дјецу како се слободно крећу по својој рођеној груди ненаметљивим корацима, подешеним нашем ногостопном путу и кршу, одмјерено, одважно и изнад свега радосно. Један, први и најодлучнији корак већ је био учињен. Непријатељ, који је био пред очима, збрисан је. Куда даље? Шта чинити? Коме ее обратити? То су била интимна питања многих људи. На њих је требало тражити, а и давати одговоре. На нашу срећу одтовор је

већ био дат. Први курири дошли су из Дрвара у аутомобилу. На њему се вијорила веЈШка црвена застава која је извјешена на жандармеријску касарну у Прекаји. Њезина жарка боја дала је и давала одговоре на сва ранија љубопитљива питања нојединаца и масе народа. Она је примљена као еимбол људских елобода. Она је први пут у нашем крају јавно извјешена. Под њу су се окупили наши људи без разлике на пол и доба старости. Она им је била основни извор информација и политичка оријентација у том моменту. И сви су јој фанатично вјеровали. Никада их није дезинформисала већ давала иетините вијести и прва пронијела у свијет њихова јунаштва и племенитост које су тада показали.

Прото КРСТАН М. БИЈЕЉАЦ

ОДБОР РАДНИКА И СЕЉАКА И ПРИПРЕМЕ УСТАНКА

У ОКОЈШНИ ДРВАРА су у току љета 1940. године основани, под руководством партијске организације, одбори радника и сељака. Њихови задаци били су: непосредни политички рад у народу, првенствено међу радницима у фабрикама и у селима, развијање пропагандно-политичке дјелатности, помоћ незапосленим и сиромашним радницима, учешће у акцијама синдикалних организација и слично. Било је то вријеме када је нашој земљи све више пријетила опаоност од фашистичке агресије, када је развој догађаја у овијету наговјештавао не само проширење ратног пожара већ и губљење слободе и независности мнотих држава и народа. Са радничким активистима је тих дана живље проучавана илегална партијска штампа, а у селима су осниване читаонице „Сељачке слоге" око којих се окупљала омладина.

За Подове и Подбрину (шиповачку) оонован је тада Одбор радника и сељака у којем смо у почетку радили Јово Кецман, Душан Малбашић, Дане Пузигаћа и ја. Сви смо били запослени у граду, а становали смо на селу. Јово је, као члан КПЈ, руководио одбором и био веза са партијском организацијом. Преко њега смо добијали задатке и потребну литературу коју смо заједнички проучавали или је носили кући на читање.

Те године организовали смо више акција, нарочито у јесен, приликом хапшења неких другова и боравка у Дрвару Културно-умјетничког друштва „Васо Пелагић" из Бањалуке. Јово нас је редовно информисао о актуелној политичкој .ситуацији. Поред осталог, упознао нас је и са директивама Партије, којима се позивају сви па-

триоти, у тгрвом реду комунисти, да буду соремни за одбрану земље и да се према ратном раопореду на вријеме јављају у овоје јединице како би се у случају избијања рата нашли у првим редовима одбране.

Послије капитулације старе Југославије наш одбор је био ангажован на припремама за устанак. У одбор је у мјесецу јуну примљен Перо Матерић, омладинац, а крајем истог мјесеца основана је посебна група за Подове и Аташевац, којом еам ја руководио. Групу, односно одбор радника и сељака за ово подручје, сачињавали су Душан Малбашић, Ђуро и Станко Матерић, Миле и Лазо Кецман и Милан Трнинић.

У условима окупације требало је извршавати друге задатке: прикупљање оружја и муниције, спремање људи за одлазак у шуму, тумачење новонастале ситуације, упозоравање и чување људи од .могућног покоља, пљачке и другог насиља које су уеташке влаети почеле у Дрвару и околним селима. Савјетовали смо људе и спречавали их да на позив усташа одлазе у град, да иду на кулук, да гоне стоку на пијацу и друго.

Наш основни задатак био је да људима тумачимо опасности времена у којем живимо, да их увјеравамо да ће усташе, по заповјести евојих господара, брзо отпочети да уништавају и истребљују недужно становништво. Јаме, које оу у току маја и јуна копали наши људи под надзором усташких стража, биле су намијењене народу овог краја. Али требало је људе у то убјеђивати јер, нормално размишљајући, у тако нешто тешко се могло вјеровати.

Усташе су говориле да ће у овим јамама гасити креч, али када је почетком јула похапшена и у непознатом правцу отјерана прва, а затим друга и трећа група људи из Дрвара, људи су схватили каква је намјена ископаних јама. Упорно смо упознавали људе са опасностима које им пријете и на раду у фабрикама, опомињали их да се чувају усташке преваре, да буду спремни на обуставу рада и повлачење из града када опасност запријети и када их позовемо.

У селима смо радили са групама сељака или ишли од куће до куће и тумачили прилике и опасности које

могу сваки дан да наиђу. Користили смо сваку прилику када се људи окупљају на сеоским иословима и са шима се договарали о предострожности и избјегавању сусрета са усташким патролама које су долазиле у села.

У почетку су људи зазирали од наших упозорења и надали се да се стање неће погоршавати, те стога нису отказивали послушност новој власти. Међутим, убрзо су се увјерили да су се наша предвиђања, на жалост, обистинила и да треба бити веома оирезан.

Народ је био заплашен усташким пријетњама, насилним реквизицијама и одвођењем људи. Расуло југословенске војске, пролазак њемачких и талијанских јединица, успостављање власти НДХ, усташка злодјела, паљење цркава у дрварским селима и гласови о злочинима у другим крајевима — све је то имало утицаја на опредјељења људи. Било је много неизвјесности, али и првих знакова борбеног расиоложења у масама. Проносиле оу се фантастичне приче о страдању и уништавању Срба у околним мјестима — код Бихаћа, Санског Моста, Босанске Крупе, Кључа итд. Уеташка парола „Србе о врбе" изазивала је бојазан и невјерицу у могућност успјешног супротстављања терору и злочинима непријатеља иза кога су стајали њемачки окупатори.

Ако се дигнемо на устанак, резоновали су људи, слаби смо, почећемо па изгинути и упропастити народ, а ако чекамо екрштених руку, истријебиће нае — ни то не ваља.

Разбијање такве невјерице и развијање самопоуздања у народу представљало]е један од најважнијих задатака одбора и партијских активиста у тим данима.

У вријеме интензивних припрема за устанак, наш одбор је, поред осталог, радио и на омјештају и збрињавању ирогнаних породица (жена, дјеце и стараца), које су у дрварски крај депортоване из Лике и Словеније.

Наш одбор радника и сељака улагао је велике напоре да активира омладину. Настојали смо да што више омладинаца ангажујемо на разним задацима, као што су: сакупљање оружја и муниције, курирска служба, извиђања (како не би дошло до изненадног упада усташа у села) и друго. У Аташевцу и на Подовима организовано

је радила група омладинаца коју су сачињавали: Перо, Даница и Лазо Матерић, Гојко и Дана Бајић, Бранко Кецман Перић, Боса Бањац, Војин и Миле Малбашић.

Одбор је, поред осталих, имао задатак да појединачно одабере и припрема људе који ће, када буду позвани, отићи у герилоки логор. У почетку су узимани у обзир они другови који су служили војску и знали руковати оружјем. Сваки герилац морао је у сваком моменту бити спреман за оружану борбу, тј. бити у сталној приправности са својим оружјем. То су била основна мјерила за избор људи за герилски логор. Није било тешко изабрати и припремити потребан број људи, јер их је било много који су имали све уелове — сем оружја. Истина, у априлу је капитулирао у Дрвару један пук бивше Јадранске дивизије па је већи број људи дошао до оружја и чувао га. Неки су га набавили и касније. Ја сам, на примјер, по доласку из бивше југословенеке војеке, купио (почетком маја) пушку са стотину метака и двије бомбе за свега пет стотина динара. Имао сам и пиштољ који сам донио са собом из Србије. Перо је био сачувао сандук пушчане муниције, те смо све то еклонили у једну пећину испод Подова. Међутим, било је људи који су посједовали оружје, али нису били спремни да међу првима ступе у герилске одреде. За такво оружје одбор је знао и са њим је рачунао прије упућивања герилаца у логор.

Послије напада Нијемаца на СССР, припреме за устанак су убрзане. На састанку одбора, који је одржан неиосредно иза тога у Брини у Родића кући, Јово Кецман нас је упознао са одлуком Партије о екором дизању устанка. Послије тога, на наше састанке, поред Јове, повремено су долазили другови Славко и Гојко Родић, Рајко Боснић и Владо Малбашић. Непосредно пред устанак Славко се највише са нама састајао. Убрзали смо рад око наоружавања људи и њиховог припремања за одлазак у герилски одред у Мисије.

На позив Партије радници су 23. јула навече прекинули рад, те је обустављена производња у свим дрварским предузећима. Дан прије тога, тј. 22. јула изјутра, Славко Родић нам је послао поруку да еа цијелом гру-

пом кренемо у Мисије и да ћемо изнад Груборових кућа добити везу за Јаворје, гдје ће бити логор нашег герилског одреда. Преко омладинаца смо ее одмах обавијестили и у први сумрак прикупили код Матерића кућа на Подовима. Ту смо били Милан Трнинић Црни, Станко Матерић, Душан Малбашић и ја, а Миле и Лазо Кецман и Ђуро Матерић су нам се прикључили на путу за Јаворје — било нас је седморица. Био је то необично свечан тренутак не само за нас који смо полазили у борбу већ и за наше породице и комшије који су дошли да нас испрате. Кренули смо и већ ујутру били у логору герилског одреда „Јаворје". Сљедећег дана отишао сам по Душана Бајића. Са њим и са још неколико другова из Шиповљана дошао сам у логор. Убрзо затим, 25. јула, у логор је стигла и већа група омладинаца — њих око двадесетак, углавном акојеваца. Међу њима су дошли и Перо и Лазо. Већи број придошлих омладинаца био је наоружан.

Тиме је наш одбор окончао задатак на припремању устанка.

*

ПОСЛИЈЕ ХАПШЕЊА људи из града, међу којима је било чиновника и неколико радника из дрварских фабрика, они који су остали, склањали су се испред усташа. Неки од њих избјегли су у села, а мањи број је отишао у Србију. Сазнало се да оу људи које су усташе похапсиле, отјерани у село Рисовац код Босанског Петровца, гдје су стријељани и бачени у јаму. Међу њима били су директор жељезница Богдан Калаба, поп Милан Бањац, Бобо Крецо, син трговца, Стево Николић, службеник „Шипада", Драго Билбија, пословођа столарије пилане, Миђо Штрбац, столарски радник пилане и још много других.

Послије тога, великосрпоки настројене Дрварчане, бивше режимлије, ухватила је невиђена паника. Они су знали да партијска организација припрема устанак, али нису жељели да иду са комунистима — чак ни разни демократи, припадници (предратних опозиционих пар-

тија. Десетак дана уочи устанка пронио се тлас да ови великосрпски политиканти почињу да се договарају и, под паролом „опасавања Срба", мимо нас, намјеравају „ударити на усташе" у Дрвару.

Њихов је циљ био да иокористе огорчење народа и да предухитре комунисте. Главни актери овог покушаја били су трговци Пане Кецман и Јово Крецо, Живко Томазовић, дугогодишњи ннез села Шиповљана, и још неки. Знало се такође да у овим припремама намјеравају ангажовати и Душана Бајића, предратног предсједника Југораса, банског вијећника и предсједника дрварске општине у вријеме капитулације, који је имао одређен углед у неким срединама — првенствено у великосрпској чаршији, код чиновништва и међу жељезничарима.

Свако цијепање устаничких снага значило је објективно помоћ непријатељу. С тим у вези Јово Кецман ми је дао задатак да преко Душана Бајића покушамо осујетити намјере великосрба. Наиме, Ђуро Бајић, син Душанов, радио је са мном у столарији пилане, гдје је био један од најактивнијих омладинаца и учествовао је у свим акцијама које смо у фабрици водили. Поред тога, ја и он емо били добри пријатељи и слагали ее у многим питањима. То је узето као погодна околност да преко Ђуре стулимо у везу са његоврш оцем. Душан је сина много волио и никад се није мијешао у његову политичку оријентацију. Прије тога упознао сам Ђуру о чему се ради и договорили омо се да одржимо састанак утроје.

Сљедећег дана одржали смо састанак у Родића гају на Подовима. Неколико сати разговарали емо о цјелокупној ситуацији и опасностима које пријете народу. Душан је правилно резоновао, па га није било тешко увјерити шта би значила таква изолована акција. Ту .се потврдило да иницијатори заиста рачунају и на њега и да се наоружавају и припремају за напад на уеташе. Ја сам Душана упознао шта ми спремамо и чиме већ располажемо, истакавши да сви они који желе у борбу, треба да иду заједно са нама и организовано. Он се сагласио да су ове њихове намјере бесмислене и обећао да ће учинити еве да се оне правовремено осујете. Поставио нам је и један услов — да га примимо у герилски одред, не тражи при томе ни-

какво командно мјесто. Овај захтјев није било тешко прихватити јер је, поред осталог, био и на линији Партије — окупљања ових снага за борбу против окупатора и усташа. У овом разговору Ђуро је много помогао, а Душан је извршио своје обећање, што је допринијело да је њихова акција могла рачунати само на изоловане наоружане групице.

По доласку у одред, Душан је распоређен у мој вод, који се управо тота дана попуњавао и припремао. Душан Бајић је, међу првима, храбро и часно пао за слободу свога народа.

•

ДОК СМО СЕ СПРЕМАЛИ за одлазак у логор, знало се да ће командир нашег одреда бити Славко Родић. То нам је на састанку одбора радника и сељака саопштио Јово Кецман, који је био војни повјереник за наше подручје. Када смо стигли у логор, већина устаника била је на окупу. Славко је, све до поласка у напад на Дрвар, третиран као командир, а Обрад Бањац је био комесар одреда.

Попгго је ненадано дошло до атентата на усташког бојника у Црљивици 26. јула (који је самовољно извршила прочетничка групица Никице Кецмана), а послије подне и до борбе нашег Црљивичко^заглавичког одреда са усташама и домобранима на Пасјаку, наш одред се ужурбано спремао за акцију. Увече нам је јављено из Штаба герилеких одреда да будемо спремни и да ће у току ноћи стићи наређење за напад на Дрвар. Те ноћи Славко је детаљно објашњавао како ћемо извршити напад. Са њему својственом озбиљношћу и смиреношћу улијевао је самопоуздање. У логору је све било готово свечано. Нестрпљење је расло у очекивању великог тренутка.

Ноћу, негдје око један сат, у одред су стигли курири из Штаба герилских одреда — Илија Миљевић и Мирко Родић, који је уз пут рањен у ногу од лутајућег зрна. Са њима је дошао учитељ Лазо Тешановић (каоније издај-

ник народноослободилачке борбе). Он је, без икаквог објашњења, еа Бањцем стао пред постројени одред, као нови командир одржао говор и прочитао наредбу за напад на Дрвар. Тако је Славко, по одлуци и вољи „не зна се чијој", био „сжијењен" прије него је запуцало. Послије тога је Славко пошао у борбу са мојим водом (ја сам био водник првог, а Миле Кецман другог вода) и у путу до Дрвара договорили смо се како да најбоље извршимо задатак. Славку је овакав поступак доста тешко пао, и не само њему. То је био знак резервисаности појединих чланова Партије према њему, што је и раније био случај. Иначе, Тешановић је кренуо из Јаворја са одредом, али т послије нисмо видјели. Он је заједно са комесаром одреда Бањцом за цијело вријеме борбе за Дрвар био у Дробњаку у Пејића млину и отуда „руководио" одредом.

Осврт на овај случај учинио сам због тога што се у написима о устанку тврди да је Славко Родић у нападу на Дрвар био командир одреда „Јаворје", што не одговара истини.

ИЛИЈА МАТЕРИЋ

У ДРВАРУ ЗА ВРИЈЕМЕ ПРИПРЕМА

КАДА СМО на бившем Јелачићевом тргу у центру Загреба 10. априла угледали њемачке тенкове, нас група студената-комуниста већ емо завршили посао око склањања свега вриједног из студентоке мензе војвођанског академског клуба „Михајло Полит-Десанчић". Није нас изненадило проглашење квислиншке НДХ. Истог дана смо се из свијетлих и удобних просторија мензе у Гајевој улици склонили у радничку четврт у Трње, у кућерак једног жељезничара. Тамо нас је одвео Душан Чалић, тада секретар комитета КПЈ на загребачком Свеучилишту. С њим заједно било нас је петоро. Ту смо остали снривени неколико дана. Студенти-франковци одмах су се латили оружја, трагајући за свим познатим студентима-комунистима. Радо би нам се осветили за тучњаве које су посљедњих мјесеци биле редовна појава на Свеучилишту и у којима смо ми односили побједе јер смо од њих били бројнији.

Најзад нам је Чалић саопштио директиву: склонити се из Загреба, али одржавати везе док се ситуација не разбистри, па ће бити јављено када ћемо се вратити. Посљедњих десетак дана априла били смо у покрету. Послије разних перипетија с Чалићем сам дошао у Славонију, у његово село Бенковац, а одатле послије неколико дана упутио сам се у Дрвар. Нешто пјешице, нешто возом, у Заглавицу, кућама мојих стричевића, стигао сам око 1. маја.

Сем ближих рођака у Заглавици и Груборском Наслону у Дрвару нисам никог познавао. Био сам ту само о феријама 1939. године. Ништа нисам знао о радничком

покрету у овом крају. Више ме је привлачио Срб и села у његовој околини, јер сам претпостављао да су се тамо склонили многи моји другоови из војвођанске колоније Жедник послије доласка мађарских окупатора. Одмах сам отишао тамо и нисам ее преварио. Нашао сам моју снаху Миру Бујић, Ђоку Јованића, браћу Воју и Душана Милеуснића, Данила Дамјановића и друге. Послије неколшко дана вратио сам се у Затлавицу.

Негдје средином маја сишао еам у Дрвар да сашијем панталоне. Свратио сам у радњу Раде Зорића. Из разговора с њим видио сам да је наш човјек. Обарао се, без много устезања, на капиталиете и господу, на фашисте и окупатора. У Дрвару су још били Италијани, па сам себи могао дозволити и тај лукеуз да се прошетам чаршијом. Усташе сам добро познавао и жив им пред очи нисам хтио. Био еам човјек „без путнице" — без пријаве, илегалац и као такав сам морао остати. Знао сам да би ме само један телефонеки разговор мјеене власти с управом Свеучилишта стајао главе! У тој шетњи по чаршији срео сам Љубу Бабића, с којим еам се добро упознао прошлог љета када сам долазио у Бању Луку да организујем одржавање приредбе загребачких студената-љевичара. Љубо је тада био одређен да нам помогне у припремама приредбе. Тада смо утврдиЈШ да емо се обојица овдје нашли из истих разлога — привремено смо се склонили од усташа.

Тек у првој половини јуна када се Љубо вратио с директивама са облаеног савјетовања КПЈ у Шехитлуцима и када смо се поново срели, саопштио ми је да је ту по партијском задатку и пошто сам му и формално рекао да сам члан КПЈ повезао ме је с партијском ћелијом у Црљивици, односно њеним секретаром Милошем Бауком. Заиста срећна околност! Изненада сам се поново укључио у живот и активност Партије. Иако сам се и даље дописивао с мојим друговима са загребачког Свеучилшпта с циљем да дознам када ћемо натраг у Загреб, то сада више за мене није имало већи значај. Тим прије, што еу већ и овдје у Дрвару почела дивљања усташа и што је сваким даном постајало све очевидније

да од нашег враћања у Загреб легалним путем нема ни говора.

Милкан — како смо звали Милоша Баука — био је један од оних типичних радника-комуниста какве сам сретао приликом извршаваша разних задатака у Загребу: сав ее био посветио Партији и њеним задацима и ништа га друго није занимало. Био је у стању да се сатима антжује око неког тгитања које се могло и брже ријешити. Чинило му се да оно што је смислио није најбоље. Сатима смо дискутовали о људима, о оружју, о томе гдје склонити неку бомбу, гдје поставити и како кориешти писаћу машину коју смо ускоро добили из Дрвара с циљем да организујемо технику Среског комитета КПЈ.

Послије укључивања у рад партијске организације у договору с Љубом Бабићем, поново сам отишао у Срб, али сада с циљем да тамошње другове упознам с партијским директивама о припремама за оружану борбу, јер сам знао да они немају везе с Партијом. Заправо организације КПЈ у Србу није ни било, а у среском центру — Доњем Лапцу ниоу никог познавали. Али, овог пута ишао сам пјешице — преко Груборског Наслона, Бобољусака, Цвјетнића и Рађенске жупе право у Нетеку код Мире, па с њом у Сувају код Ђоке Јованића. То је био мој први дужи партизански марш. И сада се сјећам с каквим ме је чуђењем посматрао мој ујак Лазо Грубор, ратник са Пијаве, кад сам му рекао да идем у Срб и замолио га да ми испред своје куће покаже пут. „Па то је, побогу брате, преко овијета", — одговорио је и наставио да су му стари причали о Србу када су тамо били у бјежанији за „ТЈгроке буне". Био је то за мене заиста неугодан пут. Требало је ићи ноћу, јер су се усташке и оружничке патроле мувале по селима и никако не би ваљало да се с њима сретнем.

Све се добро свршило. С Миром сам стигао код Ђоке Јованића, испричао му новости и предао један примјерак посљедњег летка Покрајинског комитета КПЈ за Босну и Херцеговину, у којем је највише ријечи било о усташким злочинима.

Тих дана у Заглавицу је дошао и мој брат Милутин, који је као Босанац, одноono „поданик" НДХ, пуштен из мађарског заробљеништва са обавезом да се јави у вој-ску НДХ. Тек кад сам му испричао чиме ее ми овдје бавимо, схватио је колико је паметан потез направио када се одлучио да искористи шаноу и да се извуче из заробљеништва. Јер, тамо у логору, међу комунистима-заробљеним официрима, углавном је владало увјереше да ту могућност не треба користити, с обзиром на опасност од ступања у службу окупатору.

Пожурио оам ее да Љубу обавијестим о Милутиновом доласку. Није ријеч само о појачању наших редова с једним искуснијим и од нас старијим комунистом, већ и о официру о којем смо ми маштали, јер у Партији нисмо имали ниједног у војном погледу образованијег комунисте.

Милутин се одмах укључио у рад. Сјећам се да сам му једне ноћи донио секцију Дрвара и детаљно израђен план града е усташким упориштима и стражама, који је израдио Славко Родић, геометар. Те ноћи сам се у кући Д. Мандића ирви пут ерео и упознао са Славком. Секција и план постали су главна Милутинова преокупација. Тада омо он, Љубо и ја били заједно у Заглавици код куће нашег етричевића Николе. Спавали емо у кукурузани, с тим хпто је један од нас редовно стражарио, јер еу усташке патроле знале изненада ноћу банути у село, тражећи разне „сумњиве", непријављене властима људе, који 1су ее „мотаЈш" по еелима и нешто сумњиво сновали, што није могло остати непримјећено (сјећам се како ме је, док сам радио с људима у Груборском Наслону, подворник мјесне ооновне школе опоменуо да се учитељица интересовала за мене и да му је рекла да. ће јавити властима у Дрвар да непријављен вршљам по селу; била је уеташки оријентисана). Због тога смо се уокоро преселиЈш у Басташки до. Настојали смо да на неки начин одржимо тајност нашег боравка и оног чиме се бавимо, али је то било немогуће. С људима емо морали контактирати; објашњавали омо им збивања у свијету и нашој земљи, говорили им о неопходности отпора и борбе, иопитивали ко има сакривеног оружја итд. То

је била основна садржина политичких и војних припрема за оружану борбу. Отуд је и логично да оу људи знали за нас и о нама, о нашој активности међусобно говорили. Штавише, ускоро омо морали преузети непосредну бригу око обезбјеђења народа од усташких уништавања. Када су покупили прве људе у Дрвару и попалили неке цркве по селима, ми омо овима савјетовали да не иду у Дрвар, а радницима у индустрији да прекину посао. Ноћу омо изводили и узбуне у којима еу ови одрасли мушкарци напуштали домове и излазили у Басташки до.

Тако се затегнутост из дана у дан повећавала. Ње у почетку није било. Људи оу, прије евега, осјећали горчину због онаквог пораза у априлаком рату. Није им требало много причати о томе да је по сриједи издаја, да су за катастрофу у рату криви реакционарни режими и владајућа класа. Радницима је то било јаоно, а већина људи из ових села били су радници, жоји су учествовали у клаоним борбама чији је интензитет посљедњих година био у сталном пораету. Међутим, мало је ко био свјестан трагичног положаја у којем смо се нашли окупацијом. Људи у већини нису били начисто с тим шта у пракси звачи фашизам. Окупацију су сматрали уопште узев злом, иако нису много жалили за Краљевином Југославијом. Знали су из искуства шта значи етрано господство. Још су живјели многи који су 'упамтили и туроку власт и аустроугарску окупацију и невоље из 1875—-1877. године и поготово из првог свјетеког рата. Али нису знали шта им доноси фашистичка окупација. Било је чак и илузија. Сјећам се мојих првих разговора са стричевићима. Најстарији међу њима, који је почео радити у Дрвару још под Аустро-Угарском, упорно ме је убјеђивао да ће „Швабо направити реда", да ће бити „рада и зараде". Морао еам дуго да му објашњавам да нацистичка Њемачка и Аустро-Угарака нису исто, да није исто вријеме у којем се окупација понавља. О усташама поготосво нису ништа знали. Истиа, о њима се у цјелини узев мало знало и у Хрватској и међу хрватским становништвом у Босни. Ријеч је о једној терористичкој организацији која није имала нигдје неки шири политички утицај. Утолико је и проглашење усташке државе

наш народ — подједнако и Хрвати и Срби — доживио као изненађење. Зато је и могло доћи до појаве илузија међу мусЈшманоким и хрватским становништвом у НДХ. Српоким масама та се „држава" од почетка није допала, али шта им ноеи — то им ни из близа није било познато.

Требало је да усташе у пракси покажу шта желе и како мисле да владају. Отуд, у априлу и мају, људима се чинило да је нормално да се живот настави и нормализује. Радници су кренули на посао, индустрија је обновила рад. Ишло се и на позиве. Чинило се нормалним да власт строгим наредбама тражи да се врати развучено оружје. Штавише, ни позиви на кулук нису изненађивали, јер то је овдје чинила свака власт. Ово српско становништво зазирало је, прије свега, због онако иокључивог односа усташке власти према Србима. Цијела њена структура, сви правци њене акције, цјелокупно њено битисање било је од почетка прожето антисрпством. То је Дрварчанима било несхватљиво. Дрвар је чисто српски крај. Стварањем индустрије у чаршију је дошло много људи свих националности — Нијемаца, Хрвата, Чеха, МусЈшмана и других. Странци су били први мајстори, занатлије, квалификовани радници, инжењери. С њима су се Дрварчани зближиЈш, на ших навикЈш и нико није истицао разЈшке по националној припадности. У први план еу одмах избиле класне разЈшке и класни сукоби. Многи странци овдје су били прки синдикални функционери и први борци за радничка права. Многи пак Срби били су функционери у предузећима, трговци, представници власти који су биЈш на другој страни барикаде и остали клаони непријатељи.

И еад се сјећам на шта сам ваилазио кад сам људима објашњавао шта значи усташко паљење православних цркава. Појединци су ми говорили да за црквом не треба жалити, да је добро да је нестане и чудили се да ја као комуниста „жаЈшм за црквом". Морао сам их убјеђивати да није ријеч о вјери, већ о томе да је паљење цркава саставни дио усташке акције против Срба као таквих, да је на ЈшниЈи уништавања српоког становништва.

Уосталом, таква схватања била су логична. Људима који нису познавали идејно-политичке основе усташке

организације и није могло ићи у главу да је први и основни њен циљ да насилно и чим прије измијени етничку структуру становништва на територији НДХ. За то се, бар у новијој историји, није знало. Турци су терорисали Србе у Босни, али не с намјером да их слисте по кратком поступку. Није то чинила ни Аустро-Угарока. Па и Краљевина Југославија, у којој је власт држала великосрпока буржоазија и која је 'била типична земља националног угњетавања, није ни помишљала на такве методе. Усташка акција уништавања српоког станавништва била је с те тачке гледишта еасвим нова појава. Требало је да усташе из чиста мира покупе десетине људи по чаршији и да их одведу на губилиште. Требало је чути приче изгнаних личких породица о убиствима, требало је пронијети глас о паљењу села и масакрирању етановништва у Рађенокој жупи, па да људи коначно схвате о чему је ријеч.

Срећом, у Дрвару еу то ипак на вријеме схватили. Управо у тренутку када су се уеташе осјетиле довољно енажне да могу почети и ту масовно уништавање. А дотле се иетина о њима и њиховим поступцима прочула, тако да су људи масовно прихватали наша тумачења и слушали савјете комуниста. На тај начин, када су у јулу усташе позвале око 400 људи да се пријаве „за кулук", јавило их ее свега тридесетак. Тек тада су масовно прекинути контакти народа с градом, а индустријска предузећа обуставила производњу. То је уједно био знак да је процес диференцирања на новим основама проведен готово до краја: на једној страни био је центар уеташке власти доље у Дрвару који се ослањао на униформисане усташе и на домобрансну сатнију, а окупљао неколико десетина чиновника и понеког млађег човјека и на другој страни народ цијелог краја који је у свему стајао под утицајем КПЈ и био спреман да слиједи њена упутства и одлуке.

На тај начин усташки терор је ванредно поспјешио процесе који су већ били у току. КПЈ је у Дрвару већ од раније имала снажан утицај. Велики број људи и особито омладина, којом је руководила бројна екојевска организација, свјесно је слиједио комунисте. Послије април-

ске катастрофе и у условима фашистичке окупације тај процес ширења утицаја КПЈ био је још знатно интензивнији. У ствари је КПЈ тада остала једина организована политичка снага у овом крају. Ионако малобројне присталице грађанских политичких партија априлским ратом биле су растројене и дезоријентисане. Није било више ничег реалног на чему би оне могле и даље политички дјеловати. А кад су њихови прваци и истакнутији припадници — трговци, чиновници итд, управо због покушаја да се додворе новој власти, дозволили да их усташе десеткују исељавањем и убиствима, они нису били више способни да на националистичкој основи, користећи усташка дивљања против Срба, оживе и ојачају утицај. А за то оу постојали реални услови. Чак и овдје, у овом радничком крају, у којем су национални антагонизми били најмање изражени, под утицајем усташког уништавања српског становништва, почела су јачати антихрватска и антимуслиманска расположења. Мотла еу, међутим, бити потиснута и опутана управо зато што је тон цјелокупном животу српског становништва почела давати КПЈ и што се глас великосрпских елемената готово није ни чуо.

У међувремену рад КПЈ на припремама за оружану борбу постајао је све интензивнији, тако да су се људи масовно питали: кад ће почети и шта се чека? Поготово послије напада Њемачке на Совјетоки Савез. Неизвјесност, дезоријентација, немоћ и разочарење, карактеристични за послијеаприлске дане, уступили су мјесто одлучности и самопоуздању. Људима је масовво овладало борбено расположење.

Све сам то лично осјећао у Баеташком долу. Састанци су били све чешћи, а учесници у њима све бројнији. Људи су навикли на посебан стил живота и рада. Косила се ливада, али тек толико да се нешто ради. Сви су ишчекивали. Све је већи број људи био у покрету, на састанцима, на разним партијоким задацима. Села еу замирала, а шуме оживјеле. Поред нас смо већ држали пушке и бомбе и то ниемо крили.

Ишао сам једне ноћи на Бобољуске код учитељице Вере Ђубањук по радио-апарат. Осјећали смо све више

негативне посљедице наше елабе информисаности. Нисмо знали шта се у свијету догађа, а опремали емо се за велике подухвате. Али, тамо нисмо успјели добити радио од православног попа. Коначно га је набавио Марко Срдић на начин који је. еаовим одговарао нашој ријешености да ее оружјем у руци боримо. Тада смо донекле комплетирали нашу технику у Басташком долу: имали смо радио и писаћу машину. Слушали смо- вијести, па смо оно што нас је највише занимало умножавали и слали људима да ее упознају и да могу објашњавати народу шта се збива у овијету и у нашој земљи. Истина, тиме баш нисмо богзна шта добили, јер се тих дана мало шта доброт могло чути преко радија. Из два најзначајнија центра отпора осовинским еилама — Москве и Лондона, није ее могло ништа охрабрујуће чути. Енглези су се тукли по далекој Африци, а Руси су одступали. Радио Лондон нас је увјеравао да ће Хитлер бити поражен и бодрио нас да издржимо недаће окупације, а Москва нас је забављала са успјесима совјетских колхозника. Совјетске трупе су се повлачиле тако вратоломном брзином да ми у то просто нисмо мотли вјеровати, а људима смо тумачили да је то њихова већ опробана тактика. Добро је што о томе нисмо трезвено расуђивали. Сами 1Смо вјеровали у брзу побједу Руса, у револуцију у Њемачкој и Италији. Били смо увјерени да ће на позив Комрштерне устати ова Европа на оружје и плашили се да се у том оиштем јуришу не покажемо најслабији. Имао еам утисак да би прогласили лудим сваког оног који би тврдио да смо ми Југословени једини који се овако интензивно и озбиљно спремамо за оружану борбу. А показало се да је фактички тако било.

Ту не баш тако пријатну дужност — да слушам радио и саопштавам ваљновије вијести — вршио сам све до почетка борбе. Чак сам десетак дана остао потпуно изолован, јер смо жељели да у нашем центру — у Басташком долу ипак омањимо претјерано вршљање и гужву. Зато сам једне ноћи са Душаном Бауком пренио на леђима радио и батерије из Басташког дола чак у Пашчијак изнад Каменице. Тамо ме је Никола Котле емјестио у једну вртачу у шуми и донио ми биљац да се

покривам. Ноћу сам остајао поред радија сам као вук, а дању би долазио Котле или неко други и доносио ми храну, а односио новости.

Ноћу 22/23. јула с Миланом Буроаћем и његовим братом Пером изнијели смо еакривено оружје из неке шпиље на Каменици горе у Прашчијак, у логор Каменичког одреда, чији оу се борци те ноћи окупили. Тада смо постали војска. Ноћу 26/27. јула трчао сам као без душе да чим прије пренесем наређење Црљивичко-заглавичком одреду за напад на Дрвар и Оштрељ. Једно вријеме, преко жупе, јахао сам на голом коњу, али сам се брзо увјерио да ми више одговара да трчим, јер сам боље трчао него јахао, пошто ми је то било прво јахање и то без седла.

ПЕРО МОРАЧА

ПРИПРЕМЕ ЗА УСТАНАК У ГРУБОРСКОМ НАСЛОНУ

ГОДИПЕ 1941. у селу Рруборски Наслон живјело је око 60 домаћинстава са око 300 етановника, 70 мушкараца између 18 и 50 година старости и 25 неудатих дјевојака. Око 30 мушкараца је стално или повремено било запослено у дрварским творницама или на радилиштима у шуми. Међу 70 способних мушкараца и 25 дјевојака 20 је имало 4 разреда оеновне школе, а све остало је било углавном неписмено. Свега 7 породица је могло да за своје чланове обезбиједи — гајећи стоку и обрађујући земљу — какву такву редовну исхрану, а све остало је живјело углавном полу-гладно и слабо одјевено. Школа у овом селу је изграђена тек 1936—37. године и то добровољним радом и прилозима еељака.

У тим условима затекла нае је и капитулација старе Југославије. У село су се вратили војници — већином у униформама и без оружја — револтирани и разочарани. И један број радника је напустио посао у Дрвару, јер су осјетили опасност од усташке власти. Дошле су и прве избјеглице које су Нијемци протјерали из Корјенице (око 15 домаћинстава). Ове породице су смјештене код тзв. јачих људи и то је био први спонтани гест солидарности страдалника пред насиљем окупатора.

Ситуација у селу је на изглед била мирна, људи уплашени и повучени, али на сваком кораку се осјећала неизвјесност и нијема питања, а шта сад?

Једне недјеље у басташкој школи сазвани су „виђенији људи" из села Бастаса, Каменице, Заглавице и Груборског Наслона на састанак који је с њима одржао Марек и још неки усташки представници. Братили су се кућама

утучени <и испрепадани, јер су им усташе дале до знања шта значи „нови поредак" и Павелићева „независна Хрватска".

Већ друге недјеље усташе су спалиле православно цркве у Бастасима, Врточу и Шиповљанима и стријељали два невина човјека. Тог дана погинули су Шобот Саво родом из засеока Корита и његов нећак Зорић из села Бобољусака. То су прве усташке жртве у нашим крајевима. Око смрти ове двојице младића кружиле су, па и данас круже, приче да су наводно жртве пријаве о крађи коју је усташама поднијела нека жена из засеока Корита. Провјерили смо' овај случај и утврдили да то није тачно. Усташе су имале задатак да тог дана спале цркве, а у сврху застрашивања да -некога и убију. То је у ствари био почетак оног штО' је касније требало прећи у масовну праксу и чињено је плански. Случај је хтио да су убијена баш ова два младића, јер су на њих прве наишли. То еу били поштени младићи и нема разлога да се скрнави успомена на те прве усташке жртве.

Људи у овим нашим крајевима су по својој природи поноони шрштаци, нису никад мнош вјеровали и покоравали ее влаети и њеним представницима, борили еу се еа немаштином за евој голи физички опстанак и у тој борби били увијек спремни на све. Одав-но су имали и понешто ватреног оружја. Зато је и природно да еу усташка власт и Независна Држава Хрватска примљени са неповјерењем. У првом реду нисмо ни знали каква је то држава и ко је Анте Павелић. Неки су до онот крвавог злочина усташа вјеровали да и рат има некаква своја правила игре, да ее у њему боре државе и људи који су „позвати под заетаву", а да ће њих, мирне сељаке, можда користити као робове али не јавно и без икаквот повода убијати. Но, злочин на Јандрину Поду их је увјерио у супротно.

*

ПЕРИОД ПРИПРЕМА за устанак (јуни, јули) и атмосфера која је тада владала, оставила је мислим на све нас најупечатљивији дојам. То је најтежи посао који је ма ко од

вас обављао у револуцији. Јер, требало се одлучити и друге наговорити да се одлуче, извршити избор људи којима се може вјеровати и припремити их за устанак, открити ко има оружје и приволити га да пође у устанак или да оружје преда онима који га нису имали а вољни су да иду у борбу. Радило се строго илегално и велики је био проблем коме вјеровати а коме не и зашто. Да ее разумијемо, све су то били добри и поштени људи, поготово младићи и дјевојке, морално чисти и здрави и врло тешко је било правити разлику међу њима.

Нашу еитуацију је отежавало и то што у овом крају нисмо имали ни једног члава КПЈ. Истина, било је пар нас младића који смо по општем убјеђењу еељака (а и ми смо ее тако осјећали) припадали радничком покрету и КПЈ. Неки од нас еу још прије рата одржавали везу са оним тзв. „сумњивим" (тако су називали другове које је полиција прошнила као политичке кривце), па смо због тога понешто и знали више нета други. Са мвом је радио Раде Зорић и Симо Морача са Јоцом Грубором, Душан Родић и неки Црљичани еа Грубор Тришом, Мирком и Николом Морачом. Захваљујући евему овоме другови који су организовали устанак ослонили су се у нашем селу на ову групу и дали јој задатак да припрема људе за уставак. Колико се ја сјећам то су били: Јоца, Јово, Дане, Никола, Триша и Перица Грубор и Јово и Душан Граховац. То је и био отприлике први актив на челу са Јоцом који је имао задатак да се прихвати тог тешког задатка. Но, морам напоменути да ми нисмо били сами нити једини који су нешто знали и радили за уставак. Напротив, били су то скоро сви способни људи у селу, сваки је размишљао о излазу из ситуације у којој смо се нашли и тражио ослонац, везу, договарао се и припремао за отпор. Не знам зашто, али ми је остао у сјећању један примјер који мислим да треба забиљежити. Једнога дана позвао ме је у своју кућу стриц Стеван Грубор. Чим сам ушао у његов}-кућу, без икаквог увода упитао ме је:

— Је ли, синовче, шта то ви спремате и од мене крије-те?

На моје питање на шта мисли одговорио ми је: „Па, устанак."

На питање ко му је рекао да се нешто сирема каже: „Па, Јандрија Томић."

— А, вјерујеш ли ти, стриче, Јандрији Томићу као бившем кнезу?

Наљутио се и одшворио ми да вјерује. Надаље, срдито ми је добацио да ми неоправдано не вјерујемо низу поштених људи који су спремни да иду да се боре. „Реците ми истину и будите сигурни да ћу ја да поведем и оне за које ви мислите да оу несигурни".

Морао сам да му кажем истину. Тај дивни — тада за нас већ старији човјек —• стари солунски ратник је оправдао повјерење. Активно је учествовао у припреми устанка, изабран је за првог предсједника НОО-а, а погинуо је вршећи дужност као потпредсједник НОО-а општине Дрвар 25. маја 1944. године.

Показало се да је био у праву и у погледу Јандрије Томића „Ћића". Тај стари искусни ратник је исто врло брзо постао војнички и политички трибун у том крају на чијем искуству, храбрости, вјештини ратовања и људској природности смо се учили ми млади. Заслужио је звање народног хероја и сврстава се у ред великана наше револуције, на понос свом крају и народу.

Историчари ће утврдити одређене датуме и одређене догађаје, али то би била непотпуна грађа без казивања о људима као ооновним судионицима у тим догађајима и у условима под којима су ти људи радили. Због тога сам и изнио ове примјере и они, поред осталог, потврђују историјску истину да устанак и у тако заосталом и сиромашном дијелу дрварскот поднебља није настао спонтано, него организовано, уз много напора и људских траума.

*

ЈОЦА ЈЕ БИО на састанку организатора устанка у Басташком долу. Вратио се са одлуком да се људи који су припремљени за устанак окупе и доведу на зборно мјесто. 23. јула ујутро окупили смо се око школе у Груборском Наслону. Запамтио сам и имена првих устаника: од Грубора — Јоца, Триша, Перица, Јово, Вајан, Никола (Савин),

Никола (Симин), Стеван (Перин), Недељко (Михајлов), Стево, Милан (Лазин), Душан, Милан (Савин), Дане и од Граховаца — Никола (Стеванов), Јово (Стеванов), Душан, Јово, (Илијин), Цвијо, Ђука, Јово (Стојанов), Милош и други. Укупно око 25 другова. Имали смо осам крагује-в^ачких пушака, четири ловачке, двије тзв. „туркуше" пушке, једиу француску пушку и неколико пиштоља и ручних граната. Одатле смо кренули у село Заглавицу и у Вученову гају састали емо се са Заглавичанима и Подбрињанима. Нашом груном је војнички руководио Јово Грубор, у заглавичком Стеван Срдић. Одатле — нас око 50 — кренули смо у сабирни центар у Ковином врху. Ту су нас сачекали борци из Црљивице и околних засеока. Ту су били и они људи који су били „сумњиви" ранијим властима. Они су се окупљали и дискутовали да би се опет разишли по[1] логору пребројавајући оружје, муницију, пописујући људе и опрему, бринули се о исхрани, писали писма и слали курире у Каменицу, Аташовац, Очијево и Дринић. У лотору еу се налазили људи који знају зашто су ту и који чекају наређење. Не држе се конференције и говори, не поетављају се, нити се бирају командири, војници и десетари, јер су они већ изабрани прије него су у логор дошли. Изабрани еу другови који су својим радом и борбом оа жандармеријом, полицијом и директорима у творницама већ давно заслужили наше повјерење. Они су у пракси увјерили нас у своју вјерност, поштење и одаиост. Ми им и ту у логору вјерујемо и очекујемо њихове упуте.

Размишљајући данас о овом дану и о овом екупу, колони која се усред дана кретала кроз еело према логору, човјек не може а да се не изненади и задиви. Изненађење је у томе што ова „парада" усред дана указује на то да смо припремом устанка већ тада изашли из илегалности и јавно манифестовали своје присуство на четири до пет километара близу града у коме се налазио непријатељски гарнизон.

ПЕРИША ГРУБОР

ОСНИВАЊЕ И ДЈЕЛАТНОСТ ПРВОГ СКОЈЕВСКОГ АКТИВА У СЕЛУ МОКРОНОГАМА

БИЛО ЈЕ ТО у другој половини маја, тачније 23. маја 1941. шдине. Прије наведеног датума за састанак, на дан--два друг Милош Полић ми је саопштио да одем на тај састаиак у 4 сата послије оодне на који ће доћи и сљедећи другови: Милош Бајић, Бошко Вашалић и Лазар Алексић. Састанак је заказан у Руњовици, у гају Љубе Медаревића. Још оми је Милош рекао да о том састанку не треба ником ништа говорити, те да ће нам доћи друг Гојко Родић, кога смо ми већ раније позиавали, који ће с нама разшварати о неким стварима. Пошто сам ја у одређени дан за еастанак био са својим стрицем Стојаном Полићем на неком послу у Јаворју, па без његовог знања нисам могао напустити посао, ја сам се стрицу обратио. „Ћиће, Милош Полић ми је рекао да требам данас у 4 сата послије подне бити на неком састанку, ја бих морао ићи". Стриц је тада застао и насло1нио се на један јаворић, нешто размишљао минуту двије гледајући према Дрвару, гдје су већ били Талијани и уеташе, и на крају ами рекао еамо једну реченицу. „Радоване, хајде, али реци Милошу да му ја поручујем да паметно радите".

На заказаном мјесту у вријеме састанка готово у исти минут нашли смо се нас четворица. Тек што емо се еастали појавио се и друг Гојко Родић и е нама се смијуљећи уобичајено поздравио. Разумије се Гојко се интересовао шта .има ново у еелу, шта се прича итд. Поелије кратког разговора Гојко нам је еаопштио да смо ми примљени у Савез комунистичке омладине Југоелавије, те кратко објаснио шта то значи и узгред нас упозорио да то треба да буде етрога тајна и о томе састанку не треба нико' други

да зна сем нас четворице и Милоша Полића. Према томе, састанак је био строго илегалан.

Када нам је саопштио шта је наш у начелу задатак, узгред нам је рекао да познаје неког домобранског поручника у Дрвару који сарађује е нашим друговима и који му даје податке о стању војске у граду.

На крају састанка који је трајао око 30 минута рекао нам је да идемо у горња села: Прекрају, Мрђе, Љесковицу, Жупицу и друга, да разговарамо са младићима из тих села о њиховом расположењу за устанак и оружану борбу против окупатора, а исто тако емо требали да видимо и ко и какво оружје има, те да се то оружје оакрива и чува.

На завршетку састанка Гојко Родић нам је рекао да ће с нама контактирати Милош Полић након чега је завршен еастанак. Послије овог састанка ми емо одлазили у поменута еела ради остваривања добијених задатака. Ја сам у овим селима директно разговарао еа друговима Блажом Рујевићем, Блажом Максићем, Милошем Милаковићем, Видом Симурдићем, Симом Лукачем, Милошем Вокићем и другима. Ја сам у овим еелима уочио да је расположење и опремност за оружану борбу врло- велико, како код омладине, тако и код старијих.

Након извјесног времена дошло је до другог састанка који је заказао друг Милош Полић, а одржан је у гају више куће Јошка Бајића у Мокроногама. На овом састанку било нас је више младића од којих се сјећам Ратка Вашалића и Мирка Бајића. Трећи састанак Ско-ја одржан је у селу Мокроногама испод кућа Михајловића у Врбама. Овај трећи састанак био је по броју присутних већи. Присуствовали су и Мићо Бајић Јаблановић, Бранко Медаревић, Марко Михајловић, Стеван Медаревић, те двије омладинке — Сава и Драгиња Михајловић. Сва три ова саетанка прије устанка имала су карактер припреме и организовања устанка.

Непосредно прије напада на Дрвар 27. јула 1941. године формиран је Мокроношки одред који је логоровао у планини Коса (ужи назив Ограђеница), подаље од самог села. У овом логору се нашло нешто око 30 другова, међу којима и омладинци. Тај логор у Ограђеници за нас омладину у селу па и за старије није био никаква тајна. Ми

смо сви за њега знали и били епремни да учинимо еве што се из логора тражило. У ствари, та група у логору могла је имати далеко већи број окупљених и спремних за борбу, али због недостатка оружја, упадљивости веће групације па и саме исхране многи су омладинци спремни за борбу оетали у еелу, али у сталном контакту са групом у логору. Та група у логору бар у то вријеме за нас је представљала и неку врсту власти.

Сам моменат напада на Дрвар био је тако узбудљив да готово нико- у селу није био пасиван. Свако је на прасак бомби и пуцњаву на Дрвару похитао тамо и ови су жељели у борбу.

Ја не могу да направим никакву разлику између нас неколико који смо примљени у Ској и оних који у то вријеме нису били у Скоју. Сматрам да је такву разлику бар у нашем селу Мокроногама проето немогућно и направити. Послије ослобођеша Дрвара сви смо били спремни да идемо тамо гдје смо упућени и то без икаквог колебања и предомишљања.

МИЛОРАД ПУЗИГАЋА

ПРЕД УСТАНАК

УСТАШКА СТРАХ0ВЈ1АДА сваким даном постајала је све несношљивија. Многи поступци власти зорно су показивали да се усташе не либе никаквих средстава у вршењу терора над народом. Нарочито запрепашћење изазвало је паљење цркава у Шиповљанима, Бастасима и на Спасовини које су усташе извршиле у другој половини јуна мјесеца 1941. године. Било је и других провокација, вријеђања и подбадања. Тако су усташе гвозденим клиновима избијале ћирилична слова „с", симболе из српског грба, на надгробним споменицима на гробљу у селу Црљивици. Прије 22. јуна на јавним мјестима мушкарцима су скидали са глава „личке капе" ако су на њима била извезена четири слова „с" ћирилицом. Касније нису дозвољавали да се носе ове капе и кад на њима није било грба, зато што су имале дно црвене боје.

У овом крају, гдје је народ у прошлости претурио преко главе многа зла, видио и на својим леђима осјетио бегове, субаше, „турску буну", „редипу", „личну бјежанију" (догађаји из устанка 1875. године), аустријске шуцкоре и затворе по „црним кућама", говорило се: „Ово ни Турчин није чинио". А појам „Турчин" био је синоним најгоре тираније. Старији људи, присјећајући се прилика из прошлости, говорили су да таквог зла „ни за турског земана у Боони није било".

Што је вријеме више пролазило, множили су се догађаји који су очигледно показивали и потврђивали да се ради о острвљеној банди разбојника која ни пред чим не преза. Између народа и власти нит се све више затезала и тањила, да би се потпуно и заувијек прекинула када су

усташе у другој половини јула мјесеца одвеле већу групу омладинаца са „кулука" из Дрвара у непознатом правцу. Брзо се прочуло да су они побијени.

У народу се осјећала велика заплашеност и несигурност за живот и иметак, и напетост. Шта ће бити сутра — људи еу се питали када пођу на спавање. Човјечији живот није представљао нингга. У таквим приликама најбоље се могло схватити колико је велика ријеч слобода.

О нападу Њемачке на Совјетски Савез брзо се је прочуло и по најзабаченијим засеоцима. И поред великих напора предратне режимске пропаганде да оцрни Совјетски Савез, под утицајем комуниста популарност прве земље радника и сељака веома је брзо расла непосредно уочи рата. Нове, ратом настале прилике погодовале су да је моћ СССР-а спонтано величана до готово фантастичних размјера. Старији сељаци су говорили како ће доћи руски авиони, спустити падобранце, бацати народу животне намирнице и слично. Истина, допирале су и вијести да на источном фронту ствари не иду добро за Црвену армију, да Нијемци надиру на територију СССР-а. Али, многи то нису вјеровали сматрајући да ее ради о лажима усташке „промиџбе", а други су говорили да су то само привремени неуспјеси у пограничним борбама и да ће Руси сигурно убрзо прићи у офанзиву и продријети у Њемачку.

Ето, такве су биле опште прилике у селима и засеоцима иопод Клековаче и Оштреља (Заселак, Подпасјак, Црљивица, Речковац, Аташевац) како сам их ја видио и осјетио првог мјесеца љета 1941. године. А тако је било и у другим насељима у ближој и даљој околини. На једној страни терор (убиства, паљеврше, понижавање, провоцирање) усташке страховладе, стална зебња и непосредна стварна опасност за шли физички опстанак, а на другој оптимизам наетао улаоком СССР-а у рат с Њемачком — снажно су утицали на стварање расположења и спремности у народу да се крене у оружану борбу за слободу.

Повећана активност људи за које је народ држао да су комунисти нагло се је осјетила посљедњих дана јуна, а нарочито почетком јула мјесеца. Њихов углед брзо је растао. Са акцијама које су организовали први пут лично сам се срео негдје првих дана јула мјесеца. Једне суботе

по подне обавјестио ме Марко Бокан, радник из еела Црљивице, да сјутрадан треба да будемо рано у Басташком долу. Није знао поближе рећи ради чега идемо. Пошли смо тако да смо из села изашли прије него се разданило, да нас не би ко примијетио. Стигли смо рано на одређено мјесто, у неки љескар. Ту смо нашли неколико људи, међу којима еу двојица мени били непознати. Један од њих нам је врло течно и занимљиво говорио о политичкој ситуацији, углавном о борбама на источном фронту. Изнио је да су Нијемци продрли на територију Совјетскот Савеза, да Црвена армија пружа огорчен отпор и херојски се бори за сваку стопу земље и да се може очекивати да ће за извјесно вријеме пријећи у офанзиву. Сви смо га веома пажљиво слушали. Излагање је на присутне оставило јако повољан утисак. Неко је рекао да ће вјероватно доћи до превирања у Њемачкој. Ја сам то схватио да ће радничка класа ступити у акцију против фашистичког режима. Пошли смо оптимистички расположени, увјерени у добру оишту перспективу.

У повратку сам се интересовао код Бошка Додига, који је такође присуствовао, ко су она два човјека које до тада нисам видио. Казао је да су то браћа Милутин и Перо Морача, да је Перо онај што је говорио. Милутин је готово читаво вријеме ћутао. Они су, вели, студенти, дошли из Бојводине, гдје су им се родитељи били одселили.

Наредних дана догађаји еу се брзо развијали. Све више је било индиција да ће ускоро догодити значајне ствари. Људи су се бавили обичним дневним пословима. При сусретима се полуглаоно, у четири ока, говорило да нешто крупно предстоји. Мислило се на устанак. Некако спонтано Милош Баук и Рајко Боснић, за које су људи сматрали да су комунисти, постали еу још популарнији. У њих се са повјерењем гледало. Са пажњом је слушано оно што су они говорили. Народ у еелу их је неосјетно прихватио као своје руководиоце.

Једне вечери, негдје око 20. јула, брат Милан ми је показао писамце које је добио од Рајка Боснића. У њему је стајало да нас двојица треба сутра вече да дођемо у шуму на Долину косу изнад Аташевца и да понесемо оружје. Нисам знао да ли је Рајко имао у виду да ми имамо

само једну пушку, али је Милан био мишљења да нема смисла да обојица идемо са том пушком. Договорили смо се да о томе разговара са Рајком. Сутрадан ми је еаопштено да за сада останем код куће.

Пошто већ поменух пушку, морао бих учинити малу дигресију, јер је занимљиво њено поријекло.

Када је у априлу мјесецу дошло до расула Динарске дивизије у Дрвару, на све стране су милиле мање или веће групе војника у униформама. Неки су носили оружје, други су били без њега. Једног дана стајао сам са оцем поред цесте испод наше куће (код Превије у Црљивици) кад наиђе једна група војника. Упиташе иде ли се тим путем ка Оштрељу, а један замоли за цигар дувана. Док је савијао и припаљивао цигару, рече да би продао пушку и упита да ли емо му муштерије. Тражио је педесет динара. Послије краћег размишљања споразумјели смо се и он продаде пушку „малинхерку" са двјеста метака за суму коју је тражио. Првих дана пушку емо склонили у један сандук напуњен житом. Али, уколико се усташка власт више осјећала сигурном, утолико је њено интересовање за оружје било веће. Прво еу упућивани захтјеви да се оно преда, а поелије су уз то долазиле и све оштрије пријетње. Зато смо морали тражити начина да пушку боље сакријемо, с тим да се остави на еуво мјесто. Ископали смо длијетом корито у вјенчаници једне дрвене зграде (вјенчаница је посљедње брвно у низу како се слажу одоздо на горе) и ту пушку ставили. Како су усташе и жандарми почели залазити по кућама и вршити претрес, учинило нам се несигурним мјесто гдје је пушка смјештена. Уз то су пријетње за евентуално нађено оружје постајале све драстичније. Стога одлучимо да пушку негдје премјестимо. Долазило је у обзир безброј варијаната. Ипак нам је изгледало да је најбоље да се закопа у земљу негдје близу куће. Направили смо сандук од дасака, пространтолико да у њега може стати пушка и муниција коју смо имали. Пушку и муницију смо добро подмазали, увили у крпе и ставили у сандук. Кад се смрачило, ископали смо рупу на једном путељку близу куће који су угазиле овце. Ту смо ставили сандук еа пушком, покрили га извађеном земљом и угазили је тако да се није могло примијетити

да је копано. Тако је пушка сакривена да је нико жив није могао наћи осим нас који смо је закопали.

Према договору са Рајком, Милан је заказане вечери извадио пушку, очистио је и отишао у логор одреда „Црљивица".

Чим је одред формиран, о томе се прочуло у народу. То је имало за посљедицу да су људи постали сигурнији, јер су знали да више нису остављени на милост и немилост усташама. Били су увјерени да би их одред заштитио и одбранио уколико би усташе покушале да врше насиље. Тајна о формирању одреда и мјесту гдје се налази чувана је са највећом пажњом. Ипак, усташе се нису више усуђивале да залазе по селима. Вјероватно су постали опрезнији због општег запажања да се нешто догађа.

И људи по селима су поетали опрезни. У град нико није ишао. Како су у то доба вечери биле лијепе и топле, одрасли мушкарци еу ее сакупљали негдје даље од цесте чим се смркне. Ту се разговарало до дубоко у ноћ. Онда би код куће или у близини кратко проепавали, па рано уетајали и ишли на пољске послове. Наравно, највише се говорило о томе како ће изгледати ток устанка који се очекивао. Сматрало се да ће устаници истодобно напасти сва мјеста (шта се подразумијевало под „сва" и докле се то раопростирало, нико није прецизирао) и ослободити их. Они који су симпатисали комунизам, а таквих је било огромна већина, подразумијевали су да ће тиме бити извршена револуција и успостављена власт радника и сељака, то јест правда, како су је ови људи замишљали. Дабоме, стално је било присутно увјерење да ће Совјетски Савез брзо побиједити Њемачку и да ће тиме бити оеигурани резултати побједе устанка. Није се говорило о могућим заплетима, тешкоћама, привременим мањим или већим неуспјесима и сличном. Људи су, гледајући са данашње дистанце, били наивни готово као дјеца у своме увјерењу како ће се ствари кретати глатко након што устанак отпочне.

Када се одред „Црљивица" премјестио на Ковин вршак, мање или веће групе бораца силазиле су у село Црљивицу, тако да смо ее ми, који смо се увече сакупљали, састајали са њима у близини Баукових кућа у ливадама

и по шумарцима. Једне вечери срео сам се са Бојаном Бауком. Он је, чини ми се, био обучен у неко војничко одијело и имао је пушку, опасач са упртачима и фишеклијама. Понашао се као прави војник: енергично и окретно. То је импоновало.

Двадесет шеетог јула (овај датум сигурно не бих запамтио да се није догодило оно што је било) садјевао сам сијено са оцем и братом Владом. Кад смо ручали, мађеха нам рече да су у кућу навраћали наоружани син трговца Пане Кецмана Никица и Милан Миљевић и тражили од ње да нешто једу и да им је она дала да ручају. Вели да су отишли према Превији и рекли јој да ће данас нечија глава отићи. Неко вријеме иза тога на Превији се зачу пуцање пушака и нека екеплозија. Било је загонетно шта се одиграло, па сам пошао тамо. Од неког дознадох да је на Превији из засједе пуцано на један аутомобил који се кретао ка Оштрељу, да су они што су пуцали отишли преко Додигове главичице у правцу Речковца, а аутомобил продужио у правцу Криводола.

Одмах сам кренуо поред Баукових кућа ка Ковином вршку. Кад сам стигао, одред је био на ногама, спреман за акцију. Пало ми је у очи да Милош Баук у разговору са др Саламоном (Мони) Левијем оштро реагује понављајући неколико пута: „То је провокација!" Протумачио сам да је напад на аутомобил извршен без знања и одобрења оних који еу руководили припремама за устанак. Али како се очекивало да ће усташе еигурно вршити терор над становништвом, наређено је куда ће која јединица дејствовати, Мене је Милан Боснић укључио у десетину Бојана Баука. Дали су ми да носим торбу муниције. У међувремену је стигао воз пун усташа на Превију, испод куће Милоша и Марка Бокана. Одатле су се размилели у разним правцима. Наша дееетина се спуштала низ Марчетину страну ка селу, према усташама. Кад смо били близу ивице шуме, код куће Пере Јанкелића, зачу се пуцњава, прво пушака а онда митраљеза. Тада сам први пут у животу чуо митраљеску паљбу и она ме је јако импреионирала. „Ко ће ово побиједити?" — мислио сам. Пре излаза из шуме застали смо. Било је погодно посматрати скоро цијело село Црљивицу. ЈБуди, жене и дјеца бјежали су ка околним

брдима и шуми, према Шљемену, уз Речковац, Марчетину греду и ка Торбичином ваганцу. Стока је остајала сама по пашњацима, газила жита и непокошене ливаде. Усташе су на све стране припуцавале из пушака и митраљеза. На Превији сакупише овећу групу народа. По селу су пси залајавали и завијали, а по ливадама су крда говеда и стада оваца уз рику и блејање лутала. Призор је био неевакидашњи. Неко изузетно осјећање ме је обузело. У мени се нешто рушило. Оно што се пред мојим очима догађало, као у неком амфитеатру, личило ми је на страшан сан. Спонтано се наметало поређење овог призора са оним што је, тако рећи, јуче било када еу ови људи мирно обављали своје послове. Рат је ушао непосредно у наше куће.

Дан се примицао смирају и сумрак ее почео спуштати. Устаничке пушке праштале су на све стране. Усташе су узмицале. Завијала је сирена локомотиве воза којим су дошли у село. То је био сигнал да им ваља бјежати у град. Убрзо послије то-га воз је кренуо према Дрвару. Шта би са оним народом на Превији није се могло видјети, јер је пао мрак.

У току ноћи сакупили смо се на Шевиној пољаници изнад Баукових кућа. Разговарало ее о протеклом дану. Ту сам сазнао да је до пушкарања код куће Пере Јанкелића дошло у моменту кад су ее сусрели наши борци са групом усташа. Сукоб је био оштар, на блиском одстојању. Наши су храбро нападали, што је усташе уплашило и нагнало у бијег.

Цијелу ноћ, до пред зору, провели смо на овој пољани у очекивању наређења за покрет. Сви смо били увјерени да се Дрвар мора наиасти. У том вишечасовном мировању и очекивању размишљало се о томе шта ће и како ће бити даље. Прављене еу и разне претпоставке, али нико није гласно говорио да се може десити и то да не успијемо заузети град. Резоновао сам овако: Ако би се и то догодило, онда ћемо се борити по шумама и планинама. Кад су се стари хајдуци, старац Вујадин, Старина Новак и други чије сам ликове упознао из народних пјесама, могли носити са турским зулумћарима, зашто то не бисмо могли и ми?

БОШКО Л. РОДИЋ

ДРАГОЦЈЕНИ РАДИО-АПАРАТ

СЕЛО БОБОЈБУСЦИ послије окупације, па кроз читав четворогодишњи рат, није познавало друге власти осим партизанске. Из њега је шездесет бораца дало овоје животе за слободу у разним биткама широм наше земље. Ниједан човјек није отишао на страну непријатеља.

За вријеме старе Југославије налазио сам се у државној служби. По капитулацији Југоелавије, доласку усташке власти и оснивању Независне Државе Хрватске, видио сам да ми нема опстанка као Србину, те сам већ 16. априла 1941. године отишао у родни крај, у село Бобољуске. Многи мобилисани војници југоеловенске војске из разних крајева земље и из разних војних јединица су се враћали у село. Сви су имали шта причати. Говорило се о великој њемачкој сили, о биједном расулу југословенске војске, о националној мржњи и вјерској нетрпељивости у земљи, о звјерствима усташа и слично. Сви смо се осјећали оерамоћени и понижени. Чинило нам се да смо издали традицију и славу напшх предака тако брзом и кукавичком капитулацијом. Ипак смо на крају закључили да су за то криви дотадашњи властодршци у земљи. ЈБуди, нарочито старији, су тјешили једни друге ријечима да је и раније у историји било капитулација и промјена власти, па се ипак живјело.

Из села је сваке јесени и прољећа одлазило око стотину људи на сезонске радове, махом шумске, а било је и фабричких радника, У прољеће 1941. нико није имао куда да оде по зараду, па је готово половина мјештана било полугладно. Многи су почели да приграђују и узурпирају државно и заједничко земљиште. Због тога је долазило до оштрих сукоба и свађа међу мјештанима, па и између чи-

тавих заселака. Нико се није обраћао властима за рјешавање спорова, јер никакве власти тада није ни било.

У село су почели допирати гласови како усташе кољу Србе и Јевреје, прогоне их и злоетављају, отпуштају са посла, понижавају их на сваком мјесту.

Када се сазнало о нападу Њемачке на Совјетски Са~вез, у селу се спонтано промијенило расположење. Људи су охрабрени, траже објашњења, распитују о ситуацији у свијету. Усташка власт постаје још безочнија. Из села су позвали еедамнаест људи на „кулук", а сеоски кнез доиоси седам усташких рјешења за исељење најугледнијих домаћинетава из села, наводно, за Србију. То је било у другој половини јула, када су припреме за устанак већ почеле. Организатори устанка су нас преко Николе Трнинића обавијестили да се не одазивамо усташким позивима и да се склањамо у шуму, јер ускоро ће отпочети борба, коју ће организовати Комунистичка партија Југославије. Речено нам је да прикупљамо оружје и муницију. Разговарао сам са учитељицом Вером Ђубањук. Избјегавала је одговоре на моја питања, али се могло видјети да из дна душе мрзи усташку власт. Након дужег разговора о политичкој ситуацији у евијету, предложила ми је да пођемо код православног нопа Миле Арежике у село Велики Цвјетнић да чујемо вијестио ттуацији на источном фронту. Он је имао радио-апарат на батерије. Отишли смо код њега. Поп је из страха од усташа био обријао браду.

Вера је предложила Арежини да јој уступи радио--апарат и да га она понесе у Бобољуске, пошто њој као Хрватици пријети мања опасност од усташа. Поп је дао апарат. О томе је био упознат сасвим узак круг људи. Вера је апарат предала Штабу одреда у Каменици.

У уетаничком логору на Сјеници владало је борбено расположење. Никола Трнинић је причао о нашим снагама и Штабу одреда у Каменици, под чијом командом смо и ми. Тада емо знали да је и Вера Ђубањук један од организатора устанка. Многи су се питали како то да је она Хрватица, а против усташке власти. Објашњено је да устанак организује Комунистичка партија Југославије и да она окупља еав поштени народ у борбу против домаћих издајника и окупатора.

У логор је етигла вијеет да је у Мартин-Брод дошла чета усташа, да су код жандармеријске станице.

У жандармеријској станици у Мартин-Броду имао сам доброг пријатеља, поднаредника Антона Зајшека. Још раније ми се жалио како не може да подноси усташки терор, нити да извршава оне задатке који му се постављају. Рекао ми је да ће се захвалити на елужби и отићи кући у Цеље. Зајшек је спасио многе људе из Мартин-Брода, Очијева и из Великог Цвјетнића. Предложио сам Николи Трнинићу да одем код Зајшека и уговорим његов излазак у село.

Отишао сам у Мартин-Брод. У жандармеријској станици сам нашао Зајшека. Испричао сам му како је у Дрвар дотјерана већа група Словенаца из околине Цеља. Нијемци су их протјерали. Позвао еам га да ељедећег дана, тј. 27. јула, дође код мене на конак па ћемо ићи да видимо тај народ, пошто постоји вјероватноћа да и из његове родбине има неког. Радо је пристао. Таман што сам то испричао и пошао да кренем, кад наједном упаде непознат човјек на врата, у цивилу, са војничким карабином, фишеКЈШјама, редеником преко леђа и са крагујевачком ручном бомбом.

— Поднаредниче, шта има ново? — питао је.

— Никаквих нарочитих новости нема — одговорио је Зајшек.

— Има новости, има. У Горњој Личкој Суваји појавили су се наоружани људи. Српска села су пуна оружја. Тражи војску из Бихаћа да прочисти српска села и покупи оружје.

Зајшек је рекао да то треба еве провјерити, да не треба журити. Оглас за предају оружја је већ дат. Ако треба може се и поновити.

— Лично знам да Мањука Пилиповић има четири карабина.

Када је изишао напоље, Зајшек ми рече да је то Јозо Ивезић, сељак из села Бротње у Лици, усташки доушник.

У рану зору, 27. јула 1941, одјекивали су ударци пијука и жељезних штанги којима су уетаници кидали пругу Книн — Дрвар.

УОЧИ УСТАНКА

БИЈ1А ЈЕ недјеља, сунчан дан. Нас четворица чобана вршњака, код оваца на иољани Гаврана Гвозденовића, играли смо се „пале и пилета". Само за тренутак нашу је пажњу привукао звук сирена фабрике целулозе и пилане из Дрвара. Давале су знак за узбуну када је изнад наших глава из правца Опггреља над Дрвар надлетио авион и отишао у правцу Боеанског Грахова. Сирене су опет свирале, а ми емо наетавили нашу игру све до увече.

Када сам се увече са стадом вратио кући, мој стриц Миле сједио је еа дједом Миланом. Нешто су жустро и живо причали о рату. Мало касније, код наше куће окупило ее повеће друштво комшија. Међу њима је био и Бојан Бјелотомић, који се стално бавио неком „политиком". Он је једини у селу куповао новине. А можда ни он то не би чинио да није био од 1928. до 1939. године жандарм у Македонији и, како он каже, ратовао тамо са бугарским комитама. Од њега сам први пут чуо да је Њемачка са Италијом напала Југославију и да је рат почео. Сви у кући су били много забринути, мушкарци су већ препричавали како ће их позвати под оружје, а Бојан је коментарисао да ће рат дуго потрајати и ко зна ко ће се од њих жив кући вратити.

Док су одрасли препричавали нове догађаје, погледао сам испред куће у правцу града. Свјетла у њему нису горјела. Дрвар је био замрачен. Тада сам дознао да авиони ноћу могу да бомбардују градове и да се због тога замрачује. Те вечери друштво код наше куће остало је до дуго у ноћ и на крају се разишло са мислима шта ће донијети сјутрашњи дан.

Иако је мој дјед имао пет синова који су одслужили војску, ниједнога нису позвали у рат. Једино се Васо налазио на одслужењу кадровоког рока. Остала браћа су дочекала слом старе Југославије код куће, као и њихове комшије.

Ти ратни дани за мене нису ништа нарочито представљали. Са својих нетнаест и по година мало сам о рату разумио, те је наше друштво и даље наставило да чува овце и да се игра „пале и пилета".

Но, једнога дана примијетисмо да низ каменичку брину иде воз за возом. Код куће сам сазнао да се то повлачи југословенска војска и да су Италијани заузели Книн. Бојан Бјелотомић је опет дошао са пуним рукама новина и мом оцу и стричевима понављао да је дошла наша пропаст. Стари мој дјед Милан пућкао је лулу и као увијек одмахивао руком понављајући да ће нам Руеија помоћи, а Бојан га је убјеђивао: „Мани се, Миланца, Русије, она да је хтјела помоћи, већ би заратила са Нијемцима! Нема отуд никакве помоћи, видиш колико је Хитлер земаља покорио: Пољску, Француску, Чехословачку ...". Набрајао је комшија Бојан земље које је Њемачка окупирала, а за које ја никада ниоам ни чуо (што еам учио у земљопису, брзо сам заборавио). Мој дјед је о Русији слЈгшао од Милоша Баука, који је био члан Комунистичке партије Југославије, а са мојим дједом је био одличан пријатељ и још 1940. године му је говорио шта ће се све десити.

Једнога дана мој стриц Бојан из града дотјера два вола и гвоздена кола. Чудни неки волови, нису били као наши: имали еу велике рогове и били су много крупнији. Стриц рече да су из Баније, а ја сам мислио да су из неке друге државе, јер нисам знао да се Банија налази у нашој земљи. Мој отац Лука доведе једнога бијелога коња са седлом, а донио је и пушку, пиштољ и официрски опасач. Оружје је одмах закопао негдје у њиви.

У селу се ускоро прочуло да некакве усташе долазе на власт. И ту је вијест у село први донио опет комшија Бојан Бјелотомић. Причао је да већ у неким мјестима Хрватске и Босне постоји усташка власт. У разговор се умијешао и мој отац. Причао је како је од усташа још 1937. године у Сиску добио шест удараца ножем у прса, када се

у ресторану с шима посвађао. Он је бранио великосрпство, те је уз помоћ полиције једва живу главу извукао. Говорио је да усташе имају намјеру да побију све што је српско у Хрватској.

Мој стриц Бојан је љубоморно чувао своје нове волове. Али једнога дана дођоше неки људи из Баније (на главама су имали велике шешире), по селима око Дрвара препознаше кола и волове, узеше и волове од мога стрица и отјераше их, а кола му оставише зато што им је волове сачувао.

Усташе брзо показаше своје право лице. Расписаше неки оглас и лреко „телала" и зидних плаката објавише да сваки Србин који има ма какво ватрено оружје, одмах га донесе и у општину преда. Ко наредбу не изврши за 24 сата, а нађе му се код куће оружје — биће убијен и кућа му спаљена. Дјед Миланца је имао дозволу за пушку „капсулачу". Када је чуо за ову усташку наредбу, зграбио је пушку са чивилука (увијек му је висила више узглавља), однио је у град и предао новим властима. Мој отац није предао своју пушку и пиштољ, а ја сам на њих и био заборавио, јер сам сву бригу посветио бијелом коњу којега ми је отац поклонио.

Попгго су извршили прикупљање оружја у граду и по селима, усташе наредише да се у град доведу и коњи са седлима, које је оставила бивша војска. Мој отац узе коња за улар, без седла га одведе у град и предаде усташкој власти. Дуго сам тих дана плакао за коњем. Много сам га волио, јер је био научен да клекне на предње ноге да бих га могао узјахати.

Усташе су у граду почеле малтретирати људе. Мој стриц Васо, који је по доласку из војске донио војничко одијело, једнога дана дође кући само у гаћама и кошуљи. Слушао сам његову причу о томе што му се десило у граду. Кад је пошао кући са посла (радио је у пилани), у доњој чаршији код Лукине кафане усташе су му наредиле да се насред улице скине. Од тога дана више у град из наше куће нико није ишао, само сам ја једнога уторка у јуну ту наредбу мога оца и дједа прекршио. Отишао сам овцама, а од њих сам продужио у град да видим како изгледају те усташе. У граду сам нашао неколико мојих

школских другова. Нас неколико дјечака, сви од петнаест и шеснаест година, дошли смо до пиљарнице нашег комшије Савице Грујића. Он нас је почастио трешњама. Док смо ми јели трешње, наишла је усташка патрола. Била су тројица: неки Шпирић са усташком капом, а друга двојица су имали фесове и на њима велико жуто слово „У". Шпирић нас назва српском копилади и нареди нам да причекамо док се он врати, запријетивши нам да случајно не покушамо да бјежимо. Они одоше у управну зграду фабрике целулозе (усташе оу је претвориле у своју команду), која се налазила с друге стране улице. Када су усташе замакле иза капије, Савица повика: „Бјежите, жалосна вам мајка! И вас ће у Курбалијин врбак". Ми одмах потрчаемо гфеко једног пољанчета на којем је код куће Пане Кецмана било повезано много осамарених коња, па преко њива и ливада на Унац. Унац смо прегазили, јер на Мандића мост нисмо смјели пошто се на њему налазила усташка стража. Касније сам сазнао шта је значило „отићи у Курбалијин врбак". Ту су усташе догониле похватане Србе.

Моја породица је овога љета много раније напустила кућу (која је била удаљена два километра од града) и отишла у колибу, гдје смо еваке године излазили за стоком. Доље је живот постао несигуран. Усташе су иослије паљевине црквава чешће малтретирале становништво и одводиле све више људи у непознатом правцу.

По доласку колиби дјед је одмах уепоставио везу са Милканом Бауком. Милкан је објашњавао људима циљ усташке власти и говорио им да ће доћи до борбе. Често је навраћао нашој колиби. Око 20. јула нашој колиби дођоше наоружани пушкама Милош Баук Милкан, Душан Шево, Бојан Бјелотомић, Душан Бокан, Никола Бокан и Тодор Гвозденовић. Придружио им се и мој отац Лука. Смјестише се у нашу малу шумицу звану Оклинак, а мени Милкан нареди да док чувам овце на оближњој ливади (одакле је био добар преглед доље ка Црл>ивици и цести), осматрам, и ако усташе крену ка шуми, да га одмах обавијестим. Тако сам први пут у свом животу, без оружја, био на партизанској стражи.

Овој првој групи бораца, која је неколико дана боравила у шуми Оклинак, храну су спремале моја тетка Милка и баба Сава, а у Оклинак ју је носио дјед Милан. Како се број бораца брзо повећавао, Милкан је тражио да и околне куће помажу у исхрани.

Пратио сам формирање Црљивичко-заглавичког одреда и његову прву борбу са усташама, 26. јула, у Црљивици. Много тога урезало ми се у памћење, али ће то боље описати старији од мене који су у тим дотађајима учествовали.

СВЕТКО ШЕВО

СЕЛО БОБОЉУСЦИ ПРЕД УСТАНАК

ПРЕД УСТАНАК у селу Бобољусци било је 153 куће (Карановића — 87, Зорића — 25, Векића — 18, Пилиповића — 16, Трнинића — 1, Крнета — 4, Маринковића — 1 и Томића — 1 кућа). Истовремвно, у селу је било 550 мушких и 513 женских глава, што укупио износи 1.063 становника. Најбројнија су била домаћинства Стевана Карановића (24) и Обрада Карановића (20). Обрадов син Шпиро имао је девет синова, Петар Карановић 18 чланова породице, Тривун Пилиповић 23, Давид Пилиповић 22 члана, Стево Векић Стевер 20 и Милош Векић 16 чланова.

Осим тога што је обрадиво земљиште било приличне неплодно, није га било довољно. Свега петнаест домаћинстава није куповало жито. Уз земљорадњу, сељаци су се бавили и сточарством.

Већина домаћинстава није могла да живи од земљорадње и сточарства, па се морало ићи у потрагу за зарадом. Скоро да није било куће из које неко није радио, стално или сезонски, негдје далеко на страни. Било је око четрдесет четири стална и сто педесет пет сезонских радника. Стални радници су радили у Дрвару, на жељезници и на унској прузи, чија је изградња отпочела 1936. године. У прољеће и јесен, ван сезоне пољопривредних радова, у великом броју се одлазило на сјечу шуме у Славонију, на брање кукуруза у Војводину и на сличне радове. Обично су се задржавали један до два мјесеца, па се са скромном зарадом враћали кући.

Било је и оних који су на дуже или краће вријеме одлазили на рад у иностранство.

Основна школа у Бобољусцима отворена је 1936. године. До тога времена ријетко је ко ишао у школу. Стога је у селу било пуно непиомених и полуписмених. Прва генерација свршених основаца у еелу изашла је 1941. године.

Први учитељ у школи био је Милорад Булатовић кога смо упознали по великој строгости. Послије њега, 1938. године, у село долази млада учитељица Вероника Ђубањук. Звали емо је Вера. Вољела је свој позив. Брзо смо је завољели. У раду са ученицима, и иначе, биле су присутне њене напредне идеје. За писмене задатке и лектиру најчешће је давала теме које су ее односиле на тежак положај радника и сељака. Развијала је у нама осјећање родољубља и братства међу народима. Она је била хрватске народности.

У школу су често навраћали Вељо Стојнић, Љубо Бабић, Милан Бурсаћ и Никола Трнинић. Држали су неке састанке. Нисмо тада ни знали да је и Вера члан КПЈ. Ко је пажљивије пратио њен рад, лако је могао то закључити.

Када је створена такозвана Независна Држава Хрватска 1941. године, Вера не само што је осјећала презир према тој фашистичкој творевини, већ је и активно радила против ње. Наговарала је ученике да не приме свједочанства за школску 1940/41. годину зато што их је давала усташка власт. Колико се сјећам, дала је оставку на службу, али није отишла из села. Остала је с народом у тим тешким тренуцима, извршавајући партијске задатке.

У селу није било ниједног радио-апарата, нити могућности за праћење штампе. О томе шта се дешава у земљи и у свијету обавјештавали емо се најчешће преко наших радника и људи који би повремено одлазили у град. Тако смо пратили и штрајкове који су пред рат организовани у Дрвару. Причали су нам о незадовољству и револуционарном расположењу радника.

Најближа здравствена установа била је у Дрвару, па су брзе интервенције у критичним случајевима биле скоро немогуће. Зато је смртност била велика. У Дрвар се ишло и у куповину индуетријске робе и жита. Село није имало

ни цркву. Почела је да се гради пред рат, али није довршена.

Када је капитулирала Југославија а успостављена Независна Држава Хрватека, дотадашњи сеоски кнез Давид Пилиповић поднио је оставку. Према причању његовог сина Јована, оставка је мотивисана политичким разлозима, при чему су утицале и године старости. Давид је, иначе, био из угледне породице, човјек доброг гласа. Пијачним даном — уторком — кнез је обавезно одлазио у Дрвар код виших власти ради обављања одређених послова. Свако домаћинство је било обавезно да годишње кнезу да десет динара, а пољару један варићак (шест килограма жита).

Новог кнеза било је тешко изабрати, јер су се људи нерадо прихватали те дужности у вријеме усташке власти. На крају је, ипак, изабран Станко Карановић Ребре, који се није најбоље енашао у новонасталим условима.

Смијењен је и дотадашњи лугар Милан Петровић. Дошао је нови лутар Фрањо, родом из Куле у Лици. Он и није био лугар. Прије би се могло рећи да је био усташки шпијун. Јавно је изражавао мржњу према српском живљу. Марко Векић прича, а тога се и други сјећају, како је говорио: „За сваку јасенову грану узећу српску главу". Вријеђао је људе свакодневним шовинистичким испадима, Почео је да убија псе у селу.

У селу је дјеловала партијска ћелија чији су чланови били Никола Трнинић и Вероника Ђубањук. Иако је имала само два члана, њен утицај је био велик. То је обезбјеђивало спровођење линије Партије, што је било од изузетног значаја у времену које је долазило.

ДРАГО ВЕКИЋ.

ПРИПРЕМЕ ЗА УСТАНАК У ЗАГЈ1АВИЦИ

ВЕЋИНА ЗАГЈ1АВИЧАНА је избјегла заробљеништво и евојим кућама донијела оружје. Многи су оружје набављали на разне начине. Пар дана послије капитулације у Дрвару је владало безвлашће. Народ је то искористио, растјерао је страже око матацина и разнио дио војне опреме и хране. Припадници власти су са страхом тледали шта народ ради. Ускоро су стигли Нијемци и под пријетњом омртне казне тражили да ее у року од двадесет четири часа врати оружје и остала војна опрема. Људи из апарата старе власти разлетјели су се по граду настојећи да се њемачко наређење изврши. Тако су Нијемци за кратко вријеме успјели да од нарк>да узму добар дио оружја и опреме и опљачкају сав ратни материјал који су затекли по матацинима, а нису остале поштеђене ни градске радње и магацини „Шипада" и целулозе. Нашли су у кругу „Шипадове" пилане и скривени магацин артиљеријске муниције са око 70 до 80 вагона и одвукли је. Опљачкавши град Нијемци су се повукли, а њихово мјесто су заузеле италијанске јединице. Италијани су продужили исти посао, али еу наступали са паролом да оу дошли да заведу ред и мир. Домаће усташе су знале да по одлаоку Италијана неће саме моћи да успоставе власт. Зато су из западне Херцеговине и Босанског Грахова довели појачање, заузели кључне положаје у предузећима и оформили апарат своје власти. Упорно су настојали да од народа прикупе преостало наоружање.

По директиви Партије многи чланови КПЈ су отишли у војску да бране земљу, тако да је на дрварском терену у том времену било мало чланова Партије, а оно

што је и било, није се довољно међусобно познавало нити је било повезано. Међутим, Партија ее брзо консолидовала и отпочела са радом.

Усташе охрабрене долаеком лојачања почеле су да шиканирају народ. Позивали су најприје имућније људе и уцјењивали их за новац. Тражили су често више него што су људи могли да дају. Затим >су поједине грађане ноћу на улицама свлачили до голе коже, појединце — угледне грађане — присиљавали су да чисте улице. Тако су усташе почеле са својом владавином.

Крајем маја и почетком јуна у Дрвар стижу два транепорта прогваних житеља из околине Личког Петровог Села (око 300) и Марибора (око 350). То су биле махом жене са ситном дјецом и лонеки старац. Може се претпоставити како је изгледао овај напаћени народ који је протјеран са својих огњишта без игдје ичега и у за њега непознате крајеве.

Партија је била једина ортанизација која је одмах приокочила у помоћ овом народу. Комувисти из Заглавице и Црљивице предузели су све мјере да се у њиховим домовима емјести дио овог напаћеног народа. Народ овога краја је показао пуну солидарност. Без обзира што је и сам био сиромашан и што је оскудијевао у храни, одјећи и постељини, примио је по својим кућама поједине породице, а дио их је смјештен у заглавичку пхколу.

Усташе су се већ осилиле и почеле су са насиљем. Једног дана еу затвориле око тридесет људи, а у току ноћи, преко Оштреља и Босавског Петровца одвели их камиовом у Рисовац и тамо на звјероки начин поубијали и бацили у јаму. За овај злочин се брзо прочуло. Народ је постао узнемирен. Причало се да су у Дрвар дошла два усташка официра — инструктора домаћим усташама за злочине.

Партијска организација у Црљивици убрзо је почела еа припремама за ослободилачку борбу. Ја сам од Милоша Баука добио задатак да иопитам ко има оружје у селу Заглав1ици. Задатак је био деликатан, јер су људи оружје чували у строгој тајности и нису се никоме повјеравали. Ми смо им објашњавали да оружје добро чувају и да најближим саошпте гдје се оно налази, како у

потребном моменту не би остало неискоришћено. Појединци су саопштавали да имају оружје, али да га ником неће дати, већ ако затреба, они ће са њим поћи у борбу.

Доласком браће Милутина и Пере Мораче у Заглавицу политички рад је још боље кренуо. Њих двојица нису живјели у Заглавици и елабо су познавали људе. У лартијски рад су се укључили преко Љубе Бабића и Милоша Баука. Баук је одржао заједнички састанак комуниста и осталих активиста из Заглавице и Црљивице на којем смо се упознали и разговарали *о* задацима. Са састанка смо сви отишли охрабрени, расположени и спремни да са више воље и пожртвовања извршавамо добијене задатке.

Неколико дана послије овог састанка Милош Баук је дошао у Заглавицу и дао задатак да провјеримо спремност људи за случај дизања устанка. Планирана је смотра народа у Баеташком долу код колибе Стевана Мораче Мајкића. На омотру је требало да дође народ из Заглавице са оружјем. У току заказане ноћи на смотру је изашла већина људи са оружјем. Дошли -су и људи за које нисмо ни претпостављали да посједују оружје. Идућих дана многи еу долазили и пријављивали да имају оружје, тако да смо ми, користећи смотру и касније пријаве, успјели да попишемо цјелокупно окривено наоружање и муницију. Пописан је и -алат за рушење пруге, цесте и тт линија и одређене су групе које ће извршавати ове задатке.

Од друга Баука сам 23. јула добио задатак да са Стеваном Срдићем Плавањцем доведем Заглавичане на Шеви-не њиве изнад Баукових кућа. Ту је Баук довео неколико људи из Црљивице и Подова, па је на т-ом скупу формиран Заглавички вод. Формирање вода је извршено 24. јула 1941. године. За командира вода је одређен друг Стеван Срдић Плавањац. Том приликом Баук је издвојио комуни-сте и одржао са њима састанак. На састанку је изложио резултате припрема устанка, дао задатке комунистима и одредио Бошка Додига за вођу групе за рушење пруге, цесте и тт линије. По завршеном еастанку Баук је наредио Срдићу да води вод у Главицу и да не дозволи усташама улазак у еело, а мени да остали део

устаника одведем у Ковин вршак и да чекам даља наређења.

Сутрадан, 25. јула, дошла је група устаника из Груборског Наслона на Главицу у састав Срдићевог вода, а одатле у Пувачине долине, гдје се већ био прикупио вод из Црљивице. Ту је формиран Заглавичко-црљивички одред. За командира је одређен Владо Морача, за његовог замјеника Милан Боснић, за комесара Мило Баук и за његовог помоћника Раде Зорић.

Заглавички вод ее улогорио у шуми на Ковину вршку, док је Црљивички вод Владо Морача одвео преко Ваганца на Торбичину греду. Сјећам ^œ да је у Заглавичком воду најагилнији био Раде Зорић.

Сутрадан, 26. јула, после напада код Пасјака на аутомобил у којем је убијен домобраноки мајор, наш одред је ступио у акцију. Чим еу чуле пуцњаву, усташе из Дрвара кренуле су возом ка Пасјаку, упале су у Црљивицу и пуцајући опколиле село, похватале део народа и стоке и почели да гоне према Пасјаку и Дрвару. Чим се чула пуцњава, Заглавички вод је пошао према Црљивици, сустигао усташе код Пасјака и извршио напад. Усташе су убрзо оставиле похватани народ и побјегле у Дрвар.

Те ноћи омо се припремали. Очекивали смо непријатељеву реакцију. Али пред зору је стигао курир из Штаба герилских одреда за орез Босаноко Грахово са наређењем за напад на Дрвар и задацима за наш одред. Тада ми је Раде Зорић наредио да пођем Илији Дошену да га упознам са наређењем за напад на Оштреље.

Трком еам се упутио Дошеновим кућама, али тамо нисам затекао Илију, већ његовот брата Зелу. Он се изговарао да већ петнаест дана не зна гдје се Илија налази. Знао сам да не говори истину и наредио еам му да пронађе Илију и да му пренесе да ее нападају Дрвар и Оштреље. За вријеме разговора око нас се окупила група људи која се интересовала шта има ново из Дрвара. Ја сам од њих тражио да обавијесте село о нападу на Дрвар и Оштреље и да позову народ који има оружје да крене према Оштрељу да та заједнички нападнемо. Пошто су неки рекли да немају оружје, ја сам им објаснио да су и еекира, тестера и нрамп оружје, да се лате тог

оружја и да иду да руше пругу која води од Срнетице ка Оштрељу и цесту од Босанског Петровца ка Оштрељу. Док омо разшварали, зачули су се пуцњи од Дрвара. Ја еам их позвао у борбу говорећи: „Ето, почео је напад на Дрвар, сада ће и на Оштрељ". Они су се разлетјели по селу, а ја сам се упутио ка Оштрељу. Ускоро је почео напад.

Док сам ја дошао до Оштреља, он је већ пао у руке устаника. У Оштрељу сам нашао Рада Зорића и извијестио га шта сам учинио. Раде ми је предао кључеве од магацина у Оштрељу и наредио да преузмем магацин. Преузимајући магацине одока сам оцијенио да смо заплијенили око два вагона експлозива, штапина и другог минероког прибора, око пет вашна пшеничног брашна, по двије тоне кукурузног брашна, кукуруза и зоби, око седамсто килограма пасуља, три тоне масти и сланине, око двије хиљаде литара ракије, хиљаду килограма шећера, већу количину запрежног прибора, шумског алата и друш.

По заузимању Оштреља Никола Пећанац са групом бораца кренуо је ка жељезничкој станици Бризгић да спријечи долазак усташа од Срнетице. Командир са осталим борцима је отишао на Калабино брдо ка Босанском Петровцу, да тамо организује одбрану и спријечи продор ка Оштрељу.

У Оштрељу је одмах формирана пекара и кухиња, па је са заплијењеним материјалом организована исхрана бораца који су се налазили у одредима на територији Босанског Петровца. Борци су на положајима према Петровцу добијали топлу храну. Већи дио заплијењеног материјала послат је у Дрвар.

ДУШАН РОДИЋ. ПУГИЋ

ОДЛАЗАК У ОДРЕД „JABOPJE"

КАПИТУЈ1АЦИЈА бивше југословенске војске затекла ме је у руднику ЈБубија. Чим су дошле уеташе, почео је терор, у првом реду против Срба. Другови с којима сам радио — Ивица Орловац, Анте Фајфер и Марко Јавор — обавијестили еу ме да се моје име налази на усташком списку за ликвидацију. Није ми ништа преостајало већ да бјежим. Најприје сам пребацио жену и дијете, а уз помоћ поменутих другова и ствари. Тако сам на вријеме побјегао у Дрвар.

По доласку у Дрвар срео сам се с познатим друговима. Повјерили су ми да ее ради на прикупљању оружја и на припремама за борбу. Убрзо сам добио и одређени задатак. Славко и Гојко Родић рекли еу ми да дођем у контакт са Живчином Томазовићем и Бранком Томићем, јер они нешто сами -спремају. Знало се да сваки има по пушку. Рекли су ми да покушам да их укључим у нашу организацију припрема, јер ее сазнало да неки људи из чаршије наводно припремају стварање своје посебне групе у Јасиковачи. Већ другог дана пронашао сам Живчину и Бранка са Бранком Дроњком на Руњевици. Разговарали омо о злочинима усташа и о припремама за отпор. Они су ми рекли да би најбоље било отићи у Јасиковачу. Видјело се да су нешто планирали. Ја сам им објашњавао да нема потребе да идемо тамо гдје смо мање познати, да је боље са својим комшијама, па куда пођу они, да идемо и ми. Они су мој приједлог прихватили. Рекли еу да има еваки по пушку и да ће ићи гдје и ја пођем. О овоме сам обавијестио Славка, Гојка и Јову Кецмана. Били су задовољни. Од тада сам радио на при-

купљању оружја. Са сваким комшијом етупао еам у разговор. Пошто је те моје разговоре о оружју често слушао и мој синовац Ђуро, једног ми дана рече да не бринем, да ће ми он дати боље оружје од пушке и исприча ми о свом „магазину". Одмах смо са Увале кренули у Жупу, на мјесто гдје је био еанривен митраљез. Откопали смо пушкомитраљез, а недалеко од њега и муницију, које је било више него што би могао један добар коњ понијети. Митраљез је био закопан у прилично влажну земљу, тако да је почео рђати. Очистио сам га и довео у потпуно иоправно стање. Одмах еам извјестио, овог пута Јову Кецмана, да сам пронашао пушкомитраљез код малог „Ђуђуке", како смо га сви звали. У исто вријеме сам казао код кога се све у моме комшилуку налазе пушке. Јово ми је рекао нека еве стоји у приправности, а да ћу ја са свим тим људима бити позван. Тих дана дошли су код мене Владо Балбашић и Јовин брат Миле, те еу ми казали вријеме и дан скупљања у кући мог брата Николе. Николи ја нисам ништа говорио, али он је за то вече спремио вечеру за нас десетак. На вечери су били са пушкама и заједно су пошли у логор „Јаворје" слиједећи другови: Бранко и Марко Малбашић, Драган, Дане и Перо Пузигаћа, Никола и Бранко Дрољак, Перо Тривунчевић, Јово Добријевић, Живчина Томазовић, Бранко Томић и Душан Јовић.

Од куће мог брата Николе кренули смо у сам мрак. Водио нас је Владо Малбахпић прибрано и паметно. Ишли смо у колони по један. Окренуо нам је пажњу на највећу тишину и ми смо се евега тога придржавали.

Дошли (смо у логор „Јаворје", а на самом улазу у логор дочекао нас је Славко Родић. Још је неко био са њим, али се тачно не сјећам ко. Са евима се другарски поздравио. Одмах нам је предочио ред и дисциплину која влада у логору и рекао да сви треба да одложимо оружје. Ја сам то без предомишљања учинио. Када су видјели остали, то урадише и они. Уведоше нас у логор гдје смо се састали са осталим друговима који су нам већ и раније били, скоро сви, познати.

Истог или сљедећег дана одржан је збор свих бораца у лошру. Ту нам је Обрад Бањац саопштио да фор-

мирамо одред за чијег је команданта лосгављен Славко Родић. Послије кратког говора Обрада Бањца Славко је приступио формирању одреда. Мислим да је то већ било унапријед припремљено, јер је Славко брзо саопштио формацију: одред ће бити састављен из 3 вода; командир првог вода је Илија Матерић, другог Данило Дејанац, а трећег Миле Кецман. Одређени су и десетари и саопштен је распоред људства по водовима и десетинама. Не знам колико је било пушака. Мене је позвао Славко Родић и рекао ми, пошто еам ја донио пушкомитраљез, да од тридесет еедам пушака које су се налазиле у шошкама, изаберем коју желим. Узео сам једну, а пошто сам распоређен у трећи вод, пришао сам тамо гдје се налазио Миле Кецман. Припао сам десетини у којој је десетар био Симо Тадић. Сваки друг, пошто би био прозван, примио би пушку и одлазио у јединицу у коју је распоређен. Пушкомитраљез који сам донио припао је Марку (Косте) Малбашићу, а за помоћника му је одређен Васо Боснић.

Тада ми се енажно урезао лик Славка Родића. Мислим да није било десетара у логору којем Славко није пришао и са њиме разговарао. Милина га је било слушати. Својим опхођењем он је морао охрабрити и оне који би се уплашили. Изгледало је да никако не спава. Стално је био на ногама, стизао је на евако мјесто, прегледао водове и десетине, договарао се са водницима и десетарима, опомињао на строгу будност, истицао разне претпоставке и давао упутства како да се у ком случају држимо. Такво Славково држање и сазнање о еолидној припреми и организацији уЈшвало је повјереље и самопоуздање. У логору се интензивно радило на војној и политичкој обуци.

Најзад, у еумрак, 26. јула Славко нам је саопштио да у саму зору морамо напасти сва упоришта око Дрвара и у Дрвару. Сваком воду је прецизиран задатак и одређено мјесто које има да нападне. Трећи вод добио је задатак да заузме жандармеријску касарну и очисти сву радничку колонију, да заузме митраљеоко усташко гнијездо код VI кгуће и жељезничку станицу, да чврсто држи везу са суејединим водовима и да с њима еадејствује

тамо гдје буде најпотребније. Задатак је био јасан. Мишљења сам да смо сви такав задатак и очекивали и жељели. Мени је било жао пгго ме раставише од Николе Дроњка. Са шиме сам растао, увијек се добро слагао, па сам желио да заједно идемо и у борбу. Ово истичем због тога што је приликом распореда Славко дао задатак Николи Дроњку, Живчини Томазовићу и Бранку Томићу, као посебној групи, да иду ка Голубићу и да ту спријече евентуални покушај усташа да се пробију и измакну кроз наш обруч.

У саму зору десетина Симе Тадића напала је жандармеријску касарну и заузела је, заробила три жандарма и заплијенила неколико пушака. Ту је на нае осута пушчана и митраљеска паљба од VI куће и са петог граника. Уз дејство нашег пушкомитраљеза и пушчане ватре брзо смо заузели та упоришта. На улазу у шесту кућу тешко је рањен Јово (Стевана) Трнинић. Гледао сам како је Марко (Миле) Малбашић тјерао једног усташу и како га је оборио из некакве кубуре наеред улице пред шестом кућом. Изгледа да је то био онај исти усташа што нам је тешко ранио Јову Трнинића. Видио сам и како је Сава Касум бацио тројицу усташа кроз прозор из шесте куће. Дивио сам ее храбрости голоруких омладинаца, а ието тако и Ваои Боснићу како је вјешто руковао пушкомитраљезом. Ту сам гледао и Душана Кецмана (Перића) како храбро јуриша са пушкомитраљезом на усташе. Овакве сцене охрабриле би и највећу кукавицу. Наставили омо низ колонију и очистили је од усташа. Било их је посакриваних у подрумима, али смо их извукли, везали и ове слали, како нам је био и задатак, у Дукића гај. Ослободили смо и жељезничку станицу. Дио нашег вода упућен је у помоћ ка шегртском дому, гдје је било јако усташко упориште. Мене и још неке другове послали су да спроведемо заробљене усташе у Дукића гај и да останемо под командом Илије Матерића.

ДРАГАН ПУЗИГАЋА

КАКО САМ ОТИШАО У ОДРЕД

У ТРЕНУТКУ капитулације старе југословенске војске један њен пук затекао ее у кућама на Главици Малбашића. Ту је боравио два-три дана. При одлаоку, од војника није било тешко добити разне предмете војне опреме, а од неких и пушке и муницију. Видевши такву прилику, Душан Д. Малбашић, етарији и искуснији од мене, предложио је да обилазимо војнике и на дискретан начин тражимо да нам оставе пушке. Успјели смо код четворице и то углавном оних који су били у комори и код коња. Они су своје пушке „заборавили" у шталама затрпане у сијено. Један од њих је у сијено затрпао и пола сандука муниције, а у тај полупразни сандук ставио оно што је од нас добио као „накнаду" — стару цивилну одјећу.

Све емо то чинили у великој тајности. Пушке и муницију смо екривали на мјесту гдје су „остале", затрпавајући их сламом и сијеном до згодније прилике. Касније смо изабрали за то сигурније мјесто: колибу на Ћуковцу. Конзервирали смо пушке и закопали их поред бунара. Ту је услијед његовог честог чишћења било увијек свјеже земље коју овце и говеда стално газе, па је камуфлажа изведена на најбољи могући начин.

Кад, како и против кога ће те пушке бити употријебљене, то у том моменту нисам знао, али еам сигурно знао, захваљујући раду омладинске организације и утицају комуниста, да ће бити употријебљене у револуцији. Долазак окупаторске војске и усташко безвлашће указивали еу ми да би то оружје могло бити брзо употријебљено.

Први мој сусрет са „војником" у усташкој униформи био је оусрет са мојим дотадашњим школским другом Алтарцем. Како смо се орели, без ријечи ме је ошамарио, а затим је рекао: „Познајемо се ми добро из шегртских дана, сад ћу ја вама да дајем лекције о Русији". То сам истог дана испричао Јови Кецману, који је међу нама омладинцима, посебно међу шегртима, био врло омиљен и цијењен. Јово ми је савјетовао да не долазим у град без велике потребе. Ја сам тај савјет прихватио и због Јове, а и због оног шамара који -сам неколико дана осјећао. Отишао сам код родитеља на Увале, гдје су они преко љета боравили. Наставило се још интензивније са радом и активношћу омладинске организације.

Негдје 20. или 21. јула, код колибе на Увалама нашао ме је Перо Матерић и саопштио ми да те вечери идем у Јаворје. Сјећам се, имао је једну цједуљицу — списак. Упитао сам га гдје је то и да ли ће још неко са мвом. Одговорио је да ће их бити још, да ће ићи Миливој и Војин, да их је већ обавијестио, да треба понијети оружје и муницију. Објаснио (ми је да је Јаворје дио планине у Мисијама, да морамо наићи поред кућа Кнежевића, гдје ће нас сачекати стража и упутити даље.

Било је то у поподневним часовима лијепог јулског дана. Након сат-два нашао сам се са Војивом, а убрзо послије тога и са Миливојем. У први сумрак откопали смо пушке, а родитељима, који су били забринути и уплашени, рекли смо да ове ноћи ве смијемо ноћити у колибама, већ ћемо се склонити и преноћити у Лишњаковцу. Наше увјеравање родитеља о неопходвости склањања баш те ноћи дјеловало је убједљиво, зато што су уеташе тога дана изишле на Подове изнад Дрвара, ту пуцале и предвече се вратиле у град. Једино смо сестри Дари рекли гдје идемо и да родитељима сутрадан каже да нећемо ни наредних дана доћи и да се не брину за нас. Од колиба са Увала кренули смо око девет сати увече 20. или 21. јула.

Војин и Миливој били су дивни другови. Ко их је познавао сложиће ее са мном да је њихово присуство улијевало храброст, самопоуздање и сигурност, што је у тим тренуцима било најбоље оружје, поготово за мене

младог, неиокусног „војника" који лрви пут узима карабин у руку. Они су тек те године, заправо послије априлских догађаја, дошли из војске бивше Југославије пуни војничког искуства и огорчења због онога што су доживјели у доба капитулације.

Та ноћ, проведена на путу за Јаворје, за мене је била први контакт са војничким животом. Могу рећи да сам, захваљујући Миливоју и Војину, те ноћи савладао добар дио програма „јединачне" обуке. Кад год бисмо ејели да се одморимо, тјерали су ме да растављам и еастављам пушку. Био еам поштеђен тог посла на затварачу јер је била ноћ, па еу се плашили да који дио не изгубим. Они су то, како су ми причали, радили завезаних очију, али је било сувишно тражити то од мене.

До Кнежевића кућа испод Мисија стигли смо послије пола ноћи. Ту смо наишли на стражу на коју смо били упозорени. То је, у ствари, била веза на путу за Јаворје. Од ње смо добили упутство о правцу даљег кретања према Јаворју. На другу етражу, испред логора, наишли смо послије једног сата хода. Било је то у праскозорје љетњег и лијепог јулоког дана са свјежим планинеким ваздухом. Цвркут птица је увесељавао и уљепшавао иначе лијепу и веселу атмосферу која је владала међу окупљеним друговима. Ту сам међу њима видио Славка Родића, Илију Матерића, Симу Тадића, Јову Родића, Обрада Малбашића и друге. Присуетво тих другова улијевало ми је поуздање и сигурност. То је за мене била огромна морална подршка, баш као кад војник види свог комаетданта поред себе у првој борбеној линији.

Истог дана је почела обука на оружју, коју су опроводили старији и искуони другови. Сутрадан сам морао да дам пушку, а у „замјену" сам добио пиштољ. Пушка је дата у сигурније и искуоније руке. Било ми је жао, а помало и криво, јер сам то у први мах ехватио као неловјерење, али сам убрзо промијенио такво мишљење, јер су све пушке, па и моја, подијељене заиста искуснијим друтовима, који су их корисније и рационалније употребљавали.

Из тих дана највише ми је остао у сјећању наш први рањеник Мирко Родић. Мирко и Јово Родић, враћајући се са Каменице као курири, наишли су на усташку стражу у Редуклији. Том приликом Мирко је рањен и крвљу обливен стигао у Јаворје. Од грана и лишћа направљен му је кревет. Миелим да је то био први рањени партизан-борац на територији Босне.

МАРКО МАЛБАШИЋ

ИЗЛАЗАК НА СЈЕНИЦУ

ПО НАПАДУ Њемачке на СССР, 22. јуна 1941. године, у селу отпочињу интензивније принреме за устанак. Партијско руководство из Дрвара је одредило војног повјереника за Бобољуске и суседно село Цвјетнић. Био је то Никола Трнинић, члан КПЈ.

Никола је путем личних веза, преко пријатеља и утицајних људи, одвраћао људе да ее не јављају усташким властима, да се склањају од куће у Осјеченицу и на друга мјеста. У међувремену су све чешће стизале вијести о звјерствима усташа над недужним српским становништвом. Нарочито еу биле потреене вијести из Лике. При крају јуна почело је маеовно исељавање народа од Плитвичких језера. То су махом били старији људи, жене и дјеца. Способни и млађи људи су убијани или живи бацани у јаме. У Личким Осредцима се чине звјерства најгоре врсте.

Са грозом и огорчењем омо примили вијести о убијању дјевојака на Бубњу у Лици. Док су окопавале кукуруз, усташе су наишле и на звјереки начин их поубијале.

Кнез је пронио вијест да су усташе направиле списак неких породица које треба да се иселе из нашег села. Биле су то породице Шпире, Петра, Стевана и Станка Карановића, Николе Трнинића, Давида и Тривуна Пилиповића, Милоша и Илије Велића. Могућно је да је на томе еписку била још нека породица. Ово су, у ствари, биле најимућније куће; а њихови домаћини угледни људи у еелу. Било је јасно да је то почетак гфипрема за уништење села и његовог становништва. Наводно „исељавање" било је само трик.

Милка Трнинић је запамтила како јој се обратила лугарева таштa: „Дајте ми вашу тапију, јер ћете ее ви еелити".

— Са нама је — прича Милка — била и учитељица Вера. Она ме непримјетно очепила ногом, а мало доцније, када смо се растале од лугареве таште, опсовала јој је мајку, додавши да ће и њима брзо доћи крај.

Све више је сазријевало увјерење да се усташком дивљању не емије препустити, већ да му се организовано треба супротставити. О томе су шворили и комунисти. То је, у ствари, била политичка и психолошка припрема за почетак устанка.

Други значајан моменат такве прршреме било је ширење вјере у савезнике, а посебно у СССР. У томе су нарочито били активни чланови КПЈ.

Тада нисмо ни знали право стање на фронтовима, на примјер да је њемачка ратна машина продрла стотине километара у дубину совјетоке територије, да Црвена армија трпи губитке и да је тешка еитуација код западник савезника. Ако се о томе нешто и чуло, људи у то просто нису хтјели да вјерују.

Послије напада Нијемаца на СССР налазио сам се у Леденицама са стрицем Пајом. Он је причао како ће „Рујан" — тако смо популарно називали Русију — брзо побиједити Швабе, како ее еваког дана могу очекивати руски авиони са оружјем, храном и падобранцима.

Стево Векић, учесник октобарске револуције, тада, као и раније, сатима нам је причао о Русији, њеним пространствима, о Црвеној армији, о совјетској власти, о Лењину. Ту земљу, говорио је, нико не може побиједити. Причао је занимљиво и убједљиво, убацујући повремено узречицу „брајкане мој" и дај-ући тиме још већи значај онскме што говори.

Причало се како су Енглези неком течношћу запалили море и епријечили њемачку инвазију. Све је то у нашој машти добивало фантаетичне размјере.

Тим причама смо савлађивали осјећање усамљености и јачали вјеру у сопствене снаге.

Трнинић је био у резерви. Капитулација га је затекла негдје у Србији, гдје је био заробљен. Послије мје-

сец дана успио је да побјегне и врати се кући. Говорио је људима да се оружје не предаје властима, без обзира на пријетње и крајњи рок за предају, који је тада био одређен до 18. јуна 1941. године.

У селу је било скривено девет војничких пушака.

Трнинић је још прије рата купио пушку од Стевана Зорића Бечановића и са двије ловачке пушке је скрио на Градини.

Враћајући се из војске, послије капитулације Југославије, Стеван Векић је дошао у пуној војничкој опреми и донио пушку еа извјесном количином (муниције.

Миле Векић је добио пушку и пет бомби од Гојка Кнежевића са Малог Цвјетнића, са којим је био у родбинеким односима.

Стеван и Миле су браћа од стрица, па су се договорили да заједно, на истом мјесту сакрију оружје. Бојећи се пријетњи и одмазде усташа, Стеванова мајка Цера наваљивала је на сина да преда оружје властима у Дрвару. Да би ослободили мајку брига, њих двојица су направили лукав план. Једног дана су пошли у Дрвар. Стеван је понио пушку „да је преда". У ствари, Стеван је недалеко од куће преданио и увече са Милом закопао обје пушке испод једног грма.

Дане Векић је набавио двије пушке. На пријетње усташа једну им је предао, а другу је са триста метака закопао у кући. У данима устанка загубио му се сваки траг и више се о њему није ништа знало. Пушку коју је склонио носили су касније његов син Никола и брат Милан.

Стеван Карановић звани Ајцер је приЈШ-ком расула југословенске војске нашао пушку и муницију на Барама у Дрвару и донио је кући. У прво вријеме ју је држао у појати, а затим сакрио иза цркве.

Симо Карановић је још прије рата купио пушку од Стеве Ђиласа са Очигрија. Била је то старија пушка из првог свјетоког рата. Пухпку је са пет метака сакрио у зиду кукурузане.

Тома Пилиповић је донио пушку послије капитулације Југославије, након чега ју је еакрио у гомили камења близу куће.

Пушке су још имали Васо и Драгош Карановић.

Ловачке пушке су имали: Ђуро Карановић (Дасковићевић), Илија Карановић (Мелдуз), Ђуро Карановић (Бојат) и Никола Трнинић двије. Пиштоље су имали Душан Карановић (Чаруга) и Станко Пилиповић. Било је још неколико мањих цивилних пиштоља и око двадесет бомби.

Нешто оружја мјештани су вратили чим су уелијединила строга упозорења Нијемаца, Италијана и уеташа.

Никола и Вера, као чланови КПЈ, су били у вези са Среским комитетом. За пропагандни рад су набавили радио-апарат од попа Илије Родића из Трубара и дали га Штабу герилских одреда за Дрвар и Босанско Грахово.

Почетком мјесеца јула Вера је из Бањалуке донијела проглас ЦК КПЈ, објављен поводом напада Њемачке на СССР.

У Дрвару је ситуација постајала све напетија. Радници су напуштали посао. Негдје око 22. јула то су и посљедњи учинили. Усташе још нису долазиле у село. Ипак, људи су били опрезни, нарочито у Тукањи, која је близу Мартин-Брода и тамошње жандармеријске станице. Организовано је осматрање на брини. Праћени су покрети усташа како би се народ благовремено обавијестио у случају опасности.

По сјећању Милке Трнинић, 24. јула прије подне у њихову кућу је донио писмо Стеван Шобот са Каменице. Пиомо је упутио Штаб герилских одреда, а било је адресирано на њеног мужа Николу. Био је четвртак и она се налазила у млину у Потоку. Код куће је остала само Стана, Перина жена. Она је узела писмо и однијела га Нижоли у Леденице гдје је он радио. Писмо се односило на дизање устанка и позивање људи на Сјеницу.

Има и другачијих казивања о доношењу овог писма у Леденице, али Милкино сјећање изгледа најпоузданије.

Чим је Никола добио пиомо, на уговорени знак њему су дошли раније одређени курири: Душан Карановић Чаруга и Јанко Пилиповић. Они су обавјештавали људе да ће ускоро почети борба.

У то вријеме еам био у Ледеиицама са оцем и стрицем. Они су косили, а ја сам купио сијено 'уврх Лисине. Дан је био лијеп, као поручен за пољоке радове. Могло је бити иокаоно доба. Оунце је увеЈшко грабило према врховима Велебита, кад ее са Стражбањаче зачу продоран и разговијетан глас:

— Диже се устанак, Никола позива на Сјеницу!

Неколико пута је то поновљено. Био је то глас Николе Стевана Векића. Никола Пилиповић је обавјештавао људе који су радили даље према сјеверозападу, до очијевљаноких ливада. Слично је обавјештавано и у другим крајевима села.

Чим смо чули за устанак, стриц Пајо баци косу, одријеши кесу са крупно изрезаном крџом, напуни лулу, запаЈШ, одби неколико димова и дуну кроз нос као да скида велики терет који му је притискао душу. Отац продужи да ради. АЛШ, И он убрзо преста. Види се: људи свуда наоколо напуштају посао и упућују се путем према ријеци. Сви осјећамо да се нешто крупно дешава.

Код Бреста се окупило пуно људи. Разговара се о устанку и о одлаоку на Сјеницу. Кад смо изашли на брину, скупило се још више људи. Одатле свако одлази својој кући. Лугар је усташа, па се водило рачуна да не примијети ове покрете. Примиче се и мрак. Неко је већ те вечери отишао на Сјеницу. Већина је то, ипак, урадила сутрадан.

Никола Трнинић, у кога су упрте све очи, држи оружје. Остали који су имали оружје нису га изнијели. Опрезни су, хоће да виде о чему се ради. Маоовно се изашло. Према приближним подацима, оамо из нашег села дошла су 173 човјека. По шдинама старости: до 20 година — 3 друга, до 30 година — 45, до 40 година — 60, до 50 година — 38, преко 50 година — 27 људи.

Нема података колико их је изашло са Цвјетнића и Очигрија, али је било и њих. Углавном су то били људи који су одслужиЈти војску ИЛШ су учествоваЈШ у првом свјетском рату.

Кад су се људи прикупиЈш, Никола је говорио о дизању устанка, о борби која предстоји, о опасности која

пријети од усташке власти. Говорио је и о савезницима, о томе да у нашој борби нећемо бити усамљени. Рекао је да ови треба да узму оружје. Усташама се требало одупријети. Није се смјело дозволити да некажњено пале села и убијају недужно становништво.

Било је питања — гдје нам је оружје, муниција и магацини, ко ће се толикој сили одупријети. Речено је да ћемо 'Све отимати од непријатеља, другог излаза нема.

Сјеница је највише узвишење у овом крају, са надморском висином од 1.114 метара. Са ње се пружа поглед на велики дио Лике, еусједна еела и Дрвар. Налази се на граници између еела Бобољусци и Цвјетнић, а близу је и село Очигрије.

Док се одред окупљао на Сјеници, постављена су обезбјеђења на неким правцима.

Једна десетина, у чијем саставу су били Симо Карановић као десетар, затим Драгош, Ђуро, Јово, Гојко и Мирко — сви Карановићи, налазила се на положајима на брини код Мартин-Брода. Десетина је била распоређена ближе кањону ријеке Унца, одакле се могла осматрати жандармеријока станица и пут од Кулен-Вакуфа и из Лике. Задатак јој је био да обезбиједи село с тога правца и у случају потребе да јави одреду на Сјеницу.

На брини изнад Бреста постављено је обезбјеђење у коме су били Мићо Зорић, Стеван Пилиповић Пилип, Петар Пилиповић и други.

На Боровој глави код Бијелог пута постављено је обезбјеђење које је штитило правац од жељезничке станице Хрњади. Задатак обезбјеђења је био и да прихвати курире и проведе их на Сјеницу. У правцу Цвјетнића није постављено никакво обезбјеђење.

Сутрадан, 26. јула, сви који су имали оружје — изнијели су га на Сјеницу. Од девет војничких пушака на Сјеницу је изнесено седам, а двије су биле на брини изнад Мартин-Брода. Донесено је пет ловачких пушака, два пиштоља, неколико мањих цивилних пиштоља и око двадесет „крагујевачких" бомби. Остали учесници су имали ејекире и друго „хладно оружје".

Кнез није изашао на Сјеницу. Када је примијетио да Трнинић лозива и окупља људе за устанак, говорио му је:

— Никола, немој узбуњивати људе, неко ће за ово одговарати.

Нико није обраћао пажњу на то што кнез говори. Истина, ваља рећи да кнез није био лош човјек. Чинио је то из страха, поготово што је био најодговорнији човјек у селу. Доцније, и сам је ступио у герилску чету, борио се и на крају и живот дао за слободу.

За командира Бобољусачке чете изабран је Никола Трнинић, који је уједно био и командир Цвјетнићко-бобољусачког одреда. Трнинић је уживао велики углед у селу. У уже руководство чете, поред Трнинића, ушли су Перо Карановић Француз, Никола Карановић Ница и Станко Пилиповић Ћаница. Перо је као електричарски радник радио у Француској. Био је отресит, бистар и писмен човјек, прошао је свијета и истицао се знањем. Одмах се укључио у покрет. Ница је у војсци постао поднаредник. По природи је био бистар и говорљив. Залагао се за борбу, за устанак. Станко је био жандарм, а служба му је престала стварањем НДХ. И он је схватио да му је мјесто међу својим људима, да се е њима бори против нецријатеља.

Бобољусачки дио одреда је 26. јула био спреман за акцију. Само се чекало наређење. Тога дана се заноћило на Сјеници.

Рано изјутра, 27. јула, наишли су курири Штаба герилских одреда за Дрвар и Грахово. Дошли су са Каменице и наше обезбјеђење их је прихватило на Боровој главици. Према причању Стевана Векића, који је одређен за водича куририма до Сјенице, таман када еу били изнад Јованове куће (ВијеЈш пут), чула се борба у Дрвару. Отпочео је напад. То их је још више пожуривало.

Чим је стигла порука, Трнинић је са четом кренуо према Мартин-Броду — на први борбени задатак.

ДРАГО ВЕКИЋ

ФОРМИРАЊЕ ГЕРИЛСКОГ ВОДА У ДОЛОВЉАНИМА

СЕЛО ТРУБАР, које се налази између планина Уилице, Вучјака и Бобаре, има засеоке: Долови, Подвучијак, Трубар и Вагањ. Долови се налазе у једној котлини са каменитим и стрмим странама. Прилаз засеоку је отежан. У њему живе породице Родића са бројним надимцима: Пугићи, Никићи, Глогићари, Марковићи, Вајдићи и Аресниħи. На јужном дајелу Долова, код групе кућа Марковића, постоји извор пијаће воде Точак са кога се цио Трубар, кад пресуше бунари по засеоцима, снабдијева водом. На сјеверном дијелу, код групе кућа Никића, постоји језеро Јасиковац.

Заселак Родићи има педесет домаћинстава. Овдје нема жене која роди мање од четворо, а има их које роде и до петнаесторо дјеце. Петнаест тодина уочи другог овјетоког рата ово село се оријентисало на допунске радове, пошто није могло да се живи од пољопривреде. Појединци су напуштали своје куће и одлазили на рад у иностранство, а већина је отишла у фабрике, руднике и у велике градове, тако да је од пољопривредника постао индустријски радник. То је имало велики значај за подизаше политичке свијееги становништва.

Капитулација бивше Југославије и пропадање старог друштвеног система, као и терор окупатора и домаћих издајника, довели су становиштво у веома тежак положај. Народ је био голорук, али распадом бивше Југославије пружила се прилика да се радници и сељаци домогну оружја. Пред сам устанак имали смо 28 пушака, 12 ловачких пушака, 65 офанзивних и дефанзивних бомби и извјесну количину муниције.

Формирање герилских јединица у Трубару почело је 24. јула 1941. године. Из нашег засеока није било чланова Комунистичке партије, ни кандидата ни скојеваца, али нас је било на окупу тридесет другова, углавном сви који су имали оружје. Наш задатак је био да не дозволимо усташама да вршљају по нашем засеоку. Уколико би усташе и жандарми кренули, наша је дужност била да о томе обавјештавамо народ, како би се могао еклонити на вријеме. Уколико би почели било какво насиље, ми смо били дужни да ступамо у акцију за одбрану за-'Сеока. Уеташе и жандарми еу знали да има Трубарчана са оружјем и да су организовани у неколико група, па нису ни покушавали да убијају или пале, као што су то чинили код наших сусједа у Личким Осредцима.

Два дана каоније, 26. јула 1941. године, из Долова се пријавило за одред још 32 друга, тако да нас је било укупно 62. Пошто нисмо могли да наоружамо све, ми смо етарије и млађе, који нису били опоеобни за борбу, вратили кућама. Од њих је формиран одбор који је имао задатак да води бригу да се у засеоку Долови пољопривредни радови обављају на вријеме, да буду спремни да бране народ од усташа и да воде рачуна о снабдијевању храном бораца на фронту. За предсједника одбора у овом засеоку изабран је Миливоје Стевана Водић, који је позадинске функције обављао до ослобођења земље.

Из Долова је формиран први вод Трубареког герилског одреда са педесет бораца. Командир вода је био Лазо Родић, командири одјељења Драган Ђ. Родић, Саво М. Родић и Блажо Б. Родић. Командир чете Никола Стевана Родић, наредник-гшлот бивше југословенске војске, био је такође из Долова.

ДРАГАН РОДИЋ

У ДРВАРУ 1941.

ОВАЈ ПРИКАЗ пишем као учеоник у дрварском устанку. По моме изласку са робије 1939. године успио сам да се, уз много напора, запослим у загребачој фабрици лијекова „Каштел" односно у њеној земунској филијали, фабрици „Стег". Драсавни суд за зашиту државе осудио ме је 1930. године као комунисту на дугогодишњу робију и на трајан губитак грађанских права, мислећи да ће ме на тај начин понизити и увриједити. Због те осуде (губљење часних грађанских права) нисам могао, по свом изласку из затвора, да дођем до ма каквог запослења у својој струци, као љекар. Морао сам се сналазити на други начин, па сам, послије дугога лутања и уз помоћ неких мојих пријатеаљ, а посебно књижевника др Мирослава Фелдмана, успио да добијем мјесто тзв. знанственог радника у поменутој фабрици. Др Фелдман, као познати загребачки љекар, а мој школски друг са студија у Бечу, поставио је др Ладањију, директору фабрике „Каштел", захтјев да ме прими у службу. За тај свој захтјев добио је подршку педесетак својих и мојих пријатеља љекара и апотекара. Притиснут овим захтјевом, др Ладањи морао ме је примити у службу, али никако није желио да ме види. Моја дужност у фабрици била је да са „стручног" гледишта пропагирам лијекове које производи предузеће „Капггел" односно „Стег". Тако ми се указала прилика да путујем по Србији, Македонији, Босни и Херцеговини и да се, узгред, упознајем са многим љекарима, фармацеутима и другим здравственим радницима ових крајева, с којима се до тада још нисам познавао. На том путовању затекао ме је и рат. И управо, почетком априла 1941. године, нашао сам

се у Дрвару, гдје се, као учитељица, налазила на дужности и могја другарица Босиљка Билбија.

Гледао сам априла 1941. године како су се дијелови неких јединица Јадранске дивизије потиштено повлачили од Книна кроз Дрвар и уморно се вукли даље према Гламочу. Поематрао еам их врло пажљиво. То су чинили и други људи (Дрварчани), већином озбиљна израза лица и жалосна погледа. Јединице су пролазиле полагано, уморно, скоро без реда. Официр је гледао преда се и није се никако обазирао на нае. Скоро сви војници су гледали у врхове својих цокула — у земљу. Осјећало се као да су озлојеђени и као да се стиде сами себе. Морали су опазити да је народу тешко што га напуштају његови браниоци. Не зна се коме је било горе при духпи: напуштеном народу или војницима који га остављају на милост и немилост Хитлеровим бандама које тек што нису стигле у Дрвар. Ето због тога еу војници гледали у земљу, тужно и хладно, не обазирући се лијево ни десно.

Мени се стезало грло. И сузе сам видио како лагано клизе низ образе тужних носматрача. Чини ми се да су се у том тренутку многи људи питали: „Зашто та наша војска није тако јака и марално чиста, па да се храбро еупротстави и одупре тој огавној фашистичкој сили?"

У Дрвар су ушле неке њемачке јединице. Нијемци су се брзо размиљели на све стране по дућанима, куповали свакојаке ствари и слали их својима у Њемачку. Робу су плаћали својим ратним маркама. Јавно се почело говорити по Дрвару да Нијемци штампају ове ратне марке у својим тенковима на самом фронту. Но ипак, макар и на тај начин штампане, њих су Дрварчани морали примати као монету. На тај начин су се нагло, до темеља, празнили дрварски дућани. Дрварски трговци су се ипак брзо досјетили јаду, па су добар дио робе спаеили сакривајући је дубоко у своје подруме или на неко друго сигурније мјесто. Послије кратког одмарања у Дрвару, њемачке јединице су опет кренуле даље, оставивши у самом Дрвару само неколико својих војника и подофицира. Заправо, то и нису били војници него нека врста војне полиције. Ови војни полицајци су свакодневно, обично по двојица, наоружани шетали дрварским улицама. Они су били нека

врста запгтите њемачког реда и сигурности у граду. Касније су опет кроз Дрвар намшле њемачке јединице, али овога пута у супротном правцу — према сјеверу. По Дрвару се причало да иду на Русију.

Сада је народ Дрвара опет био у ишчекивању. Највише се страховало од усташа. Свега неколико дана касније у Дрвар еу помпезно ушле талијанске јединице. Најприје су улазили војници на мотоциклима, а иза њих и друга моторизација. Били су то талијански берсаљери са свијетло црвеним фесовима и дугим, плавим кићанкама, које су им се клатиле по леђима. Талијани су пролазили набусито и укочено. Гледали су побједоносно — наполеонски. Н>ихов командант, мајор, возио се у аутомобилу стојећи укочено, озбиљна и намргођена лица. Није се возио ни испред ни иза својих јединица, већ негдје у сриједи њих. Тако му је ваљда изгледало најсигурније, или је то можда било „по реглману". И сада еу, од овога часа, Талијани били једини господари Дрвара у заједници са оних неколико њемачких војних полицајаца.

По улицама еу и даље шетала по двојица наоружаних војника, један од њих био је њемачки војни полицист, а други пољски жандарм-карабињер са шеширом широког обода и дугачком густом свјетлуцавоплавкастом пијетловском перјаницом на глави. Ово савезништво њемачко--италијанске патролне елужбе по дрварским улицама врло брзо је замијењено талијаноким и тада су набусито, са карабинкама на рамену, шетале двије талијанске пијетловоке перјанице умјесто раније једне. Једини окупатори Дрвара били су оада муоолинијевеки фашиети.

Неки грађани, већином чиновници и интелектуалци, српске народности, из страха пред домаћим усташама, немајући никакве перспективе и у нади да ће Талијани стално остати у Дрвару, почели су да се Талијанима додворавају и друже са њиховим официрима. Остали грађани црвењели су због тога и презирали ове удвараче, па су пљували на њих када би их виђали заједно. Они су изгубили свако попгговање од других грађана.

По споразуму између њемачког Рајха и италијанске Врховне команде Италијани еу отишли из Дрвара, а на мјесто њих дошле су усташе. И сада је настала права уе-

ташка страховлада. Усташе су одмах добиле своју парадну униформу. Парадирали су по улицама укочено и изазивачки. Сваке ноћи су по неколико грађана одводили и ти се више никада нису враћали. Усташе су биле прави мајстори у злостављању, мучењу и убијању.

Као привремена усташка касарна у Дрвару служио је Шегртски дом који се налазио преко пута ранијег чиновничког дома.

Усташка власт је за среског начелника поставила познатог усташу Кухарског. Он је уједно био и главна уеташка личност у Дрвару. Према његовим упутствима дрвареке усташе еу вршиле своје злочине. Они су тих дана одвели и убили више дрварских радника и других грађана ерпске народности.

Кухарски је једнога дана послао позив по мене да дођем к њему у канцеларију. Када сам дошао, упитао ме је како се зовем, па ми је рекао како ће ми дати жути знак за препознавање Јевреја.

Шутио сам, а он је наставио:

— Ви сте лијечник, је ли?

— Да, одговорио сам му.

— Ви за сада нећете носити жуту траку. То ћете добити тек послије, али ћете одмах почети да радите код нашег котарског лијечника гооподина др Леонида Длускога. Све што вам господин др Длуоки нареди имате да урадите и то без поговора. Немате право ни на какву новчану накнаду за ваш рад, а исто тако није вам дозвољено да вршите ни приватну праксу, како се то каже међу вама лијечницима.

— А од чега ћу живјети? — упитао сам.

— То ме се ништа не тиче, живите како знате, тако је наређено и идите на посао гооподину др Длуском — рече ми Кухароки на крају повишеним тоном.

Одмах одох на рад помало задовољан да Кухарски о мени није ништа више знао. Јавио сам ее дру Длуском у среској амбуланти. Др Длуоки Леонид био је руски емигрант, али врло поштен човјек. У први час ниомо имали повјерења један у другог. Брзо сам наслутио да он помно прати вијести страних радио-станица и да их доста правилно коментарише. О овим вијестима узгред ми

је причао као да их је негдје чуо од људи који су се случајно налазили на улици и међуообно разговарали. И ја сам једнако поступао када сам дру Длуском објашњавао вијести које сам слушао на радију. Он је све више према мени постајао повјерљивији. На крају ми је причао да га је једном приликом Кухарски звао к себи и да му је саопштио да ме је додијелио к њему на присилан рад, те да ми мора давати да радим само грубе послове као на примјер прање пљуваоница, рибање пода, прање захода, чишћење прозора и томе сл. Но ипак др Длуеки није ми давао да радим такве послове. Напротив, он је у својој среској амбуланти за мене створио помоћно мјесто и дозволио ми да прегледавам болеснике те да на тај начин и њему олакшам посао.

Сјећам се да сам у таквој ситуацији имао прилику да прегледам и Славка Родића, који је осјећао неке болове у прсима и због тога је дошао дру Длуском на преглед, а једновремено да искористи ситуацију за то да се мало видимо. Из цијелог држања и ионашања др Длуског опазио сам да је његова руска национална родољубивост преовладала све препреке због којих је своједобно напустио своју земљу и свој руски народ. Када сам касније, након успјеха нашег устанка у Дрвару, постављен за управника партизанске болнице, дра Длуског сам одмах позвао да ради као болнички љекар. Мом позиву он се радо одазвао и радио је врло добро.

Кухарски, усташки срееки начелник, као да је по читаве дане и ноћи само о томе размипхљао како ће напакостити дрварском становништву, у првом реду српском. Из фабрике је одводио неке раднике који су се некада на неки начин истицали у борби против ненародних режима и слао их тамо одакле се више никада нису вратили. Друге је упућивао у Њемачку на рад, а неке млађе међу њима давао је на извјестан лотпуно бесмислен присилан рад. На таквом присилном раду младићи су копали земљу и пребацивали камење на једно мјесто да би их други пут вратили назад. И тако се стално понављало. Усташе би их при томе за најмању ситницу вријеђале и малтретирале настојећи да их на сваки начин изазову како би их онда могли потпуно уништити као бунџије.

Сваке ноћи чули еу се однекле иуцњи пушке, а након тога међу Дрварчанима се тихо препричавало о нестанку и трагедији неког дрвареког радника или неког другог грађанина. Кухарски би изненадно послао усташке патроле да изврше рацију и оне су онда свакодневно узнемиравале мирне људе. Ованви и слични планови уеташког поглавице у Дрвару, Кухарског, лебдјели су над Дрваром сваког дана и сваког часа. У Дрвар је стигла и једна сатнија (чета) домобрана са сатником (капетаном) на челу. Многи домобрани, па и сам њихов сатник, згражали су се на поступке Кухарског и његових усташа. Са овом четом домобрана дошао је у Дрвар као домобран и Ивица Гобец. Он се одмах повезао са напредним људима који су радили на припремама за устанак. Тих дана чуле су се разне приче. Говорило се да се у шумама око Дрвара налази око 4.000 наоружаних људи који чекају да започну оружану герилску борбу. Сазнање о тим наоружаним људима, који су се наводно налазили око Дрвара, код грађанства је изазвало различите коментаре: једни су мислили да су то војници старе југословенеке војске, који су ее овуда повлачили и организовали се у четнике да „ослободе" српоки народ од усташког зулума, док -су други говорили да су дошли ербијански комити — шубараши са бијелим орловским кокардама на високим, цр-ним и шиљатим шубарама (ови српијански комити су били раније извикани као непријатељи комуниста), неки су опет мислили да су то наоружани људи које спрема за устанак Комунистичка партија Југославије.

У таквој напетој и узбурканој ситуацији стигла је вијест да је избио рат између Совјетске Русије и хитлеровске Њемачке. Ова вијест је дошла неочекивано. Тих дана могло се свагдје: по ћошковима, на разним састајалиштима и сабиралиштима видјети како људи између себе нешто шапућу. Да је предмет о којем су тога чаеа разговарали био необично важан, видјело се добро из израза њихових лица. Тога дана -ми је са узбуђењем приступио мој шеф у амбуланти, др Длуски и приближивши се на неколико милиметара моме уху почео: „Јесте

ли чули? Заратила је Њемачка лротив Русије. Биће сада и нама лакше. Нисмо више тако осамљени".

У Дрвару се тих дана раоправљало међу грађанима и о томе ко је кога напао: да ли је напао Хитлер Русију или она њега. Но у овом тренутку то није било нимало битно. Главно је било да је Совјетски Савез ступио у рат и да се бори против Хитлера. На лицима појединаца запажали су се радост и задовољство, негдје скривено а негдје и отвореније.

У томе часу нико није мислио на пакт који су у своје вријеме оклопили Нијемци и Русија. Али, послије неколико дана чуле су ее већ црне вијести о Русији. Говорило се о поразу Црвене армије, о скором паду Москве. Таквим вијестима просто нисам хтио никако да вјерујем. Сматрам да су тако мислили и многи други људи. Нагло повлачење Црвене армије радо смо упоређивали са Кутузовљевом тактиком, па смо говорили својим највјернијим знанцима и пријатељима: „Станите, станите мало, чућете екоро шта може и шта зна руска Црвена армија". Чини ми се да смо тако мислили и товорили и због тога што смо на тај начин смиривали и сами себе.

Хитлерова еолдатеска је каткада тако нагло напредовала према истоку да ми није поматало никакво упоређивање са кутузовоким потезима, па ми није преостајало ништа друго него да покуњено шутим, јер никако нисам знао да објасним ни себи ни другима повлачење такве врсте. Тих дана нешто су се ускомешале и дрварске усташе. И на њиховим лицима се могла видјети забринутост. Они су добро знали да је постојао такозвани пакт о ненападању који су између себе склопили Совјетеки Савез и Њемачка. Али никако себи нису могли објаонити како је дошло до прекида тога пакта и тко га је заправо прекинуо. Многи Дрварчани а поготово дрварски радници много су се томе радовали, јер су увијек волели Совјетски Савез, а усташе су се сада још више и много чвршће прилијепиле уз овога заштитника и наредбодавца Хитлера и тако су заједно са њима и са својим Антом Павелићем пошле у своју неминовну пропаст.

Ових дана добро се осјетила и појачана активност Комунистичке партије Југославије и Савеза комунисти-

чке омладине. Појављивали еу се и леци у којима је КПЈ јасним и народским језиком објашњавала ову комплицирану ситуацију и мајсторски постепено, онако како је само она знала и умјела, припремала народ и оспособљавала га да без колебања дочека и најтеже догађаје. Она је јасно указивала на тиранију хитлеровско-мусолинијевског фашизма, па је позивала народ на прибраност и да збије овоје редове у борби против омраженог фашизма који мора и који ће свакако, бити уништен. Тако је КПЈ била у сталном контакту са народом и није га никако пуштала да се осјећа беспомоћним и осамљеним. Тих дана сам ее врло често у Дрвару виђао са радником Јосипом Појетом с којим сам неколико година заједно лежао у митровачкој казниоиици. Заједно смо читали и проучавали летке које је редовно доносио. Али ми је некако Јосип Поје брзо нестао из вида.

Партија је тајно позивала другове у шуму, сабирала их и призпремала за предстојеће догађаје. Курири су крстарили. У Дрвару се осјећала грозничавост. Људи су били нестрпљиви. Стално оу нешто ишчекивали. А није им заправо било посве јасно шта то ишчекују.

У таквој ситуацији једнога дана ерео сам се на брзину и са Љубом Бабићем. У кратком разговору Љубо ми је рекао да што прије одем у шуму. Није прошло много времена послије тога и ја сам у кући Дане Мандића, преко његове кћерке Изабеле, уопоставио контакт са радником Милошем Бауком и с њим сам се још истога дана упутио уз брину и кренуо у герилце — како су се у прво вријеме називали наши партизани.

Тако омо се Милош и ја пели уз брину. Били смо врло опрезни. Пазили смо на све стране да нас уеташе не опазе. Милош је у томе био врло вјешт. Познавао је сва•ки камен. За њега није била никаква навост да неког ослободи од усташког пакла. При томе није осјећао никаквог страха. Није му то било први пут у животу. Он је навикао још и на много теже послове. Узгред смо нас двојица помало ћаскали. Опазио сам на његовом лицу да му је било врло драго што изводи љекара. Мислио је: „Нека га, кад запуца требаће. Имаћемо доктора".

Најзад смо стигли у заселак код кућа Боснића и тамо сам се први пут упознао са омладинцем Рајком Боснићем и са Савом Батиницом. Рајко је био бистар, отресит човјек, до крајности вјеран радничкој ствари. Стога је био рукоеодилац комунистичке омладине. У раду је био неустрашив, а у односу са људима благ и као јагње мио. Омладинци су га због тога много поштовали и волјели. Мршав, осредњег стаеа, благог лица и сјајних, бистрих очију, стално се осмјехујући уливао је повјерење и брзо се зближавао с људима.

„Ево, Рајко, довео сам ти овог друга доктора. Припази на њега. Добар је човјек, требаће нам" говорио му је Милош Баук.

Тако смо се Рајко и ја упознали. Одмах смо почели да разговарамо. Причали смо о свему и свачему. Брзо смо се зближили и спријатељили.

Рајкова браћа Милан и Тодор по активности, храбрости и умјешиости нису заостајали за својим братом. Тодор је, касније, наслиједио Рајка, у руковођењу омладином, али је и он погинуо.

Причали смо Рајко и ја до касно у ноћ. Навечер смо легли да спавамо у кукурузари на свјежем, мирисавом еијену. Рајко је све то добро припремио. Лежали смо и даље разговарали. Послије мале паузе Рајко ми се извињавао што нам је овдје у кукурузари сијено разастро и припремио за спавање.

Говорио ми је да стално спава изван куће откако су усташе дошле у Дрвар. „Шта тко зна, треба бити на оирезу, не ваља када те изненаде..." — промрсио је Рајко кроз полуотворена уста ...

Мени је било као да еам ее прелородио. Блата, љетна ноћ, ведро звјездано небо, мирисаво овјеже сијено, слободан разговор с другом без страховања и без увијања — све је то на мене тако дјеловало да сам потпуно заборавио да су усташе још увијек на домаку Дрвара. Тако опијени свјежином заспали смо и спавали све док нас сунце није иробудило.

Опет је дошао Милош Баук и заједно смо одлазили у разне засеоке и у поједине куће. Већином је Милош

обилазио сам, а некада је с њим ишао и Саво Батиница. И Милош Баук је на тај начин по цијеле дане и ноћи посјећивао засеоке, куће, другове, пријатеље и познанике. Свагдје је уређивао нешто, организирао, упозоравао и давао нека упутства.

У Каменици, крај Дрвара, био је герилски Штаб на челу са Љубом Бабићем, којега је Партија одредила да организира и руководи свим припремама за устанак у овом крају. Милош Баук је добио задатак да формира Црљ.ивичко-заглавичку чету. Он ју је формирао и постао њен први комесар. Формиране су око Дрвара и друге чете: Каменичка, Мокроношка, Шиповљанска и др.

Милош је и мене додијелио својој чети. Курири су крстарили. Милош је од Штаба са Каменице добивао свакодневне задатке. Извршавао их је беспрекорно. Свакога дана је по куририма извјештавао Штаб у Каменици о томе како је извршио задатке као и о новим проблемима које треба рјешавати.

Црљивичко-заглавичка чета била је прилично снажна. Имала је три вода. Водови су се дијелили на десетине. Милош је одређивао гдје ће који вод логоровати, вјежбати и вршити припреме. Консултовао се са мном о сваком питању и о евему смо се договарали како ћемо који задатак извршити. Увијек смо се добро слагали и успијевало нам је да ее о свему сагласимо. Моја сагласност није била за њега обавезна, али је он некако сматрао да треба са мном да се посавјетује. Није он обичавао да тако поступа само са мном. Волио је он да чује шта и други мисле и о томе је строго водио рачуна. Стога сам га јако заволио и било ми је одмах јасно запгго га и други воле. Када је било потребно, испољавао је и војничку оштрину и брзину, јер је био увјерен да без дисциплине нема ни побједе.

Милош Баук је био висок, мршав, црномањаст човјек. Очи су му биле црне, сјајне и одавале су израз мисаоног човјека. Коса, такође црна, била је потпуно сређена, Милош није трпио никакве разбарушености, па ни на својој глави. Био је радник и еељак истовремено. Радник од главе до пете, потпуно срастао са својом, раднич-

ком класом. А исто тако био је и сељак. Ови његови укућани били еу сељаци и живјели и радили на селу. А и сам Милош је радио сељачке послове бар с времена на вријеме, када је послије напорног фабричког и политичког рада стизао кући на Црљивицу. Био је и члан Партије. Недавно је одслужио свој војни рок. Људи из ближе околине су га од милоште звали просто Милкан. Када је КПЈ за вријеме окупације Дрвара позвала своје чланове, Милош (Милкан) се одазвао одмах и међу првима је извршавао њене задатке. Радио је неуморно: сакупљао и организовао људе, спремао и надгледао њихово оружје, стварао и створио чету према свим војничким принципима које је научио док је служио свој војни рок.

Милкан је младалачки трчкарао од куће до куће, обилазио људе, разговарао и непрестано с њима нешто раоправљао и договарао се. Некима је говорио о војничкој дисциплини, јер се без ње не може побиједити непријатељ. Понекад није спавао по цијелу ноћ. Живио је са задацима које је добио од Партије. Налазио се час овдје, час опет ондје. Увијек је био на послу. Такав је био Милкан Баук.

Пред сам устанак наша чета је често мијењала своје мјесто логоровања, да се усташе у Дрвару не би сјетиле шта им се 'спрема. Сва Црљивица и њена околина знале су или су барем наслућивале да се у њиховој близини негдје налази њихова наоружана војска. Само дрвароке усташе то нису никако слутиле.

Лагано су се низали јулски топли дани. Приближавао се дан устанка. Ужурбано су се вршиле припреме. Милкану су долазили људи, обични дрварски радници, и с њима је расправљао о начину набављања експлозива, о плану мреже за минирање мостова, путева и жељезничке пруге и још о многим другим стварима које су нам на око изгледале као ситнице и скоро као неважни детаљи. Мада нико није тачно знао шта се то заправо спрема, ипак је свако од нас могао добро наслућивати да се ближи у најмању руку озбиљна оружана акција против дрварских усташа које је требало ликвидирати. То се никако није могло прикрити.

У оваквој ситуацији осванyо је и 26. јули, ведар, топао љетњи дан. И тога дана догодило се нешто што је било неочекивано и потпуно непредвиђено и што је могло цијелу ствар окренути наопако, да Комунистичка партија није била потпуни господар еитуације и да већ у својим рукама није имала све нити припремних радова.

Наиме, у Дрвару је постојала једна групица од неколико људи, малограђанских фантаста и српских шовинистичких авантуриста. То су били једномишљеници оних Срба који су се били узалудно и беокорисно улагивали и додворавали Талијанима да би их заштитили од усташког зулума. Ова групица формирала је и своју властиту „петорку" којој је на челу стајао Никица Кецман, који је наоружао своју петорку и стационирао ју је негдје у најближој околини Дрвара. Нашем Штабу у Каменици било је познато постојање ове трупице. Ми смо покушавали да је привучемо на заједнички рад. Међутим, Никица је презриво одбијао тај позив. Он је желио да има „потпуно слободне руке" у одлучивању и иикако није хтио да се ма у чему потчињава неком другом штабу.

Тога дана, 26. јула, јурио је из Дрвара особни аутомобил кроз Пасјак према Приједору. У аутомобилу се возио један домобрански мајор са овојом женом. Никица Кецман и његови људи налазили еу се негдје око Пасјака. Када је аутомобил био на видику, Никица и његови другови заузели су заједу, припремили своје оружје и чекали. Кад је аутомобил наишао, они су запуцали на њега. Мајорова жена је погинула а сам мајор тешко рањен, одвезен је у Оштрељ, гдје је брзо и сам умро. Касније се Никица правдао да је то учинио због тога што је био обавијештен да се у аутомобилу налази Кухароки, главешина свих усташа у Дрвару.

Послије ове акције на домобраноког мајора и његову жену, усташе су одмах почеле да припремају одмазду. У Пасјак је возом и камионом отпремљен већи број уеташа. Чим су стигле на мјесто гдје је акција изведена, оддах су почели да пуцају и хапсе.

Одвајање мужева од жена, мајки од дјеце и обрнуто било је врло тешко, језиво и драматично. Дјеца су ври-

штала, отимала ее, грчевито се хватала за еукње својих мајки и никако се нису дала одвојити од њих. Дјечији гласови су болно продирали у најосјетљивије поре људског осјећања, али, уеташе су их просто кидале из мајчиног загрљаја и бацале у страну као снопље сламе. Мајке су грозно лелекале, падале молећи на кољена па и у несвијест. Крикови ужаса били су тако онажни да су се чули далеко и у црљивичка брда и шуме гдје се налазила наша чета. Гледали смо одозго шта се све дешава око кућа наших бораца. Борци наше чете били су очеви и браћа ове дјеце, а мужеви, браћа и синови оних мајки које доље сада вриште и кукају. Срца су нам се стезала у грудима, гледајући трагедију која се одигравала. Тешко су се могли суздржати да одмах не запуцају и да на јуриш не притекну у помоћ својим најближим и најмилијим. У рукама су имали пушке и бомбе, а ипак су се уздржали. Знали су да за собом имају цијели народ и КП која ће одлучити шта треба да ее предузме у једној тако тешкој и замршеној ситуацији.

Настао је један врло тежак моменат. Од одлуке у таквом моменту може да овиси много штошта. А која је то заправо правилна одлука? Милкан је за цијело то вријеме помало осамљен. Шути, замишљен, озбиљан и мало намргођен. „Шта сада да радимо" — говорио је Милкан самоме себи „шта да еада започнемо? Ово је немогуће мирно гледати. Хоћемо ли допустити да пред нашим властитим очима усташе униште и звјерски побију оно што нам је најмилије? А опет, ако сада интервенишемо, нећемо ли покварити све што је већ до сада урађено? Одмах морамо ступити у контакт еа нашим Штабом у Каменици и с њиме се о свему договорити."

У том моменту Милкану Бауку приступила су три наоружана борца наше чете. Борци су, гледајући како се доље одвија ствар, тешка срца одлучили да њих тројица оду до Милкана, те да виде и припитају шта ће се предузети и да ли ће се уоганте нешто предузимати. Један од њих, најотреситији и најозбиљнији међу њима, проговори: „Милкане, пгга си се тако замислио? Немогуће је да гледамо то што се догађа око наших кућа. Мислиш

ли да нас поведеш, ИЛШ да ми сами пођемо доље и да спасавамо народ."

Одлука је пала — напаети уеташе и опасити народ. Наше три десетине почеше се тихо спуштати и приближавати Пасјаку и Црљивици са три разне стране. Борци су се развили у стрељачки строј и опрезно напредовали. Гдје је било потребно, они су и пузили. Запуцало је са ових страна. Ове се одвијало као по тачно утврђеном вој-•ничком плану.

Усташе еу биле потпуно изненађене. У том тренутку еу се осјећале као да су са свих етрана опкољене, а нису биле ни спремне на овако неочекиван „сусрет". Они нису ни помишљали да може доћи до некот организованог оружаног отпора. И одједном безглаво побјегоше — нестадоше и камиони и воз. Све је нестало као да ништа није ни било.

Кад је пао мрак, ми смо у село послали наше извиднице. Вративши ее брзо, јавиле су нам да у селу више нема усташа. Ослобођене жене чекале су нас у својим кућама. Када еу вас угледале, плакале су од радости. Грлиле су нас и љубиле. Кроз сузе су нас обавјештавале о својим одведеним мужевима. Питале су нас да ли ћемо их моћи ослободити и то одмах тако да дрварске усташе не би имале времена да их побију, по свом старом обичају.

Милкан Баук и ја ушли смо у једну кућу. Он је одмах сјео крај огњишта на један мали дрвени троножац. Извукао је комад папира и оловку и у полумраку почео да пише извјештај за Штаб. У извјештају је тачно описао новонасталу ситуацију: да су епасене све жене и сва дјеца, да су сви мушкарци одведени у Дрвар и да се не зна шта ће бити с њима. Подробно је описао ову акцију. На крају је предложио Штабу да треба по могућности одмах рано ујутро поћи на Дрвар и ослободити одведене и затворене људе. Наглаеио је да тако мисле сви борци. Курири су трком однијели овај Милканов извјештај Штабу одреда у Камениду, а када је стигао одговор од Штаба, Милкан је био врло расположен и необично радостан. Рекао ми је екоро поносно, да је Штаб потпуно за-

довољан резултатима изведене акције и да рано ујутро почиње општи напад на Дрвар и то са свих страна једновремено.

Цијеле ноћи није се спавало. Милкан је био неуморан. Одмах је позвао воднике водова и дао им наређења и упутства како ће извршити своје задатке. Водови су пошли на своја мјеста одакле ће поћи у напад. Курири су стално крстарили. Милкан је био дубоко увјерен да ће све тећи како треба. Пребирао је по ^свом памћењу није ли штогод још заборавио. И био је потпуно увјерен да је све у реду. Још су му стизали КЈфири од Штаба и од водника водова. Примао је посљедња наређења и даље их разрађена упућивао коме је требало.

Двадесет седмог јула, тачно у 03,30 сати изјутра, сви водови Црљивичко-заглавичке чете пошли су са својих полазних положаја. НастЈшало се са ових страна. Ишло се негдје полагано и опрезно, а негдје трком. Милкан Баук је дјеловао као прави командир из рата. Пронашао је, не знам гдје, један челични шљем и навукао га на главу. Трчао је са стрелцима, повезивао их и управљао њима. Стално су пристизали нови борци. Долазили су трком као да су просто ницали из земље. Изгледало ми је као да је сав околни народ знао за овај напад на Дрвар, као да је та ствар била посве јавна и као да се бројка која је глаеила: „три и тридесет изјутра" брзојавно преносила од уха до уха. Било је доста нових бораца који су пристизали с пушком у руци. Однекуд су сад одједном пронашли своје пушке. Раније још нису имали довољно смјелости да их извуку из скровишта. Окуражили су ее када су видјели што се збива око ших. Многи су нам пристизали и без пушака. Имали су у рукама по коју сјекиру, мотику, тојагу или нешто друго што би им могло послужити у борби против усташа. Било их је врло много. Милкан се сналазио и није дозвољавао никакав неред. Све их је прихватио и распоређивао — оне са оружјем у први стрељачки строј, а оне без оружја у други па и у трећи.

Био је то заиста прави, народни устанак. Ишло се полако и опрезно напријед. Ја сам био без оружја. Са

собом сам носио обичну ташну и у њој нешто лијекова, мало јода и покоји завој. Још нисам имао прилике да некоме рањеном другу притекнем у помоћ.

Одједном се иопред нас, нешто наниже, показа Дрвар. Свјетлуцао је из неколико стотина разних тачака. Цијеле ноћи био је освијетљен. Од пуцњаве око Пасјака и Црљивице усташе су се толико престрашиле да су пробдјеле цијелу ноћ и никако се нису усудиле да спавају. Те вечери они су подијелили оружје својим највјернијим пријатељима, политичким присталицама и симпатизерима фашиетичког зулума.

Кад смо опазили Дрвар, у грудима нам јаче закуцаше срца. Сви смо сигурно једнако мислили: „Ево га, ево нашег Дрвара како дивно свјетлуца. Морамо га ослободити. Морамо га отети из усташких канџа."

У Дрвару је било много добро наоружаних усташа. Била је стационирана и јака домобранска чета. Усташе су били велики крволоци — то омо добро знали. За домобране нисмо били еаовим сигурни како ће се борити. Више смо били наклоњени мишљењу да нам се домобрани неће много одупирати, јер немају због чега. Мени је у том часу, када сам погледао око себе, изгледало да смо велика снага и да нас нико не може еавладати, а камоли усташе и домобрани који сада доље стрепе од неизвјесноети.

У Дрвару су нас сви који су на леђима осјећали тежак усташки терет нестрпљиво ишчекивали, јер су топло жељели да већ једном збаце усташке ланце који су их тако снажно и грчевито стезали.

И одједном су окоро у исто вријеме, са свих страна око Дрвара, рано ујутро, запуцале партизанске пушке и из даљине ее чули одјеци: „Јуриш, јуриш, напријед, напријед на Дрвар. Ослободимо наш напаћени Дрвар, напријед, браћо! јуриш, ура!"

Из Дрвара је такођер пуцало. Чули су се одоздо митраљези и пунжомитраљези. Од некуда опет из Дрвара низали су се, у великим луковима, црвени и зелени свјетлећи куршуми. Све скупа ми је изгледало као снажан ватромет поводом неког великог празника. Настала је

тжпина, кратко, као по неком радио-телефонском договору. Била је то пауза пред нову буру. Деоно од нас видјели смо Каменицу. Одједном опазисмо како се са ње спушта у Дрвар наша Каменичка чета. Громко је викала: „Јуриш, ура". Ови су се узвици јасно чули у рано свјеже јутро. Запуцала еу са три стране, три наша једина митраљеза. Наша чета била је врло добро наоружана, али није располагала пушкомитраљезима.

Настала је нова еитуација. Наши, каменички пушкомитраљези створили су нова узбуђења. Нашим борцима, када су их чули како јасно штекћу, од радости залупаше срца у грудима још јаче. Мени су рафали ових пушкомитраљеза у том часу личили на дивну мелодију, чак еу ми изгледали љепши и мелодиознији од ненадмашиве Девете Бетовенове еимфоније. Та иста „мелодија" наших пушкомитраљеза појачала је до крајњих граница етрах код дрварских усташа којима још увијек није било поове јасно шта се све то догађа око њих и како је то уогапте било могуће.

И коначно се са свих страна сручише у Дрвар све наше чете. Пуцњава се пооштрила и појачала у самој његовој утроби. Састајали су се наши борци са Каменице, Црљивице, Шиповљана, Прекаје, Мокронога и са ових других страна око Дрвара. Није било времена за радовање, грљење и љубљење. Требало је очистити Дрвар од жгадије и усташког шљама.

Рано у зору, нешто послије 4 сата, за свега 30—40 минута Оштрељ је био већ у нашим рукама. Ту радосну вијест доноси курир Милкану Бауку од вода наше чете који је био упућен према Оштрељу са задатком да тамо ликвидира жандармеријоку станицу и да ослободи то мјесто. Вијест о ослобођењу Оштрења и о брзој ликвидацији жандармеријске станице прохујала је кроз наше редове брзином вихора. „Оштрељ је елободан, Оштрељ је наш. •Сви су жандарми разоружани" — чули су се узвици са свих страна. И као да је код наших бораца нарасла нова, свјежа енага, они јурнуше напријед чвршће и брже гласно узвикујући: „Напријед, јуриш, напријед на Дрвар!"

Храброст и весеље расли су нагло. Одушевљењу није било краја. Изгледало ми је као да се журимо на велико

весеље гтоводом неке народне евечаности на коју малтене закасниомо. Наши борци еу и даље јурили и силазили са свих страна. У девет сати изјутра Дрвар је био у нашим рукама.

На цести којом сам ее опуштао према Мандићевој пилани била је велика прашина. Допирала је до ножних чланака. Од врућине и умора зној ее са мене циједио и мијешао са прашином. Уста су ми била суха а језик просто укочен. Био сам страшно жедан, а нигдје воде. Лице ми је било прљаво, блатњаво и необријано. Када сам прешао мостић преко Унца, крај Мандићеве пилане јави ми се први партизански рањеник. Био је то један лутар. Ранило га је пушчано зрно, кроз груди. Притрчао сам му и превио га. Мада му је зрно простријелило груди, ипак није био тежак рањеник, јер није било јачег унутарњег крварења. Одмах сам га отпремио у дрварску болницу, гдје је врло брзо оздравио. Претпостављао сам да се у тој болници сви љекари налазе на свом мјесту. У болници је радила као љекар и др Ирма Шгшцер, стари мађарски комунист, супруга познатог револуционарног мађарског књижевника Ервина Шинка. Она је послије пропасти мађарске комуне, заједно са својим мужем, пребјегла у Југоелавију.

У једном дворишту пред зградом Соколског дома наиђем на Милкана Баука. Пред њим је била гомила пушкомитраљеза, пушака, ранаца, муниције, бомби, револвера и другог оружја. Милкан је сада поименице прозивао људе и амладинце које је добро познавао и давао им коме пушку, коме пушкомитраљез, а коме опет револвер.

Већ је почео да се спушта мрак. Одлучио сам да одем до Мандићевих и да се раепитам за неке људе. Миелио сам да ћу тамо наћи и своју другарицу. Уз пут сам срео и Стеву Трикића, брата Васе и Саве Трикића. Стево је имао ловачку пушку као наоружање, али му је била празна јер није имао муниције. Све је метке испуцао у данашњој борби. Као што је познато, ја нисам имао никаквог оружја. И тако смо нас двојица кренули са једном празном ловачком пушком. Пођосмо лагано и опрезно низ цесту према мостићу код Мандићеве пилане. Било је

СПРЕМНИ ЗА УСТАНАК

ИМЕ СЕЈ1А Тишковац, према неким изворима, потиче од ријечи *тисно-тиснац.* Село је укљештено између планине Уилице с једне, и плавањских и личких брда с ЈБубином пољаном с друге стране. Између њих протиче рјечица Бутижница, која се код Книна улијева у Крку.

Овом рјечицом је својевремено ишла граница између отоманског царства и Аустро-Угароке. Између два рата је служила као граница између бановина, а данас између Социјалистичке Републике Хрватоке и Социјалистичке Републике Босне и Херцеговине. Пилећи кук дијели село на Горњи и Доњи Тишковац. Оба имају по неколико заселака.

Тишковац се прије рата по нечем разликовао од других села у овом крају. Село је било веома сиромашно. Његово становништво је сачињавао искључиво српски живаљ. Било је готово без икажвог пута. Једино је „П1ипадова" пруга пролазила долином Бутижнице. Пошто највећи дио становништва није могао да се исхрани од оног што роди на њивама, многи су одлазили у печалбу. Готово да није било пруге, цесте, рудника, каменолома и сличног објекта у земљи на коме нису радили људи из Тишковца. Надалеко је била позната „партија" зидара--каменорезаца, минера и дрвосјеча. Они су се налазили увијек тамо гдје би се огласило да има посла за њих. Изградња унске пруге непосредно пред рат, на којој су од 1936. године били запослени сви мушкарци способни за рад, осим економског имала је и своје политргчко дјејство. На дионици гфуге кроз Тишковац прокопавано је неколико тунела. У тим тунелима су, осим Тишковчана,

радили минери и зидари еа стране. Међу њима је било синдикалних активиста и чланова КПЈ. Они су били иницијатори етварања синдикалне подружнице на тој дионици. Чланови синдиката су постали екоро еви радници. Подружница је 1937. године организовала штрајк радника са захтјевом за повишење наднице. Штрајк је уопио. Показао је учесницима да се само организованом борбом може извојевати побједа и побољшати тешки услови живота. Многи радници су тада први пут чули за Комунистичку партију Југославије и циљеве за које се она бори.

Народ нашег села је дочекао априлску капитулацију 1941. године с великим изненађењем и огорчењем. Људи су се у недоумици питали шта је то, о чему се ради, да ли је могуће да емо за пар дана изгубили своју државу, гдје је наша војска за коју су нам говорили да је непобједива, гдје су краљ и влада, зашто се све то дозволило. Умјесто одговора, људи су слијегали раменима.

Тих дана је у селу завладала општа пометња и неизвјеност. Сељаци који су били позвани на војну вјежбу враћали су ее кућама пјешке, доносећи оружје, муницију и осталу опрему. Били еу очајни, говорили су како су издани, како се у Книну већ појавила некаква војока, звана усташе, како је проглашена и некаква НДХ, која ће обухватити и наш срез — Босанско Грахово. Једна група војника с неколико подофицира и једним официром дошла је возом из Книна у наше село. Том приликом су узели и понијели најнужније ствари — храну, одјећу, а од наоружања понеки пиштољ. Оставили су на станици око двадесет пушака, два пушкомитраљеза и десетак сандука муниције. Неки војници су у пролазу добацивали мјештанима да склоне оружје, може им једног дана затребати. Другови из Завађана и Дреновца склонили су оружје на еигурно мјесто. Група младића из заселака Закошана, Дулера и Стожишта је тих дана ишла у Босаноко Грахово и отуд доносила пушке, муницију, ручне бомбе и другу војничку опрему коју су војници остављали по пољима и шумарцима. Тако се у селу нашло око сто педесет пушака, седам пушкомитраљеза и већа количина муниције. Тих априлских дана скоро сви младићи који ниеу елужили војску дочепали еу се оружја

и почели су да шенлуче по селу. На савјет етаријих повукли су се из села, организовали се по групама, на погодним мјестима направили стрелишта и тако вјежбали гађање из пушака. Учили су се да рукују оружјем.

Старији људи брижно су ходали тамо-овамо, окупљали се у гру-пе и измјењивали мисли. МЈноги који су били на служби или раду ван села, дошли су својима. Доносили су неповољне новости. У селу је наступила некаква апатичност. Почело се причати како ће се формирати нова власт. Власт је власт, мора се поштовати — резоновали су многи.

Убрзо је усташка влает формирана у Босанском Грахову, Дрвару и Србу. Позивали су сеоске кнезове и преко њих издавали наређења. Једна од првих наредби је била да сви који посједују оружје морају да га у одређеном року предају усташким властима. Ко тако не уради, биће најстроже кажњен. Старији, фамилијарни људи су говорили да треба послушати власт, други су били против тога. Они су однијели превагу. Из нашег еела ниједна пушка није однијета непријатељу.

У мају и јуну 1941. године усташе су преко сеоских кнезова тражиле да се младићи рођени око 1920. године јаве ради „служења војске", а рођени 1921. на „регрутацију". Опет је у селу настало погађање — треба ли извршити наредбу или не. Огромна већина је била за то да се наредба не изврши. Младићима је савјетовано да се ноћу не задржавају код својих кућа, већ да на спавање одлазе у шуму.

Вијести о злочиначжим поступцима усташа брзо су допирале до села. Народ се згражавао над тим дивљачким поступцима.

Готово у сваком засеоку био је понеки човјек који је мјештанима објашњавао текуће догађаје. То су углавном били угледни мјештани. Они су утицали на развијање борбеног морала. У засеоцима Завођани и Дреновац то су радили Перо и Марко Јарић, у засеоку Закочани — Марко Вукобрат, у Дулеру — Петар Нишић и Милан Радујко, у Горњем Тишковцу — Бошко Марић, Никола Грубор и Петар Бабић.

Почетком мјесеца јуна у наше село је тгрви пут дошла група усташа. Сни који су могли да бјеже еклонили еу се у оближње шуме. Код кућа су остале само жене са дјецом и седамдесетогодишњи старац Саво Шево из Дреновца. Усташе су га повеле и стријељале. Неколико дана иза тош, послије иола ноћи, дошла је група усташа у Горњи Тишковац. Зашли су ио селу, из кревета су дигли и отјерали у Книн десет људи. Из воза је једино уепио да побјегне Стево Бурсаћ, који је и причао о злочиначким поступцима усташа према овим људима.

Послије овога више се није спавало у кућама, већ у шуми. Ујутро, када ее увјере да у селу нема усташа, долазили би људи кућама и наетављали да раде свакодневне послове. Понеки старији храбрио је млађе: „Било је, дјецо, велико и силно турско царство, али је пропало под ударом народа. Пропашће и проклета Павелићева држава".

За изненадни напад Њемачке на Совјетоки Савез, 22. јуна 1941, у селу се дознало другог дана у раним јутарњим часовима. Вијест је у Тишковцу примљена са нескривеним олакшањем. Надали су се да ће совјетска армија бити у стању да врло брзо разбије и уништи њемачку силу. Претпостављало се да ће и усташка власт водити рачуна о томе и да ће престати са злочинима.

На сцену су ступили старији људи који су се као аустроугарски војници борили против Руеа у вријеме првог свјетеког рата. Око њих су се окупљали сељаци и питали их свашта — да ли у Русији има брда и равница, какви су борци, хоће ли и за колико да побједе њемачку армију. Било је пуно хвале на рачун храбрости руских војника.

Првог јула се на жељезничко пристаниште Дулер искрцала група усташа јачине једног вода. Народ је о томе сазнао врло брзо. Чим су их примијетили осматрачи, јављали су по селу да се прекида посао и бјежи у шуму. Убрзо се око Пере и Маркице Јарић, на брду Челина, нашло доста људи. Прочистили еу пушке и пушкомитраљезе и заузели погодне положаје. Поставило се питање да ли треба пуцати на усташе. И на томе се група поди-

ПРИПРЕМЕ ЗА УСТАНАК У ЦРЉИВИЦИ И ПРВЕ БОРБЕ

КАПИТУЈ1АЦИЈА бивше Југословенске војске затекла ме је у Никшићу. Одатле до Дрвара иутовао сам десетак дана. Највише еам ишао кроз шуме, пошто еам у Палама код Сарајева од једне групе избјеглица сазнао да се скоро у свим насељеним мјестима, куд сам ја намјеравао путовати, налазе неке банде под хрватском тробојницом, које пљачкају и убијају пролазнике и војнике што се враћају својим кућама. Путујући тако сустизао сам групицу по групицу војника који су, као и ја, ишли за Дрвар или Бооанско Грахово. Тако еам у Дрвар дошао са једном добром десетином. То су били махом дрварски радници, моји другови са којима сам радио.

У Дрвару смо нашли прави хаос. Јадранска дивизија се управо распадала. Народ је развукао лако оружје и сакривао га. Убрзо је усташка власт издала наредбу да се оружје и ратна опрема врате пријетећи смртном казном. Комунисти тада нису могли много учинити, јер су они већином били мобилиеани, а директива је била таква да чланови Партије треба да иду у војску и бране земљу од фашистичке најезде.

Једне недјеље концем мјесеца маја Милош Баук ме је позвао да дођем на неки састанак његовој кући. Кад сам дошао, он ме је дочекао на прузи више куће и одатле смо, шетајући, отишли до шуме. Тамо су нас дочекали Бошко Додиг, Рајко Боснић, Душан Родић (Машин), Милан Боснић и Васо Келечевић. Састанком је руководио Баук, али је више говорио Рајко Боснић. Он је изнио политичку ситуацију у свијету и стање у нашој земљи. Од мене су тражили да им говорим о бјекству Симовића

и његове владе из земље, пошто сам био у Никшићу, то јест у непосредној 6ЈШЗИНИ. О етању на терену је говорио Милош. Нарочито је осудио став сеоских старјешина. Тражио је да се заузмемо нод људи за чување оружја и муниције, јер су они који су сачуваЈш оружје почели ловити тим оружјем по оближњим шумама или су се надметали у гађању. На овом састанку говорило се да би нам оружје могло устребати, а о устанку није било ријечи, иако се могло закључити зашто би оружје могло требати.

Други саетанак одржали смо око 20. јуна. На овај састанак ме је позвао Рајко Боонић. Састанак је одржан у ували Торбичиној. Поред оних који су 6ИЈШ на првом еастанку, еада су присуствоваЈш још Бојан Баук, Милан Окакић, Богдан Рунић, а из Заглавице су дошли браћа Милутин и Перо Морача. Овдје се дискутовало о прикупљању оружја и о потреби стварања евиденције о наоружању. Тада сам први пут чуо од Милоша Баука да треба пожурити са овим јер нам еваког момента може затребати оружје. Отвореније ее говорило о припреми за устанак. Сјећам ее да је било много ријечи о томе да немамо руководећег официрског кадра. Ово питање је нарочито потенцирао Богдан Рунић, а имао је доста присталица, међу којима оам био и ја. Баук ее позивао на Карађорђа, обичног човјека, трговца свињама, скоро неписменог и без икаквог војничког образовања. Он је подигао устанак и повео народ против исто тако јаког непријатеља и уздрмао је цијелу турску царевину, па, богме, ослободио скоро цијелу Србију. Ми смо то приписивали неразвијености технике у оно вријеме, а данае је техника ТОЈШКО развијена и усавршена да човек Карађорђева типа ништа не би могао учинити. Милош је дискусију закључио рекавши да ће нам слиједећег састанка дати на њу подробнији одговор, али је поменуо ону стару народну пословицу: „Уздај се у се и у своје кљуее". На овом састанку нам је саопштено да су све таоце, који су одведени из Дрвара под изговором да иду на присилан рад, усташе поубијале и бациле у Рисовачку јаму. Речено је да ово треба објелоданити, да народ зна да се не ради ни о каквом присилном раду, како то усташе говоре, већ

о једноставном истребљењу српског живља у НДХ и да сваки онај који се одазове усташком позиву рачуна на то да ће бити убијен и бачен у прву јаму на коју усташе наиђу. Овај састанак је био некако слободнији, није било оне предострожности као на првом састанку.

Крајем мјесеца јуна одржан је трећи састанак. Ово је био нешто шири састанак. Присуствовали су Милош Баук, Милутин и Перо Морача, Милан Ј. Боонић, Бошко Додиг, Басо Келечевић, Душан Родић (Машин), Милан Скакић, Богдан Рунић, Бојан Баук, Рајко Боонић, Коста Боснић, Блада Морача, Милан Зрилић и још два младића из Заглавице чијих се имена не сјећам.

Ових дана политичка ситуација у Дрвару и околним селима била је врло напета. Усташе су по други пут упутиле неколико стотина позигва за присилан рад На ове позиве одазвало се мало људи. Усташе нису имале другог избора већ су почеле хватати од реда пролазнике по граду и раднике у фабрици. Одводили су их до жељезничке станице и затварали у вагоне. Али и ово се брзо рашчуло по граду и у фабрици, тако да се све разбјежало и посакривало. Радници из жељезничке радионице, пилане и фабрике целулозе прескакали су тарабе и преко поља побјегли својим кућама. Тако су усташе ухватиле свега двадесетак људи и транспортовале их негдје у Лику, гдје су их побили. Послије ове хајке на људе, еви погони у фабрикама еу престали да раде, једино је електрична централа некако одржавана.

Совјетски Савез и Њемачка су у рату. Само се о томе товори. Причају се фантастичне приче: СССР заузео цијелу Румунију, дошао до пола Њемачке, Њемачка тражи примирје, СССР не пристаје итд. Овај наш трећи саетанак био је нешто живљи и веселији. Највише се говорило о рату између Руса и Нијемаца. Могло ее запазити да ни они који су руководили састанком нису били у току збивања, јер на свако наше питање обично би одговорили: „Није баш тако", или: „Бањушка гура", или: „Руски ваљак мрви све што је пред њим", итд. Ови одговори су нама пријали, долазили су нам као мелем на рану и ми смо се одушевљавали, радовали смо се као мала дјеца. На овом састанку Баук нам је рекао да је Милутин Морача

официр, што је био уједно одговор на диокусију о проблему официрског кадра на прошлом састанку. Ово нас је охрабрило и некако смо са више повјереша гледали у исход наше борбе.

Послије овог поднијет је извјештај о стању оружја на терену. Баук нам је иепричао да је он лично разговарао са сваким човјеком који посједује оружје и да није наишао ни на једног који посједује оружје, а који није био вољан да га да кад год затреба. Сви млади који имају оружје рекли су да ће они лично учествовати у борби. Милошев извјештај оставио је добар утисак на све присутне, јер смо се ми прибојавали да народ неће хтјети да преда оружје, а то би нам могло омести цијелу нашу припрему. Знали смо да је наш сељак некако више везан за земљу, кућу и фамилију, а ми који емо се састајали и вршили ове припреме били смо већином млади људи, неожењени и ццје нам је била глава — ту и храна. На овом састанку нам је саошптвно да будемо спремни и да очекујемо задатке који ће бити појединачни или за мање групе. Састанак је завршен прилично касно, већ је био пао сумрак. Кућама смо отишли весели, као да је већ Дршар слободан.

Једног понедјељка, могло је бити 20. или 21. јула, око 7 часова изјутра пошао сам у шуму по дрва. Сачекао ме је Рајко Боснић код Пасјака и саошптио ми да се спремим да навече у девет чаеова будем код локве Гигића у шумици и да понесем хране за два дана. Одлазак је био строго илегалан и нико ни у кући није смио знати куд сам отишао. Ипак сам казао мајци. Отац ми и није био код куће, радио је у Приједору, па ми је било много лакше изаћи са мајком на крај. Са мајком еам се договорио да сваком ко пита за мене каже да еам отишао сестри у Сански Мост и да ћу се тамо дуже задржати.

Вече је било ведро. Звијезде су високо на небу трепериле, цврчци су брујали, ваздух је опојно мирисао. Иза Дељинове ограде допирао је мирис покошене траве, код Гигића и Миладиновића кућа чуо се лавеж паса и подвриокивање дјеце, а на жељезничкој станици Пасјак, недалеко од нашег зборног мјеста, био је теретни воз. Отуд еу се чули разговори жељезничког особља, па се

ускоро чула и возовођина труба, а затим клапарање воза. Боснић и ја сједјели смо већ код локве Гигића кад је стигао Милан Ј. Боснић а одмах за њим дотрчао и Рајко Боснић. Кренули смо заједно према Речковцу, а одатле према Шљемену. Горе, на тгочетку шуме, дочекала нас је веза. Одвели су нас на раније одабрано мјесто у шуми. То је био ночетак окупљања Црљивичко-заглавичког герилског одреда.

Прва ноћ у шуми дубоко ми се урезала у памћење. Те ноћи дуго смо сједјели, причали и нагађали кано ће то све иопасти. Било је оптимиста, али највише песимиста, који су пошли добровољно у борбу, али су сумњали у оно за што су пошли, то јест сумњали су у нае саме. Мислили су да ћемо се разбјежати као зечеви док прва пушка пукне.

Милош Баук се првих ноћи, док смо ми спавали под крошњама дрвећа, увијек некуд губио да би у зору доводио нове групе бораца. Он се од почетка понашао као домаћин, правио је распоред за стражу, размјештао нас за спавање, узео је од свих храну коју смо донијели, измијешао је и праведно подијелио свима, напомињући да од данас треба да живимо као браћа у једном колективу и да заједнички подносимо и зло и добро.

Првих дан-два мијењали смо мјесто логора. Коначно омо се смјестили код Пометеника, гдје смо остали до 26. јула. Ту су нам се придружили Подбрињани и Заглавичани које је предводио Раде Зорић, па је ту коначно и оформљен Црљивичко-заглавички одред са седам десетина. Најприје је одузето оружје од оних који ниеу знали руковати њим и дато онима који су прошли војну обуку,

Конспирација о мјесту логора и све мјере које еу у том смиелу подузимане нису биле довољно успјешне. Већ првих дана, када смо се пребацили у Торбичину увалу и Пометеник, народ је нагрнуо нама са пуним торбицама и печеним јагањцима. Изгледа да групе из Подбрине и Затлавице, које су нам ее оридружиле у Пометенику, нису обезбједиле тајност. То нам се могло оеветити да се ситуација другачије развијала. Дана 25. и 26. јула наш логор опсједале су групе сељака, међу којима је било и старијих. Они су незлонамјерно сумњали у наш

подухват. И поред евега, нико се није нашао ко би усташама открио шта се овдје дотађа. Страха од усташа је нестало. Људи су по својим двориштима ложили ватре и пекли јагањце за одред, па их носили у логор.

Послије догађаја 26. јула на Пасјаку и у Црљивици и примљеног наређења за акцију, моја десетина одређена је у дио одреда који је имао задатак да нападне Оштреље. Тим дијелом руководили су командир одреда Владо Морача и замјеник комееара Раде Зорић. Кренули смо преко Ваганца Торбичина, Мачије греде и Криводола за Оштреље. Кад смо стигли надомак Оштреља, постављена је заоједа испод куће Векића и ту се одред подијелио у два дијела: један дио је водио Раде Зорић честом према жандармеријској и жељезничкој станици, а други дио водио је Владо Морача шумоком пругом да заобиђе Оштреље. Кад је Зорићева група била надомак жандармеријоке станице, Пећанчева десетина примијетила је једног жандарма и запуцала на њега. Пуцњаву су прихватили и оетали. Настала је и велика галама. Жандарми нису имали времена да се приберу. Панично су побјегли према Босанском Петровцу не стигавши ни метак да опале. Владина група није била стигла да заобиђе Оштреље и да им пресјече одступницу. Послије бјекства жандарма лако је било заузети цио Оштреље јер није било више никога ко би озбиљно могао угрозити наше наступање. До осам часова изјутра цио Оштреље је био у нашим рукама, а ја сам већ у осам јурио бициклом према Дрвару еа извјештајем да је Оштреље слободан. Извјештај је улио више наде и развеселио онако уморне и неиспаване другове у штабу. Сад су са више иовјереља гледали на исход битке у Дрвару, јер кад је стигао овај извјештај, борба у Дрвару је била у највећем јеку.

Сјутрадан, кад сам донио пошту у штаб у Дрвар, Љубу Бабића сам нашао у згради општине гдје је смјестио своју канцеларију и радио као да је на тој дужности већ десет шдина.

У Дрвару се радило ужурбано, као да се хтјело надокнадити оно што се пропустило. У току ноћи 28/29. јула сви одреди су упућени на положаје, једни према Книну, други према Босанском Петровцу. Возови су во-

зили храну и попуну јединицама на положају. У граду се вршио иопис робе у радњама. Прехрамбена роба је реквирирана, а трговцима су издаване потврде у којима је стајало да ће им се раба платити послије завршетка рата. Патроле су кружиле градом, тјерале беспослене кући и чувале куће и трговине од евентуалног насиља и пљачке. Отворена је народна кухиња у којој је свако могао два пута дневно беоплатно да једе. У њој су се хранили сви, од команданта па до просјака. Одатле се возила храна и за заробљенике у Дукића гај. Авиони еу често кружили над Дрваром, неки су митраљирали, а неки само извиђали. На Градини је постављено звоно и један осматрач који је давао знак за узбуну кад се појаве авиони. Канцеларија ЈБубе Бабића опсједнута је женама оних који су заробљени и отјерани у логор. Оне су се интересовале шта ће бити са њиховим мужевима и синовима. ЈБубо их је упућивао у команду мјеста Јоли Мариђу, а овај их умиривао и обећавао да ће све добро бити. Болница се напунила рањеницима, и нашим и непријатељевим, али више непријатељевим него нашим. Кревети су били један поред другог и није било никакве разлике између једних и других. Неиријатељеви рањеници су потпуно слободни, не чува их нико. Они који су лакше рањени слободно шетају по парку болнице, нико им то не спречава. Разговарао сам са љекаром о томе и он ми рече: „Ја сам љекар и моје је да лијечим, како наше тако и непријатеље, а како ћете их чувати и да ли је уоиште потребно чувати их — то је ваша ствар". И заиста, ни касније их нико није чувао, него како је који прездравио, ишао је код својих у логор у којем су били емјештени домобрани. Одатле су ускоро пуштани кућама.

МИЛАН ЗРИЛИЋ

ХРАБРИ МЈ1АДИЋ ИЗ БУНЧЕВЦА

РОЂЕН У СЕЈ1У Бунчевцу код Дрвара, у породици земљорадника Пере Агића, Стеван је био четврто од седморо дјеце. У камену обрасла, иопооничка Перина земља тешко је хранила вишечлану породицу. Упознавши тешки, мукотрпни живот својих родитеља, Стеван је рано отишао да зарађује. Без заната и скоро икакве школе, у најранијим данима младости постао је физички радник у шумском предузећу „Шипад". Његов посао, као и многих других, еастојао се у вишечасовној сјечи огромних стољетњих јела и букових етабала.

Природно бистар, Стеван је за неколико мјесеци открио многе неправде које су чињене њему и друговима. Дижући глас протеста, у име радника, често се обраћао екоплоататорима и залагао за боље наднице, услове рада и живота. Отвореним иступањима стекао је поштовање не само евојих сељана, неш и радника из удаљених крајева — Босанског Петровца, Рибника, Мркоњић-Града, Кључа, Јајца ...

Навукао је мржњу Анте Ледића, управника радова у Потоцима, лугара ЈБубића и Мила Дукића, који нису уопјели да га поткупе олакшицама у послу и давањем веће плате. Као партифирер (пословођа), Стеван се према својим друговима ни за длаку није измијенио. Радници су га изабрали за свог повјереника.

Послодавци су разним намјештаљкама код Стевана покушавали изазвати нешто игго би га коштало запослења и подвргло репресалијама жандарма, који су у њему гледали комунисту иако то формално није био. Но, њихове намјере Стеван је у зачетку оеујетио преданим ра-

дом и правичном борбом за остварење неријешених радничких права.

Пред почетак другот свјетског рата, као прави патриота Стеван се међу првима јавио у своју ратну јединицу. Доласком у Динарску дивизију, окренуту према фашистичкој Италији, од почетка га је много штошта мучило и забрињавало. Данонoћно и бесциљно тумарање његовог пука по далматинским беспућима замарало је војнике и тјерало на помисао да откажу послушност. Стеван је зауставио командира вода и затражио објашњење:

— Докле ћемо се ломатати по овом кршу и исцрпљивати маршевима?!

— Није твоје, војниче, да о томе размишљаш!

— Свашта се прича! Бојим се да на добро неће изаћи! — узвратио је и изгубио се у строју за ручак који је најавила војничка труба.

Говоркања о капитулацији и расулу војске убрзо су се обистинила. Послије подмуклог њемачког напада на нашу земљу, међу војнике Стеванове чете бануо је смркнути официр и капитулантски изјавио:

— Војници, у овом часу ваша улога ратника је завршена! Оелобађам вас заклетве, јер се Хитлеровој и Мусолинијевој ратној машини не можемо супрототавити. Можете ићи својим кућама, куд вам је драго...

Један глас је питао:

— Господине мајоре, шта ћемо с оружјем?

— Оставите га тамо, у сошке! — показао је руком.

Тада је пред строј искорачио стасит момак, озбиљна погледа, с далматинским нагласком. Обративши се збуњеним лицима, он је објаснио:

— Људи, нас су издали! Оружје не остављајте!... Ускоро ће нам устребати.

Иако Стеван није тога много разумио, брзо расуло војске га је тешко повриједило. Кући је кренуо постиђен, као, уосталом, и многи други „ратници".

Трећег дана Стеван је ноћу дошао у своје село са два карабина и доста метака. Сакривено оружје крадом је чистио и бранио од рђе.

Кад је створена такозвана Независна Држава Хрватека, из жандармеријске станице у Прекаји међу првима је добио позив да врати оружје. Увјерен да га наредник Ђерић неће оставити на миру, емишљено је тактизирао:

— Ви, господине, мислите да имам пушку?

— Наравно!

— Ко је видио да сам је донио?

— Агићу, имаш ли свједока да оружје ниси донио?

— Ноћу сам дошао.

— Не вјерујем. Ако пушку сјутра не донесеш, тешко теби! — пријетећи је прекратио разговор жандармеријски лисац.

Враћајући се у своје село Стеван је дуго размишљао о разговору и наредниковој пријетњи. Знајући да га се неће лако ријешити, из скровишта је узео једну пушку, пребио ударну иглу и кренуо у Прекају. Испред станице је срео наредника Ђерића који га је дочекао:

— Донио си пушку, а?

Стеван је прогутао „кнедлу", ћутке прешао преко Ђериђевог подсмјешљивог питања, пушку хладнокрвно обујмио шакама и полугласно изустио:

— Молићу потврду ...

— Какву потврду? — прекинуо га је набусити наредник и додао: — Ништа ти нећу дати. Дај пушку и губи се.

— Ја сам с пушком задужен. Док не добијем потврду, карабин не дам! — одбрусио је Стеван изненађеном наредннику.

Знајући за његову упорност, Ђерић се уплашио неприлика и брже-боље попустио пред човјеком чији је кажипрст случајно заиграо око обарача. Окренуо се улазним вратима и мекше наставио:

— Остави пушку тамо и дођи да ти дам потврду!

— А, не, гооподине! Ви мени потврду, ја Вама пушку!

— Дођи у канцеларију.

По доласку уеташке власти Стеван се нашао са својим радницима у бившем предузећу „Шипад". Осиљене,

наоружане усташе често су упадале међу раднике и са собом одводиле истакнутије појединце. Страх и несигурност из дана у дан су расли. А кад су се они пренијели и у села, Стеван се нашао е Мирком Пантошом, Дмитром Вуцељом и Милом Стевандићем.

— Агићу, шта има ново? — упитао је Пантош.

— Видите и сами.

— Из Дрвара су нас обавијестили да се спремамо за оружани устанак! — продужио је Пантош.

— Устанак! — Стеван је ускликнуо радосно и припитао: — Када?

— Ускоро! Јавићемо кад буде требало узети пушку.

— Зато се банда у Потоцима узнемирила — изустио је Стеван.

— Немој тамо више ићи! Опасно је, Стево! — у разговор се умијешао Вуцеља.

Стеван је дошао кући и чекао. Оног дана кад је убијен Миле Краљ, у истоименом селу Краљима, он се наоружао пушком и кренуо кроз села. Вијест о ослобођењу Дрвара, 27. јула 1941, пронијела се попут вихора у сва удаљена села и заееоке.

Огорчени на усташе и охрабрени успјехом Дрварчана, становници бивше прекајске општине, наоружани пушкама, вилама, рогуљама, ојекирама ... листом су кренули на своје непријатеље у Потоке и «а прекајску жандармеријску станицу, и борбом ликвидирали или растјерали њихове посаде.

Прикупљен са разних страна у Срнетици, дио усташких снага сјутрадан је кренуо на Потоке. Послије краће борбе, ослободиоци су се морали повући. Неколико часова пошто су усташе заузеле ову радничку колонију, устаницима је етигла помоћ у оружју и људима. Тако ојачани они су одмах кренули у напад на Потоке.

Држећи пушку преко средине, Стеван се нашао у групи одважних челних бораца. Њихово наступање непријатељ је убрзо открио и насумце отворизо ватру. То, међутим, устанике није поколебало. Уз громогласне повике и захтјеве да се усташе предају, они су узвратили

ватром из расположивог оружја и непријатеља натјерали на повлачење према згради бивше Шумске управе.

У моменту кад је побједа била на видику, устанике је задесио тежак губитак. Једно залутало непријатељско зрно неочекивано је смртно погодило Стевана Агића. Бол и туга устаника за њим претвориле су се у неодољиви напад који је убрзо крунисан побједом над бројним и добро наоружаним противником.

ГОЈКО МАРЧЕТА

ОД СОЈ1УНА ДО ПРАШЧИЈАКА

ДИЈЕЈ1ЕЋИ СУДБИНУ већине припадника бивше југословенске војске који оу се нашли у сталном кадру у данима њеног распадања, као редов 3. чете борних кола у звању возача тенка број 12-21, типа „Рено-ФТ-17", по пробоју струмичког фронта од стране њемачке оклопне дивизије која је надирала из Бугарске, одступајући са разбијеним дијеловима пјешадијског пука II позива (непознате нумерације) долином Вардара преко Ђевђелије, обрео сам се са неколико својих друтва у Грчкој. Без пасоша и виза, без војничких буквица и било каквих друпих службених папира који би, бар донекле, указивали на прави наш идентитет и припадност, нае петорица ошишаних младића, голи као штап, у отрцаним војничким возачким комбинезонима, закорачили смо у туђу земљу и, ломатајући се по њеном беспућу, сањарили како ћемо се једног дана ипак домоћи наше домовине и нашег родног нраја. Тих дана перопективе за тај наш план биле су готово никакве. Често нисмо знали ни гдје се налазимо ни куда идемо. Чинило нам се да је најважније да се бјежи и иде што даље од топовске тутњаве. Што даље од градова и наееља. Од људи, било доморођаца, цивила или остатака разбијених јединица доскоро регуларне војске Грчке, јединица Енглеског експедиционог корпуса, остатака југословенске и албанске војске и сијасет других, неидентификованих, изгубљених и избезумљеиих људи, појединаца, група и групица, који су се, зазирући једни од других, на приличној удаљеноети мимоилазили, без поздрава, бесциљно као и ми срљали у још већу туђину и у непознато. Безвлашће, туђина и неки чудан дојам усамљености учинили су да смо сви еку-

па, који смо тих дана тумарали грчком територијом, ЛШчијги на уплашено прогоњено звјериње. Кад се томе дода да се готово на сваком кораку могао видјети до голе коже евучен и унакажен људски леш, етварао се код нас још већи утисак да је цијена људског живота епала на обичну ништицу и да ће требати још доста маште и довијања да би се из тог хаоса како-тако спасао само гојш живот. ајти на путу спасења те несрећне војничке ошишане главе стајало је још стотину непремостивих тешкоћа.

У туђој земљи тешко је било одредити ко ти је пријатељ, а ко непријатељ. Разбацаног оружја било је свуда напретек те је, што се каже, без по муке могао свак свакога да зароби, опљачка и убије.

Појава анархиста пљачкаша, разних длака до зуба наоружаних нацианалиста улијевала нам је посебну бригу и страх у кости. Наричући за пропаЈШМ династијама и краљевинама, ти квазиродољуби тих дана убијали су и пљачкали сваког кога су етигли.

Општи хаос и метеж појачавао се напоредо са наглим повлачењем грчких трупа и Енглеског експедиционог корпуеа, који су, сабити на уском простору око Солуна, чекали спас — да се поморским иутем евакуишу и побјегну из Грчке. Као приде том очају, њемачки „јункерси" и „штуке" данонохно су бомбардоваЈш ту гомилу војске, у којој је било и припадника југословенске војске, које су све заједво, у агонији и посљедњем трзају, у узаврелом котлу Солувског залива, личиле на јадне остатке, на вашар разбијених националних армија чији се коначан крај, и без великог познавања војне стратегије, могао брзо уочити и сагледати.

Нагло и незадрживо као заразна болест, преношене преко разних пробисвијета и протуха, ширише су се разноразне алармантне вијести о стању у нашој земљи, тако да смо готово већ били начисто да у Југославији неће остати ни камен на камену: слушали смо да на њевом југу пирују и харају ВМП-овци; да су у Србију поред Шваба умаршовали, жарећи и палећи, некакви хортијевци, фолксдојчери и културбундовци; да су у Хрватеку, Босну и Херцеговину дошле некакве усташе које

из тог пакла, опрхвани болешћу и глади, духовно и морално дотучена тројица наших другова, договорише се и сложише да је најбоље да се предају Нијемцима. То се догодило недалеко од градића Лападина, нешто сјевернije од Солуна. Сјећам се да је дан раније један од поменуте тројице, по имену Ђула, родом из Суботице, отишао по воду, па пошто се није дуго враћао, посумњаЈш смо да нешто смјера да учини, али вам ни на крај памети није било да се он са другом двојицом потајно припрема да се преда. Напокон, он је признао да је био у Лападину и да је видјео неколико десетина хиљада разних заробљеника и да су Нијемци баш тог дана снимали филм у коме су приказивали мноштво заплијењених ратних застава. Да се, како рече, увјерио, гледајући својим очима, у граду дијелила храна у изобиљу. Као потврду том свом казивању донио је са собом неколико бајатих војничких хљебчића на којима су били утиснути бројеви и неки други неразговјетни знаци, пар кутија страних цигарета и повелик смотак жутих летака. Чврсто ријешени да истрајемо до краја, ја и друг ми и имењак Мирковић, родом од Восаноког Петровца, покушали смо на све начине да их одвратимо од те намјере, али узалуд. Другог дана пред зору нестали су без трага и гласа. Отишли су ко зна куд. Ношени илузијама да еу изабрали бољи пут, нашли смо се преко ноћи на потпуво супротним колосјецима. Те и ако су нам шансе за даљњи опстанак остале наоко подједнаке, били смо посве сигурни да је пут који смо нас двојица, још у самом почетку, изабрали био далеко чаенији и поштенији. Било како било, наше бројно стање, рачунајући ту и магарца, тог јутра се дословце преполовило. И у овако измијењеном саставу морали бисмо да кројимо потпуно нове планове да се тих дана у Грчкој 1ниеу одиграле врло значајне ствари: остаци енглеоких трупа, остављајући за собом грдно наоружање и опрему, како-тако уопјели су да ее поморским путем и преко оточја евакуишу; грчка Епирска армија је положила оружје, и у Лариси је потписан акт о званичној капитулацији грчке армије; њемачке моторизоване и оклопне јединице данонохно су ее вал>але и грабиле дубље на југ; у позадини на сјеверу Грчке завладала је

таква иеописива гужва око развлачења остатака војне опреме да ои могао, уз нешто врине напора, да постанеш власник и неке далекометне топине а да не шворимо о другим лакшим војним справама и опреми, која је зврјала напуштена на друмовима. У тој гунгуЈш и ми смо се еолидно поткожијш. Котиљајући по једном камиону случајно смо набасали на нов војни еамар. На брзу руку успјели смо да га ампасујемо према вашем магарду, натоваримо ва њ доста ковзерви и друшг мрса, а на унтрешаљ, злу не требало, набацимо му и двије повеће плехане кутије некакве тврде ушећерене мармеладе. Да ве би својом ваљштивом мамиЈШ погледе радозналаца, пресвукЈШ смо се у цивилну робу и са богатим магареЋим товаром заждили пододо у плавину. Овога пута смо боље и знаначкије одредили и утврдили курс нашег кретања, тако да смо за наредна три-четири дана успјели крадомице прећи Солунско поље, дохвативши ее падина Ниџе и Кајмакчалана вашли се тако ређи у једном даху с друге стране Пелагоније. Сами себи нисмо вјеравали да се поново налазимо у својој земљи и да је некадашња Одиеејева постајбина и преживјела одисеја у њој остала иза нас као дубоко урезана црта у рабошу ојећања коју ћу тешко моћи икад избрисати и заборавити. У тој срећи и радости ниомо 6ијш поштеђеви ни брига о томе како и на који начив треба пребродити остале тешкоће, јер пред нама је стајала још једна готово тек вачета хиљада километара пута и, још више од тога, других перипетија и непознаница. Да бих поштедио читаоце који нису особито стрпљиви, као и оне којима би моја даљња казивања чинила досаду због тога што би се у њима, можда понављале ствари које су и сами преживјели, те ради тога, као и ради уштеде драгоцјеног простора, овај, назовимо га други чин драме, иопричаћу на прескок. Не либећи се да, и поред горе датог обећања, оне главне, ако затреба, и поновим.

Као прву нввољу која нае је задесила у нашој земЈБИ, морам навести да нам је некако одмах, по прилици на подножју плавиве Демир Хисар, посве неочекивано дезертирао наш магарац. Колико је уопште исправно што његов нестанак називамо дезвртеретвом? Истиви за вољу,

огријешили бисмо душу ако, у смислу правне квалификације дјела које је починио, не бисмо изнијели и једну нашу грубу омашку која је, по свој прилици, била главни повод и мотив за деликт којег је ова, иначе послушна животиња, починила. Тако смо једно пополдне, уморни од пута, сјели с намјером да се одморимо и нешто презалогајимо. ПЈошто магарцу ниомо имали шта да дамо да и он забашури глад, то онако, више шале ради, стависмо пред њега једну кутију мармеладе, јер смо још раније установили да је сумшиве квалитете и да није, што се каже, за људску потрошњу. Елем, да не бих даље распредао о овом случају, јер се посљедице наше шале и нехата већ саме по себи могу наслутити, то остаје само да се констатује: ми смо убрзо послије тога поспали. Магарац је за то вријеме докусурио цијелу кутију оне отужне слаткарије и, гоњен жеђу, кренуо у потрагу за водом. Од тада га нисмо више видјели. Ни њега, ни цијело богатство хране и мрса што га је однио на оном потпуно новом ко восак жутом самару.

Други, још већи несретлук био је тај што су напријед помињане „алармантне" гласине сваким даном све више и више постајале стварност. Истина од које се тешко могло побјећи а да при том и сам не ггостанеш жртвом разуларене и побјешњеле банде злогласних качака, ВМП-оваца и четника. Ти гадни лешинари загорчавали су живот и нама, а напосе недужном народу јужне Србије. Посебну посластицу у свом крвавом пировању чинили су им припадници доскоро активне јушсловенске војске. Пресретали су их и ловили на сваком кораку. Испрепадан народ нерадо или готово никако није нас због тога примао ггод кров, зазирући нарк>чито од, како напријед негдје рекох, „несрећних ошишаних војничких глава", по чему смо се још издалека могли лако легитимисати и препознати. Тако смо једном приликом недалеко од Прешева, у касни сумрак, изненада набасали на кућу неког насељеника, бившег добровољца са солунског фронта. Престрашен, на знајући куд ће, прими нас у кућу и, наредивши жени да нам спреми нешто за вечеру, поче да нас испитује: ко смо и шта смо; одакле и гдје идемо; канимо ли ноћити и јесмо ли при оружју. И кад

се коначно увјерио у све што је питао, очепи да нас псује, говорећи: „Зар се не стидите... ви мајчина што ете издали отацбину!" „Шта, бре, мислите, мајку ви босанску, да вас тамо преко Дрину чека печена гибаница?" „Не мислите ли, ваљда, преко ње да нам поново почнете слати помоћ кроз цев?" (алудирајући на Пођорекове регименте)... и тако редом, да пас с маслом не би полокао. Ко зна докле би тај гњевни и озлојеђени стари ратник чангрљао да у тај мах у дворишту не залаја пас и старац као опарен скочи да ослушне и погледа какав му то знак шаље његов шаров. Ми смо, на нашу срећу, у међувремену вечераЈш, полијегали на под и заспали. Рано у зору старац нас је пробудио и онако уснулим и буновним још свашта напричао. Из те приче разбрали смо и еазнали да је он скоро био у Београду и да Београд држе Швабе, а да је пријеко, све од Зевдуна до мора, припало некој другој држави; да се, како рече, не сјећа правог јој назива, али да је посигурно чуо да се у њој Србима и православцима не пише добро. Да не би било на одмет да, ако смо већ наумили у Босну, научимо крстити се и молити оченаш по „хповачки", јер је имао прилику слушати да тамошња влает на тај начин провјерава ко којем божијем етаду припада, па се, како смо га разумјели, може деоити да нам лако може отићи кожа на шиљак **укоЛШко** се и е те стране не припремимо и не приготовимо. Уз то нас још посавјетова да би било пробитачније и боље да се потајно ноћу ушуњамо у неки теретњак-воз, јер у противном, будемо ли и даље ишли ногом, нећемо, како веЛШ, далеко стићи. Пружи нам по комад погаче и мало сланине, говорећи „нека вам се нађе", упути нас преко авог забрана у правцу Бујановца и рече: „Због ом малци, и нека ви је са ерећом!" То су биле ријечи са којима нас је иепратио овај добри и племенити старина. Изшворио их је са осјетном дозом кајања за све оно што нам је синоћ у љутњи изговорио. Нама друго извињење и није требало јер смо му и тако унапријед били све опростили.

Од тог времена у наредних двадесетак дана пут нас је водио долином Мораве до Смедеревске Паланке. Преко Мачве, Семберије и Мајевице до Завидовића, а одатле преко Приједора и Санског Моста у Дрвар. Овај

прећени пут био је обиљежен толиким мноштвом разних згода и незгода да би, чини ми се, послије три деценије нропао сваки покушај да се оне редом, онако како су се збиле, потанко и натенане опишу и искажу. Стога ми се чини да ће за ову нрилику бити доста ако само кажем да се на неорећу обистинило доста ствари из оног старчевог казивања. Обистинило се, дакако, јер и дан-данас одлично памтим и могу наизуст да издекламујем два разна оченаша. И онај што почиње са „Оче наш иже јеси..." и онај што се завршава са „Здраво Маријо милости пуна... ". Знам „технику" кршћења у двије верзије. Да је Алах други Бог и да је одмах до њега по важности Мухамед Пегамбер, и то знам. Знао еам, али временом доста сам позаборавио имена из „педигреа" пропале династије Карађорђевића. И то, и доста других наоко и неважнијих ствари морало ее знати да би се тих посљедњих двадесетак дана како-тако одржала глава на рамену. Тих дана није се знало гдје и на кога се може набасати и одакле те вреба већа опаоност. Да ли од оних са „Бијелим орлом" или оних са словом „У"? Једно су имали заједничко: сви су носили реденике и заударали на аопански смрад и ракију. Као по иравилу, најчешће еу се могли срести на прелазима ријека, око мостова и на скелама. Аеистирали су њемачким етражама. И кад би те Нијемац већ ослободио и рекао Лос! Лос!, тада би те ови стрводери узимали „под евоје". Иживљавали еу се на разне начине, убијајући у недужну човјеку и посљедњу кап поноса и достојанства. Тако нас је приликом преласка ријеке Босне, нешто низводније од Завидовића, задесио малер да смо били већ начисто да ћемо погубити главе. Ту, готово надомак куће и родног краја коме смо се са детињским усхићењем радовали, жељно очекујући да га коначно назремо и угледамо. Послије уобичајеног ПГвабиног Лос! Лос!, дограбила нае је група добро напитих усташа. Настало је пропитивање и пошто нисмо удовољили њиховом „тесту", почели су хистерично и животињски да нас туку, свађајући се који ће од њих да нас спроведе у команду. Знајући да се под том њиховом „командом" подразумијева оближњи јарак или нека јаметина, почели смо да се отимамо и вичемо. — Тог часа

десило се чудо. Швапски стражар, коме вјероватно и без тога нису ишли под капу ови мизерни лодрпанци, опсова нешто за себе, викну и нареди да нас пусте. Повријеђене сујете, усташе су још дуго гледале за нама, док смо ми, ношени неком новом снагом и вољом за животом, журно грабили напријед, за трен ока докопали се прве окуке и нестали у густу кукриковом честару. Да ли се у том нашем спасиоцу крио неки Ханс или Фрац, а у несуђеним убицама Штеф ИЈШ Рамиз? — остала је тајна. За вријеме, као вјечито трајаше, може се рећи: да пролази, иде, тече, па и да стоји. Да брише трагове успомена. Са овим посљедњим не слажем се потпуно: јер да живим и два живота одједном, никад из свог памћења не бих избрисао ту ружну и прљаву мрљу. Парадокс који је, по некој несретној аналошји трајно присутан, подсјећа, пријети и опомиње. Свој напријед описаној бестијалности придружићу и кратку причу о томе шта сам у том смислу затекао у Дрвару. Одричући се претензија на потпуну аутеншчност појединих догађаја које ћу, уз одговарајући ризик, препричати онако како сам их отприЈшке чуо из казивања других. Док они које сам лично доживјео и видјео, уз разумну дозу хумора, нека буду и остану моје приватно мишљење и оцјена сваког догађаја и лица која будем у овој причи помињао.

У Дрвар сам избио доста касније од свих војника кадроваца. Дрваром су већ биле протутњале и отишле окупационе војске Њемачке и Италије. Остале су само усташе као једини представници „новог поретка" и нове народом неозакоњене власти и државе НДХ. Дрваром је клатарило, досађујући се, налик на регуларну војску и нешто такозваних домобрана. Ови се, како сам имао слушати, нису много ангажовали око одвођења и клања виђенијих Дрварчана и паљења православних цркава јер су те и СЈшчне „важне" послове сматрали саставним дијелом цивиЈше државне политаке те су им, како се диванило, главна преокупација били: црквене мисе, посрнуле дрварске цуре и винчек.

Тих дана припека и нагле оморине које су притискивале дрварску долину наговјештавале су да је прољеће на измаку и да долази ново љето. Љето коме се, како

сам одмах уочио, народ нимало није радовао. Окружен са свих страна гудурама, Дрвар ми је личио на војнички уоквирен рељеф на чијој површини су се сликовито одражавали благи брежуљци са посве излоканом и посном земљом. Из низа непланski разбацаних здања доње и горње чаршије доста упадно су се истицали и штрчали фабрички димњаци из чијих врхова се лијено извлачио плавичаст дим и, ношен повјетарцем, топио се и нестајао негдје у правцу Трнинић Бријега. Из града је нестала уобичајена живост. Поштен свијет се радије задржавао по кућама и, ријетко излазећи било куд, гутао своју потиштеност која га је тих дана гушила у грлу као неко несхватљиво и горко клупко жалости. У овај злокобни мук и тишину уносила би неку живост једино безазлена дјечурлија и радознала младеж, која би крадом преко дана шкиљила иза плотова и са прикривеним интересовањем и зебњом проматрала ријетке пролазнике које су, најчешће, еачињавали оборужани цивили, војска и понека чаршијска будала. Трговци и велетрговци, бирташи, кафеџије, пекари, развлашћени општински и срески чиновници и сви остали за оне услове дрварски еснафи-бизнисмени и малополитиканти, нису знали шта им носи дан, а шта ноћ. Дуге и пусте дане лроводили су пијуцкајући по разним биртијама и, тутошећи ријечи као у крпу, разшварали би по омањим групицама о новој власти и њеним наређењима. Кад би поближе пришао којој од ових групица, гдје су људи изгледали као да се лижу или боље речено на овце у спарно вријеме, могло се поуздано разумјети да се највише употребљавају ријечи: ооовина, конфискација, апровизација, српство, клање и доста друшх од скоро ратом донесених израза и коваиица. При помињању ријечи „клање", сви би махинално, као под једну команду, опипавали гојазне вратове, поправљали на њима омашћене кравате и, са још већом невјерицом у сутрашњи дан, одмахујући рукама разилазили се у разним правцима. Нико од њих није био паметан како да пронађе сретно рјешење и да дадне некакав смисао таквом животу. Сви су били за то да се закопава све што се да закопаш и сакрити у земљу. — Падали су приједлози да се и сами закопавају, како би тако

„конзереирани" дочекали повратак евијетлог доба и „Његовог Величанства" — којег су издашно спомињали, дубоко и болно уздишући за тим и свим оним што је већ тада припадало прошлости. Неки од њих, како се причало, били су склони да потајно упуте депутацију од виђенијих грађана Италијанима и да од њих затраже да се врате, помињући при том Женеву и њене конвенције и низ других за то вријеме немогућих чуда са којима еу уљуљкивали евоју машту не би ли тако заборавили свој лични неоретлук и стварну животну истину.

У то доба духовни расадник дрварског католичанства, господин Бацер, правећи се невјешт и необавијештен, у друштву домобранских „часника", чешће него обично посјећивао би молитве „здравој Марији". Уз поеве познато тандркање звона, сазивао би и остале вјернике под кубе готово „ганц" нове католичке цркве. Ова је, као да су нам се тада и ботови и Исуси наши били поеваћали, као ужасан пандан пркосила црним зидинама одскоро спаљених „сестринеких" богомоља православне Св. Госпе, Илије и Спаса. Не скидајући с ума ову безумну бруталност и еве оно горе што може доћи иза тога, међу православним житељима колале су наоио неважне приче: говоркало се да добар дио домобравског „часничког" кора не мари много за ова божја богослужења; да су им она добродошла за убијање досаде и стицање пољуљаног повјерења код усташа; с друге стране, како се дало запазити, они су то чинили и из наклоности према извјесном женском свијету који је, заједно са „велечасним" Нестором и црквењаком Бутковићем Ником, данонођно пјевао црквене пјесме уз пратњу црвљивог хармонија, на коме је фанатично и без даха знала да свира и пјева усједелица Јоланда. Будући да тадашње изврсне господе и госпоћице (милостиве и милостивице) дрварске нису хтјеле да то испада „простачки", оне су, узгред буди речено, ове „чаоничке" склендрине држале у друштву само зато што су били добри појци — баритови. Ову титулу, уз масу других чаршијских хфича и пригодних анегдота, ови јадници су задржали све до 27. јула када им је отпала и, заједно с њима, капитулирала и њихова сат'нија.

За логорника Марека причало се да је у униформи више подсјећао на набијену војничку сламарицу него ли на команданта читаве усташке булументе. Познат од раније као брзоплет и трчилажа, прибавио је себи звање и комесара за исхрану, тако да су га због тих функција, као и других измишљених заслуга, млађе усташе при ословљавању обавезно морале почаствовати са нагласком на оно „Брат Владо". Њему је на тај начин још више скакала „нумера" јер је рачунао на скоро „промакнуће" у више, још часније звање које, како ће се мало касније видјети, није успио дочекати ни доживјети.

За управитеља испоставе, Кухарског Казимира, који је добро знао да ее из рата не ваља изаћи без „здраве" валуте, а будући да му је у том правцу ишла наруку и његова званична титула, причало се: да се он највише гомба и троши своје драгоцјено „службено" вријеме око попиоа иметка Лукине Шеве, Светка Скакића, Пане Кецмана и осталих трговаца и трговчића, чији су готовина и вриједносни папири мамили његову и .онако немирну и сребролубачку нарав. Спреман на највећу оданост „За дом", боље рећи за свој властити џеп, он је себи прибављао задовољштину без сваке мјере и кантара. — Милујући кесе избезумљених дрварских богатлија, овај звекан знао је таквим простодушним изразом свог гуменог лица да стави замјерку на дату своту — као откупнину, а да при том његова извјештачена, добронамјерна гримаса, ни за длаку не ода његов стварни и урођени крвнички изглед. Захваљујући другим околностима, о којима ће бити ријечи на крају овог мог казивања, а најмање или никаквом заслугом обезвријеђених и опљачканих трговаца, овај кесарош није усгото ни да својски преброји ове вовце, а камоли још да их и потроши.

Нешто касније, кад еам се мало опоравио и окријепио конзервама и двопеком, којег еу приликом распада Јадранске дивизије браћа ми Томо и Милош посакривали заједно оа пушкама и муницијом, охрабрен, и заборављајући на минуло зло, -почео сам да излазим из куће. То је била као лична опсервација и провјера свег оног што сам имао слушати док сам -се крио у кући. Са неким посебним ужитком сам прижељкивао да видим неке уста-

ше које сам раније одлично познавао. Нарочито оне за које сам знао и био увјерен да су раније били обичне кукавице, фрајери или, краће речено, обична дрварска ништарија.

У првом дрварском усташи којег сам срео једва сам препознао Федерофа Рудија. Није се чудити, јер на себи је имао непун товар убојног алата и разних, за тај занат, на брзу руку прилагођених и повојничених направа. — Поред ситних ђинђува које, вјерујем, ни он сам није водио у личном атестату, на и онако погрбљеним леђима вукао је олињали швапски телећак и немарно очишћену „малихерку". По страни и оприједа висила му је улупљена чутуретина, гас-маска, упадљиво дотрајала жандармска торба, не тако мала ватрогасна труба и батеријска лампа. За опасачем био му је забоден нож, више кухињски него војнички, и висило пар аустријских фишеклија, у којима му се, при ходу, муњкало нешто муниције. Није ни хтио или није могао да ме препозна. Биће прије ово друго, јер је био до те мјере нањефлеисан да се једва кретао. Носећи у глави још прошлогодишње малигане, овај ноторни дрварски пијаница и берекин и сам је, изгледа, уживао у томе што је цијели живот био гад, па му је ово усташовање испало само као паушал, а не и права цијена његове мизерне прошлости.

Усташки „тандем" Модрић наоко није дјеловао тако упадљиво. Стари Марко је за осталу усташку ситнене важио само као бројка, ради чега је и његов борбени комплет био далеко скромнији и састојао се од једне старе револверчине на коло и преправљене каме бивших четничких формација. Да би колико-толико допринио усташком „светом" покрету и оправдао примање усташке „гибире", овај сипљиви старкеља био се специјализовао за уништење ћириЈшчних натписа на радњама које је својевремено исписивао чувени фирмописац и „живописац" звани „Пешо-Ливно". Сина му Петрицеру, који је оца још од раних ногу надмашио у пићу и „ајнцу", најчешће сам еретао у друштву балавих Ћорића. Са лулом у зубима и пушчетином о рамену, луњао би по цијеЈШ дан горњом и доњом чаршијом и издавао уепут измишљена своја наређења о поштовању чаршијског реда. Ис-

тини за вољу, ваља признати да је панеку и „паметну" знао да измисли. Тако је, сјећам се, наредио да више никад Прпине краве не смију се задржавати и балегати испред Милошинове гостионе, гдје су Марек, Шиклић, Цицварић и остала господа свраћали на тазе спињетке и биберили чорбу од мрсне овчије изнутрице. Није се смјело смијати ни оној кад је наредио групи трубарских сељака да, по уласку у чаршију, обавезно морају скидати са себе кожухе, нарочито оне јарчије, из којих је баздио вон> прчевине. Ради бољег разумијеваша ове наредбе, ваља додати и ово: да је ова јарчевина подсјећала на околну врлет и шуму, од које ее усташама и у овим топлим данима овијало нешто хладно око срца и мирисало на барут, на 1пта су били нарочито алергични и тугаљиви.

Колико ми је памћењу вјеровати, у то доба градом је клатарило још око тридесетак наоружаних дрварских усташа. На крају не би било од великог значаја и користи да се цјењкамо око тога да ли их је било два-три више или три-четири мање. Руку на ерце, ниеам велико злопамтило, али, како ми је остало при памети, овај вишак или мањак не би ооообито поправио нити умањио ионако мршаве њизоове борбене ресурсе. Овако слаба оцјена не произлази из простог збира или, како би се то у аритметици рекло, количника. Прави одговор за ову тврдњу садржан је у нечем другом. То друго је збир њихових појединачних људеких вриједности у којима су сви до једног оскудијевали. Требало би бити тотална незналица и злонамјерник па рећи нешто блаже за браћу Сонтаке, Јуришиће, Бутковиће, Шиклиће, Селмане, Алтарце, Ледиће. За Марка Карамана, Јосипа Шиклића, Ивицу Марића, Рудија Корбара, Мату Вулића, Отоа Турнушека и за још неке усташке нумере, у чијем су се општем лупешком звању могли препознати: дрварски шатровци и коцкари, сваштари и докоњаци, испичутуре, радничке гуликоже, а, напосе, ситне душе и кукавице. То је прави профил, лице и наличје дрварске усташке братије, којој је усташовање нудило изванредне шансе, отварајући јој врата у још више офере прљавштине и неморала, врагга која ће суд правде, како ће се касније

видјети, брже него што су могли и сањати, занавијек затворити.

И док се еве напријед наведено у котлу дрварском кувало и брљало у прашини и сонственом брлогу предрасуда преживјеле чаршијске багре и повампирене усташке власти, дотле се већ у првој половини јула почело на ева уста шушкати и преносити вијест да се са оружја скине подмаз и да треба чекати само наредбу. Све околне наокјо неприступачне и нешотољубиве гудуре и шуме, питоми гајеви и љескари, постали су преко ноћи стјециште народа који је, и без азила, нашао у њима своју нову кућу. Тај период времена обиљежен је и овјековјечен пјеемом: „С њиве, с поља, одмеће се раја, бјежи у пЈванине". То у ствари није ни издалека личило на бјежање. Народ: дојучерашњи поштени дрварски радници и сељаци, мИрно и без велике помпе, склањајући се од ока разних протуха и доушника, отицао је попут нечујног потока и сливао се на тајна мјеста. Ускоро је постала „јавна тајеа" да све конце и нити овог великог „разбоја" држе у својим рукама комуниоти. Налик на јунаке из старих прича и предања, од ува до ува, преносили су се глаоови о неком дошљаку, који је одскоро избио у дрварски крај, оа задатком да дише устанак. Као по некој давнашњој традицији, вјером епском стварању, народом су колале и испредале се разне приче о њему: по некима он је био (кисок и снажан бркајлија; да је ко одваљен од стијене, и то се причало. По другима, наоко умјеренијим: да је стигао чак из Коминтерне; да је прије тога био шпански борац итд. итд. Једино од све те приче било је посигурно да је, без разлике ко је од ових био у праву, што се каже, машинерија устанка радила као сат. У то доба чинило ее да јулско сунце, обгрливши Дрвар својим усијаним кљештима, хоће да спржи све живо. Више него икад град је одавао изглед мртве, прашином покривене варошице чији су се етановници гушили у загрЈвају усијаног јулског сунца и усташког назови помора. — Ослоњен ва већ скоро пресахли Унац, Дрвар је почивао наЈШк на дубоко замишљеног и уморног најменика. Напротив, ми нисмо знали за умор утолико прије што смо према властитој оцјени били већ скоро близу дану који би са

собом донио и жељно очекивану наредбу за одлазак на зборно мјеето.

Дошла је и спустила се и та жељена ноћ, тиха и пуна слатког младалачког дремежа. Прије рата у то доба ноћи били смо вавикнути на слушамо пјесме пшповљанских и каменичких момака, који би уз пригодне стихове псовали и оптуживали зору која их је отргла из загрљаја вољених дјевојака. Остало нам је само још толико времена да нам по обичају, ко зна по који пут, мајка дадне своје савјете и благослове, а потом да се крене. Дјецо, синови моји! — почела је мајка и, загрцнувши се, једва изустила: „Ајте и нека вас бог чува!" „Идите међу људе, и немојте бити кукавице!" „Ја ћу већ некако ... ", по реду нас изљуби. Милујући нас евојим еузним благим очима, хтједе још нешто да нам каже, али ми смо већ, забацивши пушке преко рамева, нестајали један по један у мрклу, као тијесто густу ноћ.

Као на крилима ношени, пред саму зору нас три брата са још неколико младића из комшилука стигли омо под Прашчеву Главу на уговорено одредиште, звано „Прашчијак". Не чекајући да се добро раздани и сагошћући се о ноге уснулих људи које смо по доласку ту затекли, брзо смо проеашли једну увалицу и, смјестивши се, сачекали свитање. Увучен у зелени буквик изнад села Каменице, наш герилски логор личио је тог јутра, 22. јула, на узаврелу пчелињу кошницу. Младићи су под пушкама учили и срицали прве борбене пјесме и, милујући пушчане и митраљеске затвараче, ишчекивали први герилски доручак. Нешто подаље од нас старији другови, очигледно неиопавави, нешто су се важно договарали. Мало касније, окупљени око казана, дознали смо да еу то чланови Партије и да је то, у ствари, штаб герилских одреда. Иако смо у некима од њих препознали дојучерашње раднике из фабрика и радионица, младићи би, у знак поштовања према њима као руководиоцима и члановима Партије, поздрављали стиснутом песницом. Не кријући при том особиту радозналост, ко би од оних које још нисмо познавали могао бити „одговорни друг", тај, о коме се посљедњих дана толико много причало и препричавало. Велику збрку у наша нагађања и претпоста-

вке уноеиле су приче о „бркатом колосу", „људини као стијена", а таквих, па ни издалека сличних, међу њима није било. Они који су распредали и били начисто да се стварно ради о некој људескари, тјешили су се, говорећи: „Ма стан'те људи, тај главни и не мора бити ту, ко зна гдје је сад он?, ваљда не мислите да ће вам он правити „чапрас-диван" међу овим букветинама". Али, не лези ђаволе! Истог дана, пред смирај сунца, пронесе се глае да је онај плави, омалени човјек, главом и брадом тај „главни — одтоворни друт" и да се зове Љубо Бабић. Кад је коначно било јасно да та-ј „главни одговорни друг" ни по чему није подсјећао на „див-јунака" из прича, повријеђене таштине, они „најекстремнији", прибјегли су новом „лукавству", -говорећи: „да он мора бити Трубаранин и да је, ако не ближи а он-о свакако даљњи потомак великог вој-воде Голуба Бабића, који је -прије непуних -стотињак година овим крајевима тјерао Турке на буљуке".

Уз доста других младалачких зађевица и догодовштина, нарвдни дани у логору „Прашчијак" пролазили су у некој чудној нервози, у ишчекивању кад ће се већ једном поћи у тај напад. Знајући да нас по оволико, а можда и -више, има у Ковину Вршићу и Јаворју, постављаЈШ смо себи хштање: „Шта ти другови у штабу толико отежу и зашто нас не пусте да за трен ока, ко пљеску о пљеску, за чае, погушимо ону гамад у Дрвару?" Још већу напетост и нервозу међу борце унијела је вијест да и они у штабу чекају некакво наређење. И све тако до оног поподнева 26. јула када је некаква пуцњава у Црљивици прииретила да и на друшј неној -страни не иопуцају слични обручи, у штабу тог дана у сутон, па све до каено у ноћ владала је неописива живост. Често прелазећи у општу гужву курира што су се етицали са свих страна и -оних што су, врзмајући се око штаба, **чекаЈШ** да приме ново наређење, чинило нам се да се 6ЈШЖи ча-с **веЈшке** одлуке. И нисм-о се преварили. Утолико више што је те вечери, увијек добро обавијештени логорски кувар, Ђуран Дејанац, дијелећи вечеру, бурлајући по казану и спретно хватајући у кутлачу јагњеће цијеле главе и дајући их као додатак пушкомитраљесцима, шворио: „На-

газићу вам роду ако сутра не будем припремао вечеру у Чиновничком дому".

Те дивне јулоке вечери око поноћи, попут логорских ватри, које су се жмиркајући већ гаонуле, гасио се и уобичајени жагор и живот у Прашчијаку. Окупљени у строју и ишчекујући долазак команданта Љубе, произвољно смо нагађали ко ће куда нападати и којом варком би било најбоље да се послужимо како бисмо усташе похватали живе. „Живе, живе милог им бога усташкош", — рече неко у мраку, не довршивши мисао, јер у том чаеу командир Јоле нареди да станемо мирно. Без велике војничке рутине, али ипак доста „отресито", предаде рапорт, саопштавајући: да Каменички одред располаже са 96 пушака, 4 пушкомитраљеза, од којих је један са послугом упућен ноћас у помоћ одреду „Јаворје", доста муниције и доста људи још без оружја. Примивши рапорт, иримјетно узбуђен, командант Љубо Бабић поче да нам говори.

— Другови борци! Ви ноћас крећете у напад на Дрвар. Велика одговорност је пала на ваша и наша плећа. Ми морамо побиједити. Од вас зависи да ли ће над Дрваром сјутра засјати друго еунце. Црвено као ваша крв, сунце слободе ... и, прекидан громким одобравањима бораца из строја, завршавајући са: „Живјела Комунистичка партија Југославије"!, иступи устрану, пратећи нас и даље погледом путним дивљења. Неки му шерет добаци:

— Друже Љубо! До виђења до сутра у Дрвару!

Уз познати звекет оружја и опреме, у колони по један, еа бомбашима на челу, кренули смо у правцу Дрвара. Главна ударна колона, у којој смо један иза другог ишли и нае тројица браће, јездила је кроз орошену траву, плазајући попут змије и окоро нечујно примицала се циљу. Упоредо са нама на хоризонту се хајдучки прикрадало и праскозорје. Град је спавао. Испред Соколане, која је била претворена у „војарну", не слутећи ништа, ослоњен на пушчетану, дремуцкао је постарији бркат домобран.

Тог часа из наших пушака и пушкомитраљеза као гром из ведра неба покуљали су први ужарени рафали

овјетлећих зрна. Лијево и десно од нае реским плотунима огласиле су се и друге наше нападне колоне. Ехо експлозије, који се тог јулског јутра одбијао од етијене „Ридлове" пећине, спајајући ее са громким поклицима бораца најављивао је слободу. Негдје у даљини пржио је послушни „брно", испиеујући посљедњу страницу велике оптужнице коју је народни суд опремао против свих који су ее о н>ега огријешили.

У зору по дрварским улицама и тротоарима лежале су усташке лешине, на које су се у ројевима окупљале муве зунзаре и јутарњи обади. А већ у подне у колони етајале су, ,скрушена и молећива погледа заробљене усташе и њихови часници и доглавници. На њиховом челу штрчале су биједне људске фигуре, налик на неуслјеле црквене фреске, представници власти Антине краткотрајне државе и остали разних длака народни непријатељи.

Над Дрваром је у то вријеме кружио, обаеут нашим мецима, дотрајали непријатељски „брегејац", који је, како се каоније испоставило, у знак дрварске „непослушности", до у темеље ерушио пиљарницу Дмитра Цабића, двије празне Прпине курузане и газда Паеову ракијску пецару.

У покасно доба, из даљине, негдје од правца Баетаса, чула се весела пјесма народа који је куљао са црвеним заставама, са јелом и пићем, да уз чувену пјесму „Иде Јоле преко Каменице" и мрсан залогај са својим борцима прослави прву побједу у народноослободилачком рату и народној револуцији. Ни сањао нисам да је пут од прећених хиљаду пет стотина километара, био, у ствари, само прва етапа на дугом и техпком маршу ка коначној слободи која је била још много, много далеко.

БРАНКО ТАЊГА

С А Д Р Ж А Ј

I дио

РАДНИЧКИ ПОКРЕТ

Стр.

Развитак радничког покрета у Дрвару до 1941. године *(Никола Бабић)* 5
Синдикално организовање на подручју шумских радилишта Потоци и учешће у штрајковима *(Андрија Кесић)* 35
Штрајк у Потоцима *(Лазар Мектеровић)* 38
У окнима дрварских рудника *(Душан Трнинић)* 41
Рад за ниску надницу *(Ђуро Родић)* 44
Штрајк на унској прузи *(Војин Јарић)* 47
Штрајк радника предузећа „Шипад" августа 1938. године у Дрвару *(Душан Царић)* 52
Општи штрајк радника у Дрвару 1938. године *(Никола Котле)* 56
Отпуштени штрајкачи *(Симеун Бодирожа)* 78
Почеци радничког покрета у Заглавици и Црљивици *(Душан Родић Пугић)* 83
Прве акције на стварању борбеног савеза радника и сељака у селу Каменици *(Ађим Шобот)* 84
Децембарски избори за парламент *(Никола Котле)* . . . 90
Стварање и активност организације КПЈ у Дрвару *(Велимир Стојнић)* 96
Цијена небудности *(Урош Тадић)* 114
Прва среска конференција и избор Среског комитета КПЈ *(Никола Котле)* 117
Шегрти и шегртски дом у Дрвару *(Душан Ђурђевић)* . . 120
Радничко друштво „Борац" *(Душан Курбалија)* 125
Прве драмске представе у Шиповљанима *(Ђуро Бајић)* 128
Омладина у акцији *(Јово Милић Дроњак)* 144
Прве организације Скоја *(Перо С. Трнинић)* 150

Омладина Шиповљана уочи априлског рата *(Живко Данић, Марко М. Малбашић, Јово Тадић)* 159
Активност омладине села Каменице до рата *(Вицо Кнежевић)* 164
Трећи разред грађанске школе у Дрвару *(Милан Кујадић)* 166
Оснивање и развој омладинских организација у Дрвару до 1941. године *(Милан Трнинић)* 171
Настанак и развој Скоја и омладинског покрета у Дрвару *(Владо Малбашић)* 179

II дио

ПРИПРЕМЕ ЗА ОРУЖАНУ БОРБУ

Вежите издајника *(Драго Векић)* 195
Вратили смо се с оружјем *(Илија Шево)* 197
Успостављање власти НДХ и усташки терор у Дрвару *(Стево Трикић)* 199
Неиспаљени рафал њемачког потпоручника *(Петар Пилиповић)* 226
Прве жртве фашистичког терора *(Симо Папак)* 244
Бјекство са станице *(Раде Родић)* 246
Како сам стријељан и бачец у јаму *(Владо Танкосић)* . . 250
Заклетва на гробљу *(Милан Рађеновић)* 253
Први усташки шамари *(Обрад Драгаш)* 256
Припреме за устанак у дрварско-граховском крају *(Љубо Бабић)* 261
Закопано оружје *(Душан Шево)* 281
Како сам припремио оружје за устанак *(Ђуро Н. Пузигаћа)* 282
Отац није открио оружје и — убили су га *(Илија Шево)* 285
Крио сам оружје и од рођеног брата *(Ђуро Кошпић)* . . 287
Оружје за устанике *(Зорка Адамовић)* 290
Дубоко у шуми слушамо Радио-Москву *(Марко Срдић)* 291
Партијска ћелија села Шиповљани и Трнинић-Бријег у предустаничком периоду *(Владо Малбашић)* 295

Сјећање на предустаничке дане у прекајској општини *(Крстан М. Бијељац)* 300
Одбор радника и сељака и припреме за устанак *(Илија Матерић)* 306
У Дрвару за вријеме припрема *(Перо Морача)* 314
Припреме за устанак у Груборском Наслону *(Периша Грубор)* 324
Оснивање и дјелатност првог скојевског актива у селу Мокроногама *(Милорад Пузигаћа)* 329
Пред устанак *(Бошко Л. Родић)* 332
Драгоцјени радио-апарат *(Станко Пилиповић)* 339
Уочи устанка *(Светко Шево)* 342
Село Бобољусци пред устанак *(Драго Векић)* 347
Припреме за устанак у Заглавици *(Душан Родић Пугић)* 350
Одлазак у одред „Јаворје" *(Драган Пузигаћа)* 355
Како сам отишао у одред *(Марко Малбашић)* 359
Излазак на Сјеницу *(Драго Векић)* 363
Формирање герилског вода у Доловљанима *(Драган Родић)* 370
У Дрвару 1941 (др *Мони Леви)* 372
Спремни за устанак *(Стево Владушић)* 392
Припреме за устанак у Црљивици и прве борбе *(Милан Зрилић)* 398
Храбри младић из Бунчевца *(Гојко Марчета)* 405
Од Солуна до Прашчијака *(Бранко Тањга)* 410

Коректор
Јован Шијак

Издаје
СКУПШТИНА ОПШТИНЕ
ДРВАР

Штампа
Графичко предузеће
„ПРОСВЕТА"
Београд